

Tim Buchen, Frank Grelka (Hg./red.)

Akteure der Neuordnung. Ostmitteleuropa und das Erbe der Imperien, 1917 – 1924

W poszukiwaniu nowego ładu. Europa Środkowo-Wschodnia wobec upadku imperiów, 1917 – 1924

ZIP

VIADRINA CENTER B/ORDERS IN MOTION

Interdisciplinary Polish Studies 4

Akteure der Neuordnung

W poszukiwaniu nowego ładu

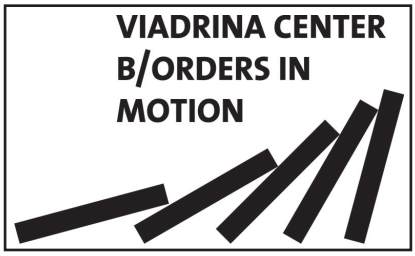
Interdisciplinary Polish Studies 4

Tim Buchen, Frank Grelka
(Hg./red.)

Akteure der Neuordnung. Ostmitteleuropa und das Erbe der Imperien, 1917 – 1924

W poszukiwaniu nowego ładu. Europa Środkowo-Wschodnia wobec upadku imperiów, 1917 – 1924

epubli

Die Herausgeber danken dem Viadrina Center B/ORDERS IN MOTION der Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder) für die finanzielle Unterstützung der Konferenz und des vorliegenden Tagungsbandes.

Wydawcy dziękują Viadrina Center B/ORDERS IN MOTION Uniwersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą za finansowe wsparcie konferencji i niniejszego tomu pokonferencyjnego.

Umschlaggestaltung / Projekt okładki: Marte Kiessling
Titelgrafik / Grafika tytułowa: Denny Rosenthal
Korrektur und Redaktion des Bandes / Korekta i redakcja tomu: Urszula Kieżun, Gero Lietz
DTP: Aleksandra Wągrodzka
Übersetzungen / Tłumaczenia: Adam Peszke
Copyright: © 2016 Dagmara Jajeśniak-Quast
Verlag: epubli GmbH, Berlin, www.epubli.de
ISSN (Print): 2364-3374
ISSN (Internet): 2364-3382
ISBN: 978-3-7375-0077-7
Printed in Germany
Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek
Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliografie.
Detaillierte bibliografische Informationen sind im Internet über http://dnb.d-nb.de abrufbar.

Inhaltsverzeichnis

Polska wersja językowa patrz od s. 155

VORWORT 9

EINFÜHRUNG

Tim Buchen, Frank Grelka 11
Akteure der Neuordnung. Ostmitteleuropa und das Erbe der Imperien, 1917-1924

GRENZEN, RECHT UND ORDNUNG IN NEUEN STAATEN

Stephan Rindlisbacher 27
Grenzziehungen als Stabilisierungsfaktor der jungen Sowjetmacht. Die Grenzregulierung zwischen der Russischen Föderativen und Ukrainischen Sowjetrepublik in den 1920er Jahren

Marco Bresciani 47
The Post-Imperial Space of the Upper Adriatic and the Post-War Ascent of Fascism

Jakob Mischke 65
Nation und Selbstbestimmung in Stanislav Dnistrjans'kyjs Verfassung für Ostgalizien

Sebastian Paul 77
Zwischen Loyalität, Realpolitik und Bündnisoption. Die Angliederung der Podkarpatská Rus an die Tschechoslowakei, 1918-1919

STAATSFERNE GEWALT IN VERGANGENEN RÄUMEN

Dimitri Tolkatsch 93
Lokale Ordnungsentwürfe am Übergang vom Russischen Reich zur Sowjetmacht: Bauernaufstände und Dorfrepubliken in der Ukraine, 1917-1921

Andrei Zamoiski 113
Military Pogroms, Jewish Self-Defence Units and the New Order in the Belarusian Lands, 1918-1921

Mathias Voigtmann 131
Paramilitarismus im gesellschaftspolitischen Neuordnungsprozess. Kollektives Gewalthandeln deutscher und lettischer Militärverbände nach 1918

ORTSNAMENVERZEICHNIS 147

KARTENVERZEICHNIS 151

BIOGRAPHISCHE ANGABEN 153

Spis treści

Für die deutsche Sprachversion siehe ab S. 7

PRZEDMOWA 157

WPROWADZENIE

Tim Buchen, Frank Grelka 159
W poszukiwaniu nowego ładu. Europa Środkowo-Wschodnia wobec upadku imperiów, 1917–1924

GRANICE, PRAWO I USTRÓJ W NOWYCH PAŃSTWACH

Stephan Rindlisbacher 175
Wytyczanie granic jako czynnik stabilizujący młodą władzę radziecką. Regulacja granicy między Rosyjską Federacyjną Republiką Radziecką a Ukraińską Republiką Radziecką w latach 20. XX wieku

Marco Bresciani 193
Postimperialna przestrzeń Górnego Adriatyku a powojenna ekspansja faszyzmu

Jakob Mischke 211
Naród i samostanowienie w konstytucji Galicji Wschodniej autorstwa Stanisława Dnistrianskiego

Sebastian Paul 223
Między lojalnością, realną polityką a opcją sojuszu. Przyłączenie Rusi Podkarpackiej do Czechosłowacji w latach 1918–1919

NIEZWIĄZANA Z PAŃSTWEM PRZEMOC NA OBSZARACH BYŁYCH IMPERIÓW

Dimitri Tolkatsch 241
Lokalne projekty ustrojowe w okresie od upadku Cesarstwa Rosyjskiego do zwycięstwa władzy radzieckiej: powstania chłopskie i republiki wiejskie na Ukrainie w latach 1917–1921

Andrei Zamoiski 259
Zbrojne pogromy, żydowskie jednostki samoobrony a nowy ład na ziemiach białoruskich w latach 1918–1921

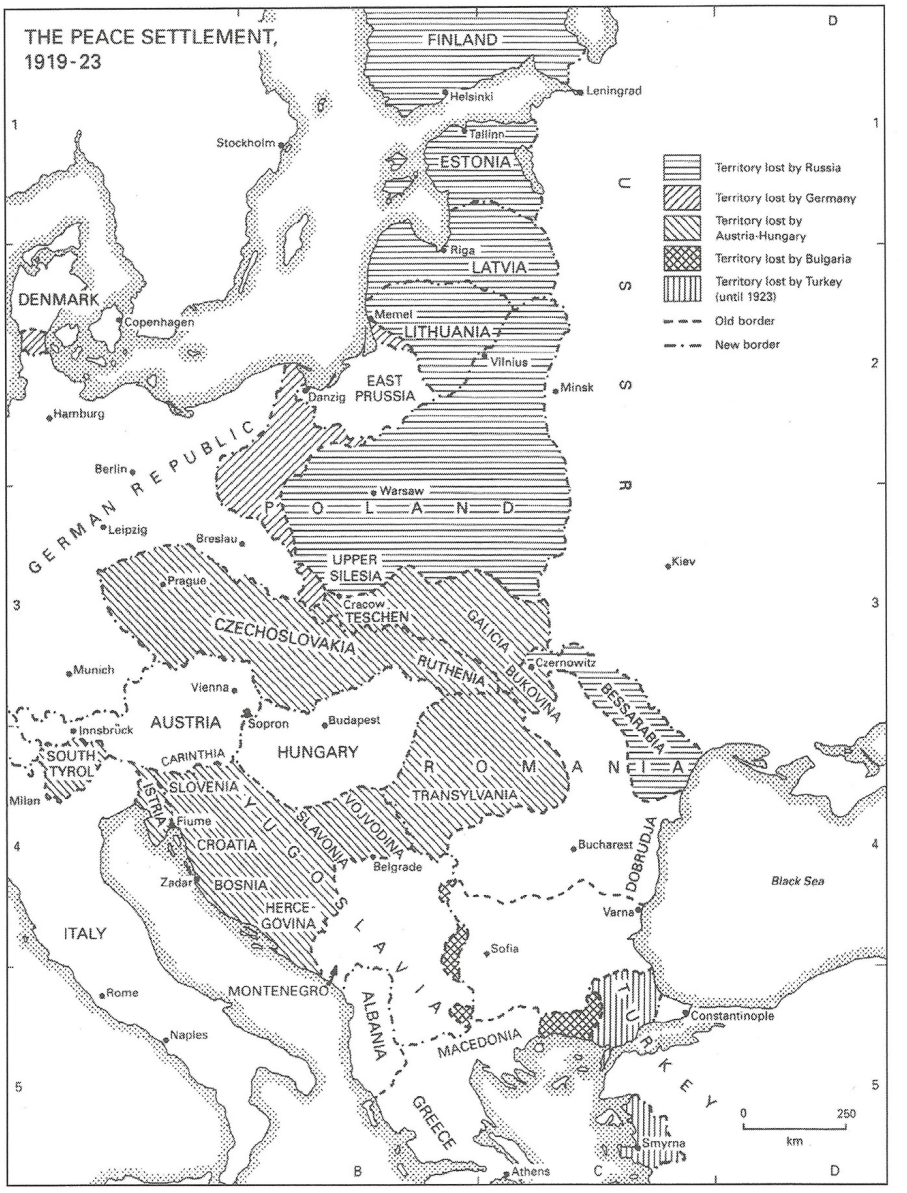
Mathias Voigtmann 277
Paramilitaryzm w społeczno-politycznym procesie tworzenia nowego ładu. Przemoc w zbiorowych działaniach niemieckich i łotewskich oddziałów zbrojnych po 1918 roku

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH 293

SPIS MAP 297

NOTKI BIOGRAFICZNE 299

Akteure der Neuordnung. Ostmitteleuropa und das Erbe der Imperien, 1917 – 1924

THE PEACE SETTLEMENT, 1919-23
FINLAND
Helsinki
Leningrad
Tallinn
ESTONIA
Stockholm
Riga
LATVIA
DENMARK
Copenhagen
Memel
LITHUANIA
Vilnius
Minsk
EAST PRUSSIA
Danzig
Hamburg
GERMAN REPUBLIC
Berlin
Warsaw
POLAND
Leipzig
Breslau
Kiev
UPPER SILESIA
Prague
Cracow
TESCHEN
GALICIA
CZECHOSLOVAKIA
Munich
RUTHENIA
Czernowitz
BUKOVINA
BESSARABIA
Vienna
Innsbrück
AUSTRIA
Sopron
Budapest
HUNGARY
SOUTH TYROL
CARINTHIA
SLOVENIA
ROMANIA
Milan
ISTRIA
Fiume
TRANSYLVANIA
VOJVODINA
SLAVONIA
CROATIA
Bucharest
DOBRUDJA
Black Sea
Belgrade
Zadar
BOSNIA
HERCE-GOVINA
Varna
ITALY
Sofia
Rome
MONTENEGRO
ALBANIA
MACEDONIA
Constantinople
Naples
GREECE
Smyrna
Athens
Territory lost by Russia
Territory lost by Germany
Territory lost by Austria-Hungary
Territory lost by Bulgaria
Territory lost by Turkey (until 1923)
Old border
New border
0
250
km

VORWORT

Das vorliegende Buch ist im Rahmen des Forschungsprojektes „Grenzen, Kriege und Kongresse: Die Aushandlung staatlicher Neuordnungen in Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert“ entstanden, das vom Viadrina Center B/ORDERS IN MOTION drei Jahre lang gefördert wurde. Darin ging es um die Erforschung unterschiedlicher Akteursgruppen, die am Ende des Ersten Weltkriegs auf Ordnungsvorstellungen im östlichen Europa Einfluss nahmen. Für bereichernde Vorträge, Diskussionen und Anregungen während der Projektphase haben wir zahlreichen Kolleginnen und Kollegen zu danken, u.a. Jakub Beneš, Michael Dean, Peter Haslinger, Dagmara Jajeśniak-Quast, Jan Musekamp und Kerstin Schoor. Wichtiger Bestandteil des Projekts war die im Oktober 2015 abgehaltene Konferenz „Vergangene Räume – Neue Ordnungen. Das Erbe der multinationalen Reiche und die Staatsbildung im östlichen Europa 1917-1923“, auf der die hier veröffentlichten Beiträge diskutiert wurden. Danken möchten wir den Kommentatoren Werner Benecke, Marcus Funck, Yvonne Kleinmann und Claudia Weber, unseren Mitorganisatoren Klaus Richter und Kai Struve sowie dem Partnerprojekt „Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa“ für die inhaltliche und finanzielle Unterstützung bei der Ausrichtung der Konferenz. Marek Kłodnicki und Katarzyna Jeż vom Zentrum für Interdisziplinäre Polenstudien waren eine große organisatorische Hilfe. Besonderer Dank gilt der Viadrina Graduate School für die großzügige finanzielle Unterstützung der Tagung.

Die zeitnahe Publikation der Beiträge war nur möglich dank der reibungslosen Zusammenarbeit mit den Autoren, der fachkundigen Übersetzung durch Adam Peszke und der gewissenhaften Redaktion von Gero Lietz, der auch das Ortsnamenverzeichnis erarbeitete. Wir danken außerdem Urszula Kieżun und Jonathan Singerton für die sprachliche Redaktion der polnischen und englischen Texte, Stanisław Stępień für fachlichen Rat bei der Transkription von Orts- und Personennamen sowie Aleksandra Wągrodzka für die Herstellung der digitalen Druckvorlage. Dagmara Jajeśniak-Quast danken wir für die Aufnahme des Bandes in die Reihe *Interdisciplinary Polish Studies*.

Edinburgh und Frankfurt (Oder), im Herbst 2016

Tim Buchen, Frank Grelka

EINFÜHRUNG

Tim Buchen, Frank Grelka

Akteure der Neuordnung. Ostmitteleuropa und das Erbe der Imperien, 1917-1924

Imperialistische Eskalation und imperialer Kollaps

Der Untergang der Dynastien der Osmanen, Romanows, Habsburger und Hohenzollern am Ende des Ersten Weltkriegs beendete die über Jahrhunderte währende imperiale Ordnung in Ostmitteleuropa.[1] Monarchien wichen Republiken, Nationen ersetzten die Dynastien als Legitimation von Herrschaft.[2] Die Macht der alten Reiche erodierte im Verlaufe des Krieges und kollabierte an ihrem Ende in Niederlage und Revolution.[3] Auch ihre Nachfolgestaaten erwuchsen aus blutigen Konflikten, die nahtlos an den Großen Krieg anschlossen und dennoch anders waren.[4]

Seit Russischer Revolution und Bürgerkrieg hatte sich politische Gewalt mit militärischen Eroberungsbemühungen vermischt. Im Kampf um Territorium und Ressourcen des zerfallenen Reiches und die Möglichkeit, über eine zukünftige Ordnung mitzubestimmen, prägten Warlordismus, Terror, Flucht und Enteignungen den Raum des einstigen Zarenreichs. In diesem Verteilungskampf engagierten sich auch die Mittelmächte in den von ihnen eroberten Gebieten.[5] Als auch sie zusammenbrachen, weitete sich der Bürgerkrieg fast auf ganz Ostmitteleuropa aus.[6] Indem die Frontlinien

1 Siehe zur langen Dauer imperialer Herrschaft und der Konfrontation der eurasischen Großreiche *Alfred J. Rieber*: The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War, Cambridge: Cambridge University Press 2014.

2 In diesem Sinne setzte sich das Prinzip nationaler Selbstbestimmung nach der Russischen Revolution durch. Siehe hierzu *Borislav Chernev*: The Brest-Litovsk Moment: Self-Determination Discourse in Eastern Europe before Wilsonianism, in: Diplomacy & Statecraft 22/3, 2011, S. 369-387.

3 Siehe *Joshua Sanborn*: Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire, Oxford: Oxford University Press 2014; *Maureen Healy*: Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I, Cambridge: Cambridge University Press 2004; *Michael A. Reynolds*: Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918, Cambridge: Cambridge University Press 2011; *Robert Gerwarth/Erez Manela* (Hg.): Empires at War 1911-1923, Oxford: Oxford University Press 2014.

4 *Robert Gerwarth/John Horne*: War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War, Oxford: Oxford University Press 2012; *Jonathan D. Smele*: The „Russian" Civil Wars, 1916-1926: Ten Years that Shook the World, London: Hurst Publishers 2015.

5 Siehe zu der Besatzung im Baltikum und Polen *Vejas G. Liulevicius*: Kriegsland im Osten, Kolonialisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg, Hamburg: Hamburger Edition 2002. Zur Besatzungspraxis der Mittelmächte nach dem Vertrag von Brest-Litowsk *Frank Grelka*: Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42, Wiesbaden: Harrassowitz 2005.

6 Als Ostmitteleuropa werden hier die Gebiete subsumiert, aus denen nach dem Krieg die Staaten Polen, Litauen, Lettland, Estland und die Tschechoslowakei hervorgingen, sowie die Territorien, deren Verbleib bei den Verlierern Österreich, Deutschland und Ungarn bis in die 1920er Jahre hinein umstritten waren. Zur internationalen Dimension des Russischen Bürgerkriegs als Kampf gegen bzw.

erodierten und staatliche Kontrolle und Ordnung verschwanden, wurden unzählige Bewohner der Region Opfer von Gewalt und erlebten fundamentale Unsicherheit. Viele nutzten diese Situation, um eigene Ordnungsvorstellungen umzusetzen und sich der Möglichkeiten zu bedienen, die der entstaatlichte Raum zur Verfügung stellte. Sie wurden zu Akteuren der Neuordnung und beteiligten sich an einer Dynamik, die nur aus dem Rückblick als ein Prozess der Transformation von einer imperialen zur nationalen Ordnung gedeutet werden kann. Die Zeitzeugen wussten nichts von einer solchen Entwicklung. Für sie war es womöglich ein Krieg gegen den Bolschewismus, für den Erhalt des Reiches oder den Aufbau einer Nation, ein Beitrag zur Zerschlagung imperialer oder paternalistischer Strukturen, ein Kampf ums Überleben oder eine Gelegenheit zur Selbstversorgung nach Jahren der Not und Entbehrung. Niemand wusste, was die Zukunft bringen würde, aber die Erfahrungen aus Frieden, Krieg und Revolution hielten Lehren bereit, die bewusst oder unbewusst Orientierung boten.

Friedensfindung als Transformationsprozess

Der vorliegende Band leistet einen Beitrag zur Erforschung dieser Transformation aus dem Erbe der Imperien – eines offenen Prozesses, in den sich die unterschiedlichsten Akteure einbrachten. Gemeinsam ist allen Beiträgen die Akteursperspektive und der Blick auf lokale Räume, deren Zugehörigkeit zu größeren staatlichen Einheiten erst ausgehandelt und in denen zugleich eine neue Ordnung gesucht wurde. Außer Gewalthandeln werden auch Formen der Diplomatie, des Lobbying und des Expertendiskurses untersucht.

Als Ergänzung zu den vorherrschenden nationalen Erzählungen und zum Blick der imperialen Zentren in Berlin, Wien und Sankt Petersburg sowie der am Krieg beteiligten Westmächte auf die Region bieten die Beiträge neue Einblicke in prägende Entwicklungen der Staatsgründungen zwischen Krieg und Frieden. Fragen nach der langen Wirkung der imperialen Herrschaft auf Ostmitteleuropa einerseits und der besonderen Dynamik von Gewalt und Politik, die sich nach den Friedensschlüssen in dieser Region entfalteten, sind nach wie vor aktuell. Zwar wurde im Zuge des hundertjährigen Gedenkens an den Ersten Weltkrieg immer wieder betont, dass die nach wie vor dominierende Konzentration auf die europäischen Großmächte und die Ereignisse an der Westfront sowie die emblematische Periodisierung 1914-1918 dem Phänomen des Weltkriegs nicht gerecht werden, dennoch fehlt es uns weiter an Ansätzen und Perspektiven, die ostmitteleuropäischen Erfahrungen jener Jahre und ihre Auswirkungen auf die internationale Geschichte zu fassen. Vielleicht ist es gerade die spezifische Verschränkung von Militärgeschichte mit diplomatischer und politischer Geschichte – mit einer Staatlichkeit, die oftmals nicht viel mehr als (sich widerstreitende) Behauptungen und Ansprüche hierauf war, die es zu einer besonderen Herausforderung macht, in der Region jener Jahre Muster und Strukturen staatlicher

Furcht vor dem Bolschewismus siehe *Anthony Read*: The World on Fire. 1919 and the Battle with Bolshevism, London: Pimlico 2008.

Neuordnung zu erkennen. Diese Beobachtungen weisen in mehrfacher Hinsicht über die Region heraus und haben große historiographische Relevanz.

So zeigt die Geschichte der postimperialen Transformation Ostmitteleuropas ganz allgemein, wie Großreiche zerfallen und daraus neue Ordnungen entstehen und verstetigt werden.

Im Kontext des frühen 20. Jahrhunderts wird die Dynamik imperialistischer Konfrontation und Eskalation anschaulich, die verbunden war mit totaler Mobilisierung, Indienstnahme bis hin zur kolonialen Ausbeutung eigener und im Krieg unterworfener Gebiete und ihrer Bevölkerung. Darin schließt der Band an aktuelle Forschungstrends an, die den Weltkrieg im eurasischen Raum als eine Eskalation bereits früher einsetzender Konfrontationen zwischen Großreichen ansehen. Bereits vor dem Großen Krieg kollabierten in diesem Kampf Imperien, die neuen Dimensionen des Krieges sorgten jedoch für den Zusammenbruch von Staatlichkeit und die Möglichkeit lokaler Reorganisation von Herrschaft.[7]

Ostmitteleuropa und der „erste Kalte Krieg"

Die sich an den Krieg in den mehrfach eroberten, teils verwüsteten und umstrukturierten Gebieten Ostmitteleuropas anschließenden Konflikte prägten die Erfahrungen und Vorstellungen für das gesamte 20. Jahrhundert. Aufgrund des Engagements der westlichen Alliierten, der Versuche der alten Machteliten bzw. der Rumpfstaaten Ungarn und Deutschland, ihre Hegemonie über die Region zu erhalten, und vor allem aufgrund der Verwebung dieser Bemühungen mit dem Russischen Bürgerkrieg war der Raum Ostmitteleuropa von ganz entscheidender Bedeutung für die europäische und globale Geschichte des 20. Jahrhunderts. Nach 1917 drehte diese sich nicht mehr allein – wie noch im 19. Jahrhundert – um die Ausdehnung und Sicherung von Einflusssphären der Großmächte, die ökonomische und politische Abhängigkeit generierten. Die politisch-ideologische Dimension war nun untrennbar mit internationaler Machtpolitik verbunden. Einerseits ging es um wirtschaftssystemische Kompatibilität, andererseits um die Eindämmung bzw. die Ausweitung kommunistischer Herrschaft, die Eigentumsrechte radikal umdefinierte und dem Imperialismus und seiner Spielart des Kolonialismus die Legitimation entzog.

Diese Konflikte, die nach dem weitaus verheerenderen Zweiten Weltkrieg global und aufgrund der stärkeren Position der Sowjetunion intensiver geführt wurden, fanden in Ostmitteleuropa schon seit 1917 statt. Sie waren Bestandteil der staatlichen und politischen Neuordnung, die in diesem Band untersucht wird. Das Spannungsfeld von Versuchen der Ausdehnung des republikanisch-nationalen Staatsmodells oder der sowjetischen Weltrevolution als widerstreitende Alternativen zu den Kaiserreichen bestimmte die Handlungsoptionen. Daraus erwuchsen anschlussfähige Ideen,

7 *Reynolds* (Anm. 3); *Rieber* (Anm. 1); *Willard Sunderland*: Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe, Ithaca: Cornell University Press 2004.

Allianzen und Praktiken, mit denen eine neue Ordnung hergestellt werden konnte. Dieses Spannungsfeld erklärt die große Bedeutung der Nachkriegszeit in Ostmitteleuropa für die internationale Geschichte und die Vehemenz und Brutalität der Konflikte nach dem Krieg. Die neuen Formen einer internationalen politischen Gewalt und Mobilisierung sollten für den weiteren Verlauf des 20. Jahrhunderts entscheidend werden.[8] Die berüchtigte Brutalisierung des Weltkriegs erfolgte schließlich weniger in den Schützengräben des Westens als an den Schauplätzen in Osteuropa, den Bruchzonen der Imperien in den Jahren danach.[9] Sie kann nur aus den regionalen Kontexten als eine ostmitteleuropäische Geschichte imperialer Dekomposition verstanden werden. Der Transformationsprozess muss als der angesprochene Verteilungskampf und zugleich als Ringen um politische Ordnungsprinzipien verstanden werden. Nationalistische Akteure versuchten sich Territorien und Infrastrukturen der ehemaligen Imperien anzueignen. Oftmals in Gegnerschaft zu bürgerlichen nationalistischen Projekten beanspruchten vielerorts Bauernarmeen Land und lokale Direktbestimmung. Viele waren vom bolschewistischen Beispiel und Appell motiviert, so wie bürgerliche Nationalisten auf den Diskurs und die Unterstützung der westlichen Alliierten im Umfeld der Friedensverhandlungen setzten. Beiden äußeren Einflüssen setzten revanchistische Vertreter der alten Reiche die Wiederherstellung ihrer Herrschaft über die ostmitteleuropäische Peripherie entgegen. Diese Randgebiete waren insbesondere im Krieg zum Laboratorium imperialer Bevölkerungs- und Wirtschaftspolitik geworden.[10] Überall hatte das Militär in diesen Jahren seine Kompetenzen in Verwaltung, Politik und Wirtschaft enorm ausgeweitet. Dies trug zu einer Eskalierung von Konflikten bei, was sich auch im Frieden zeigte. In einigen Gegenden waren die Konflikte nach 1918 weitaus blutiger als in den Jahren zuvor, nicht nur auf dem Gebiet des Zarenreiches. Eine Erklärung für die Entgrenzung der Gewalt liegt in der Verknüpfung von politischem, also ideologisch motiviertem Terror mit staatlich legitimierten Gewaltpraktiken. Die multiethnische Zusammensetzung Ostmitteleuropas und die imperiale Praxis der Hierarchisierung und Funktionalisierung von Ethnien dynamisierten vielerorts die Konflikte.[11] Dort, wo bestimmte Bevölkerungsgruppen mit politischen Optionen oder nationalen Präferenzen identifiziert wurden oder zu einem Loyalitätsbekenntnis gezwungen wurden, verübten die häufig wechselnden (para-)militärischen Machthaber Verbrechen an der Zivilbevölkerung.[12] Aufgrund dieser Verwischung der Zielgruppen militärischer Gewalt einerseits und von Politik und Krieg andererseits drängt sich der Begriff des Bürgerkriegs auf, um den Prozess der räumlichen und politischen Neuordnung des postimperialen Raumes zu fassen.

Der Begriff erweitert die nationale Lesart der Konflikte, die in den Kämpfen bereits funktionierende Staaten agieren sieht, welche jeweils eine bestehende Nation

8 *Dietrich Beyrau*: Schlachtfeld der Diktatoren: Osteuropa im Schatten von Hitler und Stalin, Göttingen: Vandenhoek & Ruprecht 2000.
9 *Robert Gerwarth*: The Central European Counter-Revolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War, in: Past and Present 200/1, 2008, S. 175-209.
10 Siehe *Jonathan Gumz*: The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914-1918, Cambridge: Cambridge University Press 2009; *Liulevicius* (Anm. 5); *Sanborn* (Anm. 3).
11 *Aviel Roshwald*: Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923, London: Routledge 2001; *Karen Barkey/Mark van Hagen* (Hg.): After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and Russian, Ottoman, and Habsburg Empires, Boulder: Westview Press 1997.
12 *Alexander Prusin*: The Lands Between. Conflict in the East European Borderlands, 1870-1992, Oxford: Oxford University Press 2010.

repräsentieren und deren Ansprüche auf Territorium, ökonomische Entfaltung und äußere und innere Sicherheit durchzusetzen versuchen. Die Schwächen dieser rein nationalen Perspektive liegen auf der Hand. Sie kann weder erklären, warum sich ein Großteil der Gewalt gewissermaßen nach innen, gegen Menschen des eigenen beanspruchten Raumes richtete, noch warum sich viele militärische Unternehmer im Laufe kurzer Zeit für ganz verschiedene politische oder staatliche Projekte engagierten.[13] Viele Konflikte drehten sich wesentlich um den Erhalt oder die Wiedererrichtung der Reiche bzw. die Beseitigung der Grundlagen ihrer Herrschaft. Vor allem Diasporanationalitäten, deren Anwesenheit und sozio-ökonomische Position mit den multinationalen Reichen verbunden waren, wurden zu Opfern von Gewalt. Andere beteiligten sich am Terror zur Wiederherstellung der Imperien. Gewalt war oftmals nicht das Mittel, um Territorien einem Nationalstaat einzugliedern oder unerwünschte Gruppen zu dislozieren, sondern hatte die Aufrechterhaltung oder Neuerrichtung von Hegemonien innerhalb heterogener Räume und oft die Niederschlagung nationalistischer Aspirationen zum Ziel. Die zahllosen Pogrome gegen Juden oder die berüchtigte Baltikum-Kampagne waren Ausdruck dieser postimperialen Konflikte.[14]

Ostmitteleuropa als Erfahrungsraum

In diesem Band werden Personen und Gruppen vorgestellt, die Initiative ergriffen und auf das Geschehen Einfluss nahmen. Nicht in allen Fällen war der Anteil der untersuchten Akteure herausragend oder nachhaltig. Darum geht es auch nicht. Die Geschichte großer Staatsmänner ist vielfach erzählt, relativiert und rehabilitiert worden. Vielmehr möchten wir anhand nichtstaatlicher handelnder Personen verstehen, wie räumliche, rechtliche, ökonomische und soziale Strukturen der Reiche und ihre Veränderung im Krieg die Bedingungen und Vorstellungen auch in Zeiten ihrer vermeintlichen Aufhebung oder Auflösung prägten. Erst in der Konfrontation mit einer sich wandelnden sozialen Wirklichkeit werden Annahmen revidiert und angepasst. Die Äußerung einer gewandelten oder gänzlich neuen Repräsentation von Realität – sei es im Handeln, Sprechen oder Schreiben – liefert Einblick in die Transformation der Lebenswelt, die mit Krieg, Revolution und dem Zerfall der Großreiche einherging. Die Umwälzungen in den Jahren 1914-1923 in der Region Ostmitteleuropa und deren nachhaltige Wirkung sind unbestritten und gerade im Umfeld des einhundertsten Jahrestages des Kriegsausbruchs erneut deutlich geworden. Wir möchten den Weltkrieg in diesem Band herunterbrechen auf die lokale und oft individuelle Ebene und an räumlichem Wandel festmachen. Geleitet ist diese Idee von einer kulturwissenschaftlichen Forschungsrichtung, die den Raum als elementare Kategorie menschlicher Interaktion und Identifikation versteht. In welchen Räumen konnten die Akteure Ordnung und Sicherheit wiederherstellen? Wie verhielten sich diese Räume

13 Verwiesen sei auf Warlords wie Stanisław Bułak-Bałachowicz oder Roman von Ungern-Sternberg.
14 Siehe zu jüdischen Erfahrungen im Ersten Weltkrieg *Frank Schuster*: Zwischen allen Fronten. Osteuropäische Juden während des Ersten Weltkrieges (1914-1919), Köln: Böhlau 2004, sowie die Beiträge von *Andrei Zamoiski* und *Dimitri Tolkatsch* in diesem Band, vgl. S. 113-130 und S. 93-111. Zur Baltikumkampagne siehe den Beitrag von *Mathias Voigtmann* (S. 131-146, im vorliegenden Band), zum Terror u.a. *Béla Bodó*: The White Terror in Hungary, 1919-1921: The Social World of Paramilitary Groups, in: Austrian History Yearbook, XLII, 2011, S. 133-163.

zu übergeordneten Raumkonzepten des Reiches, der Nation, Europas, des Westens oder der Welt? Inwiefern strukturierte die imperiale Tradition, wo die Kriegserfahrung diese gedachte Ordnung?[15] Wo und wie wurden ganz neue Räume entworfen und hergestellt? Ein Schwerpunkt der Untersuchung wird auf Gewalt gelegt. Denn Gewalt war ein zentrales, wenn nicht das wichtigste Mittel, um eigene Ordnungsvorstellungen umzusetzen.

Gewalt und Ordnung

Diese Umsetzung von Ordnung durch Gewalt hat eine doppelte Bedeutung. Zum einen konnte Gewalt die Macht und Kontrolle über ein Gebiet verschaffen, in dem der eigene Anspruch geltend gemacht werden konnte. Zum anderen kommen in der Ausübung von Gewalt selbst Vorstellungen von Ordnung zum Ausdruck bzw. entstehen erst in der Interaktion und Interpretation von Gewalthandlungen. Gewalt hat immer auch eine kommunikative Dimension und dient der Repräsentation von Wirklichkeit. In diesem Sinne werden im vorliegenden Band die kommunikative und symbolische Dimension von Gewalttaten und ihre Funktion und Wirkung bei der Herstellung von Räumen herausgearbeitet. Die Idee der Raumkonstruktion erschöpft sich dabei nicht auf die Erschaffung und Beherrschung von Territorien als rechtliche und politische Einheiten und ihre Integration in größere gedachte Entitäten. Vielmehr geht es ebenso um die Formierung von sozialen und situativen Räumen, in denen kollektive Identitäten ausprobiert und gelebt werden. Die Gewalterfahrung in besetzten ländlichen und städtischen Räumen, die Befreiung von Besatzern oder Feinden aus eigenen Sphären waren eminent wichtige Ereignisse. Und zwar nicht nur aufgrund strategischer oder machtpolitischer Logiken, sondern auch im Hinblick auf die Denk- und Machbarkeit neuer gesellschaftlicher Normen und Hierarchien. Gerade revolutionäres und konterrevolutionäres Handeln ist nicht von diesen Gewaltpraktiken, in denen Visionen einer neuen Ordnung durchgespielt werden, zu trennen.

Wo sich Gewalt verstetigt, wird sie zur Macht.[16] Die gewaltsam ausgetragenen Kämpfe und Konflikte um Räume und die Legitimität von Herrschaft waren daher bereits Teil der im Entstehen befindlichen Staats- und Gesellschaftsordnungen. Anders als es eine ältere Historiographie suggeriert, in der Militär-, Diplomatie- und Politikgeschichte voneinander getrennt geschrieben wurden, konnte der Sieger nicht seine zuvor bereits entwickelte Ordnungsidee einführen und etablieren. Auch wenn Bezeichnungen wie Revolution und Säuberung, Geburt und Zerfall von Staaten jeweils die Diskontinuitäten zu dem Vorgefundenen in den Mittelpunkt zu rücken versuchten, handelte es sich doch in Wahrheit eher um eine Fortsetzung und Veränderung politischer Zusammenhänge. Diesen Prozess und das Agens seiner Teilnehmer gilt es zu verstehen.

Unser Band ist daher so angelegt, dass die Bereiche der Diplomatie- bzw. Politikgeschichte mit der Militärgeschichte verknüpft werden. Ganz offensichtlich war Krieg

15 Vgl. *Tim Buchen/Malte Rolf* (Hg.): Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850-1918), Berlin: DeGruyter 2015.
16 *Jan Philipp Reemtsma*: Die Gewalt spricht nicht. Drei Reden, Stuttgart: Reclam 2002, S. 9.

nicht bloß die Fortsetzung der Politik mit anderen Mitteln. Beide Sphären beeinflussten sich gegenseitig, verliehen einander wechselseitig Sinn und verschmolzen im „totalen Krieg“ auf vielfältige Weise miteinander.[17] So wie in den vergangenen Jahren bereits die Entstehung und Bedeutung der Friedensverträge von Brest-Litowsk, Paris und Riga als ein komplexes Zusammenspiel externer Einflussnahme und lokaler Entwicklungen an den Schauplätzen der östlichen Kampfhandlungen verstanden wurde, so soll auch dieser Band dazu beitragen, die politischen und sozialen Wandlungsprozesse Ostmitteleuropas in ihrem globalen Kontext nachvollziehbar zu machen.

Recht und Staatlichkeit im Wandel

Ebenso dynamisch wie die Entwicklung von Machtverhältnissen veränderten sich rechtliche Normen und Vorstellungen in den Jahren um den Ersten Weltkrieg. Verwiesen sei auf die fundamentalen Neuerungen im internationalen Recht, wie die Ahndung von Kriegsschuld, die Einrichtung des Minderheitenschutzes und den Völkerbund. Im Verlauf des Weltkriegs verschoben sich auch die Normen zur Legitimation staatlicher Herrschaft, wodurch imperiale Projekte mittelfristig unter Druck gerieten. Die Formel vom Selbstbestimmungsrecht der Völker verwies sehr deutlich auf universelles Recht und half dabei, das Auseinanderfallen der Landimperien zu beschleunigen und zu rechtfertigen. Gleichwohl verbanden alle Akteure mit dem Begriff des Volkes oder der Nation unterschiedliche Kollektive. Während insbesondere die Vertreter der USA und der Entente nicht-europäische Völker ausschlossen und die Briten in Bezug auf Irland die Gefährdung der eigenen Integrität in Metropole und Kolonie spürten, setzten die Bolschewiki eine Definition dagegen, die mit der Arbeiterklasse der politischen und ethnischen bzw. rassistischen Dimension eine soziale hinzufügte.

Akteure aus Ostmitteleuropa, die einen neuen Staat anstrebten, mussten sich daher in einem beweglichen internationalen Feld behaupten, das die Unabhängigkeit an unterschiedliche Einschränkungen knüpfte. Das emphatisch zugesprochene Recht wurde in der Praxis zur Möglichkeit von Souveränität. Pragmatisch verbanden Nationalisten nun ihre Forderungen nach Eigenstaatlichkeit mit dem Versprechen eines nützlichen Dienstes am Allgemeinwohl durch die Schwächung oder Abwehr unerwünschter politischer Projekte, die mit sowjetischer, imperialer oder panslawischer Staatlichkeit assoziiert wurden. Damit entstand die Staatsräson weiterhin im Kontext des (Bürger-)Kriegs, der Wahrnehmung als militärisch relevantes Terrain, als Pufferzonen oder Versorgungs- und Aufmarschgebiet und knüpfte darin an imperialistische Herrschaftsdiskurse über die ostmitteleuropäische Peripherie an. Auch die Außenpolitik war den Beobachtungen und Planspielen von Revolution und Konterrevolution unterworfen. Die Grenzen waren ungeklärt, es war unsicher, ob die eigene Nation einen Staat würde gründen können und wie sich die nationalen Minderheiten innerhalb und außerhalb des Staatsgebiets verhalten würden. Vor diesem Hintergrund glichen die Begründungen der Ansprüche

17 Ein Beispiel für dieses Phänomen ist u.a. die Wirkung von Brest-Litowsk.

auf Unabhängigkeit einer Wette auf den Ausgang des Konflikts, der diese Unabhängigkeit und nationale Selbstentfaltung hervorbringen sollte.

Wer sich mit der Begründung von Recht und Staatlichkeit und der Festlegung von Grenzen befasst, sollte daher auch darauf schauen, worin, wann und mit welchen Partnern die Akteure die größten Chancen für die Umsetzung ihrer Ziele sahen und wie diese pragmatischen Überlegungen die Entwürfe eines nationalen Staates beeinflussten. Aus diesen Überlegungen heraus führen wir in diesem Band Militär- und Politik- bzw. Diplomatiegeschichte zusammen. Aus der Mikroperspektive auf einzelne Akteure und ihr Handeln werden die Zusammenhänge von Lokal- und Regionalgeschichte Ostmitteleuropas mit Entscheidungen und Entwicklungen im Rest Europas deutlich. Hierzu gehören die engen Verbindungen, aber auch die Konkurrenzen, die zukünftige Staatsmänner in den Zentren der Emigration untereinander und zu den Vertretern der Westmächte unterhielten. Sie hatten eklatanten Einfluss auf das Gelingen und das Ausmaß von Eigenstaatlichkeit und auf die Anfänge einer multilateralen Einbindung dieser Staaten. Dazu gehören aber ebenso auch die Entwicklung eigener imperialer Ambitionen nach 1918, die sich bei den Diskursen des europäischen Bürgerkrieges bedienten, aber zugleich als Fortwirken des imperialen Erfahrungsraums und Selbstverständnisses vom Staat im Zeitalter des Imperialismus gesehen werden sollten.

Vor diesem Hintergrund diskutierten im Herbst 2015 an der Europa-Universität Viadrina die Teilnehmer der Konferenz „Vergangene Räume – Neue Ordnungen. Das Erbe der multinationalen Reiche und die Staatsbildung im östlichen Europa 1917-1923“.[18] Junge Nachwuchswissenschaftler aus Italien, Großbritannien, Weißrussland, der Ukraine, der Schweiz und den USA präsentierten unter diesem Titel originäre Forschungsergebnisse im Spannungsfeld nationaler Gründungsmythen einerseits und dem internationalen Narrativ einer auf dem Selbstbestimmungsrecht der Völker fußenden Nachkriegsordnung andererseits. Die Beiträge des vorliegenden Bandes nehmen dementsprechend die Präzedenzlosigkeit von Nationalstaaten in Ostmitteleuropa nach dem Ersten Weltkrieg ernst. Im Hinblick auf das imperiale Erbe und am Beispiel militärischer, rechtlicher, ideologischer und diplomatischer Praktiken fragen sie, warum nationale Sinngebung nur einer unter vielen Faktoren in einem dynamischen Prozess der Neuverteilung von Macht und Territorium war. Die Tagungsteilnehmer präsentieren hier die Ergebnisse ihrer Forschungen zu ganz verschiedenen historischen Regionen, die vom Baltikum im Norden bis in das südliche Alpenvorland reichen. Der Band leistet damit Grundlagenforschung zur Frage des Spielraums staatlicher und nichtstaatlicher Akteure und zu deren Versuchen, den Neuordnungsprozess in Ostmitteleuropa im Sinne ihrer jeweiligen Bevölkerungsgruppe zu beeinflussen. Im Mittelpunkt stehen die Ergebnisse empirischer Quellenforschungen, mit denen die Autoren in innovativer Weise die Vorteile beleuchten, die ein praxisorientierter

18 Tagungsbericht von *Barbara Haider-Wilson* und *Ulrike Harmat* vom Institut für Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, in: H-Soz-Kult, http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-6273, 9.12.2015.

Ansatz für die Erforschung postimperialer Transformationsprozesse jenseits der Salondiplomatie bietet.

Grenzen, Recht und Ordnung in neuen Staaten

Die ersten vier Beiträge im Abschnitt „Grenzen, Recht und Ordnung in neuen Staaten" sind eine Einführung in die heterogenen Hintergründe und scheinbar widersprüchliche Wirkungsmächtigkeit staatspolitischer, ideologischer, rechtlicher und diplomatischer Ordnungsversuche. Nachdem in Riga 1921 westrussische Territorien des ehemaligen Zarenreichs zwischen Polen und dem bolschewistischen Russland aufgeteilt und 1922 der Unionsstaat gegründet worden war, war es ausgerechnet die neue Sowjetführung, die das national-ethnographische Prinzip zur Grundlage für Grenzziehungen erhob. Der Schweizer Historiker Stephan Rindlisbacher belegt diese These anhand eines anspruchsvollen rechtsräumlichen Ansatzes in seinem Beitrag „Grenzziehungen als Stabilisierungsfaktor der jungen Sowjetmacht. Die Grenzregulierung zwischen der Russischen Föderativen und Ukrainischen Sowjetrepublik in den 1920er Jahren". Am Fallbeispiel von Grenzkorrekturen der Weißrussischen und der Ukrainischen Sowjetrepublik dokumentiert der Verfasser – gestützt auf zahlreiche Quellen –, wie Lenins Variante des Wilsonschen Selbstbestimmungsrechts Leitmotiv der Konsolidierung Moskauer Zentralmacht wurde. Im Spannungsfeld zwischen Direktiven des Politbüros, Entscheidungen der nationalen Intelligenzija und lokaler Parteivertreter konnte die Sowjetführung zudem ein attraktives Gegenbeispiel zum polnischen Nationalstaat etablieren, der sich trotz des großen Minderheitenanteils wie ein unitarer Staat gerierte. Nicht nur Rindlisbachers kulturologischer Ansatz hinsichtlich bildungs- und sprachenpolitischer Maßnahmen im Zuge der *Korenizacija* hat Pioniercharakter. Er weist auch erstmals auf die wichtige Frage der Heranbildung sowjetischer Kader im Zuge raumpolitischer Territorialisierungen im ehemaligen Zarenreich hin – eine Frage, die für die meisten Regionen des Sowjetstaates noch nicht erforscht ist.

Wie die Akteure eines postimperialen Projektes „Wilson gegen Wilson" ausspielten, zeigt der Beitrag „The Post-Imperial Space of the Upper Adriatic and the Post-War Ascent of Fascism" von Marco Bresciani, der an der Universität Triest lehrt. Während Rindlisbacher den Staat in den Mittelpunkt seiner Ausführungen rückt, konzentriert sich Bresciani auf regionale Handlungsträger und zeigt, wie nichtstaatliche Parteigänger Benito Mussolinis mit den Mitteln paramilitärischer Gewalt das obere Adrialand nationalisierten. Anders als im sowjetischen Fall geht es im Zuge der gesellschaftlichen Transformation im adriatischen Grenzland des Habsburger Vielvölkerreichs nicht um eine völlige personelle Umstrukturierung. Im Mittelpunkt der Neuordnung des ehemaligen italienischen Königreichs steht vielmehr eine politische Radikalisierung alter Eliten auf der Grundlage des integralen Nationalismus und unter der gewaltbereiten Ägide der nationalfaschistischen Squadristen-Milizen. Der Autor beschreibt dieses Phänomen sehr anschaulich am Beispiel zahlreicher nationaler Diskurse. Attilio Tamaro zum Beispiel, ein radikaler Nationalist zu Habsburger Zeit, wandelte sich als Triester Journalist zu einem Anhänger Mussolinis. Er verurteilte

die Grenzziehungen Österreich-Ungarns posthum als willkürlich und ausschließlich den hegemonialen Interessen Wiens untergeordnet. Implementierte der sowjetische Zentralstaat das Wilsonsche Prinzip durchsetzungsstark und modernistisch im Hinblick auf eine Integration des russischen Vielvölkerstaats (Rindlisbacher), war das oberadriatische Küstenland die Wiege des italienischen Faschismus, der die Neuordnung dieser Räume imperial interpretierte und seine Speerspitze gegen die national-ethnischen Prinzipien der Versailler Ordnung richtete.

Im Weiteren rücken zwei gescheiterte Staaten an der Peripherie der österreichisch-ungarischen Doppelmonarchie in den Mittelpunkt der Darstellung: die Westukrainische Volksrepublik und die Karpatenukraine. Das Kronland Galizien war am Übergang von der monarchischen zur demokratischen Herrschaftsform das vielleicht umstrittenste Territorium des gesamten Neuordnungsprozesses. Noch vor dem Waffenstillstand am 11. November 1918 begann der polnisch-ukrainische Krieg um die cisleithanische Verwaltungsmetropole Lemberg und Ostgalizien. Wer ist nach dem Kollaps der Imperien Garant des Rechts, welches Recht ist das und welcher Staat garantiert Sicherheit im Rahmen neuer und alter legislativer Normen? Diese Fragen versucht Jakob Mischke, Kollegiat im Doktoratskolleg Galizien der Universität Wien, zu beantworten. In seinem Beitrag „Nation und Selbstbestimmung in Stanislav Dnistrjans'kyjs Verfassung für Ostgalizien" seziert der Autor den Entwurf einer Staatsverfassung, die den Eckpfeiler internationaler Anerkennung eines westukrainischen Staates bilden sollte. Mischke verdeutlicht, dass Dnistrjans'kyjs Ansatz sowohl verfassungsrechtliche Ansprüche auf ein ukrainisches Staatsterritorium erhebt, als auch die bevölkerungspolitische Ausnahmestellung der Ukrainer in einer zukünftigen ostgalizischen Gesellschaftsordnung gesetzlich festschreibt. Vor dem Hintergrund der normativen Wirkungslosigkeit seiner rechtssoziologischen Theorien sind die Schriften Dnistrjans'kyjs vor allem als ein Beitrag zu den zeitgenössischen Diskursen über die Rechte von nationalen Minderheiten und die Grenzen der Souveränitätsrechte von Nationalstaaten bemerkenswert.[19] Diese Theorien entstanden im multinationalen Rahmen der K.-u.-k-Monarchie und hatten ihren Bezugsrahmen in der Schrift „Das Majoritätsprinzip" (1916) von Volodymyr Starosol's'kyj und im Konzept vom *lebendigen Recht* des jüdisch-österreichischen Rechtssoziologen Eugen Ehrlich, dessen Schüler Dnistrjans'kyj war. Im Zentrum von Mischkes Studie steht Dnistrjans'kyjs Idee von der sozialen Integrationskraft des Rechts, das im Zuge einer Kommunikation zwischen gesellschaftlichen Organisationen und dem Staat entsteht und den Weg zu einem mündigen Staatsvolk ebnen soll, das die legislativen Normen der Staatsmacht als die eigenen anerkennt. Sowohl dieser als auch der folgende Beitrag von Sebastian Paul zeigen nachdrücklich, warum es erkenntnisfördernd sein kann, die Gründe für das Scheitern verschiedener Übergangsstaaten zu analysieren. Beide Verfasser zeigen, wie diskursive und diplomatische Versuche nationaler Selbständigkeitsbestrebungen zwar nicht von staatlicher Unabhängigkeit gekrönt wurden, aber dennoch

19 Als eine Art Bilanz solcher Versuche, vor allem im Hinblick auf die Einflusslosigkeit des Völkerrechts auf die autoritäre Bevölkerungspolitik alter und neuer Staaten in den 1920er Jahren, darf die Studie von Simon Rosenbaum gelten, der seit 1919 stellvertretender Außenminister des neuen litauischen Staates war. *Simon Rosenbaum*: Der Souveränitätsbegriff. Ein Versuch seiner Revision, Zürich: Gutzwiller 1932.

maßgeblich zur Modernisierung innerer Öffentlichkeit und einer breiten politischen Mobilisierung im Land und in den klassischen Emigrationsländern der jeweiligen Bevölkerungsgruppe beitrugen. Sebastian Paul, Mitarbeiter am Sonderforschungsbereich „Dynamiken der Sicherheit" des Marburger Herder-Instituts, rekonstruiert im Spannungsfeld ungarischer und tschechoslowakischer Grenzziehungen die Lobbying-Strategien karpatenukrainischer Akteure. In seinem Beitrag „Zwischen Loyalität, Realpolitik und Bündnisoption. Die Angliederung der Podkarpatská Rus an die Tschechoslowakei, 1918-1919" beleuchtet er die Perspektive lokaler Akteure in der Podkarpatská Rus, die gegenüber den Regierungen in Prag und Budapest und am Versailler Verhandlungstisch eigene Autonomieforderungen erhoben und diese mit dem Selbstbestimmungsrecht der Völker legitimierten. Bar eigener militärischer Optionen, stand und fiel die Wirkungsmächtigkeit nationalistischer Bestrebungen der ruthenischen Nationalräte mit der Dynamik geostrategischer Interessen, die letztlich zur Angliederung des Territoriums an die Anlehnungsmacht in Prag führten. Mit dem Vertrag von Saint-Germain vom 10. September 1919 wurde der Tschechoslowakei die Karpatenukraine zugesprochen. Allerdings wurde, so Paul, die Auflage der Konferenz, den Karpatenukrainern weitreichende Autonomierechte zu gewähren, über die gesamte Zwischenkriegszeit nicht verwirklicht. Die Studien von Mischke und Paul zeigen, dass die Versailler Ordnungsprinzipien vor allem symbolische Strahlkraft hatten. Beide Autoren bieten stichhaltige Argumente dafür, dass auch im Hinblick auf die territoriale Konkursmasse des Habsburgerreiches Forderungen nach kultureller Autonomie und nationaler Selbstbestimmung dort an Grenzen stießen, wo neue Nationalstaaten ihre territorialen Forderungen mit militärischen Mitteln forcierten.

Staatsferne Gewalt in vergangenen Räumen

Im Mittelpunkt des zweiten Teils des vorliegenden Konferenzbandes steht die Frage, wie demobilisierte Militärverbände aus den ehemaligen Reichsheeren in den Jahren 1917-1921 vakantes Territorium ehemaliger Imperien eroberten. Die Beiträge in diesem Abschnitt untersuchen die kriegerische Dynamik des Staatswerdungsprozesses in den westrussischen Gebieten des ehemaligen Zarenreiches. Die Autoren zeichnen dazu das Bild einer im Vertrag von Riga 1921 fixierten territorialen Neuordnung Ostmitteleuropas und signalisieren das widersprüchliche Verhältnis dieser Ordnung zum diplomatischen Aushandlungsprozess in Paris von 1919.[20]

Dass im ehemaligen Russischen Reich teilweise ganz andere Voraussetzungen für den Neuordnungsprozess herrschten, demonstriert der Beitrag der Freiburger Historikers Dimitri Tolkatsch am Beispiel der Ukraine besonders eindrücklich. Hier gründeten ukrainische Bevölkerungsgruppen in der Übergangsphase zwischen 1918 und 1920 provisorische Dorfrepubliken, die im Zuge zahlreicher Bauernaufstände entstanden. Schufen die Otamany, d.h. die Führer dieser Bauernaufstände, damit also

20 Riga wird für Ostmitteleuropa zu einer Art Anti-Versailles, vgl. *Andrzej Nowak*: Stosunki polsko-rosyjskie i polsko-sowieckie a ład wersalski, 1919-1921, in: *Andrzej Koryn* (Hg.): Od Wersalu do Poczdamu. Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918-1945, Warszawa: Instytut Historii PAN 1996, S. 30-42.

protostaatliche Strukturen im Hinblick auf eine neue Ordnung in der postimperialen Ukraine? Tolkatschs Beitrag „Lokale Ordnungsentwürfe am Übergang vom Russischen Reich zur Sowjetmacht: Bauernaufstände und Dorfrepubliken in der Ukraine, 1917-1921“ zeigt, dass es eher um das genaue Gegenteil ging: um die Etablierung von Organisationsformen auf der Ebene der Dörfer und Kreise, wo zaristische Bürokratie nicht mehr vorhanden war und Nationalisierungsprozesse im ausgehenden Zarenreich weitgehend spurlos an der ukrainischen Landbevölkerung vorübergegangen waren. Insofern erschienen selbstgegründete Dorfrepubliken und der Rückgriff auf zaristische Verwaltungsstrukturen der von Tolkatsch skizzierten Bauerngesellschaft als alternativlos. Angesichts der Abwesenheit einer übergeordneten Gerichtsbarkeit manifestierte sich in diesen staatsfernen Gesellschaften der mit Gewalt exekutierte Gemeinsinn ukrainischer Bauern als neue normative Ordnung (vgl. bäuerliche Selbstjustiz sowie Verbrechen gegen Großgrundbesitzer und die jüdische Bevölkerung). Tolkatsch macht jedoch deutlich, dass es den militärisch versierten und charismatischen Otamany nur vordergründig um eine *militante Vergemeinschaftung* ging. Im Kern, so Tolkatsch, sei es um die Organisation gesellschaftlicher Strukturen jenseits von anarcho-ideologischen Zielen gegangen. Diese Erkenntnis macht die Mikrostudie von Tolkatsch zu einer maßgeblichen Erweiterung der Erklärungsversuche von Felix Schnell zur Entgrenzung der Gewalt in der Otamanščina.[21]

Dass nationalistisch legitimierte, antijüdische Gewalt nichtjüdischer Verbände ein elementares Motiv der territorialen Neuordnung Weißrusslands war, zeigt Andrei Zamoiski vom Deutschen Historischen Institut in Warschau in seinem Beitrag „Military Pogroms, Jewish Self-Defence Units and the New Order in the Belarusian Lands, 1918-1921“. Zamoiski unternimmt einen innovativen Perspektivwechsel, indem er die Rolle jüdischer Selbstverteidigungsverbände in den Mittelpunkt seiner Darstellung rückt. Im Rückgriff auf die Forschungsliteratur beschreibt der Autor zunächst, wie die jüdische Mehrheitsbevölkerung des ehemaligen Ansiedlungsrayons zwischen alle Fronten geriet. Ein Großteil dieser Bevölkerung galt als russisch und sah im zaristischen Russland ihr Vaterland. Eindrücklich zeigt der Autor, wie im Neuordnungsprozess Westrusslands Judenpogrome im Zuge territorialer Eroberungen Teil eines militärischen Rituals waren. Darin erkennt Zamoiski nicht zuletzt Kontinuitäten zu einer langen Tradition antijüdischer Bevölkerungspolitik im Zarenreich.[22] Aus den Beiträgen von Tolkatsch und Zamoiski erschließen sich auch die Gründe für die unterschiedlich hohe Zahl jüdischer Opfer in den untersuchten Regionen. Während im belorussischen Raum die Gewalt den strategischen und ökonomischen Interessen durchziehender Armeeverbände folgte, seien – so Tolkatsch – die Pogrome in der ukrainischen Otamanščina nicht zuletzt Teil einer proto-nationalistischen Selbstvergewisserung gewesen. Gute Lösungen für die jüdischen Nachbarn gab es also auch weiter nördlich nicht, was Zamoiski eindrücklich zeigt. Die überwiegend Jiddisch sprechende Bevölkerung wurde einerseits Opfer eines weitverbreiteten Antisemitismus in reichsrussischen und weißen Heeresverbänden. Andererseits stigmatisierten

21 *Felix Schnell*: Räume des Schreckens. Gewalt und Gruppenmilitanz in der Ukraine 1905-1933, Hamburg: Hamburger Edition 2012.
22 Zur pragmatischen Phänomenologie des Pogroms neuerdings *Stefan Wiese*: Pogrome im Zarenreich. Dynamiken kollektiver Gewalt, Hamburg: Hamburger Edition 2016.

nationalistische Kreise in den polnischen Truppen die Juden dieser Region wegen ihres deutschen Dialekts gar als Verbündete der feindlichen Mittelmächte Deutschland und Österreich. Und wenn auch die neuen bolschewistischen Machthaber Geschäfte enteigneten, Fabriken nationalisierten, Synagogen schlossen und jüdische Parteien in die Illegalität trieben, so garantierten die Bolschewiki dennoch ein Minimum an Sicherheit. Rettung vor den Pogromen der Weißen war für die jüdische Bevölkerung immer häufiger nur in den Rückzugsgebieten der – in weiten Teilen ebenfalls situativ antisemitischen – Roten Armee zu finden. Wie Zamoiski belegt, blieben die Versuche bolschewistischer Verbände, jüdische Verbände mit Waffen auszustatten, halbherzig und führten – so der Autor – zu noch höheren Opferzahlen unter der örtlichen Bevölkerung. Anhand einer Analyse von drei großen Pogromwellen (insgesamt 250 Pogrome) zeigt Zamoiski, dass der Neuordnungsprozess in dieser Region somit nicht nur eine militärisch-territoriale Komponente hatte, sondern auch – durch die Marginalisierung des jüdischen Handels und Handwerks – den Beginn einer gesellschaftlichen Umstrukturierung dieser Gebiete markierte.

Den äußerst gewaltbereiten Paramilitarismus deutscher Truppen auf dem Rückzug aus dem Baltikum thematisiert Mathias Voigtmann vom Herder-Institut in Marburg in seinem Beitrag „Paramilitarismus im gesellschaftspolitischen Neuordnungsprozess. Kollektives Gewalthandeln deutscher und lettischer Militärverbände nach 1918“. Die sog. *Baltikumer* waren ursprünglich als Sicherheitseinheiten für die sich zurückziehenden deutschen Truppen gedacht, die 1918 bis 1919 vorrangig in Lettland gegen bolschewistische Verbände, dann auch gegen nationale Einheiten der Letten und Esten eingesetzt wurden. Diese baltische Landeswehr rekrutierte sich zu großen Teilen aus Mitgliedern des deutsch-baltischen Adels und kämpfte in einer Art Partisanenkrieg, wie Voigtmann zeigt, zusammen mit paramilitärischen Einheiten deutscher Freikorpsverbände. Voigtmann greift ausdrücklich auf das Konzept sogenannter Gewaltgemeinschaften zurück, also ein Gewalthandeln im Kollektiv, das, so der Autor, oftmals zur entscheidenden Handlungsmaxime geworden sei. Im Gegensatz etwa zu den Exzessen otamanischer Bauernverbände in der Ukraine (vgl. den Beitrag von Tolkatsch) war Gewalt im Baltikum keineswegs ein Mittel zur Durchsetzung normativer Ordnung, sondern Ausdruck der Entgrenzung von gängigen sozialen Normen, die Voigtmann als bestimmendes Prinzip der Gewalt für diese Räume belegen kann. Für die einheimischen militärischen Verbände, so Voigtmann, hatte diese illegitime und anarchische Gewalt deutscher Verbände durchaus Signalwirkung für die eigene Suche nach nationalstaatlicher Neuordnung. Im Spiegel deutscher Rückzugsgefechte kann der Verfasser zeigen, wie sich parallel dazu ein baltisch-lettischer Paramilitarismus herausbildete. Diese militärische Mobilisierung der lettischen Öffentlichkeit zeitigte zwiespältige Rückwirkung auf den Prozess der Bildung der lettischen Nation. Zivilgesellschaftlich verstärkte diese Erfahrung unter den Bürgern das patriotische Pflichtgefühl und die politische Loyalität zu einem lettischen Staat. Andererseits, so Voigtmann, waren diese Prozesse Ursache für eine nachhaltige Militarisierung der lettischen Gesellschaft.

Gleichsam zum Einklang kamen die Systeme von Riga und Versailles am Ende des Untersuchungszeitraums dieser Publikation. Als die Pariser Botschafterkonferenz am 15. März 1923 Ostgalizien vollständig dem polnischen Staat zusprach (mit der Auflage einer Autonomieverwaltung – einer Forderung, die nie umgesetzt wurde) und damit die in Riga zwischen Moskau und Warschau vereinbarte polnisch-sowjetische Grenze anerkannte, hatten sich die westlichen Siegermächte offiziell mit den im Osten geschaffenen militärischen Demarkationslinien abgefunden. Der Konferenzband bietet Einblicke in Einflusssphären nichtstaatlicher Akteure und ist doch keine synthetische Interpretation des gesamten Neuordnungsprozesses nach dem Zerfall der ostmitteleuropäischen Imperien. Postimperiale Diskurse und militärische Handlungsoptionen dominierten das Handeln der Akteure, was die weitverbreitete Vorstellung einer Nachkriegsordnung von 1918 fragwürdig erscheinen lässt, die sich ihrerseits an dem internationalen Narrativ einer auf dem Selbstbestimmungsrecht der Völker fußenden Nachkriegsordnung orientiert. Gewiss bleiben viele Aspekte unberührt, wie die Rolle der Weißen, die Lage der Bauernrepubliken oder die Koalitionsbildung zwischen verschiedenen nationalen Minderheiten in den neuen Nationalstaaten. Auch können die Versuche osteuropäischer Lobbyisten, etwa litauischer oder ukrainischer Herkunft, Einflüsse auf Außenpolitiken der neuen Staaten zu gewinnen, hier nur angedeutet werden.[23] Der vorliegende Band will somit beitragen zur Erschließung neuer Themen in der Geschichtsschreibung über den Revisionismus der Zwischenkriegszeit und über die Grundlagen der militärischen Blockkonfrontation, die im Kalten Krieg die Geopolitik Ostmitteleuropas bestimmen sollte.

23 Vgl. *Klaus Richter*: „Eine durch und durch demokratische Nation“. Demokratie und Minderheitenschutz in der Außendarstellung Litauens nach 1918, in: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 64, 2015, S. 194-217; *Andrzej A. Zięba*: Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932), Kraków: Księgarnia Akademicka 2010.

GRENZEN, RECHT UND ORDNUNG IN NEUEN STAATEN

Stephan Rindlisbacher

Grenzziehungen als Stabilisierungsfaktor der jungen Sowjetmacht. Die Grenzregulierung zwischen der Russischen Föderativen und Ukrainischen Sowjetrepublik in den 1920er Jahren

Einleitung

Sekretär der Grenzregulierungskommission zwischen der Ukrainischen Sozialistischen Sowjetrepublik (folgend: USSR) *und Russischen Sozialistischen Föderativen Sowjetrepublik* (folgend: RSFSR) *beim Präsidium des Zentralen Exekutivkomitees des Sowjetkongresses* (folgend: CIK)[1]: Die Bezeichnung der Verwaltungsfunktion, die Abram Zolotarevskij ab Frühjahr 1924 bekleidete, war sogar für sowjetische Verhältnisse ziemlich lang. Er hatte die Aufgabe, die Sitzungen der Kommission vorzubereiten und deren Korrespondenz zu regeln. Dabei erhielt er zahlreiche Anfragen von Behörden sowie aus der Bevölkerung. Sie alle wollten sich über die laufende Arbeit erkundigen. Aus diesem Grund plante Zolotarevskij im Juli 1924, in der Zeitung *Izvestija* oder in der Zeitschrift *Vlast' sovetov* einen kurzen Artikel zu veröffentlichen, um die interessierte Öffentlichkeit über die Tätigkeit der Grenzregulierungskommission zu informieren. Aleksandr Červjakov, der Präsident der Kommission, unterstützte die Absicht seines Sekretärs.[2] So verfasste Zolotarevskij einen Artikel mit gewählt diplomatischen Worten:

> […] jetzt in der Epoche des friedlichen wirtschaftlichen Aufbaus und der brüderlichen Zusammenarbeit der Völker, welche die Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken besiedeln, bekommt die Frage zur Grenzregulierung zwischen den Unionsrepubliken eine erstrangige Bedeutung.
> Durch den Beschluss des Präsidiums des Exekutivkomitees des Sowjetkongresses vom 11. April [1924] wurde mit ebendiesem Auftrag eine Spezialkommission zur Regulierung der Grenzen zwischen der RSFSR und der USSR ins Leben gerufen. […]
> Durch den Beschluss der obengenannten Kommission ist bei der Grenzregelung zwischen der USSR und RSFSR […] das ethnographische Merkmal zugrunde gelegt worden. Das heißt, einer bestimmten Republik kann ein unmittelbar an sie angrenzendes Territorium

1 Im Folgenden wird der Einfachheit halber in diesem Fall von der „Grenzregulierungskommission" gesprochen.
2 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR ob uregulirovanii granic meždu RSFSR i USSR, 31.04.1924-01.04.1925, in: Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii [Staatsarchiv der Russischen Föderation] (folgend GA RF), f[ond] 6892, op[is'] 1, d[elo] 5, l[ist] 28-29.

Die Entstehung der russisch-ukrainischen sowjetischen administrativen Grenze in den Jahren 1917–1928
Weissrussische Sozialistische Sowjetrepublik
Russische Sozialistische Föderative Sowjetrepublik
Ukrainische Sozialistische Sowjetrepublik
Rumänien
Polen
Wolhynien
Podolien
Bessarabien
Nordtaurien
Slobodа-Ukraine
Donezbecken
Krim
Asowsches Meer
Schwarzes Meer
Kuban
Brest
Pinsk
Mozyr'/Mazyr
Gomel'
Starodub
Desna
Znob'
Dnepr
Pripjat
Lublin
Chełm
Luck
Korosten'
Černihiv
Hluchiv
Kursk
Voronež
Staryj Oskol
Ostrogožsk
Konotop
Putivl'
Velikaja Rybica
Nižyn'
Sumy
Romny
Grajvoron
Belgorod
Valujki
Bogučar
Don
Przemyśl
Šepetivka
Žytomyr
Kyjiv
Pryluky
Charkiv
Urazovo
Kup'jans'k
Milove/Čertkovo
Lwów/L'viv
Berdyčiv
Bila Cerkva
Lubny
Poltava
Tarnopol
Proskuriv
Vinnička
Čerkasy
Izjum
Starobil's'ke
Millerovo
Severskij Donec
Kremenčuk
Kami'janec'-Podil's'ki
Uman'
Bachmut/Artemivs'k
Luhans'k
Kamensk/Kamjians'k
Hotin
Mohyliv
Jelysavethrad/Zinov'ijevs'k
Katerynoslav/Dnipropetrovs'k
Aleksandrovsk-Grusevski/Sachty
Juzivka/Stalin
Amvrosijivka
Novočerkassk
Rostov-na-Donu
Taganrog/Tahanrih
Mariupol'
Balta
Pervomajs'k
Kryvyj Rih
Oleksandrivs'k Zaporižžja
Dnestr
Chišinau
Tiraspol'
Bendery/Bender/Tighina
Mykolajiv
Cherson
Melitopol'
Berdjans'k
Odesa
Cetatea Albă/Akkerman
Evpatorija
Kerč
Feodosija
Simferopol'
Ekaterinodar/Krasnodar
Novorossijsk
Sevastopol
Jalta
Bei manchen ukrainischen Städtenamen existierten in den 1920er Jahren mehrere Schreibweisen nebeneinander (z.B. Stalin/Staline/Stalino). Es wurde versucht, die geläufigste davon zu verwenden.
Territorium der Ukraine gemäß dem III. Universal der Zentralrada vom 7./20. November 1917.
Grenze zwischen der Ukrainischen Sowjetrepublik und der RSFSR gemäß dem Vertrag vom 10. März 1919.
Uezdy des Gouvernements Černigov, die am 11. Juli 1919 von der USSR an die RSFSR abgetreten wurden.
Gebiete des ehemaligen Oblast' des Don-Heeres, die am 16. April 1920 in die USSR eingegliedert wurden.
Lugansker Stanica, im August 1920 von der RSFSR an die USSR übertragen.
Grenze Gebiete, auf welche die USSR in den Verhandlungen mit der RSFSR 1924 Anspruch erhoben hat.
Gebiete um Taganrog und Šachty, die zum 16. Oktober 1925 von der USSR an die RSFSR angegliedert wurden. Anpassungen wurden bis zum 04. Oktober 1926 vorgenommen.
Gebiete, die am 16. Oktober 1925 von der RSFSR an die USSR angegliedert wurden. Anpassungen fanden bis zum 19./24. Oktober 1928 statt.
Grenzen der Ukraine auf Ende 1928
Westgrenze der Sowjetunion
0
150 km
Inhalt: S. Rindlisbacher
Kartographie: S. Dutzmann
Leipzig, 2015

> angeschlossen werden, [falls] dieses von einer absoluten oder relativen Bevölkerungsmehrheit der Nationalität ebendieser Republik besiedelt ist.
> Außerdem [sollen] als wesentliche Kriterien [dienen]: 1) die wirtschaftliche Ausrichtung [*ėkonomičeskoe tjagotenie*] dieser oder jener territorialen Einheit zu diesem oder jenem wirtschaftlichen Zentrum in denjenigen Fällen, *wo die wirtschaftliche Ausrichtung klar hervorsticht* [Hervorhebung, S.R.] und 2) der Punkt der einfachen Verwaltung [*administrativnoe udobstvo*] nur im Zusammenhang mit den kleinsten administrativen Einheiten (*rajon* [Rajon], *volost'* [Amtsbezirk], Siedlung) […].[3]

Doch Avel' Enukidze, der Sekretär des Präsidiums des CIK, der die Arbeit der Grenzregulierungskommission im Wesentlichen koordinierte und dem damals gute Beziehungen zu Stalin nachgesagt wurden, intervenierte prompt gegen die Veröffentlichung dieses an sich harmlos erscheinenden Artikels. So notierte er auf dem Entwurf von Zolotarevskij: „Persönlich halte ich es nicht für möglich, diese Frage in der Presse zu diskutieren. Zu viele Punkte erscheinen höchst umstritten."[4]

Damit wies Enukidze auf einen wunden Punkt in der Grenzregulierungskommission hin. Denn trotz der Beteuerungen von „brüderlicher Zusammenarbeit" war es zwischen den russischen und ukrainischen Vertretern bereits zu heftigen Auseinandersetzungen gekommen. Vor allem die Gewichtung der obengenannten Prinzipien bei der Neuziehung der Grenzen war nur ungenügend geklärt.[5] Ein Beispiel hierfür lieferten die regionalen Pressekampagnen zwischen dem Gouvernement Doneck (USSR) und dem Nordkaukasusgebiet (RSFSR) im Sommer 1924 um die Zugehörigkeit der Gebiete von Taganrog und Šachtinsk.[6]

Dieser Prinzipienkonflikt ließ sich nicht nur bei der Ziehung der Grenze zwischen der USSR und der RSFSR beobachten, sondern ebenso in verschiedenen Regionen des Sowjetstaates, wie dem südlichen Kaukasus und besonders auch in Zentralasien. Terry Martin, Francine Hirsch sowie Elena Borisënok haben in ihren Werken zur Etablierung der Sowjetmacht in der Ukraine bereits auf die umfangreichen territorialen Aushandlungsprozesse hingewiesen, ohne diese jedoch genauer zu untersuchen.[7] Doch genau durch die Analyse dieser Prozesse kann

3 Vypiski iz protokolov i perepiski Komissii CIK Sojuza SSR po uregulirovaniju granic meždu RSFSR i USSR, 07.05.1924-29.12.1924, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 5, ll. 32-34.
4 Vypiski iz protokolov, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 5, l. 32.
5 Vypiski iz protokolov, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 5, ll. 9-11; Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR ob uregulirovanii granic meždu RSFSR i USSR, 31.04.1924-01.04.1925, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, ll. 3-5.
6 *Jurij Galkin* (Hg.): Sbornik dokumentov o pograničnom spore meždu Rossiej i Ukrainoj v 1920-1925 gg. za Taganrogsko-Šachtinskuju territoriju Donskoj oblasti, Moskva: Ščerbickaja tipografija 2007, S. 32-40.
7 *Francine Hirsch*: Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union, Ithaca: Cornell University Press 2005, S. 161; *Terry Martin*: The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939, Ithaca: Cornell University Press 2001, S. 33, 36, 274; *Elena Borisënok*: Fenomen sovetskoj ukrainizacii, 1920-1930-e gody, Moskva: Evropa 2006. Zu den Territorialisierungsprozessen im Sowjetstaat siehe auch: *Arne Haugen*: The Establishment of

gezeigt werden, wie unter der Sowjetmacht die alten imperialen Räume neu geordnet wurden. Die territoriale Neugestaltung des Sowjetstaates war eng mit der Debatte um die Nationalitätenfrage verbunden. Nach dem Scheitern der weltrevolutionären Pläne mussten sich die Bolschewiki über die Frage klar werden, wie der Raum, den sie durch die Rote Armee kontrollierten, sinnvoll territorial zu gliedern sei.

Bei der Erforschung von Territorialisierungsprozessen haben unter anderem die humangeographischen Ansätze von Ulrike Jureit, David Delaney oder Anssi Paasi gezeigt, wie durch Schaffung von eingegrenzten Territorien politische, soziale und wirtschaftliche Machtbeziehungen eine geographische Form erhielten. Mit anderen Worten, in der territorialen Ordnung eines Raumes manifestiert sich die staatliche Deutungsmacht. Territorialisierungen sind somit als Instrument zur Verdinglichung von Macht zu verstehen. Auch innerstaatliche administrative Grenzlinien entfalten mit Hilfe der Staatsgewalt eine soziale Verbindlichkeit, etwa wenn es um die Festlegung von Amtssprachen, Steuersätzen oder um den Zugang zu Bildungsinstitutionen geht. Dies war auch im föderalen Rahmen der UdSSR der Fall.[8]

Ab Mitte der 1920er Jahre setzte sich in der Parteiführung immer mehr die Stalinsche Position durch, dass Nationen zwar ein Produkt der kapitalistischen Gesellschaftsform darstellen, jedoch auch im Sozialismus noch weiterbestehen würden. Eine Nation zeichne sich demnach durch eine eigene Sprache und durch eine bestimmte Kultur sowie durch ein definiertes Territorium aus.[9] Demgegenüber verloren internationalistische sowie austromarxistische Ansätze immer mehr an Einfluss.[10] Mit seinem Eintreten für eine territoriale Lösung der Nationalitätenfrage konnte sich Stalin der Unterstützung der Nationalkommunisten im Machtkampf nach Lenins Tod 1924

National Republics in Soviet Central Asia, New York: Palgrave Macmillan 2003, S. 207-209, 235-237; *Jeremy Smith*: Delimiting National Space. The Ethnographical Principle in the Administrative Division of the RSFSR and USSR, 1918-1925, in: *Ders.* (Hg.): Beyond the Limits. The Concept of Space in Russian History and Culture, Helsinki: SHS 1999, S. 241-258 (256-258); *Arsène Saparov*: From Conflict to Autonomy in the Caucasus. The Soviet Union and the Making of Abkhazia, South Ossetia and Nagorno Karabakh, London: Routledge 2015; *Adeeb Khalid*: Making Uzbekistan. Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR, Ithaca: Cornell University Press 2015, S. 257-290; *Jeronim Perović*: Der Nordkaukasus unter russischer Herrschaft. Geschichte einer Vielvölkerregion zwischen Rebellion und Anpassung, Köln: Böhlau Verlag 2015, S. 344-345.

8 *Ulrike Jureit*: Das Ordnen von Räumen. Territorium und Lebensraum im 19. und 20. Jahrhundert, Hamburg: Hamburger Edition 2012, S. 12-19; *David Delaney*: Territory. A Short Introduction, Malden: Blackwell 2005, S. 14-16; *Anssi Paasi*: Territory, in: *John Agnew*/*Katharyne Mithchell*/*Gerard Toal* (Hg.): A Companion to Political Geography, Malden: Blackwell 2008, S. 109-122; *David Newman*: Boundaries, in: *John Agnew*/*Katharyne Mithchell*/*Gerard Toal* (Hg.): A Companion to Political Geography, Malden: Blackwell 2008, S. 123-137; *Karl Schlögel*: Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik, München: Carl Hanser Verlag 2003, S. 393; *Charles S. Maier*: Consigning the Twentieth Century to History. Alternative Narratives for the Modern Era, in: The American Historical Review 3, 2000, S. 807-831 (808); *Steven R. Ratner*: Drawing a Better Line. Uti Possidetis and the Borders of New States, in: American Journal of International Law, 90/4, 1996, S. 590-624 (602-604); *Robert David Sack*: Human Territoriality. Its Theory and History, Cambridge: Cambridge University Press 1986, S. 28-49.

9 *Stalin*: Marxismus und nationale Frage, Berlin: Verlag für fremdsprachige Literatur 1946, S. 10; *Jeremy Smith*: The Bolsheviks and the National Question, 1917-1923, Basingstoke: MacMillan 1999, S. 18-19.

10 Jeremy Smith hat darauf hingewiesen, dass in die von Stalin vertretene Position auch austromarxistische und internationalistische Elemente eingeflossen seien, vgl. *Smith* (Anm. 9), S. 28. Zur nationalen Problematik in der Sozialdemokratie: *Marina Cattaruzza*: Das nationale Problem der Sozialdemokratie und der internationalen kommunistischen Bewegung (1889-1953), in: *Sacha Zala* (Hg.): Die Moderne und ihre Krisen. Studien von Marina Cattaruzza zur europäischen Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Göttingen: V&R Unipress 2012, S. 243-260 (249-250).

gegenüber seinen Rivalen sicher sein.[11] In der Sowjetführung setzte sich somit die Deutung durch, den Raum nicht allein nach ökonomischen, sondern auch nach ethnographisch-nationalen Kriterien zu ordnen.[12] Das Prinzip der Selbstbestimmung sollte anders als in Ostmitteleuropa nach den Pariser Vorortverträgen und nach dem Frieden von Riga 1921 systematisch in die Praxis umgesetzt werden. Vor allem wollten die Bolschewiki damit eine attraktive Alternative zum neuentstandenen polnischen Staat schaffen, der Minderheitenrechte zwar auf dem Papier gewährte, diese aber nie in die Praxis umsetzte.[13] Durch die systematische Förderung von nationalen Bewegungen wollte der Sowjetstaat diese für das sozialistische Projekt nutzbar machen.[14]

Innerhalb der 1922 gegründeten Union standen die Unionsrepubliken an der Spitze der föderalen Ordnung. Zunächst hatten allerdings nur die weißrussische und die ukrainische Republik diesen Status, während Russland und die transkaukasischen Gebiete eine Föderation bildeten. Mit der Unterstützung der Kommunistischen Partei wurde in jeder nationalen Einheit (mit Ausnahme der RSFSR) eine nationale Elite gefördert oder geschaffen. Die Unionsrepubliken an der Spitze verfügten jeweils über eine eigene Regierung, eigene Ministerien sowie über eine eigene Akademie der Wissenschaften. Sie hatten außerdem, im Gegensatz zu allen anderen nationalen Einheiten, formal das Recht, die Union zu verlassen.[15] Da die Unionsrepubliken jeweils ihre Verwaltungsapparate, Steuersätze und Wirtschaftsplanungen hatten, besaßen die Grenzen zwischen ihnen vor allem administrative, fiskalische und ökonomische Bedeutung.

Während des Bürgerkrieges hatten die Staatsbildungs- und Territorialisierungsprojekte der Bolschewiki meist ephemeren Charakter.[16] Mitte der 1920er Jahre plante die Kremlführung gleichzeitig zur nationalen auch eine umfassende administrativ-territoriale Neuordnung des Staates. Alte zarische Verwaltungseinheiten sollten durch neue ersetzt werden. So mussten in der RSFSR bis 1929 die *gubernii* (Gouvernements) den *oblasti* (Gebiete),[17] die *uezdy* (Distrikte) den *okrugi* (Bezirke) und die *volosti (*Amtsbezirke) den *rajony* (Rajons) weichen. Gosplan, die staatliche Planungsbehörde, übernahm die Aufgabe, diesen Prozess zu koordinieren. Dabei standen die Planer vor einer komplexen Aufgabe: Seit 1917 existierten alte administrative Einheiten wie die zarischen *gubernii*, *uezdy* und *volosti* neben den nach ethnographisch-nationalen Prinzipen neu geschaffenen Autonomen Republiken, wie etwa derjenigen der Wolgadeutschen. Übergeordnetes Ziel der nationalen und administrativen Reorganisation war es, den Sowjetstaat so zu gestalten, dass die

11 *Jörg Baberowski*: Der Feind ist überall. Stalinismus im Kaukasus, München: Deutsche Verlags-Anstalt 2003, S. 199.
12 *Hirsch* (Anm. 7), S. 70-79.
13 *Włodzimierz Borodziej*: Geschichte Polens im 20. Jahrhundert, München: C. H. Beck 2010, S. 131-133.
14 *Aviel Roshwald*: Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East 1914-1923, London: Routledge 2001, S. 174; *Martin* (Anm. 7), S. 8-9.
15 *Yuri Slezkine*: The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism, in: Slavic Review 2, 1994, S. 414-452 (447).
16 *Perović* (Anm. 7), S. 212-221.
17 Dabei konnten einige *oblasti* auch zu einem *kraj* (Region) zusammengefasst werden.

wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung der jeweiligen Gebiete möglichst schnell vorangetrieben werden konnte.[18]

Der vorliegende Beitrag untersucht am Fallbeispiel der Grenzregulierung zwischen der RSFSR und der USSR, wie dieser Territorialisierungsprozess Mitte der 1920er Jahre konkret erfolgte[19] und welche Machtstrukturen sich darin manifestierten. Dabei dienen die Dokumente des Präsidiums des CIK als Grundlage.[20] Hier wurde von Seiten der staatlichen Institutionen die Arbeit der verschiedenen Kommissionen angeleitet. Im Zentrum steht die Frage, welche Akteure (Funktionäre des Moskauer Zentrums, lokale Kader und Parteimitglieder, Fachexperten, lokale Bevölkerung) sich mit welchen Argumenten an diesem (Macht-)Diskurs[21] beteiligen konnten und welche Interessen sie dabei verfolgten. Das Ziel ist es zu zeigen, dass die Parteiführung durch die Neuregulierung der Grenzen zwischen der USSR und RSFSR einen möglichst stabilen, kostengünstigen administrativen Apparat aufzubauen plante. Der Handlungsspielraum der Kader auf Republikebene, die versuchten ihren „Besitzstand" zu wahren, beschränkte sich auf die Zuteilung einzelner Bezirke, während lokale Akteure sich nur durchsetzen konnten, wenn sie passende Argumente vorbrachten und die Unionsinteressen dabei nicht berührt wurden. Um diese These zu untermauern, soll zunächst vor allem auf die Arbeit der Grenzziehungskommission von Červjakov zwischen 1924 und 1925 eingegangen werden. Anschließend soll der

18 Sostav komissii CIK SSSR po rajonirovaniju i protokoly zasedanij Komissii, 03.08.1923-24.07.1925, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 1, l. 1; *Konstantin Egorov* (Hg.): Rajrovanie SSSR. Sbornik materialov po rajonirovaniju s 1917 po 1925 god, Moskva 1926, S. 8-12; Territorial'noe i administrativnoe delenie Sojuza SSR na 1-oe janvarja 1925 goda, Narodnyj komissariat vnutrennich del RSFSR (Hg.), Moskva 1925, S. 8-11, 14-15; Territorial'noe i administrativnoe delenie Sojuza SSR [na 1928 g.], Narodnyj komissariat vnutrennich del RSFSR (Hg.), Moskva 1928, S. 3, 7-8; *Afanasij* [=*Panas*] *Bucenko*: K voprosu rajonirovanija Ukrainy, Char'kov: Gosizdat Ukrainy 1925, S. 10-13; *Sergej Tarchov*: Istoričeskaja ėvoljucija administrativno-territorial'nogo i političeskogo delenija Rossii, in: *Andrej Trejviš*/*Sergej Artobolenskij* (Hg.): Regionalizacija i razvitie Rossii. Geografičeskie processy i problemy, Moskva 2001, S. 191-213 (195-197). In der USSR wurde ein dreistufiges System ohne *oblasti* eingeführt; dazu: *P. K. Stojan*: Administrativno-territorial'naja reforma USSR 1922-1925, in: Problemy pravoznavstva 7, 1967, S. 51-61 (53-55); *Jaroslava Vermenyč*/*Oleksandr Androščuk*: Zminy administratyvno-terytorial'noho ustroju Ukrajiny XX-XXI. st., Kyjiv 2014, S. 80-81; eine ausführliche Bibliographie zum Thema siehe: *Viktor Šabel'nikov*: Problemy administratyvno-terytorial'noho ustroju Ukrajiny 1927-1941 rr. U vitčyznjanij istoriografiji, in: Naukovi praci – Istorija 154, 2011, S. 97-101.

19 Dazu: *Elena Borisënok*: Ukraina i Rossija. Spor o granicach v 1920-e gody, in: *Leonid Gorizontov* (Hg.): Regiony i granicy Ukrainy v istoričeskoj perspekive, Moskva 2005, S. 205-237; *Vasyl' Boje*čko *et al.*: Kordony Ukrajiny. Istorija ta problemy formuvannja, 1917-1940 rr., Ukrajin'skyj istoryčnyj žurnal 1, 1992, S. 56-77; *Vasyl' Boječko et al.*: Kordony Ukrajiny. Istorija retrospektyva ta sučasnyj stan, Kyjiv 1994; *Vasyl' Boječko*/*Oksana Hanža*/*Borys Zacharčuk*: Formuvannja deržavnych kordoniv Ukrajiny 1917-1940 rr., Kyjiv 1991; *A. A. Neduch*: Administratyvno-terytorial'na reforma v URSR u 1923 roci, in: Pytannja istorii narodiv SRSR 4, 1967, S. 65-74; *Hennadij Jefimenko*: Vyznačennja kordonu miž USSR ta RSFRR, in: *Problemy istoriji Ukrajiny* 20, 2011, S. 135-176.

20 GA RF, f. 3316: Central'nyj ispolnitel'nyj komitet SSSR i povedomstvennye učreždenija, 1922-1938; GA RF, f. 6892: Komissija po rajonirovaniju, 1923-1926.

21 Hierbei orientiert sich der der vorliegende Aufsatz auch an Elementen der klassischen Diskursanalyse. Vgl. *Michel Foucault*: Die Ordnung des Diskurses. Inauguralvorlesung am Collège de France, 2. Dezember 1970, in: *Ders.*: Die Ordnung des Diskurses, Frankfurt (M.): Fischer 1991, S. 7-49 (11-30). Zur Rezeption und Weiterentwicklung des Ansatzes: *Philipp Sarasin*: Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse, Frankfurt (M.): Suhrkamp 2003, S. 58-60; *Ders.*: Michel Foucault zur Einführung, Hamburg: Junius 2012, S. 63-70; *Clemens Kammler et al.* (Hg.): Foucault-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung, Stuttgart: Verlag J.B. Metzler 2008, S. 233-237, 320-330; *Achim Landwehr*: Historische Diskursanalyse, Frankfurt (M.): Campus Verlag 2008, bes. S. 91-99. Zum Machtbegriff von *Michel Foucault*: Sexualität und Wahrheit, 3 Bde., Frankfurt (M.): Suhrkamp 1987, hier: Bd. 1: Der Wille zum Wissen, Frankfurt (M.) 1991, S. 113-115.

Prozess der Feinregulierung auf der lokalen Ebene anhand von drei Fallbeispielen genauer betrachtet werden.

Der Prinzipienstreit zwischen den Vertretern der USSR und der RSFSR

Bei der Diskussion um die Grenzziehungen orientierten sich die beteiligten Akteure zunächst an der administrativen Einteilung des untergegangenen Zarenreiches (*gubernija, uezd, volost'*), so auch im Fall der Ukraine und der RSFSR. Im Grenzvertrag zwischen der Ukraine und der RSFSR vom 10. März 1919 wurden die Gouvernements Kiew, Cherson, Kamenec-Podol'sk, Volynsk, Char'kov, Poltava, Ekaterinoslavsk sowie Černigov (ohne die vier nördlichen *uezdy*) sowie Taurien (ohne die Krim) der USSR zugeschlagen. 1920 wurden der USSR im Osten noch die Gebiete um Taganrog und Aleksandrovsk-Gruševsk (ab 1921 Šachty) sowie die Lugansker *stanica* (Kosakensiedlung) aus dem damals aufgelösten Oblast' der Donarmee (*Oblast' Vojska Donskogo*) angefügt (vgl. Karte auf S. 28).[22] Das Moskauer Zentrum verfügte diese neue Grenzziehung ohne lange Rücksprachen mit den betroffenen Regionen. Protestnoten lokaler Vertreter wurden ignoriert oder man verwies auf eine mögliche spätere Grenzrevision.[23]

Nach dem Ende des Bürgerkriegs und der Wiederbelebung der Wirtschaft im Rahmen der Neuen Ökonomischen Politik (NEP) kam die Neuregelung des Grenzverlaufs zwischen der USSR und der RSFSR Anfang 1924 erneut auf die Tagesordnung. Avel' Enukidze koordinierte den Reorganisationsprozess. Die obenerwähnte Grenzregulierungskommission von Červjakov ist als Teil dieses territorialen Reorganisationsapparates zu betrachten. Die betroffenen Republiken stellten je zwei Vertreter.[24] Červjakov selbst war Regierungschef der Weißrussischen Sowjetrepublik und sollte die Rolle eines Schiedsrichters einnehmen. Hochrangige Parteikader vertraten die russische Seite: Aleksandr Beloborodov, Volkskommissar für Innere Angelegenheiten der RSFSR, und Aleksandr Smirnov, Volkskommissar für Landwirtschaft der RSFSR.[25] Auf der ukrainischen Seite standen ihnen Panas Bucenko, der Sekretär des VUCIK,[26] und Mychajlo Poloz, der Vorsitzende der ukrainischen Abteilung von Gosplan, gegenüber. In einer ersten gemeinsamen Sitzung am 1. Juli 1924 versuchten sich die Mitglieder der Kommission auf die Kriterien zu einigen, die als Grundlage für die weitere Arbeit dienen sollten. Wie bereits erwähnt, zeichnete sich schon hier ab, dass Poloz und Bucenko vor allem das ethnographisch-nationale Kriterium in den Vordergrund stellen wollten, während sich die Vertreter der RSFSR besonders auf wirtschaftliche und administrative Aspekte beriefen, die bei der künftigen Grenzziehung zu berücksichtigen seien. Weshalb sich die eine Seite an das Argument der

22 Territorial'noe i administrativnoe delenie Sojuza SSR [1928] (Anm. 18), S. 20-21; *Borisënok* (Anm. 19), S. 207.
23 *Galkin* (Anm. 6), S. 11-16; *Jefimenko* (Anm. 19), S. 135-176.
24 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 87.
25 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 86. Beloborodov und Smirnov wurden in einigen Sitzungen von Martyn Lacis und Michail Boldyrev vertreten: Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 6.
26 Vseukrainskij Central'nyj Ispolnitel'nyj Komitet: Allukrainisches Zentrales Exekutivkomitee, d.h. Staatspräsidium der USSR.

Wirtschaftlichkeit und die andere an das der Nationalität geklammert hat, wird weiter unten noch problematisiert. In der ersten Sitzung diskutierten sie die Problematik noch abstrakt und machten diese nicht an konkreten Beispielen fest.[27] So fanden sie am Ende eine scheinbar praktikable Kompromissformel, die auch in den Artikel von Zolotarevskij Eingang fand. Als Grundlage für die Grenzziehungen sollte das ethnographisch-nationale Kriterium dienen, das jedoch durch das wirtschaftliche ergänzt wurde, wenn dies in einem besonderen Fall „klar hervorstechen" würde.[28] Was aber genau mit diesem „klar hervorstechen" gemeint war, bereitete der Kommission in den kommenden Sitzungen viel Kopfzerbrechen. Hinzu kam noch, dass alle Akteure jeweils ihre politische Agenda verfolgten, indem sie den eigenen „Besitzstand" wahren bzw. ausbauen wollten. Wenn ein bestimmtes Gebiet von der einen zur anderen Unionsrepublik wechselte, bedeutete dies immer auch Gewinn oder Verlust von Steueraufkommen.[29] Diesem Aspekt kam in der Epoche der NEP eine besondere Bedeutung zu. Da im Zuge der territorialen Neuordnung bereits ein Abbau von Arbeitsplätzen in der Administration geplant war,[30] erhöhte die Aussicht, bestimmte Gebiete abtreten zu müssen, den Druck unter den Beschäftigten im öffentlichen Sektor einer Unionsrepublik noch zusätzlich. Schließlich erschien den russischsprachigen Staatsangestellten die Aufforderung, bei einem etwaigen Übertritt Ukrainisch lernen zu müssen, karrierebedrohend.[31]

Wenige Tage später, am 11. Juli 1924, beschloss das Politbüro, das oberste Führungsgremium der Partei, dass Teile der Ostukraine rund um die Stadt Taganrog sowie Teile des Kreises Šachtinsk an die RSFSR angegliedert werden sollen. Hierbei handelte es sich um einen Teil der Gebiete, die erst 1920 von der RSFSR zur USSR transferiert worden waren. Den erneuten Wechsel begründete das Politbüro unter anderem damit, dass der Nordkaukasus Zugang zu einem Tiefseehafen benötige und in der Region vor allem Russen lebten. Ukrainische Parteivertreter versuchten vergebens dagegen zu protestieren.[32] Damit stellte sich die Parteiführung eindeutig gegen Forderungen von ukrainischer Seite, das Kubangebiet im Nordkaukasus der USSR anzugliedern.[33] Wie später noch genauer gezeigt wird, ging es der Parteiführung auch darum, die USSR, die neben der RSFSR bereits die bevölkerungsreichte und wirtschaftlich potenteste Unionsrepublik war, nicht noch weiter zu stärken. Nach diesem Grundsatzentscheid blieb lediglich der genaue Verlauf der neuen Grenzen im Osten offen. Dieser Frage sollte sich auch die Kommission von Červjakov annehmen.[34]

Die ukrainische Seite hoffte nun, für die „verlorenen" Gebiete im Osten als Kompensation von der RSFSR Territorien im Norden zu erhalten. Ihre Forderungen

27 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, ll. 55-72.
28 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 52-54.
29 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 15.
30 *Egorov* (Anm. 18), S. 174-175.
31 *Martin* (Anm. 7), S. 79-84.
32 *Galkin* (Anm. 6), S. 60. Das Politbüro beschloss diese Grenzänderung auf Antrag einer Kommission unter dem Vorsitz von Ivan Cjurupa: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 718, l. 17. Die Unterlagen dieser Kommission konnten bisher noch nicht ausfindig gemacht werden.
33 *Mychajlo Hruševs'kyj*: Chto taki Ukrajinci i čoho vony chočut', Kyjiv: Znannja 1991, S. 125; *L. Kl'ovanyj et al.* (Hg.): Heohrafičnyj Atlas Ukrajiny, Kyjiv: Deržavne vydavnyctvo Ukraijny 1928.
34 Ob uregulirovanii granic meždu USSR, RSFSR i BSSR, 12.04.1924-24.07.1928, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 718, l. 94.

erstreckten sich dabei auf Teile der Gouvernements Kursk, Brjansk und Voronež. Meist handelte es sich um Gebiete mit gemischter Bevölkerung. Insgesamt umfassten die Forderungen 32.500 Quadratwerst (37.000 km²) mit fast 2 Millionen Einwohnern, von denen gemäß statistischen Untersuchungen der USSR 65% Ukrainer und 35% Russen waren.[35] Die Vertreter der USSR erhoben diese Forderungen so selbstbewusst, weil sie sich dabei auch auf die Beschlüsse des XII. Parteitages von 1923 stützen konnten. Dieser hatte mit der Politik der *Korenizacija* (Verwurzelung/Indigenisierung der Sowjetmacht) ein umfassendes Programm zur Förderung der nichtrussischen Völker der Union und zur Bekämpfung des „russischen Großmachtchauvinismus" beschlossen.[36] Davon hofften nun die Vertreter der Ukraine profitieren zu können.

Um ihre Forderungen zu unterstreichen, reichten die Vertreter der Ukraine beim CIK eine umfangreiche Materialsammlung ein. Darunter befanden sich auch Untersuchungen des Ethnologen Dmytro Bahalej sowie des Historikers und Akademiemitglieds Mychajlo Hruševs'kyj.[37] Vor allem Letzterer brachte historische Argumente für eine „Vereinigung" der betroffenen Gebiete mit dem ukrainischen „Nationalstaat" vor. So seien diese im Laufe der vergangenen Jahrhunderte im Zuge einer Bewegung der ukrainischen Nation nach Osten nach und nach von ukrainischen Bauern besiedelt worden.[38] Bahalej dagegen verwies vor allem auf die kulturelle Verbundenheit zwischen den betroffenen Gebieten und den angrenzenden ukrainischen Gouvernements.[39] Außerdem wurden diesen Unterlagen statistische Untersuchungen beigelegt, die zeigen sollten, dass einzelne Amtsbezirke (*volosti*) in Kursk und Voronež zu „100%" von Ukrainern besiedelt sein sollten.[40]

Solche Zahlen machten auch die Vertreter der RSFSR, und im Besonderen die Akteure in den Gubispolkomy, den Exekutivorganen auf Gouvernementsebene, misstrauisch.[41] So reichten diese beim CIK ihre eigenen Materialsammlungen ein, die mit wirtschaftlichen und ethnographisch-nationalen Argumenten belegen sollten, dass ihre Gouvernements eine Einheit bilden würden.[42] Dabei wurde auf die Zucker- und Speiseölindustrie verwiesen, deren Produktionsketten nicht unnötigerweise von Grenzen zerschnitten werden sollten.[43] Dagegen wandten aber wiederum die Vertreter der USSR ein, dass es sich bei den Gouvernements um künstliche Verwaltungseinheiten handele, die im Zarenreich geschaffen worden seien und dass in den strittigen Gebieten die Art der Landwirtschaft derjenigen jenseits der ukrainischen Grenze entspreche.[44] Die Zentrale Statistische Abteilung (CSU) der Union

35 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 3.
36 *Martin* (Anm. 7), S. 75, 274-276; *Hirsch* (Anm. 7), S. 94-98.
37 Kopii obzorov: 1) Akademiemitglied *Dmitrij Bagalej*: Istoriko-ėtnografičeskie i lingvističeskie materialy, kasajuščiesja severnoj granicy USSR i RSFSR; 2) Akademiemitglied *Michail Gruševskij*: K voprosu o vostočnych granicach Ukrainy, 1925, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 9.
38 Kopii obzorov, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 9, l. 17-18.
39 Kopii obzorov, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 9, l. 8-9.
40 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, ll. 13-14.
41 Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 19, l. 19.
42 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 5, ll. 9-11.
43 Stenogrammy zasedanij Komissii po rajonirovaniju ot 14-go i 26-go nojabrja 1924 goda, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 19, ll. 12-13.
44 Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 19, l. 30.

ihrerseits wies auf das ungenügende statistische Material hin.[45] Denn beim Zensus von 1920 sei nur die Muttersprache der Haushaltsvorstände (*domochozjae*) festgehalten worden:

> [Aber] in Grenzdörfern mit gemischter Bevölkerung gibt die Muttersprache des Haushaltsvorstands nur eine unzuverlässige Vorstellung über die Nationalität. Durchgängig sieht man, dass die junge Generation eine andere Sprache spricht, besonders das Russische. Gleichzeitig sprechen die Alten in ihrer Sprache und zählen sich zu einer anderen Nationalität.[46]

Diese fast postmodern anmutende Deutung machte das zu lösende Problem für die Statistiker umso schwieriger. Außerdem war die ökonomische Ausrichtung eines bestimmten Gebiets davon abhängig, welche Wirtschaftszweige (ob Industrie oder Landwirtschaft) man betrachtete, so dass letztlich die Sachlage auch hier nicht einfacher, sondern komplexer wurde.[47]

Die betroffene Bevölkerung aus den Grenzgebieten selbst kam dagegen zunächst kaum zu Wort.[48] Deren scheinbare nationale Gesinnung, Sprache, Wirtschaftsform oder Kultur und Lebensweise (*byt)* wurde jedoch von den Vertretern der einen oder anderen Seite zur Bekräftigung ihrer Argumentation eingesetzt, um die Zugehörigkeit des einen oder anderen Bezirks zu einer bestimmten nationalen Gemeinschaft zu begründen.[49] Wenn es zu Abstimmungen auf Versammlungen (im Rahmen von Dorf- oder Stadtsowjets) in den betroffenen Gemeinden kam, so blieben diese rein konsultativ. Denn wie unter anderem Aleksandr Červjakov bereits in der ersten Sitzung der Grenzregulierungskommission meinte, sei auf keinen Fall geplant gewesen, Plebiszite über die Zugehörigkeit eines bestimmten Gebiets abzuhalten.[50] Beloborodov fügte dem noch hinzu, dass damit nur unnötige Gefahren eingegangen würden.[51] Denn die Parteivertreter waren sich sehr wohl bewusst, dass ihnen eine breitere Debatte über Grenzregulierungen und verschiebungen entgleiten und zu ethnisch-national aufgeladenen Spannungen und damit zu einer Destabilisierung ihrer Herrschaft führen könnte.

Am 23. Oktober 1924 wurde eine technische Subkommission eingerichtet, die die von den beteiligten Seiten eingereichten Unterlagen auswerten und Empfehlungen abgeben sollte. Ihre Mitglieder waren die Statistikexperten Egorov von Gosplan sowie Troickij und Vdovičenko von der technisch administrativen Kommission des

45 Ein erster umfassender unionsweiter Zensus sollte erst 1926 stattfinden. Dazu: *Hirsch* (Anm. 7), S. 101-144.
46 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 5, l. 66.
47 Zu dem Problem, in den Grenzregionen gemäß ethnographischen oder wirtschaftlichen Kriterien exakte Grenzen zu ziehen: Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 19, l. 8; Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 20, ll. 17, 21-23; Granicy USSR i RSFSR, 29.11.1924-24.04.1925, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 719, ll. 19-20.
48 Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 19, l. 6.
49 Granicy USSR i RSFSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 719, ll. 25-27; Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 19, l. 3.
50 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, ll. 65, 69.
51 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 71.

VCIK[52] bzw. VUCIK.[53] In ihrem Abschlussbericht hielten die drei fest, dass unter anderem in der Region um Belgorod im Süden des Gouvernements Kursk in Bezug auf die ethnographisch-nationale Zusammensetzung eine solche Gemengelage bestehe, dass „man [eine allfällige Entscheidung] nicht allein aufgrund des nationalen Faktors begründen könne".[54] Die Kommissionsmitglieder kamen zum Schluss, dass in Abwägung aller ökonomischen und nationalen Kriterien „alles dafür spricht, dass die Frage im Großen und Ganzen auf Grundlage politischer Überlegungen entschieden werden solle".[55]

Die drei Vertreter der Subkommission schoben also die Verantwortung an die nächsthöhere Instanz, die Grenzregulierungskommission, weiter. Während zwei langer Sitzungen am 26. und 28. November 1924 stritten sich deren Mitglieder erneut über das Grundproblem, ob nun das ethnographisch-nationale oder das ökonomische Prinzip bei der Grenzziehung ausschlaggebend sein sollte.[56] So zeichneten die russischen Vertreter ein Horrorszenario, wonach das Kursker Gouvernement über die Hälfte seiner Wirtschaftskraft verlieren würde, wenn die Forderungen der ukrainischen Seite angenommen würden. Das Gouvernement wäre danach sogar auf Subventionen des Zentrums angewiesen.[57] Als aber Bucenko darauf hinwies, dass im südlichen Teil des Gouvernements bis etwa 1870 die ukrainische Sprache dominiert habe, wurde diese historische Argumentation von Michail Boldyrev, dem Stellvertreter von Beloborodov, scharf zurückgewiesen.[58] Damit befand sich die Kommission endgültig in einer Sackgasse. Červjakov versuchte die Rolle eines Vermittlers einzunehmen und verwies auf die positive Wirkung auf die ukrainischen und weißrussischen Minderheiten in Polen, falls die RSFSR auf die Forderungen der USSR eingehen würde: Als „Vorposten" [*forpost*] gegenüber dem Ausland müsse die Ukraine stark sein.[59]

Mit der Absicht, den nationalen Minderheiten entgegenzukommen und damit die Sowjetunion als Gegenmodell zur Versailler Ordnung darzustellen, gab Červjakov schließlich seine Stimme zugunsten der Position der ukrainischen Vertreter ab. So sollte unter anderem die russische Stadt Belgorod mit ukrainisch geprägtem Umland aus wirtschaftlichen Erwägungen an die USSR fallen. Die Vertreter der RSFSR warfen den Vertretern der USSR nun „Unersättlichkeit" sowie „Imperialismus" vor[60] und ließen ihren Protest gegen diese Entscheidung im Protokoll vermerken.[61] Sie unterbreiteten der Kommission einen Alternativvorschlag, gemäß dem von den Gouvernements Kursk, Brjansk und Voronež kleinere Gebiete an die USSR abgetreten werden sollten, wo entweder die ethnographisch-nationale Zusammensetzung, die wirtschaftliche Ausrichtung oder die einfachere Verwaltung eindeutig für einen

52 Vserossijskij Central'nyj Ispolnitel'nyj Komitet: Allrussisches Zentrales Exekutivkomitee, d.h. Staatspräsidium der RSFSR.
53 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 22.
54 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 15; dazu auch: Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 19, l. 6.
55 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 17.
56 Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 20, ll. 1, 10, 19.
57 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 4.
58 Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 20, ll. 17-19.
59 Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 20, l. 2-4.
60 Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 20, ll. 20, 27.
61 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 6.

Wechsel zur USSR sprachen.[62] Die beiden Delegierten hatten zuvor vom VCIK den Auftrag erhalten, der ukrainischen Seite in allen Fällen entgegenzukommen, in denen die Interessen der RSFSR nicht direkt berührt würden.[63] So befürworteten sie den Wechsel des *uezd* Putivl' im Südwesten des Gouvernements Kursk zur USSR, weil dieser beinahe eine Enklave in der RSFSR bildete und ökonomisch eng mit den ukrainischen Nachbarregionen verbunden war. Allerdings wies dieser *uezd* eine mehrheitlich russische Bevölkerung auf.[64]

Die Interessen der Staats- und Parteiführung und lokale Handlungsspielräume

Die beiden russischen Vertreter hatten ihr Minderheitsvotum mit Bedacht eingebracht, denn schon am 14. November hatte die Kommission zur territorialen Neugliederung der RSFSR die Frage besprochen, wie man sich zu den Forderungen der USSR stellen solle. Als Mitglied des Präsidiums des VCIK war Avel' Enukidze auch in dieser Kommission vertreten. Er äußerte einen grundsätzlichen Einwand gegen die Forderungen der USSR:

> Als Republiken einer einigen Union können wir uns nicht nur auf den nationalen Faktor stützen. In den Augen der Union besitzt der ökonomische Faktor die gewaltigste, ja sogar die erstrangige Bedeutung, so dass wir nicht aufgrund eines rein nationalen Faktors, der häufig zweifelhaft und unklar ist, einen wichtigen *rajon* ökonomisch schwächen können, der Bedeutung für die ganze Union hat. […] Die Ukraine als an und für sich mächtige Republik und mächtige Nation ist überhaupt nicht darauf angewiesen, die ukrainische Bevölkerung um jeden Preis aus den großrussischen Gebieten [*velikorusskie oblasti*] herauszulösen und damit sowohl die RSFSR als auch die USSR zu schwächen.[65]

Enukidze kehrte für alle sichtbar die Hierarchie der Prinzipien um und erklärte in bester marxistischer Tradition, dass für die Partei das ökonomische Kriterium ausschlaggebend sei. Gleichzeitig ließ er damit ein weiteres Prinzip erkennen, das dem gesamten Prozess zugrunde lag, nämlich die Interessen der Union bzw. der Parteiführung. Für diese stellte die Ukraine bereits eine „mächtige" Sowjetrepublik dar, die das Zentrum trotz der auf dem XII. Parteikongress beschlossenen Maßnahmen nicht noch zusätzlich zu unterstützen brauchte. Denn eine zu starke Ukraine hätte zu einem Unruhefaktor im föderalen Geflecht der UdSSR werden können.[66] Die RSFSR war im Gegensatz zu allen anderen Gliedern der Union keine nationale Einheit, da gemäß den Bolschewiki der „russische Großmachtchauvinismus" in den 1920er Jahren die größte Gefahr für das Zusammenleben der verschiedenen Nationalitäten darstellte. Die RSFSR war so gesehen der nicht national markierte Raum, von dem die

62 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 5.
63 Ob uregulirovanii granic, in: GA RF, f. 718, op. 17, d. 718, l. 41.
64 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 8.
65 Stenogrammy zasedanij Komissii, in: GA RF, f. 6892, op. 1, d. 19, l. 17.
66 *Hirsch* (Anm. 7), S. 158-159.

nationalen Territorien mit verschiedenen Graden an Autonomie abgegrenzt werden konnten.[67]

In der Folge wurden die Empfehlungen der Grenzregulierungskommission vom Präsidium des CIK zurückgewiesen. Es erging die Aufforderung, die getroffene Entscheidung zu annullieren. So fand sich die Kommission am 25. Januar 1925 erneut zusammen und musste sich anschicken, große Teile der zuvor gefassten Beschlüsse zu revidieren. Das Minderheitsvotum der Delegierten der RSFSR diente dabei als Blaupause. Gebiete, die zuvor an die USSR fallen sollten, verblieben nun bei der RSFSR.[68] Das nur selten explizit geäußerte Interesse der Gesamtunion stellte hierbei wie im Fall von Šachtinsk und Taganrog das entscheidende Prinzip dar. Weder das ethnographisch-nationale, das ökonomische noch das administrative Prinzip waren an und für sich ausschlaggebend. Sie erhielten erst Bedeutung, wenn die Unionsinteressen nicht tangiert wurden. Die Nationalitätenpolitik und die Schaffung eines Alternativmodells zur Versailler Ordnung in Ostmitteleuropa blieb letztlich nur Mittel zum Zweck.[69]

Um die genaue Grenzfestlegung und die Übertragung der Besitzrechte vor Ort zu überwachen, bildete das CIK am 20. November 1925 eine paritätische Kommission. Ihr Vorsitzender wurde der Armenier Saak Ter-Gabriėljan. Dieser war ständiger Vertreter der Transkaukasischen Sozialistischen Föderativen Sowjetrepublik (ZSFSR) in Moskau beim Rat der Volkskommissare der UdSSR und gleichzeitig Vorsitzender der Kommission zur unionsweiten territorialen Neuordnung (*rajonirovanie)*.[70] Als der ungefähre Grenzverlauf bei den lokalen Behörden sowie in den betroffenen Gebieten selbst bekannt wurde, begannen lokale Parteiakteure in diesen Prozess einzugreifen. In der Folge gelangten zahlreiche Gesuche und Petitionen von Dorfsowjets zu den jeweiligen Exekutivkomitees der Unionsrepubliken.

So traf Mitte April 1926 beim Sekretariat des VCIK in Moskau eine Petition aus dem Dorf Znob' ein, das an der Südgrenze des Gouvernements Brjansk lag. Die Grenzregulierungskommission von Červjakov hatte entschieden, das Dorf aus administrativen Gründen der USSR anzugliedern, damit die Grenze zwischen den beiden Sowjetrepubliken begradigt würde.[71] Dieser Plan stieß jedoch vor Ort auf Ablehnung. Der Bevollmächtigte des Dorfes, P. Danečkin, eröffnete sein Schreiben mit folgender Klage: „Der angekündigte Übergang des Dorfes Znob' von der RSFSR zur USSR berührt die Lebensinteressen der Bürger […], weil er durch seine Folgen für die Entwicklung der Landwirtschaft und das

67 *Martin* (Anm. 7), S. 356-357; *Slezkine* (Anm. 15), S. 443.
68 Ob uregulirovanii granic, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 718, ll. 70-71.
69 *Hirsch* (Anm. 7), S. 14; *Smith* (Anm. 9), S. 27; *Uwe Halbach*: Nationalitätenfrage und Nationalitätenpolitik, in: *Stefan Plaggenborg* (Hg.): Handbuch der Geschichte Russlands, Bd. 5.2, Stuttgart: Anton Hiersemann 2002, S. 659-786 (661); *Ronald G. Suny*: The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union, Stanford: Stanford University Press 1993, S. 117; *Allan Kagedan*: Territorial Units as Nationality Policy, in: *Henry R. Huttenbach* (Hg.): Soviet Nationality Policies. Ruling Ethnic Groups in the USSR, London: Mansell 1990, S. 163-176 (166).
70 Ob uregulirovanii granic, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 718, ll. 170, 172.
71 Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 322, l. 81; dazu auch Gosudarstvennyj archiv Brjanskoj Oblasti (GABO), f. 85, op. 1, d. 1100, l. 448; GABO, f. 85, op. 1, d. 1714, l. 120.

gesellschaftliche Leben verderblich ist, so dass die Bevölkerung beunruhigt ist […].“[72] In dieser Petition wurden anschließend vorbildlich die für die Entscheidungsträger wichtigen Prinzipien bei der Grenzfestlegung aufgezählt: Erstens wies die Petition darauf hin, dass die Dorfgemeinschaft keine kulturellen Bindungen zur Ukraine habe und zu „100%“ aus Großrussen [*velikorosy*] bestehen würde. Zweitens schrieb Danečkin, dass sich die Dorfbewohner vor höheren Steuerlasten in der USSR fürchteten. Anders als in den umliegenden ukrainischen Dörfern seien die Erträge in Znob’ nämlich nicht gut, und von der Art der Landwirtschaft her würden sie sich grundlegend unterscheiden. Das Dorf lebe nämlich nicht von Getreideanbau, sondern vor allem von der Forstwirtschaft. Die gepachteten Wälder seien zudem im Besitz der Brjansker Gouvernementsverwaltung, so dass es bei einem Republikwechsel zu Problemen kommen könnte. Außerdem würde das ukrainische administrative Zentrum (Gluchov/Hluchiv) weiter von Znob’ entfernt liegen als das russische (Počep).[73] Dieser Petition war das Protokoll einer Dorfversammlung vom 15. März 1926 angefügt, bei der 350 Haushaltsvorstände (*domochozjae*) anwesend waren, davon 126 aus dem Dorf selbst. Von den 931 Bürgern des Dorfes hatten 732 das volle Wahlrecht. Diese Versammlung sprach sich gegen einen Anschluss an die USSR aus. Allerdings hielt das Protokoll nicht fest, ob es Gegenstimmen gab.[74]

Genau andersherum lagen die Dinge im Dorf Velikaja Rybica[75] an der südwestlichen Grenze des Gouvernements Kursk. Aus diesem Dorf stellte ebenfalls ein Bevollmächtigter namens Šerostan im Frühjahr 1926 ein Gesuch. Darin legte er dar, weshalb der Dorfsowjet beschlossen habe, von der RSFSR zur USSR zu wechseln. Die Gründe hierfür seien, dass die ganze Region wirtschaftlich zum Zentrum Sumy in der USSR tendiere und dort eine bessere Anbindung an das Schienennetz existiere. Zudem bestünde die Bevölkerung zu „100%“ aus Ukrainern.[76] Als Šerostan mehrere Monate keine Antwort erhalten hatte, hakte er im August 1926 bei der Abteilung für Nationalitätenfragen des VCIK nach, wie es um das Gesuch seines Dorfes bestellt sei. In diesem Schreiben argumentierte er vor allem mit wirtschaftlichen Faktoren, denn im Zuge der neuen Grenzziehung sollten auch sämtliche Heuwiesen von Velikaja Rybica an die USSR fallen. Die Befürchtung der Dorfbewohner sei, dass die umliegenden ukrainischen Dorfgemeinschaften Ansprüche auf diese Wiesen erheben könnten und Velikaja Rybica am Schluss ohne Heuwiesen dastünde oder die Bauern zur Heumahd lange Wege in Kauf nehmen müssten. Šerostan schloss mit den Worten, dass es unter den Bauern zu „Blutvergießen“ kommen werde, wenn in dieser Frage keine befriedigende Lösung gefunden würde.[77]

Der sprachliche Duktus sowie die Begriffswahl in diesen ersten beiden Gesuchen orientierten sich am Diskurs der Staats- und Parteiführung. Beide brachten, wenn auch nicht immer in der gleichen Reihenfolge, sowohl ethnographisch-nationale, wirtschaftliche als auch administrative Argumente vor. In diesen Bittgesuchen fehlen dagegen historische oder geographische Argumente gänzlich. Damit weisen sie auf das Phänomen hin, das Stephen

72 O spornych granicach meždu RSFSR i USSR v rajonach Kurskoj, Voronežskoj, i Brjanskoj gubernij, 1926-28.11.1927, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 720, l. 12.
73 O spornych granicach, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 720, l. 12.
74 O spornych granicach, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 720, l. 10.
75 Heute: Velyka Rybycja.
76 O spornych granicach, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 720, l. 8.
77 O spornych granicach, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 720, l. 9.

Kotkin als *speaking bolshevik* bezeichnet hat: Bei der Interaktion mit den staatlichen Behörden versuchten die beiden hier aufgeführten Bittsteller ihre Anliegen in Argumente zu fassen, die der Vorstellungs- und Ideenwelt der Staats- und Parteielite entsprachen.[78]

Im Gegensatz zu den ersten beiden Dörfern entbrannte um Urazovo an der südlichen Grenze des Gouvernements Voronež ein heftiger Streit. 1927 versuchten die beiden lokalen Parteiaktivisten Kostenko und Petrenko, mit einem Brief an die Parteizeitung *Pravda* die mediale Öffentlichkeit auf dieses Problem zu lenken. Darin beklagten sie sich, dass die Bevölkerung der 2000 zur Siedlung zählenden Höfe zu „90%" aus Ukrainern bestehe und die sich sowohl kulturell als auch administrativ zur Ukraine hin orientieren würden. Bereits 1918/19 habe die Siedlung kurzzeitig zur Ukraine gehört und sei dann aber zur RSFSR geschlagen wurden. Seither hätten die Bewohner immer wieder Bittgesuche eingereicht und Delegationen zum VUCIK und zum VCIK geschickt. Von Seiten der Behörden seien diesen Bestrebungen aber immer wieder behindert worden: „Die lokale Staatsgewalt und die Staatsgewalt des Bezirks hat stets eine ablehnende Haltung in der Frage des Weggangs von Urazovo zur Ukraine eingenommen und sie verhält sich gegenüber der nationalen Bewegung ebenfalls negativ."[79] So habe es unter anderem zu Schwierigkeiten geführt, wenn jemand auf dem Dorfsowjet Ukrainisch gesprochen habe. Dieser sei dann in den Verdacht geraten, ein „Sozialrevolutionär" zu sein. Die Klagen gegen die Lokalverwaltung gingen aber noch weiter:

> Dann wollten die Vertreter der lokalen Staatsmacht beweisen, wie schlecht das Leben in der Ukraine sei und wie dort die Bauernkinder gezwungen würden, die unverständliche und ausgedachte ukrainische Sprache zu lernen, um so die Versammlung zu überzeugen, nicht für den Anschluss von Urazovo an die Ukraine zu stimmen. Trotzdem sprach sich die Versammlung einstimmig für eine Wiedervereinigung mit der Ukraine aus.[80]

Die Angelegenheit sei nun schon über längere Zeit verschleppt worden, so dass die beiden die Redaktion der *Pravda* bitten würden, die Sache in die Hand zu nehmen.[81] Diese wiederum entschloss sich dazu, den Brief der beiden Aktivisten zwar nicht zu publizieren, ihn dafür aber an die Kommission des CIK (zu Händen von Ter-Gabriėljan) weiterzuleiten, worauf dieser eine Untersuchung der Vorfälle einleitete.[82] Die Gouvernementsverwaltung von Voronež erhob jedoch gegen solche Forderungen scharfen Protest. Sie führte hierfür eine Reihe von Argumenten an. Zunächst würden gemäß ihren Statistiken dort nur 31,6% Ukrainer leben, und die Region tendiere wirtschaftlich zum Zentrum Voronež. Außerdem unterstellten die Voronežer Behörden den ukrainischen Aktivisten gar unlautere Methoden: Sie hätten den Mitarbeitern des Dorfsowjets höhere Löhne und den Bauern höhere Preise für Korn und Sonnenblumenkerne versprochen, falls sie zur USSR wechseln sollten.

78 *Stephen Kotkin*: Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilisation, Berkeley: University of California Press 1997, S. 220-225.
79 O spornych granicach, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 720, l. 76.
80 Ebenda.
81 O spornych granicach, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 720, l. 77.
82 O spornych granicach, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 720, ll. 78, 80-83.

Außerdem würden sie von Hof zu Hof gehen und Unterschriften sammeln. In ihrem Bericht kamen sie zum Schluss:

> Die vorliegenden Eingaben beweisen […] die mangelhafte Begründung der ukrainischen Ansprüche auf den *rajon* Urazovo und sprechen dafür, dass den ukrainischen Ansprüchen weniger nationale Interessen zugrunde liegen würden, sondern nur die Absicht, ein gewaltiges ökonomisches Zentrum zu erhalten.[83]

Im Streit um die Zuordnung von Urazovo treten weitere Motive der unterschiedlichen Parteiakteure zutage. Das Voronežer Gouvernement wollte zunächst die Steuereinkünfte aus der Siedlung behalten. Zudem drohten im dortigen Verwaltungsapparat Stellen wegzufallen. Die ukrainische Seite aber, die bei einem allfälligen Wechsel Stellen in der Administration hätte vergeben können, musste nicht nur mit dem Problem des passiven Widerstands rechnen, sondern auch mit der Herausforderung, dass sich hierfür kaum genügend qualifizierte Personen finden ließen, die in der Lage gewesen wären, in den Schulen Ukrainisch zu unterrichten.[84] Dieser Mangel an geeignetem ukrainischsprachigem Verwaltungspersonal war somit ein weiteres Argument für die Entscheidungsträger, die von der USSR geforderten Gebiete größtenteils bei der RSFSR zu belassen. Denn es lag nicht im Interesse des Gesamtstaates, eine funktionierende Verwaltung durch eine nichtfunktionierende zu ersetzen. Da alle beteiligten Gremien den Grenzänderungen zustimmen mussten und das VUCIK für das Jahr 1927 den Prozess immer wieder blockierte, wurde vom CIK nach einem für alle akzeptablen Kompromiss gesucht. Ein erster Vorschlag lautete, dass Urazovo bei der RSFSR bleiben, während Velikaja Rybica zur USSR wechseln sollte.[85]

Obwohl sich die beteiligten Seiten in den meisten Punkten einig waren, verzögerte sich der Grenzziehungsprozess bis 1928. Denn in den lokalen paritätischen Kommissionen kam es zu Reibereien zwischen beiden Seiten. Als beispielsweise im *uezd* Putivl' die Vertreter der USSR diejenigen der RSFSR beschuldigten, aus den zu übergebenden Dörfern die Kirchenglocken und andere Materialien abzutransportieren, erließ das CIK die Weisung, dass bis zur endgültigen Festlegung der Grenzen keine öffentlichen Güter verschoben werden dürften.[86] Erst am 19./24. Oktober 1928 konnte das CIK durch die Unterschrift seines Vorsitzenden Michail Kalinin die Regulierung der nördlichen und östlichen Grenze zwischen der USSR und der RSFSR endgültig abschließen. Die USSR hatte erreicht, dass Velikaja Rybica sowie einige weitere Grenzsiedlungen in den Gouvernements Brjansk, Kursk und Voronež an sie transferiert wurden. Znob' und Urazovo sollten dagegen bei der RSFSR verbleiben.[87]

83 O spornych granicach, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 720, l. 55.
84 Die Ukrainisierungskampagnen in der USSR zwischen 1923 und 1925 zeigten keine nachhaltigen Erfolge. Gleichzeitig nahm die Ausbildung von geeignetem ukrainischsprachigem Personal mehrere Jahre in Anspruch: *Martin* (Anm. 7), S. 79-98.
85 O spornych granicach, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 720, l. 68.
86 Ob uregulirovanii granic, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 718, ll. 255, 259.
87 O spornych granicach, in: GA RF, f. 3316, op. 17, d. 720, l. 112.

Bei Urazovo hatte die innere Polarisierung die Kommission von Ter-Gabriėljan dazu bewogen, den Status quo beizubehalten und das Dorf damit bei der RSFSR zu belassen.

Dennoch blieben einige Grenzziehungen zwischen der USSR und der RSFSR problematisch. Besonders deutlich wird dies im Fallbeispiel Čertkovo/Milove. Hier verläuft die Grenze genau entlang der Bahngleise, so dass die Siedlung zwischen den beiden Republiken geteilt wurde. Es traten zahlreiche administrative Probleme auf: So stritten sich die jeweiligen Verwaltungen darum, wer für den Unterhalt der Gleise zuständig sei. Dennoch ließ sich die Moskauer Zentrale hier weder von wirtschaftlichen noch von verwaltungstechnischen Argumenten aus der Reserve locken.[88] Stalin erklärte 1929 öffentlich, dass die Grenzen unter den Republiken zu oft verschoben würden.[89] Als die ukrainische Seite zu Beginn der 1930er Jahre nochmals eine Kampagne zur Revision der Grenze rund um die Siedlung Čertkovo/Milove begann, versandete diese recht bald und die Petitionen wanderten ins Archiv.[90] Gegenüber Forderungen nach Grenzänderungen zwischen diesen beiden Republiken blieb die Moskauer Zentrale in den folgenden Jahrzehnten taub; mehr noch, ukrainische Nationalisten hatten ab Beginn der 1930er Jahre gar mit repressiven Maßnahmen zu rechnen, wenn sie etwa öffentlich Forderungen auf das Gebiet des Kuban' erhoben.[91] Mit Ausnahme des Transfers der Krim, der aus ökonomischen (Wasserversorgung) und administrativen Gründen erfolgte, wurden die Grenzen zwischen der USSR und der RSFSR bis 1991 nicht wieder revidiert.[92]

Schluss

Nach dem Bürgerkrieg standen die Bolschewiki vor der Herausforderung, wie die neuetablierte Herrschaft in dem von ihnen kontrollierten Raum sinnvoll strukturiert werden sollte. Innerhalb des Parteidiskurses existierten dabei zwei konkurrierende Möglichkeiten nebeneinander: auf der einen Seite eine ethnographisch-nationale und auf der anderen eine ökonomische Gliederung. Vordergründig setzte sich spätestens nach dem XII. Parteitag die erstere Option durch. Zwischen 1923 und 1929 fand im Rahmen einer unionsweiten territorialen Neugestaltung eine umfassende Grenzregulierung zwischen den Unionsrepubliken statt. Dieser Reorganisationsprozess war geprägt von Konflikten zwischen einzelnen Parteikadern um Macht und Einfluss. Denn mit dem Wechsel eines bestimmten Gebiets von der einen zur anderen Republik waren immer auch der Gewinn oder der Verlust von Steuereinnahmen sowie die Vergabemöglichkeiten von Stellen in der Verwaltung verbunden. Bei der Grenzregulierung zwischen der USSR und der RSFSR sollte

88 O spornych granicach meždu BSSR i USSR, o stancijach ‹Čertkovo› i ‹Uspenskaja›, 11.05.1926-1.01.1927, ll. 5-8.
89 *Martin* (Anm. 7), S. 280-281.
90 O spornych granicach meždu USSR i RSFSR v rajonach Dar'ino i Ermankovskogo selsoveta i st. Čertkovo, 01.03.1931-01.01.1932, in GA RF, f. 3316, op. 24, d. 612, l. 23.
91 *Martin* (Anm. 7), S. 291-302.
92 *Otto Luchterhand*: Die Krim-Krise von 2014: Staats- und völkerrechtliche Aspekte, in: Osteuropa 5/6, 2015, S. 61-86 (63).

der hierfür eingesetzten Kommission das Prinzip der nationalen Zugehörigkeit als Grundlage dienen, das sie aber durch das Prinzip der ökonomischen Einheit sowie der einfacheren Verwaltung ergänzte. Aufgrund mangelhafter Statistiken und Schwierigkeiten bei der ethnographisch-nationalen Zuordnung entbrannte unter den führenden Kadern der USSR und RSFSR ein Streit über die Gewichtung und Auslegung der drei anerkannten Prinzipien. Anders als bei der Festlegung der Grenzen in Ostmitteleuropa auf den Pariser Friedenskonferenzen 1919/20[93] blieben historische Argumentationsmuster aus diesem sowjetischen Diskurs ausgeschlossen.

Die bestehenden Machtgefälle zwischen den verschiedenen Hierarchieebenen (Union, Unionsrepublik, Gouvernement, Gemeinde) fanden in diesem Aushandlungsprozess schließlich einen verbindlichen geographischen Ausdruck. Alle drei oben angeführten Prinzipien waren dabei vom Interesse der Parteiführung überlagert, obwohl diese etwa in der Person von Avel' Enukidze aber nur selten direkt in die Debatte eingriff. Ihr Ziel war es nicht, wie von der älteren westlichen Forschung angenommen, die verschiedenen „Nationen" gegeneinander auszuspielen.[94] Vielmehr verfolgte sie das Ziel, den Unionsstaat schnellstmöglich wirtschaftlich und kulturell zu entwickeln. Auch die Politik der *Korenizacija* war insofern nur ein Mittel zum Zweck. Da die Grenzen zwischen den Unionsrepubliken vor allem von wirtschaftlicher, fiskalischer und administrativer Bedeutung waren, sollten funktionierende Wirtschafts- und Verwaltungsstrukturen nur in Ausnahmefällen zerstört werden.

Die praktische Umsetzung der Grenzziehung und Grenzregulierung zwischen der RSFSR und der USSR verlief parallel zu derjenigen in Zentralasien und im Südkaukasus. Der formale Rahmen von Kommissionen, denen mittlere Kader angehörten, sowie die Argumente, die in diesen Diskurs vorgebracht werden konnten, waren vergleichbar. Eine eingehende Untersuchung dieser Territorialisierungsprozesse in den verschiedenen Regionen des Sowjetstaates steht allerdings bis heute aus.[95]

Während bei den Grenzregulierungen im Südwesten des Sowjetstaates, das heißt zwischen der USSR, RSFSR und der Weißrussischen Sowjetrepublik die Interessen des Zentrums ausschlaggebend waren und die Debatte nicht öffentlich verlaufen sollte, bestanden im Südkaukasus und in Zentralasien größere Spielräume für die lokalen Akteure. Die lokale Bevölkerung und die regionalen Akteure beteiligten sich dort mehr als in der Ukraine und Weißrussland am Grenzziehungsprozess und konnten den Deutungsanspruch der Partei zeitweise effektiv in Frage stellen, um dabei ihre jeweiligen wirtschaftlichen oder politischen Interessen durchzusetzen.[96] Nicht nur in der Ukraine, sondern auch in allen anderen Grenzregionen des Sowjetstaates waren die Zuordnungen von Nation und Nationalität nicht eindeutig. Die Bolschewiki

93 *Helga Schultz*: Self-Determination and Economic Interest. Border Drawing after World Wars, in: *Dies./Uwe Müller* (Hg.), National Borders and Economic Disintegration in Modern East Central Europe, Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz 2002, S. 109-124 (124).
94 Zur veralteten westlichen Teile-und-herrsche-These in Bezug auf die sowjetische Nationalitätenpolitik: *Robert Conquest*: The Last Empire, London: Ampersand 1962, S. 28-31; *Olaf Caroe*: Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism, London: St. Martin's Press 1967, S. 145-149; *Oliver Roy*: The New Central Asia. Geopolitics and the Birth of Nations, London: Tauris 2000, S. 68.
95 *Haugen* (Anm. 7), S. 209; *Perović* (Anm. 7), S. 344-345.
96 *Khalid* (Anm. 7), S. 272; *Saparov* (Anm. 7), S. 137.

verfolgten zwar offiziell den Plan, durch eine möglichst rationale Gliederung der nationalen Territorien eine Alternative zur Versailler Ordnung in Ostmitteleuropa zu schaffen, das zu einem attraktiven Beispiel für die sowjetische *affirmative action* (Terry Martin) werden sollte. Doch die nationalen Territorialisierungsprozesse erwiesen sich dabei nicht so sehr als Instrument zur Förderung des Sozialismus. Sie eröffneten den Staats- und Parteiakteuren vor Ort vielmehr die Möglichkeit, die eigene Stellung innerhalb des komplexen Geflechts des Sowjetstaates zu sichern. Denn durch die territoriale Fixierung erhielten nationalen Identitäten eine entscheidende Bedeutung, sobald damit Zugänge zu Bildungsinstitutionen, Karrieremöglichkeiten oder bestimmten wirtschaftlichen Ressourcen verbunden waren. Diese Mechanismen erlaubten es den Eliten, auf Republikebene ihre Macht zu festigen, gleichzeitig konnte so die sowjetische Herrschaft in den Grenzregionen stabilisiert werden.

Marco Bresciani

The Post-Imperial Space of the Upper Adriatic and the Post-War Ascent of Fascism

> It is time to say that either we will succeed in giving unity to European politics and life or the axis of world history will definitively shift beyond the Atlantic and Europe will play only a secondary role in human history. But the unity of European politics assumes a fundamental unity of minds which is to be implemented through the acceptance of a few simple and human truths. Above all the following: that the European peoples must demobilise not only materially, but also spiritually, and seek to reconstruct the economic and moral unity of European life, by overcoming narrow nationalisms [...]. We need to abstract from nations in order to save the nations. We need to consider the entire continent.[1]

Surprisingly enough, these words do not come from one of the fathers of post-1945 (or post-1989) Europe, but from the founder of Italian Fascism, Benito Mussolini. Written in 1921, they were part of his reflection on the role of Fascism in the post-Great War world, and they were tightly intertwined with his conceptions of nation, empire, Europe and their reciprocal connections. The aim of this chapter is to investigate these conceptions and connections, by especially relating them to the case-study of the post-Habsburg Upper Adriatic borderlands, the post-war crisis and the ascent of Fascism.

Most of the studies on Fascism still seem to view the subject through thick and enduring lenses – lenses made of self-referred historiographical debates, nationally-focused perspectives, and antifascist moralism (noble as it may be). As a result, although Fascism continues to be one of the most researched and debated topics in contemporary history, a growing gap divides Fascist studies from the literature on the other main European and global experiences of the twentieth century. This chapter will represent a first contribution to filling the wide gap between the study of early Fascism on the one hand, and the new comparative approach to the global and European post-WWI crisis, transnational violence, and imperial/post-imperial legacies on the other.

As was quite obvious in the long post-1945 period, the major historical narratives of the rise of Fascism and of the constitution of Mussolini's regime were embedded within national frameworks.[2] However, in spite of a recent ground-breaking focus

1 Benito Mussolini, *Preludi*. In: Popolo d'Italia, 1 Jan. 1921, p. VIII. All quotations from *Popolo d'Italia* are Marco Bresciani's translations unless stated otherwise.

2 See, for instance, Renzo De Felice, *Mussolini il rivoluzionario. 1883-1920*. Torino: Einaudi, 1965; Renzo De Felice, *Mussolini il fascista*, I, *La conquista del potere. 1921-1925*. Torino: Einaudi, 1966; Roberto Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo. L'Italia dalla Grande Guerra alla marcia su Roma*, 3 voll., Bologna: Il Mulino, 1967-1991-2012; Adrian Lyttelton, *The Seizure of Power:*

on transnational violence, imperial and post-imperial legacies, national conflict and nation building in multinational borderlands, nationally-focussed perspectives continue to shape the main interpretations of Fascism.[3] In his essay "Paramilitary Violence in Italy: The Rationale of Fascism and the Origins of Totalitarianism", the authoritative historian Emilio Gentile explained that Italian Fascism was "the first organised military party to take power in a liberal state of Western Europe". According to Gentile, the Great War marked "the triumph of the democratic government in Europe", insofar as "[t]he collapse of German militarism, the break-up of centuries-old autocratic empires, the emergence of new republic states" paved the way to "political democratisation in Europe in 1919". From Gentile's perspective, the main cause of the failure of democracy had been "the outbreak of political violence". Despite "[t]he dissolution of the Austro-Hungarian empire, the expansion of Italy's borders to the Brennero Pass and Istria, the incorporation into Italy of Italian speaking minorities of the Habsburg empire", Italy was "the only one of the victorious states that underwent a process of the 'brutalisation' of politics, notably owing to the use of paramilitary violence". Gentile commented that Italy was "comparable" to Germany and the countries of Eastern Europe "only with this difference: that in the Italian case the system that was 'brutalised' was a liberal one, which, since the beginning of the century, had been in the process of becoming a democracy".[4]

Gentile's essay raises some crucial questions, which also constitute the starting point for this chapter: can we take it for granted that Italy is part of "Western Europe" - a category inherited from Cold War geopolitical divisions? In what sense and to what extent is it possible to consider the Great War as a bringer or accelerator of "democracy"? Was there a relationship between the disintegration of the Habsburg Empire and its legacy, the crisis of the Italian liberal state, and the rise of Fascism? And, last but not least, are nations the most pertinent units for comparison, in order to frame and understand the post-Great War European and global crisis?

Starting from the last issue, this chapter will argue that a comparative approach is the one most appropriate to refresh the historiographical outlook on early Fascism. The post-war crisis destabilised political and social systems, multinational empires fell apart in the 1917-1923 period; and state authority and sovereignty underwent different forms of contestation and violence in the aftermath of the Great War. Not only nations but also regions within and across state borders provide viable spatial units for comparison: in this regard borderlands are a case in point.[5] Moreover, a comparative

Fascism in Italy, 1919-1929. Princeton: Princeton UP, 1988, 2nd edition; Salvatore Lupo, *Il fascismo. La politica in un regime totalitario*. Roma: Donzelli, 2005.

3 See John Horne, Robert Gerwarth (eds.), *War in Peace. Paramilitary Violence after the Great War*. Oxford: Oxford UP, 2012.

4 Emilio Gentile, *Paramilitary Violence in Italy: The Rationale of Fascism and the Origins of Totalitarianism*. In: Horne, Gerwarth (eds.), *War in Peace* (as cited in note 3), pp. 85-103 (especially pp. 85-87). One of the recent works by Emilio Gentile has developed a quite similar argument: see Emilio Gentile, *E fu subito regime. Il fascismo e la marcia su Roma*. Roma-Bari: Laterza, 2012, p. 3.

5 Philipp Ther, *Caught in Between. Border Regions in Modern Europe*. In: Omer Bartov/Eric Weitz (eds.), *The Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*. Bloomington: Indiana UP, 2013, pp. 485-502. See also Cecilia Applegate, *A Europe of Regions: Reflections on the Historiography of Sub-National Places in Modern Times*. In: American Historical Review 104, October 1999, pp. 1157-1182.

and transnational approach will contribute to elaborating a broader contextualisation at the European and global level.[6] In particular, this chapter will focus on the case-study of the former Austrian Littoral or Upper Adriatic borderlands, annexed by Italy after the Great War. It is not surprising that in national historical narratives the imperial and post-imperial, multinational and non-national experiences of Trieste, Fiume and of the "eastern border" (including Istria), have usually been ignored, overlooked, or misunderstood in terms of "particularity", "marginality", or "anomaly". In particular, some works have recently investigated the rise of Upper Adriatic Fascism in terms of relationship between peripheries and the national centre.[7] However, if we shift our perspective eastwards, we can observe that the Upper Adriatic borderlands were by no means "particular", "marginal", or "anomalous". They were situated at the edge of the "Eurasian" space described by Alfred Rieber and affected by the collapse of the empires in 1917-1918. As peripheral as it may have been, the northern Adriatic region was thus involved in the traumatic experiences of what Omer Bartov and Eric Weitz called the "shatterzone of empires".[8]

The conventional historiographical wisdom unquestionably includes Italy in "Western Europe", compares its historical experiences to those of France, Britain or Germany as parts of the "West", and excludes post-1918 Greater Italy from the category of the Austro-Hungarian monarchy's successor states. Nevertheless, as a pioneering book by Dennison Rusinow suggested, the ascent of Fascism in the Upper Adriatic region was related to the historical problem of the "Austrian heritage".[9] Though important and inspiring, Rusinow's book assumed a completely nationalised post-war borderland, torn between the Italian majority and the Slovenian and Croatian minorities. It thus put forward a one-sided and teleological overview of the late Habsburg Monarchy's history, exclusively described in terms of growing nationality conflicts, which were bequeathed to post-war Greater Italy. However, in the recent decades, a pathbreaking and highly innovative body of literature on the Habsburg Empire has challenged the traditional nationalistic narratives, considering Austria-Hungary to be a "prison of peoples" inevitably doomed to collapse because of growing national conflicts.[10]

6 See Philipp Ther, *Beyond the Nation: Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe*. In: Central European History 1, 2003, pp. 45-73.

7 See, for instance, Anna Vinci, *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale, 1918-1941*. Roma-Bari: Laterza, 2011. In spite of its nationalistic claims, Fascism was deeply rooted in local realities, and obviously different case studies provide different insights on the social and political nature of Mussolini's movement: see, in general, Paul Corner, *The Fascist Party and Public Opinion in Mussolini's Italy*. Oxford: Oxford UP, 2012, which rightly emphasises the importance of rural provinces in central Italy.

8 Omer Bartov/Eric Weitz, *Introduction. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*, in Bartov/Weitz (eds.), *The Shatterzone of Empires* (as cited in note 5), pp. 1-20 and Alfred Rieber, *The Struggle in the Eurasian Borderlands*. Cambridge: Cambridge UP, 2014.

9 Dennison Rusinow, *Italy's Austrian Heritage*. Oxford: Oxford UP, 1969, and then, more in general, by Dennison Rusinow, *Ethnic Politics in the Habsburg Monarchy and Successor States: Three Answers to the National Question*. In: Richard Rudolph, David Good (eds.), *Nationalism and Empire: the Habsburg Empire and the Soviet Union*. New York: St. Martin's Press, 1992, pp. 243-267. More recently, Rusinow's main theses have been incorporated by Marina Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale, 1866-2004*. Bologna: Il Mulino, 2007.

10 Gary B. Cohen, *Neither Absolutism nor Anarchy: New Narratives on Society and Government in Late Imperial Austria*. In: Austrian History Yearbook 1, 1998, pp. 37-61, but also Joachim Remak, *The Healthy Invalid: How Doomed was the Habsburg Empire?* In: Journal of Modern History 41, 1969, pp. 127-143.

Within this volume, emphasising imperial and post-imperial contexts and conditions which shaped the post-1917/1918 political orders and their spacial imagination, this chapter aims to open the way to a re-thinking of the close connections between the Habsburg legacy and the ascent of Fascism. In particular, this chapter will analyse the Fascists' ideological and geopolitical discourses in the European and global post-war contexts. It draws on the writings and speeches of Mussolini, as well as on political writings, historiographical essays, and autobiographical memoirs by important representatives of Upper Adriatic Fascism such as Attilio Tamaro, Giovanni Mrach, Pietro Belli, Francesco Giunta, Michele Risolo, and Gino d'Angelo. In accordance with one of the main scopes of this volume, this chapter will thus analyse the perspectives of these activists within the post-imperial region of northern Adriatic. Only some of them did directly experience the Habsburg power such as the irredentist journalists and historians Tamaro (from Trieste) and Mrach (from Pula), and as the adventurer and journalist Belli (from Fiume), switching from the anti-irredentist activities to the Italian nationalism. The others, after taking part in the Great War against Austria-Hungary as volunteers, came from different Italian regions to the Julian March as nation builders, sympathisers of the Fiume takeover, and early Fascist activists.

The twentieth century has often been described as an age of ideologies or as a time of violence. This is partly true of course, but it is important to acknowledge that, far from representing purely irrational extremes, ideologies and violence were understood - in a very peculiar way - as instruments with which to solve social and political problems. Many of the political choices and institutional solutions created in the name of those ideologies and imposed with violent means were supposed to function much better than those legitimised through liberalism.[11] The time when fascism was downplayed to mere activism and irrationalism is (or should be) almost over. Since the 1970s, some major scholars - Zeev Sternhell, Emilio Gentile, Roger Griffin - have taken fascism "seriously", but they have mostly provided an internal analysis of fascist ideological languages and political cultures "in their own terms".[12] Fascists did not need an organic and complete ideology in order to justify their practices; and, as David Roberts suggested, historians should instead focus on "a contingent and open dynamic in which ideas, the meaning of categories of understanding, were centrally involved - and contested".[13] Therefore, a close reading of the aforementioned sources will provide a deeper understanding of the

11 See Jan-Werner Mueller, *Contesting Democracy. Political Ideas in the Twentieth Century*. Princeton: Princeton UP, 2011, pp. 1-6, 91-124; Tony Judt (with Timothy Snyder), *Thinking the Twentieth Century*. London: Heinemann, 2012, pp. 394-395.

12 See for instance, Zeev Sternhell, *Fascist Ideology*. In: Walter Laqueur (ed.), *Fascism. Reader's Guide. Analyses, Interpretations, Bibliography*. Los Angeles, University of California, 1976, pp. 315-376; Emilio Gentile, *Le origini dell'ideologia fascista (1918-1925)*. Bari: Laterza, 1975; George Mosse, *Towards a General Theory of Fascism*. In: George Mosse (ed.), *International Fascism: New Thoughts and Approaches*. London: Sage, 1979, pp. 1-45; Roger Griffin, *The Nature of Fascism*. New York, London: Routledge, 1991.

13 David Roberts, *The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe. Understanding the Poverty of Great Politics*. New York: Routledge, 2006, p. 44. For examples of analytical approaches to the "world-view" or the "mental universe" of Hitler see Adam Tooze, *The Wages of Destruction. Making and Breaking of Nazi Economy*. London: Allen Lane, 2006 and Timothy Snyder, *Black Earth. Holocaust as History and Warning*. New York: Boley Head, 2015, cap. I.

Fascists' self-identification and of the identification of their enemies in the post-imperial Upper Adriatic borderlands, as well as of their conception of the Habsburg legacies and of the post-war European and global crisis.

Paramilitary Forces and Nation-Builders

The Upper Adriatic borderlands constituted an area where Italian and post-Habsburg East Central European post-war history dramatically overlapped and interacted. Trieste and the Julian March tackled the problems and contradictions rising from state- and nation-building, typical of the multinational regions where the merging of national and social issues fuelled the conflicts, as well as the convergences and the interactions, between extreme nationalism and revolutionary socialism. There as elsewhere, the Great War had a disruptive impact and a radicalising effect on politics and society. In fact, the Italian Socialist Party, heir to the Austrian Social-Democrats in this region, organised and represented both workers and peasants, on the basis of a revolutionary rhetoric and a political propaganda dominated by the Soviet myth.[14] After the end of the Great War, and especially between 1920 and 1924, urban strikes, peasant uprisings, and political clashes, following the organisation of the Fascists' paramilitary violence, took place in that area. In May 1920 the first Fascist squads organised themselves and mounted the first public demonstrations. Not coincidentally, the Upper Adriatic borderland was one of the earliest sites of the organisation of Fascist groups, and Trieste was the first setting of *squadrismo's* political violence in 1920. That is not to say that Fascist violence was the only form of political (and physical) violence in the region; quite the contrary, socialists and communists were more than willing to use arms against their enemies and to fuel the psychological climate of a civil war. Far from being a mere reaction, however, the Fascist *squadrismo* was a crystallisation of previous nationalistic radicalism in the new context of post-war (and post-imperial) crisis. The burning of the *Narodni Dom* (13 July) and the destruction of the offices of the socialist newspaper *Il Lavoratore* (14 October) marked the apex of the first wave of Fascist violence in Trieste. In September acts of Fascist violence hit Pula and spread throughout Istria. Their aim was to fight and defeat both internationalist revolutionary socialists and national minorities in the post-imperial crisis. After being involved in D'Annunzio's occupation of Fiume, Francesco Giunta, a radical nationalist from Tuscany, was summoned to head the Fascist movement in Trieste.[15]

14 See Marina Cattaruzza, *Socialismo adriatico. La socialdemocrazia di lingua italiana nei territori costieri della monarchia asburgica 1888-1914*. Manduria: Lacaita, 2001. Studies on post-war Upper Adriatic socialism are still lacking: see the vibrant and insightful autobiographical book by Aldo Oberdorfer, *Il socialismo del dopoguerra a Trieste*. Firenze: Vallecchi, 1922.

15 In general, see Emillio Gentile, *Storia del partito fascista (1919-1922). Movimento e milizia*. Roma-Bari: Laterza, 1989; Mimmo Franzinelli, *Squadristi: protagonisti e tecniche della violenza fascista, 1919-1922*. Milano: Mondadori, 2003; Sven Reichardt, *Camicie brune, camicie nere: milizie fasciste in Italia e in Germania*. Bologna: Il Mulino, 2009. On the so-called "border fascism" see Tiberio [Giuseppe Piemontese], *Il fascismo a Trieste negli anni 1919-1923*. Udine: Del Bianco, 1956; Elio Apih, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1941)*. Bari: Laterza, 1966, pp. 3-228; Vinci, *Le sentinelle della patria* (as cited in note 7).

Like Giunta, most of the former volunteers in Fiume then took part in the organization of the Fascist squads. Members of the Fascist movement defined themselves as being "ready for any action of defence and offence". Mussolini and his followers understood Fascism as a group of "citizens" willing "to oppose the anti-national forces" and "to act on their own […] when the authority turns out to be weak and inefficient".[16] In this sense the Italian state was conceived as a "failed state". In Mussolini's opinion, the government's bureaucracy, which "did not know the geography, let alone the history" of Trieste, was unable and unwilling to handle its complex and peculiar political and economic problems on the "claim" that loyalty towards the Habsburgs would be transferred to the loyalty towards the House of Savoy.[17]

In July 1920, the Fascists from Trieste drew up a detailed list of demands for local and national institutions to carry out "a resolute policy of national defence". First, they demanded implementation of "the rational and systematic cleansing [*epurazione*] of the town and of the small towns located in the armistice area, calling for the collaboration of citizens from any social class but of sure national faith" organised to advisory committees. Second, it was necessary "to submit to strict inspection" all the industrial and commercial licences, the banks and the public administration, in order to expel any form of foreign presence and interference. Only in this way would Italy be able "to protect itself from the plots hatched abroad and internally, by foreigners, to its own detriment".[18]

This Fascist project and the actions required for its implementation can be defined as basically totalitarian in aspiration. Yet, far from amounting to an omnipotent power based on total state control, this early Fascist totalitarian dynamics depended on the crisis of the rule of law and of the legitimate monopoly of violence after the imperial collapse. In their turn, the Fascist squads - that is, non-state (private) actors widely supported by Italian law enforcement and the regular army, public administration and the ruling class - dramatically exacerbated the decline of the state's monopoly of violence. A certain arbitrary lawlessness, uncertainty and unpredictability undermined the public authority of the state and obliterated the distinction between the private and public realms.[19] In particular, in Cisleithania, the pre-war political systems boosted the increasing penetration of public interests into some areas of decision-making and the growing role of public interest groups and political parties within the state bureaucracy. The Fascist totalitarian dynamics - which entailed a kind of "privatisation" of the public realm through the use of political and paramilitary violence - radically altered the

16 Benito Mussolini, *Lo sciopero di Trieste*. In: Popolo d'Italia, 7 Sept. 1920, p. VII.
17 Benito Mussolini, *Occhio ai confini!* In: Popolo d'Italia, 12 Sept. 1920, p. VII.
18 *Appelli*, 15 July 1920. In: Francesco Giunta, *Un po' di fascismo*. Milano: Consalvo, 1935, pp. 28-30.
19 This vision, contrasting the classical representation of totalitarianism as almighty state power, is inspired by Jan T. Gross, *A Note on the Nature of Soviet Totalitarianism*. In: Soviet Studies, July 1982, pp. 367-376 and Jan T. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton: Princeton UP, 2002, new edition. For the privatization of violence see also Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*. Cambridge: Cambridge UP, 2006.

previous democratising process between state and civil society implemented by the late Habsburg monarchy.[20]

The "culture of defeat" has been identified as a key concept for understanding the post-war political volatility and violence in the East Central European states.[21] In post-1918 Italy, the well-known "myth of the mutilated victory" was part and parcel of this "culture of defeat". Nevertheless, it has usually been interpreted in terms of a reaction to the failure of Italian diplomacy in the negotiation process which took place in Paris in spring 1919. Far from coinciding with the frustration for the territorial post-war settlement, the "culture of defeat" in the Upper Adriatic borderlands included the idea that the defeated Austrian empire (albeit in different forms) was still present, and that its legacies continued to shape the unspoken assumptions of the post-war political, social, and cultural order in Central Europe.[22] The idea that the military defeat had transformed into a post-war political victory of the vanquished took shape over the course of 1919 and 1920. The head of the Fasci di combattimento in Trieste, Francesco Giunta, denounced the persisting Habsburg legacies thus:

> The pro-Austrian feeling [*austriacantismo*] smouldering in the gentlemanly social gatherings and in the sordid dives, in the entrance halls of high finance as well as in the holds of ships, in the public offices and in the courts, at the stock-exchange and in the sacristies, unfolds with changing intensity. Usually it is a murmured and cautious work of slander, a defeatist whisper, spiced with sighs and regret, an annoying insensitive invective which erupts in choleric outbursts hardly contained by fear.[23]

These ideas circulated at different levels and in different forms among the radical nationalist and Fascist activists in the Upper Adriatic. Pietro Belli developed anti-irredentist activities for the Hungarian government in Fiume in 1913, before converting to Italian nationalism after the Great War. In his autobiographical work, Belli, who became a Fascist and was a collaborator of Il Popolo di Trieste in the post-war period, wrote: "in Trieste all that smacked of Austrian survived with impunity and shamelessly" because of a government policy unwilling to eradicate "the remains of the collapsed empire".[24] As Michele Risolo, one of the leading Fascist figures in the borderland, put it in his memoir *Dalla Venezia Giulia alla marcia su Roma*, Fascism was founded in Trieste in 1920 "against the dissolving forces of anti-Italy, led not only by Communism, but also by slavism, and by the worst survivals of

20 See Gary B. Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867-1914*. In: Central European History 40, 2007, pp. 241-278; Gary B. Cohen, *Our Laws, Our Taxes, and Our Administration: Citizenship in Imperial Austria*, and Pieter Judson, *Marking National Space on the Habsburg Austrian Borderlands, 1880-1918*. In: Bartov, Weitz (eds.), *Shatterzone of Empires* (as cited in note 5), pp. 103-121 and 122-135.

21 See Wolfgang Schivelbusch, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery*. London: Granta Books, 2000.

22 See Mark Cornwall, John Paul Newman (eds.), *Sacrifice and Rebirth. The Legacy of the Last Habsburg War*. New York, Oxford: Berghahn, 2016.

23 Francesco Giunta, *Ingratitudine*. In: Popolo di Trieste, 11 Oct. 1921, p. 1. All quotations from *Popolo di Trieste* are Marco Bresciani's translations unless stated otherwise.

24 Pietro Belli, *La marcia di Ronchi.* Milano: Quintieri, 1920.

the collapsed Habsburg monarchy". According to Risolo, the "Red and Balkan enemy" was supported by the rural population in order to implement its work of "national disintegration".[25] According to Giovanni Mrach, the founder of the Fasci di combattimento in Pula, then editor of the Fascist newspaper *L'azione*, without the annexation of Dalmatia to Italy no peace was possible, and the Adriatic Sea was "doomed to become Austrian once again". By "Austrian" he meant "an indecent bazaar of races, a swarm of peoples without their own colour".[26]

Differently from the other Italian regions, in Venezia Giulia the Fascists were "the prevailing element of the local political situation". The exceptional success of the Fascist movement in Venezia Giulia was explained by the fact that "the national struggle [was] not over". At that point the most dangerous enemy for the Fascists was the Socialist Party. Elsewhere presented as a threat to the social order, in the borderlands socialism was seen as a threat to both the social and the national order, because it gathered "all the pro-Austrians, all the Slavs, all the citizens of foreign extraction [*allogeni*], who very often hide racial hatred, a national rivalry behind the class struggle". The aim of the Fascist squads was "to cleanse" Trieste.[27]

The recent scholarship has analysed different forms of paramilitary violence within a transnational framework. In the Upper Adriatic, as well as in the Baltic and Ukrainian regions, albeit at a much lower level of violence, Fascist squads acted as "nation builders".[28] Against the backdrop of the European and global crisis, the Fascists' discourses were unleashed against the "internal enemy", mostly identified as "socialist" (or "Bolshevik"), "pro-Austrian" (*austriacante)*, "Slav", "Asiatic" (as "pro-Russian" - and thus un-European), "peasant" (as opposed to the Italian "urban civilisation"). The Fascists' self-identification was closely bound up with the identification of their enemies, and it revealed the widening of the post-war political context, culture, and imagery.[29]

Fascism has been usually interpreted as a radical form of nationalism. In a ground-breaking book published in 1991, Roger Griffin famously defined Fascism as the "palingenetic form of populist ultra-nationalism". More than a decade later, in 2004, the sociologist Michael Mann defined Fascism as "a distinctively paramilitary

25 Michele Risolo, *Il fascismo nella Venezia Giulia: dalle origini alla marcia su Roma.* Trieste: CELVI, 1932, vol. I: *Dalle origini al Natale di sangue*, p. 12. Translated by M.B.
26 Giovanni Mrach, *Dalmazia nostra... La Dalmazia decide delle sorti di Trieste*. In: Popolo di Trieste, 1 Dec. 1920, p. 2.
27 Benito Mussolini, *Il fascismo nella Venezia Giulia*. In: Popolo d'Italia, 8 Feb. 1921, p. VII.
28 Tomas Balkelis, *Turning Citizens into Soldiers: Baltic Paramilitary Movements after the Great War* and Serhy Yekelchyk, *Bands of nation-builders? Insurgency and Ideology in Ukrainian Civil War*. In: Horne, Gerwarth (eds.), *War in Peace* (as cited in note 3), pp. 126-145 and 107-125; Jochen Böhler, *Generals and Warlords, Revolutionaries and Nation-State Builders: The First World War and Its Aftermath in Central and Eastern Europe*. In: Jochen Böhler, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer (eds.), *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*. München: Oldenbourg, 2014, pp. 51-68.
29 See Glenda Sluga, *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border: Difference, Identity, and Sovereignty in Twentieth-Century Europe*. Albany: SUNY Press, 2001; Glenda Sluga, *Identità nazionale italiana e fascismo: alieni, allogeni e assimilazione sul confine nord-orientale italiano*. In: Marina Cattaruzza (ed.), *Nazionalismi di frontiera: identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale, 1850-1950*. Soveria Mannella: Rubbettino 2003, pp. 171-202.

extreme version of nation-statism".[30] Nevertheless, this chapter contends that, beyond any form of methodological essentialism, it is necessary to take historical contexts into account. Fascism in the multinational borderlands took root in, and grew on, the difficulties of Italian liberal nationalism, and the resistances to Italian nation-building. Within a society which was far from being completely nationalised, it sought to eradicate the post-Habsburg legacies and at the same time aimed at implementing a new imperial and European order.

Crisis in the Post-Habsburg Borderland

In recent decades, a sort of post-national turn has characterised Habsburg studies, which have focused on the long and deep continuities between imperial and post-imperial experiences and have thus proved to be one of the most innovative areas of inquiry in contemporary historiography.[31] In particular, Tara Zahra has developed the concept of "national indifference" with the aim of overthrowing the nationalistic perception and interpretation of the multicultural imperial territories and of dissociating the concept of nationality from that of modernity.[32] Therefore, in order to understand the impact of Fascism on the Upper Adriatic borderland and at the same time to analyse its role in the ascent of Mussolini's movement, it is necessary to question any sort of nationally-focussed narrative of the Istrian region. Pamela Ballinger has provided the most important studies in this regard. In particular, the emphasis on "national indeterminacy" and "multiculturalism" which for long characterised - and in different ways still characterise - the regional attitudes towards the model of nation-State and the language of nationalism makes it possible better to frame the nationalising process under Italian sovereignty and the Fascist regime.[33]

Different, but equally expansionist claims divided the liberal ruling class and the radical nationalist activists, while the "myth of the mutilated victory" took shape.[34] In this context Fascist radicalism became increasingly popular. The basic concepts of the Fascists' discourses belonged to, and stemmed from, Italian nationalism. The claim for the new post-1918 national borders, the support for D'Annunzio's takeover of Fiume, the hostility towards national minorities, and the ancient hostility against

30 Roger Griffin, *The Nature of Fascism*. London: Pinter, 1991, p. 44; Michael Mann, *Fascists*. Cambridge: Cambridge UP, 2004, p. 2.

31 See now the pathbreaking work of Pieter Judson, *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, Mass.: Harvard UP, 2016, which extends the analysis of Habsburg Central Europe and its legacies until 1948.

32 Tara Zahra, *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*. In: Slavic Review, Spring 2010, pp. 93-119.

33 In general see Pamela Ballinger, *History in Exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton: Princeton UP, 2003. More in particular, see Pamela Ballinger, *History's "Illegibles": National Indeterminacy in Istria*. In: Austrian Historical Yearbook 43, 2012, pp. 116-137 and Pamela Ballinger, *Multinationalism Against the State. Lessons from Istria*. In: Johannes Feichtinger/Gary B. Cohen (eds.), *Understanding Multiculturalism. The Habsburg Central European Experience*. New York, Oxford: Berghahn, 2014, pp. 101-121.

34 See Paolo Alatri, *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica*. Milano: Feltrinelli, 1959; James H. Burgwyn, *The Legend of the Mutilated Victory: Italy, the Great War, and the Paris Peace Conference (1915-1919)*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1993; Marina Cattaruzza (ed.), *L'Italia e la questione adriatica: dibattiti parlamentari e panorama internazionale*. Bologna: Il Mulino, 2014.

"Austria" dated back to the political traditions and cultures of the *Risorgimento*, and the Fascists referred to this long-term pattern. Nonetheless, the meanings and the implications that the Fascists associated with this nationalist pattern in the post-1918 context were different from those of the nationalists, as the Fascists themselves openly claimed. The crucial difference between them concerned the way in which the Fascists imagined the post-war European and global space, and the past intersected with the present in their political imagery.

In the nationalist culture, as well as in the Fascist one, the entire Adriatic was conceived as the centuries-old homeland of Italianness (*italianità*), shaped by the rule of the Roman Empire and of the Venetian Republic. Nevertheless, the Habsburg Empire was considered the setting for a twofold dynamic of nationalisation of the "Slavs" and of "de-nationalisation" of the "Italians". In these narratives where national indifference or indeterminacy was inconceivable, national identity was seen as a zero-sum game: nationalisation of someone corresponded to de-nationalisation of someone else. In this regard the national identification of the Italians under the Habsburg rule, rather than being considered an ongoing process, was interpreted as a process in retreat, supported by the imperial institutions and threatening the real existence of the "Italians" in the Upper Adriatic and in Dalmatia. At the same time, loyalty toward the imperial institutions was conceived as being part of an anti-Italian attitude. Consistently with this understanding, the Italian victory and the Austro-Hungarian defeat were expected to mark Italian predominance over the "Slavs". Instead, the persistence and the radicalisation of the "Slavic" competition in the aftermath of the Italian victory in 1918 came as a shock to the Italian nationalists. Indeed, the disintegration of the Habsburg Empire set in motion a ruthless process of making and remaking minorities and majorities in the Upper Adriatic as elsewhere in the post-imperial territories. The early Fascists built a twofold (and contradictory) representation on this ongoing process. On the one hand, far from being conceived as being part of a new majority within the post-1918 Greater Italy, Fascists identified the Italian population in the newly acquired territories as a "civil" "minority" as opposed to the "primitive and savage majority of the Slavs".[35] The racism intrinsic to the Fascist anti-Habsburg and anti-Slavic discourse thus contributed to imagining a new geopolitical space, based on the mental map of the Italian border. In Mussolini's rhetoric "the Eastern doors of Italy, through which the barbarian invasions always flooded over the centuries towards the rich fields of Venice" had been "firmly closed".[36] On the other hand, in Mussolini's eyes the annexation of the Upper Adriatic pushed the boundaries between "civilisation" and "savagery" beyond the national borders, and this radically changed the nature of the political challenge from the "Slavic world". His imagery of the new European post-war topography allowed definition of Fascism's path-breaking role. Fascism represented itself as the "advanced sentry of the purest Italianness [*italianità*]" as opposed to Yugoslavia as the "vanguard" of Pan-Slavism. In the Fascists' identification of the enemies, the "minority" of the "Slavs" in the Upper Adriatic, alongside "the fragments of Slavs of the former Austrian empire", were

35 Benito Mussolini, *Noi reprobi...* In: Popolo d'Italia, 8 Jan. 1919, p. VII.
36 Benito Mussolini, *Quel che rimane e quel che verrà*. In: Popolo d'Italia. 13 Nov. 1920, p. VII.

connected to the much wider "Slavic world" extending from Trieste to Vladivostok. As a matter of fact, according to Mussolini, "the Great Russia, in spite of, or, perhaps because of, the pseudo-communist constitution [...], seems to go back to its function of guardian of the Slavic world from the Baltic to the Adriatic Sea".[37]

The Treaty of Rapallo, signed by Italy and the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, on 12 November 1920, was accepted with favour by Mussolini. The diplomatic agreement implied a reciprocal recognition of the two state sovereignties and settled some important contested borders, including Gorizia, Trieste and Istria under Italian sovereignty and partially fulfilling Italian expansionist policies. Simultaneously, by excluding Dalmatia from Italian sovereignty, the Treaty of Rapallo opened the possibility of new disputes, by drawing - in Fascist eyes - new battle lines for the next generation to re-design the imperial borders. Whilst Mussolini was ready to accept, for the time being, the diplomatic definition of the new Italian borders, Fascists in the borderlands radically questioned the Treaty of Rapallo: they felt that the fight to annex Dalmatia was more urgent than ever. Much more than Pan-Germanism, Pan-Slavism constituted, in Mrach's words, "a darker and darker cloud impending on the horizon of the new European history". Yugoslavia was seen as "its restless and bold vanguard, encamped on the Adriatic coast".[38]

For most of the post-1918 nationalistic narratives, the Habsburg Empire was bound to fall apart and to open the way for the national successor states. Contrarily, the Italian nationalists and Fascists underlined the fact that, far from being inevitable, the collapse of the Habsburg Empire had been due to military defeat by the Italian army. As a consequence, Mussolini acknowledged that the "old centralised empire somehow lessened internal tensions, for the very need of coexistence".[39] The Habsburg Empire was described as "an empire that had lasted for centuries, an empire that had necessarily developed a masterly art of government, wisely drawing on its eternal *divide et impera*, according to the wisdom of Budapest and Vienna". In a sense, though, the Habsburg model of dealing with national conflicts - which represented the counter-model to Fascism - had not disappeared. According to Mussolini and other Fascists, the collapse of the Habsburg Monarchy had paradoxically created "two Austria(s)" - that is Czechoslovakia and Yugoslavia.[40]

A more composite analysis was developed by Attilio Tamaro, a journalist from Trieste and a self-taught historian and author of several books and pamphlets on the history of Trieste and Dalmatia. He had been a radical nationalist under the Habsburg rule, and then adopted Fascism. Some of his essays on current affairs were published in the nationalistic journal Politica and in 1923 collected in a book entitled *La lotta delle razze nell'Europa danubiana* [The Struggle of the Races in Danubian Europe]. In Tamaro's opinion, the conflicts destabilising the successor states and the systems

37 Benito Mussolini, *Per le frontiere di pace alle Alpi Giulie*. In: Popolo d'Italia. 22 Feb. 1920, p. VII.
38 Giovanni Mrach, *Dalmazia nostra... La Dalmazia decide delle sorti di Trieste*. In: Popolo di Trieste, 1 Dec. 1920, p. 2.
39 Benito Mussolini, *Il sogno di Pinon*. In: Popolo d'Italia, 18 May 1919, p. VII.
40 Benito Mussolini, *Il trattato di Rapallo non è eterno*, discourse delivered in Milan on 20 Dec. 1920. In: Il Popolo d'Italia, 29 May 1941, p. XIX.

adopted by the new nation states showed that "the struggles previously undermining the unitary state did not divide the dominated peoples from the dominator government, but people from people, because each of them aimed at being dominator over its adversary within a given border". With an insightful observation, Tamaro concluded: "The multinational feature of all the successor states is a posthumous justification of the same feature so violently imputed to Austria-Hungary."[41]

The radical critique against the imperial policy towards the nationalities shaped Fascist conceptions and practices for a long time. Moreover, the need to cope with the Habsburg legacy, and especially the power vacuum that the Empire had left in Central Europe, emerged in the form of a direct connection between the collapse of the Austro-Hungarian empire and the perspective of a new Fascist order. According to Mario Carli, a journalist actively involved in the takeover of Fiume, and the founder of the journal *La testa di ferro* in 1920 and of *L'impero* in 1923, the "material ruins" of Austria-Hungary had led to "four or five small Balkan states", but its "ideal death" had been "the idea of a new Mediterranean empire" based on the "divine and indestructible Rome".[42]

The Global Post-War Crisis and Fascism

As we have seen, recent studies have mainly understood nationalism as a cultural problem of identification and indifference. However, nationalism directly concerned the geo-political power structures; at the same time, the former was constantly shaped and re-shaped by the latter. In recent years, the Fascist policies of expansion, occupation and the building of a new imperial rule during the Second World War, alongside the Nazi European order, have received a growing attention. Nevertheless, in spite of a scholarly interest in the Fascist debates on Europe in the 1930s, the deepest roots of this project in the political imagery and culture of the Fascists have been mostly overlooked.[43]

Mussolini was particularly sensitive to the deep caesura in European history represented by the end of the Great War and by the ensuing and disruptive aftershocks. "The whole earth trembles. All continents are riven by the same crisis. There is not a single part of the planet [...] which is not shaken by the cyclone. In old Europe, men disappear, systems break, institutions collapse."[44] However, the epochal crisis stemming from the war continued to exert its effects.

41 Attilio Tamaro, *La lotta delle razze nell'Europa danubiana*. Bologna: Zanichelli, 1923, p. 286. The title and the topics of the book were inspired by *The Struggle of the Races* (1909) by Leopold Gumplowicz. He was professor of sociology and law at the University of Graz, where Tamaro had graduated in humanities in 1906.

42 Mario Carli, *Fascismo intransigente. Contributo alla fondazione di un Regime*. Foreword by Roberto Farinacci. Firenze: Bemporad, 1926, p. 17.

43 See particularly Davide Rodogno, *Il nuovo ordine Mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa, 1940-1943*. Torino: Bollati Boringhieri, 2003; MacGregor Knox, *Destino comune. Dittatura, politica estera e guerra nell'Italia fascista e nella Germania nazista*. Torino: Einaudi, 2003, pp. 131-169; James H. Burgwyn, *Empire on the Adriatic. Mussolini's Conquest of Yugoslavia, 1941-1943*. New York: Enigma Books, 2005.

44 Benito Mussolini, *Primo dell'anno prima divagazione*. In: Popolo d'Italia, 1 Jan. 1919, p. VII.

> It is completely absurd to claim that a huge storm of blood, ruins and glory such as the one which has violently shaken the continents over the last five years, can calm down overnight, only because a peace protocol has been signed. We have to remind ourselves that the greatest tragedy humanity has ever suffered and overcome began in 1914. [...] When the war was over, everything that occurred was as predictable as it was mostly inevitable. In fact this phenomenon is universal. No nation among old and new continents is devoid of social crisis.[45]

In their introduction to *Empires at War*, Robert Gerwarth and Eretz Manela rightly emphasise Mussolini's "surprisingly nervous reference" to the "current reshuffling of Europe's political map".[46] This was much more than an isolated case. In some sense the political analysis of Mussolini, and thus his capacity to grasp some crucial aspects of his time, can be considered (in Rogers Brubaker's terms) as "categories of practice", because they were directly designed to foster and legitimise collective, history-making action. In this respect, much more than the nation states, it was the empire that was at the core of his thought. As a matter of fact, Mussolini acknowledged that the Great War had brought about the imperial crisis and collapse, but his analysis distinguished between two different kinds of empires. While the Russian, the Ottoman, the German, and the Austro-Hungarian empires - that is the landed empires - had been defeated, the Anglo-American empires - that is maritime empires - had triumphed. It was evident to Mussolini that, after the peace settlement decided in Paris, a "powerful Anglo-American hegemony" had emerged. He then argued: "The forms of this hegemony are economic, but when one thinks of the importance of the economic factor especially in the current just started period of reconstruction, the historical scale of the event will appear in full light. This hegemony is global, thus European as well".[47]

It was by no means an accident that some of Mussolini's most important speeches, concerning the Fascist world view and its foreign policy perspectives, were delivered in Trieste between 1919 and 1922. In the huge power vacuum of the post-imperial Eurasia, Italy was caught "between East and West", and in this respect Trieste, Pula, Fiume and the entire Upper Adriatic borderland were called upon to play a pivotal role for Fascism. The deep sense of an ongoing crisis after the war helped Mussolini to legitimise a radically new political project.

> There is no doubt that the European history of tomorrow will be the main work of the Russian world and of the German world. And Italy? After Russia and after Germany, Italy is the most compact and

45 Benito Mussolini, *Anniversario*. In: Popolo d'Italia, 24 Oct. 1920, p. VII.
46 Robert Gerwarth/Eretz Manela, *Introduction* to Gerwarth/Manela (eds.), *Empires at War, 1911-1922*. Oxford: Oxford UP, 2014, p. 1.
47 Benito Mussolini, *Ideali e affari*. In: Popolo d'Italia, 20 Apr. 1919, p. VII.

> homogeneous national block. […] Italy can become the master nation in the Mediterranean Sea [...].[48]

Mussolini's references to the "Russian world" and to the "German world", as well as to Italy as a "master nation" entailed a crisis of the model of the nineteenth-century nation-state. That kind of model, embodied by the "old Italy", was now considered insufficient and inefficient to represent the rights of the nation. At the same time, these references alluded to post-imperial spaces where nationalising projects inexorably became imperial projects. The Fascists' national and imperial self-identifications combined in the new order based on the vision of the Mediterranean Empire and of the European future. This Fascist interpretation of world history and politics developed Enrico Corradini's ideas of the struggle between "proletarian" nations and "capitalist" ones. However, the pre-war nationalistic ideas were re-fashioned by the post-imperial context of the post-1918 period.

Hannah Arendt established a paradoxical, but insightful connection between the collapse of the multinational empires and the crisis of the nineteenth-century model of the nation-state in post-1918 East Central Europe. This crisis was a consequence of the inability to cope with the national minorities which introduced "a new element of disintegration".[49] The modern state - ideologically founded by the French Revolution on the identification between state and national sovereignty - fitted with difficulty into the multinational post-imperial territories. A "European crisis of sovereignty" thus shattered "the imagined unity of nation, state, and territory that had been the foundation of the European political imagery", boosting the post-1918 cycle of conflicts, especially in the "impossible" borderlands.[50]

The first regional congress of the Fascists was held at the Rossetti theatre of Trieste, on 6 February 1921, when Mussolini famously discussed *Il fascismo di fronte ai principali problemi*. As a preliminary remark, he said:

> Before outlining what are the main concrete problems of foreign politics concerning such a large nation as Italy, it is necessary, in my opinion, to have an overview of the world situation; it is necessary to persuade the Italians to break away a little from their parochial perspective, so that they can live the complex life of mankind. It is no longer possible to think in terms of what the English called splendid isolation. All peoples are linked to one another. If you investigate the process of history, you will realise that events are almost always ruled by the maritime factor.[51]

This provides a quite remarkable methodological basis for appropriately framing the Fascists' ideological and geopolitical self-identification and for understanding the

48 Benito Mussolini, *Per essere liberi*. In: Popolo d'Italia, 8 Jan. 1921, p. VIII.
49 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace, 1979, new edition, p. 269.
50 Annemarie Sammartino, *The Impossible Border. Germany and the East, 1914-1922*. Ithaca: Cornell UP, 2010, pp. 1-17.
51 Benito Mussolini, *Della politica estera italiana*. In: Popolo d'Italia, 8 and 9 Feb. 1921, p. VIII. The title of the article was slightly different from the title of Mussolini's discourse.

complex interaction among Fascism, the national conflicts in the Upper Adriatic borderlands and the global space of the post-war period. The key feature of the post-war world was "the fatal relationship of interdependence" among the states. At the same time, Mussolini noted that the axis of world civilisation tended to shift:

> As the axis of civilisation shifts from London to New York [...] and from the Atlantic to the Pacific Ocean, some predict the gradual economic and spiritual decay of our old Europe, of our small and magnificent continent, which was until yesterday the guiding light for all peoples. Shall we witness this darkening and eclipse of Europe's "role" in world history? To this disquieting and anguishing question we answer: it is possible. The "life" of Europe, especially in the zones of Central Europe, is at the mercy of the Americans. On the other hand, Europe displays a very rough political and economic panorama, a thorny tangle of national and social issues, and it sometimes happens that communism is the mask of nationalism and the other way around. A European "unity" does not seem an imminent reality.[52]

Mussolini's faith in the greatness of the Italian nation, his vision of the myth of Rome and of Italian imperial primacy in the Mediterranean Sea, his perception of the global ascent of American power and of the need for a new European order were closely bound up with each other. The ideas on a new East Central European order, propounded by the Fascist movement and regime, were developed by Attilio Tamaro. Whilst until 1914 most of the Italian nationalists had questioned the idea that an Italian annexation of Trieste might provoke its economic decline, in 1922 Tamaro argued that the post-war crisis of Trieste was tied "to the crisis raging in the world and to the political conditions of the former Austrian-Hungarian hinterland". According to Tamaro, the Italian centralised government needed a wide political and economic design, which considered Trieste "as the natural and necessary centre of the country's natural and necessary expansion towards Central Europe and towards the East": only this design would change "the fate of the port".[53] Francesco Giunta adopted a quite similar position. The collapse of the "political and economic unity" of Austro-Hungary had led to the "Balkanisation" of Central Europe. As a consequence, Fascism looked with suspicion at this fragmentation, which was at the origins of the decline of Trieste's economic importance".[54]

Italy had consequently to prepare the plans for a new constitution of Central Europe. "The downfall of the monarchy has exacerbated the clash between Germanism and Slavism, and made the war between Slavism and Magyarism more tragic." Eventually, because "the collapse of the enemy empire had brought about a deep retreat of civilisation", Italy had the duty to perform a "restoration" role which could enable it "to prove its greatness in competition with Germanism". As an historical analogy,

52 Ibid.
53 Attilio Tamaro, *La crisi triestina*. In: Rassegna Italiana, 50, 1 Jan. 1922, pp. 4 and 8.
54 Francesco Giunta, *La conferenza di Genova* [June 1922]. In: Giunta, *Un po' di fascismo* (as cited in note 18), p. 145.

Tamaro cited to the Latin influence stemming from Rome through Catholicism into Poland and Ruthenia, defeating both Lutheranism and Greek Orthodoxy.[55]

Fascists such as Tamaro, Michele Risolo and Gino D'Angelo resumed the ideas of Ruggero Fauro (Timeus), who had been the first to mingle the nationalist perspective with imperialist expansion into the Balkans and into the East in his pamphlet *Trieste* (published in 1914).[56] According to Risolo, Italy's role in the post-war competition for a "possible rule" in the Balkans were tied to the political and economic situation in the Eastern Mediterranean Sea. In the post-1918 period, when a power vacuum had opened in the former imperial areas, this competition had proved to be possible. The Eastern Mediterranean Sea - a key zone connecting Danubian and Balkan regions, the Adriatic Sea and Anatolia - was conceived as the guarantee of Italian sovereignty. The Mediterranean Sea was described as "the most sensitive and magnetic point of European politics, the enclosed and unchanging field of competitions". In this regard Italy played a fundamental role by unleashing "the war for the Adriatic Sea" "for the purposes of its expansion into the Eastern shore of the Mediterranean Sea".[57]

To conclude, this article has contended that the post-1918 crisis and conflicts in the Upper Adriatic borderlands, the ambivalent Habsburg legacy, and the Fascist conception of and search for the post-war European order were closely intertwined. There as well as in other East Central European borderlands, the post-imperial volatility and violence stemmed from the traumatic transition from imperial Habsburg sovereignty to self-styled national sovereignty, which set in motion and exacerbated nationalising processes and subsequent socio-political conflicts. However, differently from other multinational border regions, the Northern Adriatic region was involved into a national political crisis, shaped by the traumatic assertion of a "culture of defeat" within a victorious country of the Great War like Italy and fuelled by the highly divisive myths of the Russian/Bolshevik/Soviet revolution. As a fundamental factor in this crisis, Fascism also provided a brutal and radical solution for it, because it implemented its violent conquest of power and it led to a mass dictatorship. The outcomes of Fascism were catastrophic, but its long experience cannot be historically understood as a mere prologue to the final catastrophe. The Fascist fight against the socialists or "Bolsheviks" and the "Slavs" - mostly identified with each other - was considered as a necessary answer to the post-war and post-imperial turmoil. This fight implied physical violence against the enemies in the town streets and in the countryside (political murders included) and the destruction of their networks of political organisations and of social circles. The liberal state, since 1920, and then the Fascist dictatorship, once established after 1925-1926, worked for the "cleansing" of the former imperial administration and for the repression of the rights of the "minorities". At the same time, the Fascists' imperial nationalism was conceived of as the means for building a

55 Tamaro, *La lotta delle razze* (as cited in note 41), p. 300.
56 See Ruggero Fauro (Timeus), *Trieste: italiani e slavi, il governo austriaco, irredentismo*. Trieste: Garzoni Provenzani, 1914.
57 Michele Risolo, *Il Fascismo di là dai confini. Il Mediterraneo orientale*. In: Popolo di Trieste, 14 June 1921, p. 1. As for the imperial projects of Fascism in Eastern Mediterranean Sea and Middle East see Nir Arielli, *Fascist Italy and the Middle East*. Basingstoke: Palgrave, 2010.

new post-Habsburg settlement in the Upper Adriatic borderlands, organically linked, in turn, to a broader imperial and European order.

Fascist perspective of world history intertwined radical imperial nationalism with acknowledgement of the disintegration of the "Eurasian" landed empires and of the crisis of Europe as a whole, the perception of the post-war crisis of the nation-state, and the intuition of the global ascent of American power. While American President Wilson asserted the principle of national self-determination as the foundation of the new post-war liberal order, Fascists channelled rejection of the Versailles Peace Treaties, their critique of the League of Nations, and their push to revise the post-war state borders into their aggressive search for a new European post-war order based on Italy's imperial rule in the Mediterranean Sea. In a paradoxical sense, Fascists used Wilson against Wilson. They claimed Wilson's principle of national self-determination to create an anti-Wilsonian order. Far from representing the by-product of later developments or events in the 1930s and in the early 1940s such as the conquest of Ethiopia or the Second World War, the Fascists' imperial project of a new order stemmed directly from their uprising against Wilson's Europe in the early 1920s, and the post-Habsburg Upper Adriatic borderlands were the seedbed of that uprising.[58]

58 For important considerations in this regard, see Adam Tooze, *The Deluge. The Great War and the Remaking of Global Order*. New Haven: Yale UP, 2014.

Jakob Mischke

Nation und Selbstbestimmung in Stanislav Dnistrjans'kyjs Verfassung für Ostgalizien

Als sich im Oktober 1918 der Zusammenbruch des österreichischen Vielvölkerreiches abzeichnete und eine Neuordnung Mitteleuropas bevorstand, rief ein in Lemberg einberufener ukrainischer Nationalrat (Ukrajins'ka Nacional'na Rada – UNR) mit der Westukrainischen Volksrepublik (Zachidno-Ukrajins'ka Narodna Respublika – ZUNR) einen ukrainischen Staat aus, der die Kontrolle über Ostgalizien übernehmen sollte.[1] Obwohl die Ukrainer dort die Bevölkerungsmehrheit stellten, konnte das Territorium nur einige Wochen gegen die Angriffe polnischer Truppen und Freiwilligenverbände gehalten werden; schon bald mussten sich die ZUNR-Verbände in Richtung Osten zurückziehen. In dieser Situation verblieb als einzige Hoffnung, den Machtanspruch auf Ostgalizien am Verhandlungstisch durchzusetzen, und zwar mit Hilfe der Alliierten auf der Friedenskonferenz von Paris.

An den Bemühungen, eine Legitimationsargumentation für ihren ukrainischen Staat aufzubauen, beteiligten sich auch ukrainische Wissenschaftler, wie z.B. der westukrainische Jurist Stanislav Dnistrjans'kyj (1870-1935), der sich in dieser Zeit mit Fragen des Selbstbestimmungsrechts der Völker sowie des Verhältnisses von Nation und Staat auseinandersetzte. Darauf aufbauend verfasste er 1920 auch einen Verfassungsentwurf für die Westukrainische Volksrepublik.

Da diese Ideen nie umgesetzt wurden, sind sie zwar eher von geistesgeschichtlicher denn politischer Bedeutung; dennoch sollen sie – zusammen mit Dnistrjans'kyjs Nationalitätentheorie – dahingehend untersucht werden, wie sie mit der damaligen politischen Lage der ukrainischen Nationalbewegung korrespondieren. Im Zentrum steht dabei die Frage, wie das Ziel erreicht werden sollte, in einer multinationalen Umgebung einen liberalen Nationalstaat zu errichten, was – wie zu zeigen ist – auch nur eingeschränkt machbar war. Da Dnistrjans'kyj aufgrund der Erfahrungen der militärischen Unterlegenheit in Ostgalizien anscheinend nicht an die Durchsetzungsfähigkeit ukrainischer Positionen in einem demokratischen Politikprozess glaubte, schlug er in seinem Verfassungsentwurf für einen ukrainischen Staat vor, politische Teilhaberechte für Angehörige nationaler Minderheiten bei der Besetzung zentraler politischer Ämter einzuschränken.

Die bisherige Forschung zum Staatsbildungsversuch der Westukrainischen Volksrepublik konzentriert sich auf die Ereignisgeschichte.[2] Zeitgenössische Diskussionen um eine mögliche ukrainische Nachkriegsordnung und die hierfür vorgeschlagenen Konzepte sind hingegen noch weniger untersucht. In der ukrainischen

1 Siehe hierzu *Torsten Wehrhahn*: Die Westukrainische Volksrepublik. Berlin: Weißensee-Verlag 2004, S. 114.
2 Besonders: *Wehrhahn (Anm. 1); Vasyl' Rasevyč*: Die Westukrainische Volksrepublik von 1918/19, in: *Wolfgang Dornik et al.* (Hg.): Die Ukraine: zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917-22, Graz: Leykam 2011, 181-200.

Ideengeschichte traten infolge des Scheiterns der Staatsbildungsversuche vor allem die rechten Theoretiker Dmytro Doncov als Vertreter eines integralen Nationalismus und Vjačeslav Lypyns'kyj mit einem elitären staatsbezogenen Entwurf in den Vordergrund und wurden ausführlich analysiert.[3] Die gemäßigtere, als „wissenschaftliche" Nationskonzeption,[4] oder „national-staatliche Richtung"[5] bezeichnete Tradition, zu deren Vertretern neben Dnistrjans'kyj auch Volodymyr Starosol's'kyj und Olgierd Bočkovs'kyj gerechnet werden, wurde politisch mehr und mehr marginalisiert. Daher trat sie auch in der Forschung in den Hintergrund, so dass auch Dnistrjans'kyj und seine Schriften in Westeuropa kaum eingehender besprochen wurden.[6] In der Ukraine wird er seit der Unabhängigkeit wieder verstärkt rezipiert, jedoch größtenteils ohne genauere Behandlung der politischen und gesellschaftlichen Hintergründe seiner Theorien.[7]

Im Folgenden sollen nach einer kurzen biographischen Einführung die zentralen Bausteine von Dnistrjans'kyjs Verfassungstheorie und deren Hintergründe näher betrachtet werden.

Der galizische Jurist Stanislav Dnistrjans'kyj

Stanislav Dnistrjans'kyj, geboren 1870 in Tarnopol/Ternopil', studierte in Wien, Berlin und Leipzig Jura und lehrte ab 1898 österreichisches Zivilrecht an der Universität Lemberg. Neben seiner Forschungs- und Lehrtätigkeit war er von 1907 bis 1918 als Abgeordneter des Wahlkreises Rawa-Ruska/Żółkiew für die Ukrainische National-Demokratische Partei im österreichischen Abgeordnetenhaus vertreten und setzte sich in Wien vor allem für die Einrichtung einer ukrainischen Universität in Lemberg ein.[8] Als die Ukrainer wenige Monate nach der Ausrufung der Westukrainischen Volksrepublik die Kontrolle über Ostgalizien bereits verloren hatten und nunmehr versuchten, ihren Anspruch auf einen eigenen ukrainischen Staat auf diplomatischem

3 *Alexander J. Motyl*: The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929, New York: Columbia University Press 1980; *Frank Golczewski*: Politische Konzepte des ukrainischen nicht sozialistischen Exils (Petljura – Lypynskyj – Donzow), in: *Guido Hausmann*/*Andreas Kappeler* (Hg.): Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates, Baden-Baden: Nomos 1993, S. 100-117.

4 *Tomasz Stryjek*: Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: analiza wybranych koncepcji, Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej 2000, S. 191.

5 *Volodymyr Potul'nyc'kyj*: Narysy z ukrajins'koji politolohiji (1819-1991), Kyjiv: Lybid' 1994, S. 226.

6 Auf Polnisch wird Dnistrjans'kyjs Werk von Stryjek (Anm. 4) kurz in einer Fußnote erwähnt, ebenso in: *Volodymyr Potul'nyc'kyj*: Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 45/1, 1997, S. 2. Wolfgang Mantl bespricht den Verfassungsentwurf Dnistrjans'kyjs aus juristischer Perspektive: *Wolfgang Mantl*: Der Entwurf einer Verfassung der Westukrainischen Volksrepublik nach dem Ende des Ersten Weltkrieges, in: *Siegfried Beer* (Hg.): Focus Austria: vom Vielvölkerreich zum EU-Staat. Festschrift für Alfred Ableitinger zum 65. Geburtstag, Graz: Institut für Geschichte 2003, S. 318-330.

7 Beispielsweise *Andrij Koval'*: Pohljady Stanislava Dnistrjanskoho na Pravo ta Deržavu, Dissertation, Ivan-Franko-Universität L'viv, 2005; *Mykola Kravčuk*: Stanislav Dnistrjanskyj – svitoč ukrajin'koji pravovoji nauky, Ternopil': Ternopil's'ka Akademija Narodnoho Hospodarstva 1999; *Mykola Mušynka*: Akademik Stanislav Dnistrjanskyj, Kyjiv: Akademija Nauk Ukrajiny 1992; *Petro Stecjuk*: Stanislav Dnistrjanskyj jak konstytucionalist, L'viv: L'vivs'kyj Deržavnyj Universytet im. Ivana Franka 1999.

8 Zu Dnistrjans'kyjs Biographie siehe *Mušynka* (Anm. 7), S. 17 f.

Weg mit Hilfe der Alliierten durchzusetzen,[9] verfasste Dnistrjans'kyj eine auf Englisch und Französisch publizierte Denkschrift, die auf der Pariser Friedenskonferenz verteilt wurde, um dort um Unterstützung für einen unabhängigen ukrainischen Staates zu werben.[10] Dieses Memorandum beinhaltete neben einem kurzen Abriss der ukrainischen Geschichte eine geographische Beschreibung des ukrainischen Territoriums und Einschätzungen zum wirtschaftlichen Potential eines möglichen gesamtukrainischen Staates. 1920 verfasste er auf Bitten der Exilregierung der ZUNR einen Verfassungsentwurf für die Westukrainische Volksrepublik, mit dem bei den Alliierten um Unterstützung für die Schaffung eines unabhängigen Staates geworben werden sollte. Dieser Entwurf blieb allerdings zu seinen Lebzeiten unveröffentlicht, auch zu einer öffentlichen Diskussion fanden sich bisher keine Hinweise.[11]

Als der neuentstandene polnische Staat seine Herrschaft über Ostgalizien festigte und die Arbeit ukrainischer kultureller Einrichtungen ab 1919 stark einschränkte, war eine Weiterführung der ukrainischsprachigen universitären Lehrtätigkeit in Lemberg kaum mehr möglich,[12] so dass sich Dnistrjans'kyj und weitere ukrainische Exilanten Anfang 1921 entschlossen, in Wien die Ukrainische Freie Universität zu gründen – eine Exiluniversität, die später nach Prag umzog.[13] In seiner Prager Zeit verfasste er sein zentrales Werk, das Lehrbuch der „Allgemeinen Rechts- und Politiklehre", in dem er, ausgehend von einem soziologischen Ansatz, die Entwicklung von Recht allgemein und des Staatsrechts im Besonderen in den wichtigsten Ländern der westlichen Welt sowie der Ukraine und Russlands beschreibt. Nachdem die Ukrainische Freie Universität ihre Arbeit aufgrund wirtschaftlicher Probleme nach und nach einschränken musste, siedelte Dnistrjans'kyj 1934 nach Užhorod um, wo er 1935 nach einem Herzinfarkt verstarb.

Der rechtssoziologische Ansatz

Für seine Gesellschafts- und Rechtstheorie verwendet Dnistrjans'kyj einen soziologischen Ansatz. Recht definiert er dabei als eine Auswahl von Normen des täglichen Umgangs, die für den Bestand eines gesellschaftlichen Verbands als unumgänglich betrachtet und in diesem dementsprechend durchgesetzt werden.[14] Die Wahl dieses Ansatzes, in dem weniger in Gesetzen kodifizierte, sondern vielmehr im Laufe der Jahrhunderte entstandene Normen im Mittelpunkt stehen, bietet für ihn als ukrainischen Rechtstheoretiker aus zwei Gründen Vorteile. Erstens waren die lokalen Gemeinschaften des damaligen Ostgaliziens aufgrund der ethnischen Vielfalt auch von

9 *Caroline Milow*: Die ukrainische Frage 1917-1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie, Wiesbaden: Harrassowitz 2002, S. 354.
10 *Stanislaus Dnistrianskyj*: Ukraina and the Peace-Conference. Wien: Service de la presse de la Répubi. du Peuple de l'Ukraine 1919. Die französische Fassung der Publikation findet sich aufgelistet unter der Kategorie „Distributed to the public" in: A Catalogue of Paris Peace Conference Delegation Propaganda in the Hoover War Library, Stanford 1926, S. 76.
11 Der Entwurf wurde später veröffentlicht z.B. als *Stanislav Dnistrjans'kyj*: Konstytucija Zachidno-Ukrajins'koji Narodnoji Respubliky (Projekt 1920), in: *Stecjuk* (Anm. 7), S. 161-185.
12 *Milow* (Anm. 9), S. 362.
13 *Mykola Šafoval*: Universitas Libera Ucrainensis. München: Ukrajins'kyj Vil'nyj Univ. 2006, S. 31.
14 *Stanislav Dnistrjans'kyj*: Zahal'na nauka prava i polityky. Praha: Naklad Ukrajins'koho Universytetu v Prazi 1923, S. 47.

einer Vielfalt paralleler Rechtsordnungen geprägt, die unabhängig vom staatlichen österreichischen Recht existierten. Dies machte eine eingehendere Beschäftigung mit den sozialen Mechanismen der tatsächlichen Rechtsanwendung notwendig. Tatsächlich beruht auch heute noch die Disziplin der Rechtssoziologie zu großen Teilen auf der Theorie des in Czernowitz lehrenden österreichischen Professors Eugen Ehrlich. Dieser hatte auf der Grundlage seiner Beobachtungen der verschiedenen parallel existierenden Rechtsordnungen in der Galizien ähnlichen Bukowina erstmals ein rechtssoziologisches theoretisches und methodologisches Programm entworfen.[15] Der Begriff *Bukowina* steht auch heute noch in der Rechtssoziologie für ein Gemisch verschiedener überlieferter Rechtsordnungen, die in lokalen Gemeinschaften als *lebendes Recht* angewandt werden und bisweilen wenig mit dem staatlich gesetzten Recht gemein haben.[16] Ehrlich und Dnistrjans'kyj erwähnen wechselseitig in ihren Schriften, dass sie unabhängig voneinander gleiche Überlegungen zur Rechtssoziologie entwickelt hätten.[17]

Zweitens konnte Dnistrjans'kyj für die Darstellung einer nationalen ukrainischen Rechtsgeschichte nicht von einem ukrainischen staatlich gesetzten Recht ausgehen, denn das Land war die meiste Zeit unter Imperien aufgeteilt gewesen und wies somit keine eigene kontinuierliche Staatsgeschichte auf. Das „gelebte" ukrainische Gewohnheitsrecht ließ sich hingegen als Grundlage einer distinkt ukrainischen Rechtsgeschichte verwenden.

Der Begriff des Volks

Zentrale Bezugspunkte für Dnistrjans'kyjs Gesellschafts- und Staatstheorie sind die Begriffe *Volk* (ukr. *narod*) und *Nation* (ukr. *nacija*), die er gleichsetzt, da das lateinische *natio* ebenfalls *Volk* bedeute. Dnistrjans'kyj schrieb die Begriffsunterscheidung zwischen *Volk* und *Nation* nicht näher genannten Vertretern sog. historischer Völker zu, mit der diesen eine höhere Stellung gegenüber Volksgruppen zugeschrieben werden solle, die über keine durchgehende Staatsgeschichte verfügten. Derartige Auseinandersetzungen über die Stellung der einzelnen Volksgruppen zueinander seien Dnistrjans'kyj zufolge für einen Kampf „aller gegen alle" am Ende der Habsburgermonarchie mitverantwortlich gewesen und hätten somit auch mit zum Ausbruch des Ersten Weltkriegs geführt.[18]

Völker würden nach Dnistrjans'kyj durch eine gemeinsame *Abstammung* (bei Dnistrjans'kyj ukr. *natura* ‚Natur' genannt), Kultur und ein gemeinsames Territorium

15 *Eugen Ehrlich*: Grundlegung der Soziologie des Rechts, München: Duncker 1913.
16 *Gerhard Struck*: Rechtssoziologie, Baden Baden: Nomos 2011, S. 17. Untersuchungen zur Rechtssoziologie und -geschichte in Imperien existieren bisher vor allem in Bezug auf das Russländische Reich, siehe *Jane Burbank*: Russian Peasants Go to Court: Legal Culture in the Countryside, 1905-1917, Bloomington: Indiana University Press 2004; *Dies.*: An Imperial Rights Regime: Law and Citizenship in the Russian Empire, in: Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 7/3, 2006, S. 397-431. Außerdem *Stefan B. Kirmse* (Hg.): One Law for All? Western Models and Local Practices in (Post-)Imperial Contexts, Frankfurt (M.): Campus Verlag 2012. *Ders.*: Law and Interethnic Relations in the Russian Empire: The Tatar Riots of 1878 and their Judicial Aftermath, in: Ab Imperio 4, 2013, S. 49-77.
17 *Ehrlich* (Anm. 15), S. 299 und *Dnistrjans'kyj*: Zahal'na nauka … (Anm. 14), S. 9.
18 *Dnistrjans'kyj*: Zahal'na nauka … (Anm. 14), S. 29.

zusammengehalten.[19] Die gemeinsame Abstammung verwandter Stämme ist für Dnistrjans'kyj das wichtigste Kriterium, wobei Nationen jedoch häufig auch durch Mischungen von Vertretern verschiedener Völker entstünden. Ähnlich zur Adoption in Familien sei es sehr wohl möglich, durch Assimilation neue Mitglieder in ein Volk aufzunehmen. Wichtiger als die tatsächliche biologische Abstammung sei daher vielmehr das „allgemeine Gefühl einer Blutsverwandtschaft".[20]

Unter dem Faktor *Kultur* (ukr. *kul'tura*) versteht er die gemeinsame Sprache, historische Traditionen und Sitten, die Angehörige eines Volks entwickelt hätten und die in anderen Verbänden (wie Stämmen oder Staaten) so nicht existiert hätten. Dabei sei jedoch nicht entscheidend,

> […] dass eine Person tatsächlich die Nationalsprache ihres Volkes beherrscht, sich tatsächlich dessen kultureller Werte bedient, dessen historische Traditionen kennt und dessen Sitten auslebt, sondern dass das *Volk* als solches eine eigene Sprache, eine eigene Kultur, historische Traditionen sowie gemeinsame Sitten hat und dass Personen, die nach Abstammung seine Mitglieder sind, sich auch als Mitglieder dieses Volkes bekennen.[21]

Eine solche sprachpolitisch liberale Positionierung, die für die Nationszuschreibung das subjektive Zugehörigkeitsgefühl einer Person über die objektive Sprachanwendung stellt, kann durch den Umstand begründet sein, dass in den durch die polnische Landesverwaltung durchgeführten Volkszählungen viele Bewohner Ostgaliziens Polnisch als ihre Verkehrssprache angaben, obwohl sie sich als Ukrainer definierten. Die Verkehrssprache als Kriterium für die Nationszugehörigkeit bei Volkszählungen wurde daher von den ukrainischen Mitgliedern des Wiener Abgeordnetenhauses um Dnistrjans'kyj kritisiert, denn dadurch erscheine die polnische Volksgruppe in den Ergebnissen künstlich vergrößert.[22] Zudem habe Jiddisch, so die Kritik, nicht als eigene Sprache zur Auswahl gestanden, wodurch auch die meisten Juden Polnisch als ihre Umgangssprache angegeben hätten. Auch das zweite damals häufig verwendete Kriterium für die Nationszuschreibung, die Religionszugehörigkeit, sei nicht aussagekräftig, da neben den Polen auch viele Ukrainer und Deutsche römisch-katholischen Glaubens seien und auch hierdurch die Gruppe der Polen zahlenmäßig größer erscheine.[23]

Gemäß der offiziellen Volkszählung für Ostgalizien aus dem Jahre 1910 gab es dort 58,9% ukrainischsprachige, 39,8% polnischsprachige und 1,2% deutschsprachige

19 Ebenda, S. 30.
20 Ebenda, S. 31. Übersetzung der Dnistrjans'kyj-Zitate im vorliegenden Beitrag (wenn nicht anders vermerkt): J.M.
21 Ebenda.
22 *Stecjuk* (Anm. 7), S. 37 f.
23 *Dnistrianskyj*: Ukraina and the Peace-Conference (Anm. 10), S. 79. Siehe zum Zusammenhang von Religion und Nation in der Statistik auch *Rudolf Mark*: Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung – Kirche – Bevölkerung, Marburg: Herder-Institut 1994, S. 84.

Personen.[24] Dnistrjans'kyj hält im Gegensatz dazu die „bereinigten" Berechnungen des Lemberger Professors Stepan Tomašivs'kyj für glaubwürdiger, denen zufolge die ukrainische Volksgruppe in Ostgalizien 74%, Juden 12% und Polen lediglich 12% der Bevölkerung ausmachten.[25]

Das *Territorium* als drittes notwendiges Attribut eines Volks wird als das nach ethnographischen Gesichtspunkten abgesteckte kompakte Siedlungsgebiet eines Volkes definiert, das jedoch auch „Inseln" anderer Völker enthalten kann. Eine eindeutige Grenzziehung aufgrund von Volkszählungsdaten, sofern darin die direkte Frage nach der Nationszugehörigkeit enthalten sei, hält Dnistrjans'kyj für unproblematisch.[26] Durch Grenzverschiebungen von Staaten könnten sich die Grenzen eines Nationsgebietes nicht ändern, vorausgesetzt, die Bevölkerung werde nicht assimiliert. Somit könnten, auf die Ukraine bezogen,

> weder die Polen […] Ostgalizien zu ihrem Nationalgebiet zählen, noch die Moskauer auf der Grundlage des Selbstbestimmungsrechts einen auch noch so kleinen Teil ukrainischer Erde beanspruchen.[27]

Einen Unterschied macht er allerdings zwischen Stadt- und Landbevölkerung. Da sich die Bevölkerungszusammensetzung in Städten häufiger ändere, während sie auf dem Land über die Jahrhunderte weitgehend gleichbliebe, bezeichnet er Städte als „ex-territoriales Gebiet",[28] sicher auch mit Blick auf die relative Bevölkerungsmehrheit der Ukrainer in ländlichen Gegenden Ostgaliziens, nicht jedoch in den Städten.[29]

In Bezug auf die Juden bemerkte der Rechtswissenschaftler, dass sie „erst dann als Volk im modernen Verständnis angesehen werden können, wenn sie über ein, wenn auch kleines, eigenes Territorium verfügten".[30] In seinen Verfassungsentwürfen für Ostgalizien werden sie aber dennoch als den Ukrainern und Polen gleichgestellte Volksgruppe behandelt.

Der Prozess der Nationsbildung

In der historischen Entwicklung hätten sich solche Völker nach Dnistrjans'kyj erst später als die *Staaten* (ukr. *deržava*) entwickelt. Letztere seien bereits im Mittelalter aus dem Zusammenschluss von Stämmen zu territorialen Verteidigungseinheiten entstanden, die jedoch nur einen rein politischen Charakter gehabt hätten. Ab der frühen Neuzeit hätten sich dann dort, wo Staatsgrenzen nicht mit den Siedlungsgrenzen kultureller Bevölkerungsgruppen übereinstimmten, die Völker oder Nationen

24 *Beata Hołub*: Studium historyczno-geograficzne narodowości w Galicji Wschodniej w świetle spisów ludności w latach 1890-1910, in: Annales UMCS, Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia, 68/2, 2013, S. 15-40 (27).
25 *Dnistrianskyj*: Ukraina and the Peace-Conference (Anm. 10), S. 92.
26 *Dnistrjans'kyj*: Zahal'na nauka … (Anm. 14), S. 31 f.
27 *Stanislav Dnistrjans'kyj*: Samovyznačennja narodiv, in: Volja 5/3-5, 1919, S. 201.
28 *Stanislav Dnistrjans'kyj*: Nova deržava. Videň: Vydavnyctvo „Ukrajins'koho Skytalcja" 1923, S. 18.
29 Vgl. dazu die Angaben in *Mark* (Anm. 23), S. 85 und 109.
30 *Dnistrjans'kyj*: Zahal'na nauka … (Anm. 14), S. 32.

als ethnisch-kulturelle Gemeinschaften mit dem Ziel gebildet, einen eigenen Staat zu gründen.[31] Als Beispiel führt er die deutsche Nationsbildung an, die begann, als Deutschland von Napoleons Frankreich besetzt war.[32]

Die Bildung der ukrainischen Nation datiert er mit den Aufständen Bohdan Chmel'nyc'kyjs bereits auf die Mitte des 17. Jahrhunderts. Das Kosaken-Hetmanat Chmel'nyc'kyjs bezeichnet Dnistrjans'kyj sogar als ersten europäischen Nationalstaat, da dieser etwa im Gegensatz zu den vormodernen Adelsnationen bereits Ukrainer aller gesellschaftlichen Schichten mit eingeschlossen habe.[33] Auch wenn es noch nicht über eine gemeinsame nationale Idee als verbindendes Element verfügte, habe das ukrainische Volk damals bereits seinen Freiheitskampf geführt.[34]

Darauf, dass Dnistrjans'kyjs oben dargelegte Gleichsetzung der Begriffe *Volk* und *Nation* politisch motiviert war, deutet der Umstand hin, dass er sein Konzept, wonach Völker erst mit dem Beginn der Neuzeit entstanden seien, in seinem Werk nicht konsequent durchhält. Verwirrend wird seine Terminologie, wenn er bereits in Bezug auf die Kiewer Rus von einem *Volk* als historischem Akteur spricht, das mit dem Großfürsten einen Herrschaftsvertrag abschließen konnte.[35] An anderer Stelle merkt er selbst an, dass der Begriff *Volk* vor der Neuzeit eine andere Bedeutung hatte, dass z.B. die „Völkerwanderung" in Wirklichkeit eine Wanderung von Stämmen war.[36] Die für ihn zuvor zentrale kulturelle Komponente des Begriffs spielte hier also keine Rolle. Aufgrund der Gleichsetzung der Begriffe *Volk* und *Nation* fehlt Dnistrjans'kyj somit die Möglichkeit, zwischen dem Volk als Bevölkerung eines Staates und der (kulturell verbundenen) Nation zu unterschieden. In seinem Verfassungsentwurf von 1920 wird diese Begriffsverwirrung übrigens über die Varianten *narod deržavy* (Staatsvolk) und *narod* (einzelne Volksgruppe) gelöst.[37]

Mit Hilfe dieser disparaten Terminologie wollte er möglicherweise in den Auseinandersetzungen um die Stellung der Volksgruppen zueinander die Ukrainer als Volk ohne durchgängige eigene Staatsgeschichte auf die gleiche Stufe stellen wie etwa die Polen als historisches Volk. Somit könnten Letztere aus der Differenz Volk/Nation keine Ansprüche auf die Verwaltung ihres historischen Staatsgebietes Ostgalizien für sich beanspruchen.

Das Selbstbestimmungsrecht der Völker

Die Legitimation des ukrainischen Territorialanspruchs auf Ostgalizien leitete Dnistrjans'kyj gemäß seinem Volksbegriff nicht historisch, sondern vor allem aus dem damals populären Schlagwort des *Selbstbestimmungsrechts der Völker* ab. Dieses

31 Ebenda, S. 23.
32 Ebenda, S. 26.
33 Ebenda, S. 176.
34 Ebenda, S. 25.
35 Ebenda, S. 149.
36 Ebenda, S. 24.
37 Vgl. *Dnistrjans'kyj*: Konstytucija … (Anm. 11), §§ 39, 41.

schien nach der militärischen Niederlage der ukrainischen gegen die polnische Armee als „Waffe des Unterlegenen“[38] das letzte Mittel zu sein, die Unabhängigkeit eines eigenen ukrainischen Staates zu erlangen. Zwar hatte Lenin den Begriff ursprünglich in die internationale Debatte um eine europäische Nachkriegsordnung eingeführt,[39] Dnistrjans’kyj beruft sich jedoch auf den amerikanischen Präsidenten Woodrow Wilson, der diesen Begriff aufgegriffen hatte. Wilson verband damit jedoch nicht ein Recht von Volksgruppen auf eigene Staaten, sondern allein die Notwendigkeit der Legitimation von Regierungen durch die örtliche Bevölkerung.[40] So führte er u.a. aus:

> […] The settlement of every question, whether of territory, of sovereignty, of economic arrangement, or of political relationship [must be conceded] upon the basis of the free acceptance of that settlement by the people immediately concerned, and not upon the basis of the material interest or advantage of any other nation or people which may desire a different settlement for the sake of its own exterior influence or mastery.[41]

Dnistrjans’kyj leitete aus diesen Worten Wilsons jedoch das Recht „jeder Nation auf ein eigenes Territorium“[42] ab, womit er impliziert, dass Wilson nicht nur die Wahl der Regierung durch die Bevölkerung, sondern auch die Wahl der Staatszugehörigkeit selbst gemeint hatte – etwa durch ein Referendum, wie es in Kärnten oder Oberschlesien durchgeführt wurde. Durch ein solches Referendum ließe sich Dnistrjans’kyjs Konzeption einer nach ethnischen Kriterien geordneten Landkarte direkt aus dem Selbstbestimmungsrecht ableiten.

Da dieses Prinzip in der politischen Nachkriegsordnung nicht überall umgesetzt wurde, ist Dnistrjans’kyj im Rückblick davon überzeugt, dass auch keine Lösung für die Nationalitätenfrage in Mittel- und Osteuropa geschaffen worden sei. Annexionen „fremden“ Territoriums hätten weiterhin stattgefunden, die ihrerseits die Grundlage neuer Nationalitätenauseinandersetzungen bildeten.[43]

Die Ordnung im Inneren: Demokratie als *volonté générale*

Um dem Volk in einem so definierten Nationalstaat Entfaltungsmöglichkeiten zu geben, sollte dieser durch den Willen des Ersteren – der *volonté générale* im Sinne Rousseaus – regiert werden, was für Dnistrjans’kyj eine zentrale Definition für

38 Vgl. *Jörg Fisch*: Das Selbstbestimmungsrecht der Völker: die Domestizierung einer Illusion, München: Beck 2010, S. 145.
39 Ebenda, S. 154.
40 *Trygve Throntveit*: The Fable of the Fourteen Points: Woodrow Wilson and National Self-Determination, in: Diplomatic History 35/3, 2011, S. 445-481 (446).
41 *Woodrow Wilson*: Address of President Wilson Delivered at Mount Vernon July 4, 1918. Washington: Govt. print. off. http://archive.org/details/addressofpreside00wilsonw, 27.09.2015.
42 *Dnistrjans’kyj*: Zahal’na nauka … (Anm. 14), S. 299.
43 Ebenda, S. 300.

Demokratie darstellt.[44] Zur Formulierung dieser *volonté générale*, die für ihn über die Summe privater Einzelinteressen (der *volonté de tous*) hinausgeht, stellte der Parlamentarismus mit seinem Parteienwettbewerb für ihn nur eine unvollkommene Umsetzung dar, da durch die Anwendung der Mehrheitsregel in Wahlen und parlamentarischen Abstimmungen die Interessen der überstimmten Minderheit stets unberücksichtigt blieben. In seinem Verfassungsentwurf von 1920 stellte Dnistrjans'kyj zwar im Abschnitt „Organisation des Volkswillens" die Gesetzgebung durch das Parlament als das zentrale Element dar. Sie sollte jedoch ergänzt werden durch mit ebenfalls gesetzgeberischen Kompetenzen ausgestattete, direktdemokratische *narodni zbory* (Volksversammlungen) und *narodni komory* (Volkskammern), die als korporatistische Interessenverbände eine beratende Funktion im Gesetzgebungsprozess haben sollten.[45]

Gesetze erhielten für Dnistrjans'kyj ihre Legitimität also nicht in erster Linie über die Einhaltung demokratischer Verfahren, sondern qualitativ nur dann, wenn sie als Ausdruck der *volonté générale* ihre „innere Grundlage im Volk" fänden und Raum für die Entfaltung des Gewohnheitsrechts gäben.[46]

Um dies zu ermöglichen, sollten Richter im Gesetzgebungsprozess gemäß einem breiten Verständnis der *natürlichen Rechtsgrundsätze*, wie sie etwa im § 7 des österreichischen Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches festgelegt waren, einen größeren Interpretationsspielraum bei der Urteilsfindung genießen, wenn sie der Meinung waren, die ihnen vorgelegten Gesetze seien der sozialen Situation nicht adäquat oder „veraltet".[47] Zudem sollte es der exekutiven Gewalt erlaubt sein, sich über solche „veralteten Gesetzesnormen" hinwegzusetzen und sie neu zu interpretieren, wenn die Legislative nicht imstande sei, ein Gesetz an die sich ändernden gesellschaftlichen Verhältnisse anzupassen.[48] In diesem Sinne bezeichnete er in einem 1933 gehaltenen Vortrag über Zustand und Entwicklungsmöglichkeiten der Demokratie in Mitteleuropa und der Welt sogar das Regime Mussolinis in Italien als prinzipiell fähig, Demokratie im Sinne der *volonté générale* umzusetzen.[49] Dieses Misstrauen gegenüber parlamentarischen Gesetzgebungsverfahren kann möglicherweise auf seine eigenen Erfahrungen als Abgeordneter der Nationaldemokratischen Partei im Wiener Abgeordnetenhaus zurückgeführt werden, das in der späten Habsburgerzeit durch Parlamentsblockaden häufig arbeitsunfähig war.[50]

Der Volkswille in multinationalen Staaten

Im multinationalen Ostgalizien kam für die Realisierung des Volkswillens erschwerend hinzu, dass dieser auch auf beide Größen, das Volk als kulturelle Gemeinschaft

44 *Stanislav Dnistrjans'kyj*: Demokratija ta jiji majbutnje, in: *Stecjuk* (Anm. 7), S. 219-228 (223).
45 *Dnistrjans'kyj*: Konstytucija … (Anm. 11), §§ 80-87.
46 *Dnistrjans'kyj*: Nova deržava (Anm. 28), S. 20.
47 *Stanislaus Dniestrzański*: Die natürlichen Rechtsgrundsätze, Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches, 1. Juni 1911, Bd. 2. Wien: Manz 1911, S. 18 f.
48 *Dnistrjans'kyj*: Konstytucija … (Anm. 11), § 93.
49 *Dnistrjans'kyj*: Demokratija … (Anm. 44), S. 227.
50 *Harald Binder*: Galizien in Wien, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2005, S. 442 und 480 f.

wie auch die gesamte Bevölkerung, bezogen werden musste. Als mögliche Konzepte einer Nationalitätenpolitik in multinationalen Staaten führt Dnistrjans'kyj das Personalprinzip von Karl Renner (1870-1950) und das Territorialprinzip von Aurel Popovici (1863-1917) an. Nach Renners Personalprinzip sollte jeder Staatsbürger einzeln als Person und unabhängig von seinem Aufenthaltsort einer Nation zugeordnet sein, woran bestimmte nationale Rechte gebunden wären. Nach Popovici hingegen bezogen sich die Nationalitätenrechte auf das Territorium einer Nation.[51] In seinem Verfassungsentwurf für Ostgalizien kombiniert Dnistrjans'kyj beide Konzepte. Die ukrainische Nation sollte nach Popovicis territorialem Ansatz aufgrund ihrer Bevölkerungsmehrheit die Souveränitätsrechte über Ostgalizien ausüben; Vertreter anderer Nationalitäten sollten, wie von Renner gefordert, über Autonomierechte u.a. in Kultur- und Sprachfragen verfügen.[52] So legte er zwar für die Westukrainische Volksrepublik Ukrainisch als interne Verwaltungssprache fest, im Verkehr mit den Bürgern sollten aber auch Polnisch und Jiddisch zulässig sein, so dass Beamte und Richter nach Möglichkeit über Kenntnisse in allen drei Sprachen verfügen sollten.[53] Zudem sollten Vertreter nationaler Minderheiten die Möglichkeit haben, Gerichtsprozesse von einem Richter ihrer Nationalität entscheiden zu lassen.[54]

Über die Zugehörigkeit einer Person zu einer Nation sollte deren Abstammung entscheiden, wobei aber auch der Wechsel zu einer anderen Nation durch persönliche Erklärung möglich sein sollte.[55] Um im politischen Entscheidungsprozess den Spagat zu meistern, einerseits den Volkswillen des gesamten Staatsvolkes einschließlich aller Minderheiten abzubilden, gleichzeitig aber der ukrainischen Nation eine führende Rolle zukommen zu lassen, wählte Dnistrjans'kyj für die Zuteilung der Sitze im zu bildenden Staatsparlament eine nach Nationalitäten aufgeteilte Quotenregelung, die sich an der Größe der Bevölkerungsgruppen orientieren sollte. Die genaue Festlegung der Sitzverteilung wird zwar in dem Verfassungsentwurf einer Gründungsversammlung übertragen, der die Aufgabe zukam, ein entsprechendes Wahlgesetz zu verabschieden. Für die Wahlen zu dieser Gründungsversammlung sollte jedoch ein Kurienwahlrecht mit einer Sitzaufteilung von 66% für ukrainische, 17% für polnische und 13% für jüdische Abgeordnete gelten. Diesen sollten sich aus der Bukowina einzelne deutsche und rumänische Abgeordnete sowie aus Transkarpatien Vertreter entsprechend der dortigen Nationalitätenverteilung anschließen.[56] Dadurch wäre der ukrainischen Volksgruppe eine Vorherrschaft in allen Abstimmungen sicher gewesen. Für die Besetzung von politischen Gremien wie der Regierung[57] und der Parlamentsausschüsse[58] sollte ein ähnlicher Schlüssel nach Volksgruppen gelten,

51 *Dnistrjans'kyj*: Zahal'na nauka … (Anm. 14), S. 27. Eine Einführung in die Konzepte Popovicis und Renners findet sich in *Ahmet Ersoy*/*Balázs Trencsényi* (Hg.): The Creation of Nation-States, Bd. 3,1, Budapest: Central European University Press 2010, S. 99-108 und 312-318.
52 *Dnistrjans'kyj*: Konstytucija … (Anm. 11), § 41.
53 Ebenda, § 129.
54 Ebenda, § 128.
55 Ebenda, § 42.
56 *Dnistrjans'kyj*: Konstytucija … (Anm. 11), §§ 46-48.
57 Ebenda, § 106.
58 Ebenda, § 71.

wobei jeweils auf vier ukrainische Mitglieder ein polnischer und ein Vertreter der jüdischen und aller anderen Nationalitäten kommen sollte.

Obwohl Dnistrjans'kyjs Entwurf mit einem Bekenntnis zu den uneingeschränkten Menschenrechten, wie dem Recht auf Bewegungsfreiheit, Versammlungsfreiheit, Wissenschaftsfreiheit und die Verwendung der Muttersprache beginnt,[59] gibt es in Bezug auf die politische Teilhabe Einschränkungen für Angehörige nationaler Minderheiten. Um die Vorherrschaft der Ukrainer in Ostgalizien abzusichern, waren die Posten des Staatspräsidenten, des Parlamentspräsidenten, des Vorsitzenden des Ministerrates und des Obersten Richters ausschließlich an Personen ukrainischer Nationalität zu vergeben.[60]

Ausblick

Dnistrjans'kyjs Verfassungsentwurf zeugt von der Bemühung, im multiethnisch geprägten Ostgalizien der gesamten Bevölkerung möglichst breite politische Teilhaberechte zuzugestehen, dabei jedoch die Vorherrschaft der ukrainischen Gruppe in politischen Entscheidungen nicht zu gefährden. Durch einen Neuordungsprozess wollte der Autor einer Situation zuvorkommen, in der polnische Politiker im ehemaligen Kronland Galizien – möglicherweise mit finanzieller und diplomatischer Unterstützung aus Polen – erneut die Kontrolle über das ukrainisch besiedelte Territorium übernehmen.

Zur Schlichtung der Nationalitätenkonflikte bietet Dnistrjans'kyj lediglich eine rechtliche Regelung der Mehrheitsverhältnisse und die Einräumung von Minderheitenrechten für die einzelnen Volksgruppen an. Weiterführende Ideen, wie Dialoginstitutionen, mit denen in der damals aufgeheizten Stimmung die Nationalitätenkonflikte hätten beruhigt werden können, werden nicht vorgebracht. Allerdings muss die Frage gestellt werden, ob ein Ausgleich im Kontext der militärischen Auseinandersetzung um Ostgalizien zwischen polnischen und ukrainischen Verbänden überhaupt möglich gewesen wäre: So sah das 1919 von den Alliierten vorgelegte Galizien-Statut eine Autonomie Ostgaliziens innerhalb Polens vor, die jedoch in der polnischen Gesellschaft auf Ablehnung stieß. Ein ukrainisch dominierter unabhängiger Staat hätte noch weniger Chancen auf Akzeptanz gehabt. In dieser Situation war eine Verständigung aufgrund der Vorgeschichte des polnisch-ukrainischen Konfliktes und der im Krieg um diese Region begangenen Menschenrechtsverletzungen kaum denkbar.[61]

Nach dem Scheitern der ukrainischen Staatsbildungsversuche driftete der Diskurs der ukrainischen Nationalbewegung vor allem unter dem Einfluss des integral-nationalistischen Publizisten Dmytro Doncov und des konservativen, elitär denkenden Theoretikers Vjačeslav Lypyns'kyj weiter nach rechts. Beide forderten vor allem die Schaffung eines starken autoritären Staates, der die ukrainische Nationsbildung aktiv

59 Ebenda, §§ 3-38
60 Ebenda, § 126.
61 So *Wehrhahn* (Anm. 1), S. 248 f. und 386.

vollenden sollte. Dnistrjans'kyj, der als Vertreter der „wissenschaftlichen" Nationskonzeption die Existenz der ukrainischen Nation objektiv als gegeben betrachtete und einen dieser untergeordneten Staat forderte, wurde hierfür von Doncov scharf kritisiert.[62] Dass die Vertreter der wissenschaftlichen Nationskonzeption in der Folge so gut wie in Vergessenheit gerieten, dürfte auch daran gelegen haben, dass dieses Programm einerseits für die ukrainische Nationalbewegung im Exil keine Rezepte für die Durchsetzung eines ukrainischen Staates bieten konnte und in der Sowjetukraine liberal-nationale Konzepte mit der kommunistischen Ideologie nicht vereinbar waren.

Da bis heute in der Ukraine um ein gemeinsames Nationskonzept zwischen ethnischer und politischer Nation sowie um das Verhältnis von Staat und Nation gerungen wird, haben Dnistrjans'kyjs Überlegungen möglicherweise mehr als nur historischen Wert. Sein Ansatz, Nationszugehörigkeit nicht allein an objektiven Kriterien wie der Sprache festzumachen, wirkt dabei für die heutige Zeit erstaunlich aktuell: Auch für die Mehrheit der russischsprachigen ukrainischen Staatsbürger ist es kein Widerspruch, sich zur ukrainischen Nationalität zu bekennen, und das nicht erst seit dem Euromajdan. Auch für die heutige Ukraine können seine Überlegungen somit noch Anregungen für einen gesellschaftlichen Dialog zur Stärkung ukrainischer Staatlichkeit liefern.

62 *Dmytro Doncov*: Nacionalizm, L'viv: Nove Žittja 1926, S. 64.

Sebastian Paul

Zwischen Loyalität, Realpolitik und Bündnisoption. Die Angliederung der Podkarpatská Rus an die Tschechoslowakei, 1918-1919*

Im Oktober 1918 hielt sich Tomáš Garrigue Masaryk (1850-1937), der kurze Zeit später der erste Präsident der Tschechoslowakei werden sollte, in Philadelphia auf, um dort am Kongress der Mid-European Union teilzunehmen. Diese war eine erst im Vormonat gegründete Interessenvertretung der „Czecho-Slovaks, Poles, Jugoslavs, Ukrainians, Uhro-Rusyns, Lithuanians, Roumanians and Italian Irredentists, Unredeemed Greeks, Albanians, Zionists and Armenians", die mit Bezug auf das Selbstbestimmungsrecht der Völker eine Absichtserklärung an die westlichen Alliierten vorbereitete.[1] Im Umfeld dieses Kongresses trat eine Delegation an Masaryk heran, die sich als Vertreter der „Uhro-Rusyns" vorstellte und vorschlug, ihre Heimat ein Teil der Tschechoslowakei werden zu lassen. Gemeint waren die von Ruthenen besiedelten Komitate[2] im Nordosten Ungarns, wobei die Mitglieder der Delegation aus US-amerikanischen Exilanten bestanden, die zu diesem Zeitpunkt keinerlei Kontakt mit europäischen Vertretern ruthenischer Eliten hatten. Masaryk war von diesem Vorschlag durchaus überrascht, da diese Gebiete nicht Teil der tschechoslowakischen Territorialkonzeptionen gewesen waren. In seinen publizierten Kriegserinnerungen von 1917/18 schreibt er daher hierzu nur allgemein:

> Unlängst wurde ein neuer Plan von den in Ungarn lebenden Kleinrussen in Vorschlag gebracht. Ihre Vertreter in den Vereinigten Staaten wünschen eine Vereinigung ihrer Nation mit dem tschechoslowakischen Staate; sie würden einen autonomen Teil des letzten bilden. Dieser Vorschlag muss freilich von dem in Ungarn lebenden Volke gutgeheißen werden. Diese ungarischen Ruthenen, wie sie sich (in Amerika) nennen, wurden von den Magyaren erbarmungslos unterdrückt; es gibt ihrer etwa ½ Million.[3]

Tatsächlich wurden bei der Gründung der Tschechoslowakei am 28. Oktober 1918 die östlichen Grenzen Gegenstand heftiger Debatten und 1919 gar Ursache kriegerischer Auseinandersetzungen mit Ungarn und Rumänien.[4] Die von Masaryk geforderte

* Die Forschung für diesen Artikel wurde gefördert durch die Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) im Rahmen des SFB/TRR 138 „Dynamiken der Sicherheit. Formen der Versicherheitlichung in historischer Perspektive".

1 *Edward R. Kantowicz*: The Rage of Nations, Grand Rapids: Eerdmans 1999, S. 153; zudem: *Arthur J. May*: H. A. Miller and the Mid-European Union of 1918, in: American Slavic and East European Review 16/4, 1957, S. 473-488.

2 Als Komitate (ung.: megyék) wurden im Königreich Ungarn die regionalen Verwaltungseinheiten bezeichnet.

3 *Tomáš Garrigue Masaryk*: Das neue Europa. Der slavische Standpunkt, Berlin: Verlag Volk und Welt 1991, S. 149.

4 *Josef Kalvoda*: The Czechoslovak-Hungarian Dispute, in: *Béla K. Király et al.* (Hg.): War and Society in East Central Europe 6, New York: Columbia University Press 1982, S. 275-295.

Einbindung der lokalen Eliten stellte ein zusätzliches Problem dar, da diese untereinander uneins waren und die Vertreter der US-Diaspora nicht alleine für sie sprechen konnten. So wurden verschiedenste politische Zukunftskonzepte für die ruthenischen Komitate Ungarns entwickelt, unter denen die Tschechoslowakei die geringste Rolle spielte. Dass diese Option letztlich doch durchgesetzt wurde und in der Schaffung der „Podkarpatská Rus" gipfelte, war das Ergebnis eines dynamischen Aushandlungsprozesses, der hier genauer beleuchtet werden soll.

Fragestellung und Stand der Forschung

Grundsätzlich ist anzumerken, dass die sprachliche Vielfalt der Region auch in der Historiographie anzutreffen ist, wodurch eine Forschung mit dem Anspruch einer möglichst multiperspektivischen Darstellung eine breite Sprachkompetenz erfordert. In diesem Beitrag wird auf die zentralen Werke der englisch-,[5] tschechisch-,[6] slowakisch-[7] und ungarischsprachigen Forschung[8] Bezug genommen, wobei diese die Literatur in ostslawischen Sprachen mit einbeziehen.[9] Ergänzt werden sie durch (zeitgenössisch) publizierte Quellen und Selbstzeugnisse[10] sowie Archivmaterial zu tschechoslowakischen Regierungsbehörden.[11] Der Prozess der Angliederung der Podkarpatská Rus an die Tschechoslowakei ist zeitlich zwischen den ersten Verhandlungen im Herbst 1918 bis zur völkerrechtlich verbindlichen Regelung im Vertrag von St. Germain im Sommer 1919 zu verorten. Hierzu sind in der genannten Literatur unterschiedlich ausführliche Darstellungen vorhanden, die eher faktographisch angelegt sind und dabei positivistisch die Entwicklungen hervorheben, die zur Bildung der tschechoslowakischen Provinz „Podkarpatská Rus" geführt haben. In diesem Beitrag soll es daher nicht nur um die „großen Linien" der Politik gehen; es sollen vielmehr stärker auch diejenigen politischen Raumkonzepte in die Darstellung miteinbezogen werden, die sich nicht durchsetzen konnten. Mit Raumkonzepten sind

5 *Paul Robert Magocsi*: The Ruthenian Decision to Unite with Czechoslovakia, in: Slavic Review 34/2, 1975, S. 360-381; *Ders.*: The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus', 1848-1948, Cambridge: Harvard University Press 1978, S. 76-102; *Vincent Shandor*: Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History, Cambridge: Harvard University Press 1997.

6 *František Kolář*: Podkarpatská Rus na Pařížské mírové konferenci, in: Česko-slovenská historická ročenka 2, 1997, S. 61-69; *Jan Rychlík/Magdaléna Rychlíková*: Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919-1939, Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky 2013, S. 21-32.

7 *Peter Švorc*: Začlenenie Podkarpatské Rusi do ČSR (1918-1920), in: Česko-slovenská historická ročenka 2, 1997, S. 39-60.

8 *Csilla Fedinec/Mikola Vehes* (Hg.): Kárpátalja 1919-2009. Történelem, politika, kultúra, Budapest: Argumentum 2010, S. 39-48.

9 Der in Anm. 8 genannte Titel wurde sogar parallel auf Ukrainisch veröffentlicht: *Marian Jurijovyč Tokar/Mykola M. Veheš* (Hg.): Zakarpattja 1919-2009 rokiv. Istorija, polityka, kul'tura, Užhorod: Lira 2010.

10 *Leo Epstein* (Hg.): Studien-Ausgabe der Verfassungsgesetze der Tschechoslowakischen Republik. Unter Berücksichtigung der Gesetzesmaterialien, der Rechtsprechung und der alten österreichischen Verfassungsgesetzgebung, sowie mit Hinweisen und Bemerkungen versehen, Reichenberg: Stiepel 1923; *Kamil Krofta*: Čechoslováci a Podkarpatská Rus, in: *Jaroslav Zatloukal* (Hg.): Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi, Bratislava: Vydal Klub přátel Podkarpatské Rusi 1936, S. 19-29; *Edvard Beneš*: Das Problem der Ruthenen Ungarns, in: *Hermann Raschhofer* (Hg.): Die Tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920, Berlin: C. Heymanns Verlag 1937, S. 207-223; *Masaryk* (Anm. 3); *Jindřich Dejmek* (Hg.): Československo na pařížské mírové konferenci 1918-1920. Svazek I, Praha: Ústav mezinárodních vztahů 2001, S. 131-142.

11 Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Archiv ÚTGM, fond T. G. Masaryk, Sign. R, Karton 400.

hier Vorstellungen von Staatsgebilden gemeint, die versucht wurden zu realisieren, als Ostmitteleuropa nach dem Ersten Weltkrieg neu geordnet wurde. Die alten Imperien wurden aufgelöst und aus deren Territorien alte Staaten wiedererschaffen und neue konzipiert, wobei gerade der Verbleib von solch kleinen Grenzgebieten wie den ruthenischen Komitaten Ungarns umstritten war. Durch diplomatische Entwicklungen auf internationaler Ebene und stark auch durch Fakten schaffende militärische Interventionen vor Ort wurden diese Fragen von verschiedenen Seiten einer Lösung zugeführt. Es sollen hierzu die verschiedenen Handlungsoptionen der lokalen wie auch der internationalen Akteure dargestellt werden. Diese gingen zum Teil auf tradierte Loyalitätsvorstellungen zurück oder folgten nationalistischen Maßgaben. Dabei besaßen gerade die Akteure der lokalen Ebene nur begrenzt eigene Handlungsmacht, sie mussten sich vielmehr an den dynamischen Entwicklungen der Jahre 1918/19 orientieren, um daraus den größten Nutzen für sich selbst ziehen zu können (das wäre in diesem Fallbeispiel die größtmögliche Autonomie). Gemeinsam war allen Gruppierungen lediglich, dass sie sich einerseits alle auf das Selbstbestimmungsrecht der Völker als Legitimationsgrundlage der eigenen Forderungen stützten, andererseits jedoch die Angliederung an die Tschechoslowakei als letztmögliche Option ansahen. Lokale wie transatlantische Akteure entwickelten unterschiedliche politische Zukunftskonzepte, die – so die These – an dem sich wandelnden realpolitischen Handlungsspielraum ausgerichtet wurden.[12] Für die Durchsetzungsfähigkeit der jeweiligen politischen Raumvorstellungen waren – so die zweite These – im jeweiligen zeitlichen Kontext sowohl militärische Macht als auch die politischen Bündnispartner entscheidend, von denen sich letztlich die westlichen Alliierten gegenüber ungarischen Interessen und deren Unterstützern durchsetzen konnten. Dabei waren die ugroruthenischen Gruppierungen zwar nicht militärisch einflussreich, jedoch dienten die Memoranden der „kleinen“ Lokalakteure bei den Pariser Friedensverhandlungen als Legitimationsgründe für die Politik der „großen“ Staatsakteure.

Die Akteursgruppen und ihre Raumvorstellungen

Wie Peter Haslinger mit Schwerpunkt auf die Böhmischen Länder in seiner Habilitationsschrift herausgearbeitet hat,[13] war die Entwicklung des „imagined territory“ Tschechoslowakei ein langwieriger diskursiver Prozess, in den die Slowakei erst im Verlauf des Ersten Weltkrieges mit einbezogen wurde. Das Gebiet der späteren Podkarpatská Rus, in dem eine ruthenische Mehrheitsbevölkerung mit einer starken jüdischen und magyarischen Bevölkerung zusammenlebte, wurde hingegen bis 1918 in keinerlei Überlegungen zur zukünftigen Gestalt der Tschechoslowakei mit einbezogen. Dies zeigt beispielsweise eine Karte Masaryks, die er 1915 in Genf selbst erstellt hat und in der die östliche Grenze des angestrebten Staates die Slowakei ohne die Podkarpatská Rus bildet.[14] Auch auf Karten aus dem Jahre 1918 wird genauso

12 Magocsi wies auf diesen Umstand bereits hin: *Magocsi*: The Shaping of … (Anm. 5), S. 101.
13 *Peter Haslinger*: Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880-1938, München: Oldenbourg 2010.
14 Abgedruckt in: *Milada Paulová*: Dějiny Mafie. Odboj Čechů a Jihoslavů za světové války 1914-1918, Bd. 1, Praha: Československá grafická unie 1937, Kartenbeigabe.

verfahren, was darin begründet liegt, dass dieses mehrheitlich ruthenisch besiedelte Gebiet in den Raumvorstellungen der vorwiegend tschechischen Akteure für einen künftigen tschechoslowakischen Staat schlicht nicht vorkam.

Es waren vielmehr ungarische Ruthenen im In- und Ausland, die selbst im Laufe des Ersten Weltkrieges Raumvorstellungen für das von ihnen besiedelte Territorium entwickelten.[15] Dies geschah jedoch nicht zuerst unter den lokalen Eliten, sondern durch US-amerikanische Exilanten, die in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts aus wirtschaftlichen Gründen zu Tausenden aus den ruthenischen Komitaten Ungarns ausgewandert waren[16] und die zumindest bis Januar 1919 unabhängig von ihren Landsleuten in Europa agierten. Am 23. Juli 1918 verabschiedete der kurz zuvor gegründete American National Council of Rusins in Homestead, Pennsylvania, eine Resolution,[17] in der erstmals konkrete Überlegungen angestellt wurden, was mit dem ruthenisch besiedelten Gebiet Ungarns nach dem Krieg geschehen solle.[18] Darin wurde eine dreigliedrige Kette von Möglichkeiten aufgezeigt, an deren erster Stelle die Unabhängigkeit der „Uhro-Rusyns“ (so die Eigenbezeichnung) gefordert wurde. Falls dies nicht möglich sei, wurde der Anschluss an die „Brüder in Galizien und in der Bukowina“ angestrebt. Sollte dies ebenfalls nicht durchsetzbar sein und sollten die Grenzen Ungarns fortbestehen, wollte man zumindest volle Autonomie. Nachdruck wurde diesen Forderungen in einem Memorandum verliehen, mit dem eine Delegation des Nationalrates unter Führung des 32-jährigen Anwaltes Gregory Žatkovič (1886-1967) an US-Präsident Wilson herantrat.[19] Es enthielt die Forderungen der Resolution von Homestead, fügte diesen jedoch noch eine Karte bei, die das beanspruchte Territorium des „Uhrorusinia“ genannten Gebietes auswies.[20]

Hier ist die Tschechoslowakei bereits verzeichnet, allerdings ohne feste Außengrenzen. Stattdessen ist „Galicia“ noch groß beschriftet, „Ukraina“ mit kleiner Schriftart gedruckt, wodurch sie tendenziell unbestimmt wirkt, während „Rossia“ oben rechts gänzlich undefiniert erscheint. Ungarn ist als einziges Gebiet mit „Magyarország“ in der Landessprache benannt und ebenfalls ohne Grenzen dargestellt. „Uhrorusinia“ hingegen ist klar definiert und umschließt nicht nur die Gebiete, die später die

15 Erstmals veranstaltete eine „League for the Liberation of Carpatho-Russia in America“, der eine Vielzahl der ruthenischen politischen und kirchlichen Organisationen, Zeitungen und Vereine in der US-amerikanischen Emigration angehörte, am 13. Juli 1917 in New York einen Kongress. Auf diesem sprachen sie sich für eine Loslösung der ruthenisch bewohnten Gebiete Österreich-Ungarns aus, die Russland angeschlossen werden sollten, das zu diesem Zeitraum nach der Februarrevolution im Umbruch war. Siehe das 1919 abgedruckte Memorandum des Kongresses mit einer detaillierten Liste der beteiligten Organisationen und Verbände: *The League for the Liberation of Carpatho-Russia* (Hg.): Memorandum of the Russian Congress in America, New York 1919.

16 *Alexander Baran*: Carpatho-Ukrainian (Ruthenian) Emigration 1870-1914, in: *Jaroslav Rozumnyj* (Hg.): New soil - old roots. The Ukrainian Experience in Canada, Winnipeg: Ukrainian Academy of Arts and Sciences 1983, S. 254-275.

17 Abgedruckt in: *Epstein* (Anm. 10), S. 90 f.

18 *Kolář* (Anm. 6), S. 62.

19 Dieses Memorandum wurde veröffentlicht in: *Amerykanskiĭ russkiĭ vîstnyk* (24.10.1918) sowie in der einflussreichen Zeitschrift der amerikanischen ruthenischen Immigranten *Prosvîta* (31.10.1918), zit. nach: *Magocsi*: The Shaping of … (Anm. 5), S. 83, Anm. 35. Ein Exemplar findet sich zudem im Archiv des Masaryk-Instituts in Prag: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Archiv ÚTGM, fond T. G. Masaryk, Sign. R, Karton 400, Ordner 1.

20 Abgedruckt in: *Peter Švorc*: Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919-1939), Prešov: Universum 2003, S. 106.

„Podkarpatská Rus“ bilden würden, sondern auch alle anderen ruthenisch besiedelten Gebiete südwestlich der Karpaten. Das bedeutet, dass auch die Ostslowakei bis zur Zips und nach Norden hin auch ein Stück weit das Lemkengebiet im heutigen südöstlichen Polen beansprucht wurde.[21] Diese Raumvorstellungen eines wie auch immer benannten ostslawischen Territoriums waren innerhalb der Tschechoslowakei und auch auf der Ebene des Völkerbundes die gesamte Zwischenkriegszeit hindurch eine politische Hauptforderung der ruthenischen Eliten.[22]

Wilson empfing die Delegation der Exilruthenen am 21. Oktober 1918 und machte klar, dass er bzw. die US-amerikanische Politik keine der geforderten Varianten unterstützen könnten. Stattdessen machte er den Vorschlag, dass man doch eine Autonomie innerhalb der sich im Entstehen befindenden Tschechoslowakei anstreben könne.[23] Hierzu empfahl er, sich der Mid-European Union anzuschließen, die am 16. September 1918 in New York gegründet worden war.[24] Am 26. Oktober 1918 wurde durch diese in der Independence Hall in Philadelphia die „Declaration of Common Aims of the Independent Mid-European Nations“ verfasst, die – neben Masaryk – auch Žatkovič unterzeichnete. Die Deklaration selbst stellte eine an die Alliierten gerichtete Absichtserklärung von „together more than fifty million people constituting a chain of nations lying between the Baltic, the Adriatic and the Black Seas“[25] dar, die als ein Gegenentwurf des deutschen Mitteleuropa-Konzepts gedacht war.[26] In insgesamt sechs Punkten wurde, neben der Schaffung des Völkerbundes und der Abschaffung der Geheimdiplomatie, Folgendes gefordert:

> First. That all governments derive their just power from the consent of the governed. Second. That it is the inalienable right of every people to organize their own government on such principles and in such form as they believe will best promote their welfare, safety and happiness.

Faktisch beschreiben diese beiden Forderungen das *Selbstbestimmungsrecht der Völker* im Verständnis von Wilson, ohne dass der Begriff verwendet wurde.

Als bei dieser Gelegenheit Žatkovič – wie bereits eingangs beschrieben – an Masaryk herantrat, um mit ihm über eine Angliederung von „Uhrorusinia“ an die Tschechoslowakei zu verhandeln, rief dies wiederum den Protest eines gewissen Nikolaj Pačuta (?-1954)[27] hervor, der als Präsident der American Russian National Defence auftrat.

21 Zur Illustration sei auf eine Karte verwiesen, in der Magocsi das „Carpatho-Rusyn settlement” verzeichnet hat. Hier wird auch das genannte Lemkengebiet als dessen Bestandteil aufgeführt: *Paul Robert Magocsi*: The heritage of autonomy in Carpathian Rus‘ and Ukraine’s Transcarpathian region, in: Nationality Papers 43/4, 2015, S. 577-594 (579).
22 *Peter Mosný*: Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonómia, Bratislava: Slovak Academic Press 2001.
23 *Švorc*: Krajinská hranica … (Anm. 20), S. 108.
24 *Kantowicz* (Anm. 1), S. 153; zudem: *May* (Anm. 1), S. 473-488.
25 Deklaration abrufbar auf: http://www.carpatho-rusyn.org/fame/proc.htm, 31.05.2016.
26 So Masaryk in einer telegraphischen Nachricht an US-Präsident Wilson vom 1. November 1918, in der er ihm die Philadephia-Deklaration übersendet, abgedruckt in: *George J. Kovun*: Masaryk & America. Testimony of a Relationship, Washington: Library of Congress 1988, S. 61.
27 In der Literatur findet sich lediglich Pačutas Sterbejahr: *Paul Robert Magocsi*: Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America, Toronto: Multicultural History Society of Ontario 1994, S. 212.

Dieser war bereits im Juli 1917 öffentlich in Erscheinung getreten, als er als Vorsitzender eines russophil orientierten Kongresses von Ruthenen in einem Schreiben an das US-Außenministerium sowie an die Botschaften diverser europäischer Staaten in den USA eine Angliederung der ruthenischen Gebiete Ungarns an Russland forderte.[28] Obwohl Pačuta nun im Oktober 1918 auch die Zukunft seiner Heimat innerhalb der Tschechoslowakei sah, sprach Žatkovič Masaryk gegenüber mit einer mehrseitigen Erklärung Pačuta die Legitimation als Vertreter der Uhro-Rusyns ab und stellte ihn als nicht vertrauenswürdig dar.[29] In persönlichen Gesprächen gewann er zudem Masaryks Vertrauen und wurde fortan als wichtigster Repräsentant der Uhro-Rusyns in der Diaspora angesehen. Weitere Legitimation holte er sich in einer Abstimmung innerhalb seines Verbandes, der sich mit großer Mehrheit für eine Angliederung an die Tschechoslowakei aussprach.[30]

Bildung von Nationalräten der ungarischen Ruthenen

Von all diesen Vorgängen bekamen die Ruthenen *in* Ungarn selbst nichts mit. Dort wurde in Budapest durch die Asternrevolution am 31. Oktober 1918 – also wenige Tage nach der Proklamation der Tschechoslowakei – eine bürgerliche Regierung eingesetzt, die die öffentliche Ordnung im Land wiederherstellen wollte. Zu dieser Zeit war in den ruthenischen Komitaten ein Machtvakuum entstanden, das lokal gegründete Räte übergangsweise auszufüllen versuchten. Sie hatten keine klaren politischen Programme, sondern waren zunächst an einer Bewältigung des entstandenen Chaos interessiert. Diese Lage wurde durch plündernde Kriegsheimkehrer ausgenutzt, denen sich lokal organisierte magyarische Garden in den Weg zu stellen versuchten.[31] Um in dieser Phase die Integrität des Landes zu wahren, erklärte die neue ungarische Regierung die Anerkennung der Wilsonschen 14 Punkte, die mit dem neuen Ministerpräsidenten Mihály Károlyi (1875-1955) einen starken Befürworter fanden.[32] Für die nicht-magyarischen Völker wurde dies als eine Aufforderung verstanden, sich in Nationalräten zu organisieren und ihre Forderungen nach mehr politischer Selbstverwaltung zu formulieren. Diesen Anstoß nahmen auch die Ruthenen auf, woraufhin es am 8. November in Stará Ľubovňa [ung.: Ólubló, dt.: Altlublau] (einer Stadt nordwestlich von Eperjes/Prešov in der Zips gelegen) zur Gründung des ersten ruthenischen Nationalrates vor Ort unter der Leitung des griechisch-katholischen Priesters Emylian Nevyc'kyj (1878-1939) kam. Dieser forderte zum einen, dass das Siedlungsgebiet der Ruthenen Ungarns nicht auf mehrere Staaten aufgeteilt werde und zum anderen einen Anschluss des gesamten Gebietes an ein ukrainisches Staatgebilde. Die zweite Forderung wurde jedoch bereits am 19. November 1918 verworfen, als nämlich der Nationalrat nach Eperjes/Prešov übersiedelte und hier der russophile

28 *Jaromír Hořec*: První kroky svobody. Podkarpatská Rus 1918-1920, Praha: Vydala Společnost přátel Podkarpatské Rusi v nakladatelství Česká expedice 1999, S. 7.
29 Die Protestschreiben und Žatkovičs Erklärung sind zu finden in: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Archiv UTGM, fond T. G. Masaryk, Sign. R, Karton 400, Ordner 1.
30 In der Literatur wird hierbei von der „Scranton-Resolution" gesprochen. Abgedruckt in: *Epstein* (Anm. 10), S. 91.
31 *Fedinec/Vehes* (Anm. 8), S. 39; *Rychlík/Rychlíková* (Anm. 6.), S. 21 f.
32 *Kalvoda* (Anm. 4), S. 277.

Anwalt Anton Beskid (1855-1933) den Vorsitz übernahm. Jener hatte sich mit einer Gruppe Lemken verbündet, die jenseits der tschechoslowakisch-polnischen Grenze siedelten. Von nun an wurde ein Anschluss des Gebietes der ungarischen Ruthenen mitsamt dem Gebiet der polnischen Lemken an die Tschechoslowakei gefordert. Der beschriebene Nationalrat ist insofern wichtig, als er nicht nur der erste dieser Art war, sondern besonders deshalb, weil von ihm am 7. Januar 1919 ein Memorandum verfasst wurde, in dem explizit der Anschluss an die Tschechoslowakei und vollständige Autonomie gefordert wurden. Dieses Dokument wurde der tschechoslowakischen Delegation bei den Pariser Friedensverhandlungen übersandt und als einer der Belege für den politischen Willen der ungarischen Ruthenen zur Inkorporation ihres Gebietes in die Tschechoslowakei angeführt.[33] Hierdurch wurden gezielt Stimmen einer protschechoslowakischen Option aus den verschiedenen Ordnungsangeboten, die zu dieser Zeit vor Ort in Konkurrenz zueinander standen, herausgegriffen und auf internationaler Ebene als vorherrschende Strömung präsentiert. Das führte dazu, dass auf der Pariser Friedenskonferenz die lokalen Ordnungsversuche der unterschiedlichen Gruppen und deren Ordnungskonzeptionen (etwa die ungarische Autonomieregion „Ruszka Krajna“, siehe unten) nicht gewürdigt wurden. Die tschechoslowakische Delegation stellte vielmehr in Kooperation mit ugro-ruthenischen Unterstützern die tschechoslowakische Lösung als die einzig praktikable dar.

Am 9. November wurde unter Mitwirkung des griechisch-katholischen Priesters Avhustyn Vološyn (1874–1945) ein weiterer ruthenischer Nationalrat in Ungvár/Užhorod gegründet, der sich allerdings für einen Verbleib der ruthenischen Komitate im Königreich Ungarn stark machte: „[…] das ruthenische Volk Ungarns besteht auf der Integrität seines Heimatlandes“.[34] Die ungarische Regierung setzte auf diese promagyarischen Kräfte und lud am 10. Dezember zu einem Treffen ruthenischer Vertreter in Budapest ein, wo über eine zukünftige Autonomieregelung verhandelt werden sollte.[35] Das Ergebnis war eine Erklärung, deren Autoren sich „against the taking of territory by Czechs, Slovaks, Rumanians, and other nations“[36] aussprachen. Budapest plante daraufhin, die ruthenischen Komitate zu einer Verwaltungseinheit zu vereinen und mit Autonomierechten auszustatten, weshalb am 21. Dezember 1918 mit dem Volksgesetz X die sogenannte „Ruszka Krajna“ geschaffen wurde.[37] Diese Vorgehensweise stieß jedoch bei anderen ruthenischen Eliten – etwa weiteren Nationalräten in Huszt/Chust und Kőrösmező/Jasinja – auf Kritik.[38] Zum einen war die ungarische Staatsmacht in diesen östlichsten Gebieten an der galizischen Grenze vergleichsweise wenig präsent, und deren ruthenische Vertreter waren ohnehin eher ukrainisch eingestellt.[39] Zum anderen sollten laut diesem Gesetz die ruthenisch

33 *Edvard Beneš*: Das Problem der Ruthenen Ungarns (Beilage Nr. 2), abgedruckt in: *Raschhofer* (Anm. 10), S. 207-223.
34 „[...] a magyarországi rutén nép ragaszkodik az őshaza integritásához”, zit. nach: *Fedinec/Vehes* (Anm. 8), S. 40.
35 *Švorc*: Začlenenie Podkarpatské Rusi … (Anm. 7), S. 43.
36 Memorandum zit. nach: *Magocsi*: The Shaping of … (Anm. 5), S. 88, Anm. 63.
37 *Holger Fischer*: Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919, München: R. Trofenik 1978, S. 145-147; *Fedinec/Vehes* (Anm. 8), S. 41.
38 *Švorc*: Začlenenie Podkarpatské Rusi … (Anm. 7), S. 44.
39 *Fedinec/Vehes* (Anm. 8), S. 40.

besiedelten Gebiete mit einbezogen werden. Dies lag daran, dass die Komitate der Ostslowakei, in denen ebenfalls eine ruthenische Bevölkerung siedelte, ausgeklammert worden waren. Die ungarische Regierung wollte in dieser Frage die Ergebnisse der Pariser Friedensverhandlungen abwarten[40] und schrieb diese Position auch im Volksgesetz X fest:

> Aus den von Ruthenen bewohnten Teilen der Komitate Máramaros, Ugocsa, Bereg und Ung wird unter dem Namen Ruszka Krajna ein autonomes Rechtsgebiet (Regierungsbezirk) geschaffen. Die staatsrechtliche Regelung der Frage der von Ruthenen bewohnten Gebiete der Komitate Zemplén, Sáros, Abaúj-Torna und Szepes bleibt bis zum allgemeinen Friedensschluss offen.[41]

Die restlichen Komitate der Ruthenen wurden jedoch auch noch im Dezember 1918 von der Budapester Regierung als integraler Bestandteil Ungarns angesehen. Erstmals öffentlich in Frage gestellt wurde dies von Masaryk in seiner ersten Ansprache als Präsident der Tschechoslowakei am 22. Dezember 1918, in der er erklärte, dass es die Ruthenen selbst gewesen seien, die ihn um Anschluss ihres Gebietes gebeten hätten:

> Die ungarischen Ruthenen haben durch ihre Repräsentanten in Amerika uns den Antrag unterbreitet, daß sie ein autonomes Gebiet unseres Staates werden möchten. Einen gleichen Antrag haben wir seitens der sogenannten Karpathorussen. Ich hatte freilich nicht das Recht, die Sache abzumachen, aber ich habe meine Bereitwilligkeit zu dieser Vereinigung ausgesprochen; das ruthenische Volk in Ungarn wird, nach Nachrichten zu schließen, zweifellos den Antrag genehmigen.[42]

Er bezog sich hierbei insbesondere auf die Gruppe um Žatkovič in den USA und ignorierte dabei die proungarischen oder ukrainisch-orientierten Nationalräte. Daraufhin wurde die Delegation des Užhoroder Nationalrates, die sich nach wie vor in Budapest befand, gegenüber den Autonomieversprechungen der ungarischen Regierung misstrauisch und vollzog eine politische 180-Grad-Wende. Zur gleichen Zeit befand sich Milan Hodža in Budapest, ein Vertreter der tschechoslowakischen Regierung,[43] mit dem die Delegation am 1. Januar 1919 Kontakt aufnahm und nun ebenfalls dafür eintrat, dass ihr Siedlungsgebiet geschlossen Teil der Tschechoslowakei werden

40 *Ignác Romsics*: Der Friedensvertrag von Trianon, Herne: Schäfer 2005, S. 81 f.

41 Volksgesetz Nr. X des Jahres 1918 über die Autonomie der in Ungarn lebenden ruthenischen (Rusinischen) Nation Budapest, 21. Dezember 1918, in: *Herder-Institut* (Hg.): Dokumente und Materialien zur ostmitteleuropäischen Geschichte. Themenmodul „Ungarn in der Zwischenkriegszeit", bearb. von Zsolt Vitári. URL: http://www.herder-institut.de/resolve/qid/817.html, 22.02.2016.

42 Der tschechische Originaltext ist abgedruckt in: Poselství presidentova k revolučnímu Národnímu Shromáždění, in: *Předsednictvo poslanecké sněmovny a Předsednictvo senátu* (Hg.): Národní Shromáždění republiky československé v prvém desítiletí, Praha 1928, S. 77; in deutscher Übersetzung findet sich die Passage zur Karpatoukraine in: Aus der ersten Botschaft des Präsidenten Masaryk vom 22. Dezember 1918, in: *Epstein* (Anm. 10), S. 90.

43 *Marian Hronsky*: The Budapest Talks of Milan Hodža and the First Demarcation Line between Slovakia and Hungary, in: *Miroslav Pekník* (Hg.): Milan Hodža. Statesman and Politician, Bratislava: VEDA 2007, S. 165-192.

sollte. Um dies zu erreichen, wurde darum gebeten, dass tschechoslowakische Truppen das Gebiet so besetzen sollten, wie sie es zu diesem Zeitpunkt mit der Slowakei getan hatten. Vološyn soll sich Vincent Shandor gegenüber zu diesem Sachverhalt folgendermaßen geäußert haben:

> We had to seek some realistic solution to our problem once we no longer wished to remain in union with Hungary. But our Ukrainian solution was impossible to materialize as in those days military might was the decisive factor everywhere, and we did not possess this might.[44]

Nachdem Ende 1918 zunächst noch die Erhaltung der Integrität des „ungarischen Heimatlandes" verteidigt werden sollte, zeigte sich hier ein erstaunliches Maß an politischer Flexibilität, die von Hodža hingegen als Opportunismus aufgefasst wurde, weshalb er die Bitten des Užhoroder Nationalrates nicht sonderlich ernst nahm.[45] Letztlich verfolgten jedoch alle Nationalräte das Minimalziel der Erlangung von Autonomie zur Entfaltung eigener nationaler Bestrebungen, wobei die eigene Machtlosigkeit angesichts der militärischen Stärke und des Rückhalts der Nachbarländer bei den Siegermächten offenkundig war. Auch der am 8. Dezember 1918 in Szolyva/Svaljava gegründete Karpats'ka-Rus'ka Narodna Rada wandte sich an Hodža und entsandte am 18. Dezember eine Delegation zum nach wie vor in Budapest verweilenden tschechoslowakischen Gesandten, um ihm ein Memorandum zu überreichen. In diesem wurde entweder eine Vereinigung mit der Ukraine mit Autonomierechten oder der Anschluss an die Tschechoslowakei gefordert. Da Hodža diese Delegation offenbar für vertrauenswürdiger hielt, schickte er dieses Memorandum weiter nach Paris, wo es zusammen mit dem Schreiben des Prešover Nationalrates zur Untermauerung der eigenen Verhandlungsposition verwendet wurde.[46]

Dieser Pragmatismus bei der Wahl politischer Zukunftskonzeptionen ist durchaus charakteristisch für die politische Praxis der weitgehend unerfahrenen Neupolitiker der ungarischen Ruthenen. Ohne sich untereinander abgesprochen zu haben, folgten sie einem ähnlichen Muster. Die Idealvorstellung der eigenen politischen Zukunft war die vollständige Unabhängigkeit, was jedoch angesichts der eigenen militärischen Schwäche und der Armut des Landes unrealistisch gewesen wäre. Als Plan B wurde daher Autonomie in einem größeren Staat angesehen. Hier unterschieden sich dann die Forderungen entsprechend der nationalen Präferenzen, also je nachdem, ob die jeweilige Akteursgruppe magyarophil, russophil oder ukrainophil war. Während die ersten beiden Orientierungen eher die Ausnahme waren, gab es ab Dezember 1918 auch in Huszt/Chust und Máramarossziget/Sighetu Marmației Nationalräte, die einen Anschluss an einen ukrainischen Staat favorisierten.[47] Der Verlauf des polnisch-sowjetischen Krieges und der bereits Anfang 1919 absehbare Verbleib Ostgaliziens bei Polen ließ jedoch auch diese Variante zu unsicher erscheinen, wodurch

44 *Shandor* (Anm. 5), S. 10.
45 *Magocsi*: The Ruthenian Decision … (Anm. 5), S. 360-381 (373).
46 *Edvard Bene*š: Das Problem der Ruthenen Ungarns (Beilage Nr. 1), abgedruckt in: *Raschhofer* (Anm. 10), S. 207-223.
47 *Magocsi*: The Shaping of … (Anm. 5), S. 89, 93.

die Tschechoslowakei immer mehr in den Fokus des Interesses rückte. Ukrainophile Akteure wie Vološyn rückten deswegen keinesfalls, ebenso wie etwa Vertreter der später gegründeten Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei, von dem Fernziel der Angliederung an einen ukrainischen Staat ab, stellten diese Ansprüche jedoch hinter die Autonomiefrage zurück.

Die Frage der „ruthenisch besiedelten Gebiete südlich der Karpaten"

Innerhalb der tschechoslowakischen Regierung gab es Uneinigkeit darüber, wie mit der Angelegenheit der Ruthenen umzugehen sei. Deutlich wurde dies auf einer Ministerratssitzung am 2. Januar 1919, auf der Regierungschef Karel Kramář zunächst betonte: „Bezüglich der Ruthenen ist die Situation so, dass sie selbst um den Anschluss an uns bitten, falls wir ihnen volle nationale, kulturelle und religiöse Autonomie geben, mit diesem Standpunkt stimmen wir überein."[48] Er begründete seine Zustimmung zum einen mit einer direkten Landverbindung zum verbündeten Rumänien, zum anderen mit einer möglichen Verbindung zu Russland, zu dessen Absatzmarkt man einen direkten Zugang erhalten könne. „Daher hat die ruthenische Frage für uns eine große Bedeutung und ist vielleicht die wichtigste."[49] Dies hätte allerdings vorausgesetzt, dass das benachbarte Ostgalizien an Russland gefallen wäre, was zu diesem Zeitpunkt aufgrund der militärischen Auseinandersetzungen um Ostgalizien noch unklar war. Auch Finanzminister Alois Rašín (1867-1923) argumentierte mit wirtschaftlichen Gründen, da in der Podkarpatská Rus wichtige Salzvorkommen lägen. Ohnehin sei die Verbindung mit dieser Provinz „ziemlich frei", da man ihr „völlige Selbstverwaltung mit eigenem Parlament geben" würde.[50] Lediglich der Vorsitzende des sozialdemokratischen Klubs der Nationalversammlung, Rudolf Bechyně (1881-1948), äußerte Bedenken:

> Das Phänomen, dass die Ruthenen nach uns verlangen, ist ein vorrübergehendes, sie erwarten damit von uns einzig, dass wir ihnen unser Militär zum Kampf gegen den Bolschewismus gewähren. Unser Ziel muss es sein, dass wir auf wenigstens einer Seite gesicherte Ruhe haben. Unruhe an allen Seiten halten wir nicht aus.[51]

Letztlich wurde die Angliederung der späteren Podkarpatská Rus jedoch befürwortet, und weitere Schritte wurden dahingehend unternommen. Noch ehe die Verhandlungen in Paris begannen, schuf die Tschechoslowakei durch die militärische Besetzung der Slowakei und am 15. Januar 1919 mit der Einnahme Ungvárs/Užhorods Fakten.[52] Dies war dann auch der Zeitpunkt, an dem mit der Entsendung des slowakischen Offiziers Ferdinand Písecký in die besetzte Stadt die lokalen ruthenischen Vertreter von den Verhandlungen mit den Exil-Ruthenen erfuhren.[53] Noch gab es jedoch keine gemeinsame Erklärung der

48 Protokoll abgedruckt in: *Dejmek* (Anm. 10), S. 138.
49 Ebenda, S. 138.
50 Ebenda, S. 139.
51 Ebenda, S. 138.
52 *Martin Zückert*: Zwischen Nationsidee und staatlicher Realität. Die tschechoslowakische Armee und ihre Nationalitätenpolitik 1918-1938, München: Oldenbourg 2006, S. 44.
53 *Krofta* (Anm. 10), S. 26.

ruthenischen Vertreter, und auch die Organe der Ruszka Krajna versuchten sich nach wie vor zu etablieren, wie die Bildung einer Lokalregierung am 5. Februar 1919[54] und die Einberufung eines ruthenischen Lokalparlaments in Munkács/Mukačevo am 5. März 1919 zeigen.[55] Unabhängig von der unklaren Lage vor Ort wurde der Fall der „ruthenisch besiedelten Gebiete südlich der Karpaten" bereits ab Februar 1919 auf der Pariser Friedenskonferenz verhandelt. Edvard Beneš war als Vorsitzender der tschechoslowakischen Delegation derjenige, der dort am 5. Februar 1919 die tschechoslowakische Position zur „ruthenischen Frage in Ungarn" erläuterte und sich dabei argumentativ auf den Inhalt der eingesandten Memoranden der Nationalräte von Ungvár/Užhorod und Szolyva/Svaljava sowie auf die Exilanten stützte.[56]

In den folgenden Wochen gab es auf dem Gebiet der späteren Podkarpatská Rus verschiedene Herrschaftsansprüche: Neben dem tschechoslowakisch besetzten Ungvár/Užhorod an der Grenze zur Slowakei existierte nach wie vor im Gebiet um Munkács/Mukačevo und Beregszász/Berehovo die von Ungarn verwaltete Ruszka Krajna, während im Osten an der Grenze zu Ostgalizien Truppen der Westukrainischen Volksrepublik einsickerten, mit deren Hilfe eine Huzulenrepublik ausgerufen wurde und deren Bestrebungen von südlich eindringenden rumänischen Truppen unterbunden wurden. Das seit März 1919 kommunistisch regierte Ungarn unter Béla Kun marschierte zudem in die Slowakei und die Podkarpatská Rus ein, um diese Gebiete wieder unter ungarische Kontrolle zu bekommen. Diese Raumordnungsprozesse durch militärisches Eingreifen, das in der ersten Hälfte des Jahres 1919 die entscheidenden Impulse in dieser Region setzte, geschahen nicht losgelöst von den Friedensverhandlungen in Paris. Diese verliefen im Sinne der tschechoslowakischen Delegation vorteilhaft, denn der Tschechoslowakei sollten sowohl die Slowakei als auch die spätere Podkarpatská Rus zugesprochen werden. Trotzdem musste die Tschechoslowakei verhindern, dass militärisch Fakten geschaffen wurden. Der Rückzug der ungarischen Truppen wurde jedoch mit diplomatischem Druck der Siegermächte erzwungen, dem sich Budapest beugte und seine Truppen im Juli hinter die in Paris festgesetzte Demarkationslinie zurückzog.[57]

Erst mit der Ende April abgeschlossenen Besetzung der ruthenischen Komitate durch die tschechoslowakische und rumänische Armee, bei der die Ruszka Krajna de facto aufgelöst wurde und der östliche Teil vorläufig rumänisch besetzt blieb, setzte sich in den ruthenischen Nationalräten die Einsicht durch, dass ein Anschluss an die Tschechoslowakei die realistischste Option wäre.[58] Daher gründeten am 8. Mai die Nationalräte von Ungvár/Užhorod, Eperjes/Prešov und Huszt/Chust mit Gesandten aus der Emigration den Zentralen Ruthenischen Nationalrat [Centrální ruská národní rada (CRNR)]. Dieser bestätigte unter dem Vorsitz von Beskid noch am Gründungstag mit dem sogenannten Užhoroder Memorandum das Plebiszit der Ruthenen in den USA vom Dezember 1918. Darüber hinaus wurde der ausdrückliche Wunsch nach einem Anschluss an die Tschechoslowakei

54 *Fedinec/Vehes* (Anm. 8), S. 42.
55 *Švorc*: Začlenenie Podkarpatské Rusi … (Anm. 7), S. 45.
56 Das *Memorandum Nr. 6* und die beiden Sitzungsprotokolle als Anhänge sind abgedruckt in: Beneš-Memoranden zur Pariser Friedenskonferenz 1919/1920. Memorandum Nr. 6: Das Problem der Ruthenen Ungarns, in: *Raschhofer* (Anm. 10), S. 207-223.
57 *Kalvoda* (Anm. 4), S. 288.
58 *Magocsi*: The Shaping of … (Anm. 5), S. 92-95.

unter Erlangung einer weitgehenden Autonomie für die Podkarpatská Rus geäußert. Bei dem hier verabschiedeten „Užhoroder Memorandum“ wurde darauf hingewiesen, dass man diesen Schritt aus freien Stücken gegangen sei und betonte, dass die geforderte Autonomie für alle ruthenisch besiedelten Gebiete gelten solle – also sowohl für die Gebiete in der Ostslowakei als auch die rumänisch besetzen Gebiete im Osten. Völkerrechtlich wurde den Forderungen des Nationalrates insofern entsprochen, als im Friedensvertrag von St. Germain-en-Laye der Podkarpatská Rus weitgehende Autonomie, inklusive eines Lokalparlaments zugesagt wurde. Dass dieser Passus, der sogar als Paragraph 3, Abs. 2-9 in die tschechoslowakische Verfassungsurkunde übernommen wurde,[59] bis 1938 nicht umgesetzt wurde, war ein permanenter Streitpunkt zwischen Prag und Užhorod und auch Gegenstand von Minderheitenpetitionen beim Völkerbund in Genf. Dass das Autonomieversprechen nicht eingelöst wurde, liegt jedoch weniger in der Phase 1918 bis 1919 begründet, in der militärische und geostrategische Gründe für Prag und nationalistische Motive für die ruthenischen Nationalräte leitend waren und wäre vielmehr Thema einer eigenen Arbeit.

Schlussbetrachtung

Mit dem Auseinanderbrechen der Habsburgermonarchie 1918 entstand in den ruthenisch besiedelten Gebieten im Nordosten Ungarns ein Machtvakuum, das verschiedene Akteure und Akteursgruppen auszufüllen versuchten. Davon zeugen die Aktivitäten der verschiedenen Nationalräte, der Diasporaverbände, der ungarischen Ruszka Krajna sowie die militärischen Interventionen der Tschechoslowakei, Rumäniens und Ungarns. Die ungarischen Ruthenen hatten sich in diesen Konflikten zu positionieren und wählten letztlich mit der Tschechoslowakei den Partner aus, der die besten Chancen auf eine weitgehende Autonomie bot. Bis hierhin waren die Handlungen der jeweiligen Akteure teils widersprüchlich, da sie zwei- oder gar dreigleisig fuhren, abwarteten und auf die sich dynamisch entwickelnden inneren und äußeren politischen sowie militärischen Umstände reagierten. Dabei wird deutlich, dass bis zum Friedensvertrag von St. Germain theoretisch stets mehrere Optionen für politische Zukunftskonzeptionen für die ruthenischen Komitate vorlagen. Die Einflussmöglichkeiten der „kleinen“ Lokalakteure scheinen in diesem Aushandlungsprozess der „großen“ Staatsakteure nur gering zu sein. Jedoch musste Politik international legitimiert werden, was die Vorgänge vor Ort mit der Ebene der Diplomatie verbindet. Im besprochenen Fallbeispiel wird deutlich, wie auch die „Großen“ bemüht sind, ihre Politik auf den scheinbaren Willen der „Kleinen“ zu stützen, wenn während der Pariser Friedensverhandlungen Memoranden solcher Nationalräte vorgelegt werden, die die eigene Position stützen. Die ungarische Militärintervention konnte durch solche Stimmen hingegen nicht gerechtfertigt werden, wurde folglich international missbilligt und letztlich auf diplomatischem Wege gestoppt.

Akteure wie Beskid, Vološyn oder Žatkovič blieben dabei stets nur Repräsentanten einer bestimmten Richtung und nie einer Bevölkerungsmehrheit, die von den politischen

59 Entnommen aus: Verfassungsurkunde der Tschechoslowakischen Republik, § 3, Abs. 7, in: *Epstein* (Anm. 10), S. 134-157 (136).

Verhandlungen um sie herum vermutlich nur wenig Notiz nahm. Prag brauchte solche protschechoslowakischen Akteure jedoch, auch um fortan vor Ort Ansprechpartner für die Integration der Region in den Gesamtstaat zur Verfügung zu haben. Über diesen Weg zahlte sich das Engagement der ungarischen Ruthenen später durchaus aus: Žatkovič wurde der erste Gouverneur der Podkarpatská Rus von 1919 bis 1921 – er trat zurück, weil die versprochene Autonomie nicht gewährt wurde. Nach einer Vakanz übernahm Beskid, der Vorsitzende des Prešover Nationalrates, dieses Amt und übte es von 1923 bis zu seinem Tode 1933 aus. Vološyn, der politisch durchaus opportunistisch agierende Vorsitzende des Užhoroder Nationalrates, wurde gar Regierungschef der nach dem Münchner Abkommen 1938 tatsächlich autonom gewordenen Podkarpatská Rus. Er benannte sie als nun betont ukrainischer Nationalist in „Karpatoukraine“ um und blieb deren Präsident bis zum März 1939, als ungarische Truppen das Gebiet besetzten. In dieser Situation rief er noch den unabhängigen Staat „Karpatoukraine“ aus, der allerdings nur symbolisch für einige Stunden am 15. März 1939 existierte. Dennoch gilt Vološyn seit 2002 als „Held der Ukraine“, weshalb auch die wenigen Stunden der Unabhängigkeit mit einem Gedenktag gewürdigt werden.[60]

Tabelle 1: Skizzenartige Handreichung zu den Nationalräten

Ort	Orientierung	Wichtiger Akteur
Chust / Huszt	Proukrainisch Protschechoslowakisch	
Jasinja / Kőrösmező	Proukrainisch	
Sighetu Marmației / Máramarossziget	Proukrainisch	
Prešov / Eperjes	Prorussisch Protschechoslowakisch	Anton Beskid
Stará Ľubovňa / Ólubló	Proukrainisch	Emylian Nevyc’kyj
Svaljava / Szolyva	Proukrainisch Protschechoslowakisch	
US-Diaspora, New York (NY)	Prorussisch Protschechoslowakisch	Nikolaj Pačuta
US-Diaspora, Homestead (PA)	Proukrainisch Protschechoslowakisch	Gregory Žatkovič
Užhorod / Ungvár (bis Jan. 1919)	Promagyarisch	Avhustyn Vološyn
Užhorod / Ungvár (ab Jan. 1919)	Proukrainisch Protschechoslowakisch	Avhustyn Vološyn

Anmerkung zur Tabelle: Die Angaben sind nicht vollständig, sondern dienen lediglich der besseren Verortung der im Beitrag genannten Gruppierungen und Personen.

60 http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/257/2002, 25.02.2016.

Alle genannten Nationalräte waren zudem autonomistisch. Auch die Forderung nach völliger Unabhängigkeit, wie etwa kurzzeitig von der Žatkovič-Gruppe vertreten, wird nicht explizit genannt, um möglichst die Übersicht zu wahren. Im Mai 1919 schlossen sich zudem die Nationalräte von Chust, Prešov und Užhorod zusammen und votierten protschechoslowakisch-autonomistisch. Den Vorsitz hatte Beskid.

STAATSFERNE GEWALT
IN VERGANGENEN RÄUMEN

Dimitri Tolkatsch

Lokale Ordnungsentwürfe am Übergang vom Russischen Reich zur Sowjetmacht: Bauernaufstände und Dorfrepubliken in der Ukraine, 1917-1921

Schon bald nach dem Ende des Russischen Bürgerkriegs beschrieb der hochrangige ukrainische sowjetische Funktionär Volodymyr Zatons'kyj den Bürgerkrieg in der Ukraine im Jahre 1919 folgendermaßen:

> Der Bauer-Partisan nahm unsere Kampflosungen aus der Periode der Zerstörung der alten Ordnung enthusiastisch auf, sah in uns erwünschte Verbündete in seinem Kampf gegen den Großgrundbesitzer. Doch nachdem er Letzteren überwunden hatte, wünschte er sich nur eines – dass alles ihm Fremde, Angeschwemmte (Städtische) ihn in Ruhe lasse, denn er wünschte Herr auf seinem Land zu sein, das er ausschließlich, wie ihm schien, mit eigenen Anstrengungen von seinem Feind erkämpft hatte. Um die Weltrevolution, um die historische Mission des Proletariats, um die ganze Komplexität des Klassenkampfes in der Stadt und auf dem Lande kümmerte sich der bewaffnete, seine Kraft erkennende, aber genau wie vor dem Umsturz dunkle, besitzende Bauer nicht. [...] Wie dem auch sei, im Frühjahr 1919 brodelte und strudelte die ganze Ukraine. Hie und da flackerten Bauernaufstände auf, jedes Dorf hatte seine Einheit, die die strategischen Zugänge zu ihrer Dorfrepublik verteidigte und manchmal gegen die benachbarte Kleinstadt oder Ortschaft ins Feld zog.[1]

Für den sowjetischen Funktionär war das ein klares Zeichen für die Unmündigkeit der Massen und die konterrevolutionären Tendenzen in der ukrainischen Bauernschaft, die es zu zügeln galt. Mit dieser negativen Beurteilung war er nicht allein. In einem Punkt waren sich wohl alle Bürgerkriegsakteure und gebildeten Zeitzeugen einig: Auf dem Lande herrschte das pure Chaos und die Bauern interessierten sich nur für ihre unmittelbaren wirtschaftlichen Vorteile, anstatt sich für höhere Ziele einzusetzen. Diese Wahrnehmung zeugte von der tiefen Kluft, die sich zwischen der bäuerlichen Bevölkerungsmehrheit und den politisch aktiven Gruppen sowie Eliten aufgetan hatte.

Dabei waren die ukrainischen Bauern selbst zu Akteuren der Revolution und des Bürgerkriegs geworden und versuchten, auf den Trümmern der zerfallenden alten Ordnung ihre eigenen gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und proto-nationalen Ideale umzusetzen. Die Frage nach der inneren Logik dieses scheinbaren Chaos, nach

1 Zit. nach: *Vladimir Zatonskij*: Vodovorot, in: *Vasilij Polikarpov* (Hg.): Ėtapy bol'šogo puti. Vospominanija o Graždanskoj vojne, Moskva: Voennoe izdatel'stvo Ministerstva oborony SSSR 1963, S. 154-180 (155). Übersetzungen der Zitate, wenn nicht anders angegeben: D.T.

dem politischen Programm der ukrainischen Bauern sowie ihren Organisationsformen und Handlungsstrategien soll im Mittelpunkt dieses Kapitels stehen.

Die bäuerliche Bevölkerung des zuvor zum Russischen Reich gehörenden Teils der Ukraine reagierte auf den Zerfall der Staatsordnung mit einer Rückbesinnung auf die traditionellen Institute der dörflichen Selbstverwaltung und organisierte sich auf der Ebene der Dörfer. Die Hinwendung zu dieser Strategie ist nicht überraschend, bot sie doch mehrere entscheidende Vorteile. In den unübersichtlichen Zeiten der Revolution und des Bürgerkriegs, in denen weder die Machtverhältnisse noch die Politik verschiedener Bürgerkriegsakteure noch deren Erfolgsaussichten eindeutig waren, wurde die Frage, wem man vertrauen konnte, entscheidend. In dieser Hinsicht waren für die ukrainischen Bauern sowohl die ukrainischen Nationalisten als auch die Bolschewiki ähnlich „fremd". In der dörflichen Face-to-Face-Gesellschaft hingegen waren das Vertrauen zueinander und Solidarität miteinander grundsätzlich gegeben. Als im Verlaufe des Bürgerkriegs die alten Informationswege zusammenbrachen, wurden die persönlichen Netzwerke der Dorfgesellschaft besonders wichtig, stellten sie doch die zuverlässigste Informationsquelle und Basis für politische Handlungen dar. Dies bedeutete, dass die reale politische Karte der Ukraine sehr kleinteilig wurde und die Lage in jeder Kleinregion oder sogar in jedem Dorf anders sein konnte. Für die Außenstehenden verstärkte das nur noch den Eindruck chaotischer Zustände, wie man sie von den „dunklen Massen" erwartete.

Diese „Dorfrepubliken" garantierten den Bauern darüber hinaus durch die Dorfversammlungen ein hohes Niveau an basisdemokratischer Partizipation und waren weitaus beständiger als die großen staatlichen Akteure, die vor Ort kaum reale Macht zu entfalten und sich nur für relativ kurze Zeit zu halten vermochten. Hier hatten die Beschlüsse der Dorfversammlungen eine reale und bindende Kraft für die Dorfbewohner, ganz im Gegensatz zu den Gesetzen und Anweisungen der Regierungen miteinander kämpfender Bürgerkriegsparteien. Statt staatsferner Gewalträume[2] fand vielmehr eine Politisierung der bäuerlichen Bevölkerung in kleinstmöglichen politischen Einheiten statt. Es ist daher naheliegend, dass die Bauern im Rahmen ihrer Dorfverbände eine Politik umsetzten, die ihren nationalen, demokratischen und bauernsozialistischen Vorstellungen entsprach.

Diese Weltanschauung der Bauern kann man nicht aus ihren programmatischen Schriften ableiten, denn solche wurden nicht verfasst. Vielmehr muss sie aus ihren Handlungen herausgelesen werden, also aus ihrer politischen Praxis. Diese wies drei wesentliche Vektoren auf: 1. soziale Gerechtigkeit durch Landumverteilungen auf Grundlage des privaten Landbesitzes, 2. basisdemokratische Entscheidungsfindung sowie 3. Machtlegitimation und ethnische Homogenisierung (vor allem durch Gewalt gegen die jüdische Bevölkerung). Die bäuerliche ukrainische Kultur lieferte

2 *Jörg Baberowski*: Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt, München: C.H. Beck 2012; *Felix Schnell*: Ukraine 1918. Besatzer und Besetzte im Gewaltraum, in: *Ders./Gabriele Metzler* (Hg.): Gewalträume. Soziale Ordnungen im Ausnahmezustand, Frankfurt (M.): Campus 2012, S. 135-168; *Jörg Baberowski*: Verwüstetes Land. Macht und Gewalt in der frühen Sowjetunion, in: *Baberowski/Metzler* (Anm. 2), S. 169-187; *Felix Schnell*: Räume des Schreckens. Gewalträume und Gruppenmilitanz in der Ukraine, 1905-1933, Hamburg: Hamburger Edition 2012.

auch die Parameter, nach denen zwischen „uns" (*svoji*, wörtlich: den Eigenen [Leuten]) und den „Anderen" unterschieden wurde. So wurde schließlich in den kleinen Dorfrepubliken eine eigene nationale und soziale Revolution ausgelebt, die sich von den Vorstellungen und Zielen der großen Bürgerkriegsakteure erheblich unterschied.

Die Identität der ukrainischen Bauern, in der sich soziale und nationale Identität miteinander verflochten,[3] bot Anschlusspunkte sowohl zu den Bolschewiki als auch zur ukrainischen Nationalbewegung in Gestalt der Zentralrada[4] bzw. der Ukrainischen Volksrepublik (ukr. Ukrajins'ka Narodnja Respublika, UNR) von 1917-1918 und des Direktoriums der UNR ab Ende 1918. Zugleich gab es gerade in der Identitätsfrage erhebliche Abweichungen von den Konzepten dieser Bürgerkriegsparteien. Da die ukrainischen Bauern vor 1917 kaum Erfahrung mit überregionaler Organisation oder gemeinsamem politischen Handeln sammeln konnten und die Gegensätze innerhalb der Dorfgesellschaft noch zu lösen waren, erwies sich eine überregionale politische Organisation in dieser höchst dynamischen Zeit als nicht möglich. Stattdessen verließen sich die Bauern auf die Strukturen, die sie kannten und denen sie vertrauten: auf ihre Dorfrepubliken. Ziel des vorliegenden Beitrags ist es, diese Geschichte des Russischen Bürgerkriegs in der Ukraine zu untersuchen und sie in den größeren Kontext der Ordnungsfindung nach dem Untergang der Imperien zu stellen.[5]

Als geographischer Rahmen soll dabei das Gebiet der UNR nach dem Dritten Universal vom 20. November 1917 (n.St.) dienen, das die mehrheitlich von Ukrainern besiedelten Gouvernements Kiew, Podolien, Wolhynien, Černihiv, Poltava, Charkow, Katerynoslav, Cherson und Taurien ohne die Krim umfasste.[6] Auf Grundlage von Berichten verschiedener Provenienz lassen sich Gemeinsamkeiten in politischen Ansichten und Handlungen ukrainischer Bauern aus verschiedenen Regionen der

3 Zu Beginn des 20. Jh. waren die im Russischen Reich lebenden Ukrainer zu etwa 87% Bauern, was eine enge Verflechtung der sozialen und nationalen Identitäten zur Folge hatte. *Steven L. Guthier*: Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917, in: Slavic Review 1, 1979, S. 30-47 (31).

4 Das ukrainische Nationalparlament, das die UNR ausgerufen hatte.

5 Während zum Russischen Bürgerkrieg in der Ukraine bzw. zu ukrainischen Nations- und Staatsbildungsversuchen dieser Zeit mittlerweile viele Arbeiten vorliegen, ist die bäuerliche Perspektive darin stark unterrepräsentiert. In der Regel wird diese im Kontext der Aufstände gegen die Bolschewiki und die Weißen erzählt, so z.B. in *Arthur E. Adams*: The Great Ukrainian Jacquerie, in: Taras Hunczak (Hg.): The Ukraine, 1917-1921. A Study in Revolution, Cambridge (Mass.): Harvard University Press 1977, S. 247-270; *Ders.*: Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign, 1918-1919, New Haven: Yale University Press 1963; *Vladyslav Verstjuk*: Machnovščyna. Seljans'kyj povstans'kyj ruch na Ukrajini (1918-1921), Kyjiv: Naukova Dumka 1991; *Mychajlo Koval'*čuk: Bez peremožciv. Povstans'kyj ruch v Ukrajini proty bilohvardijs'kych vijs'k henerala A. Denikina (červen' 1919 r. – ljutyj 1920 r.), Kyjiv: Stylos 2012; *Oksana Hanža*: Ukrajins'ke selo v period stanovlennja totalitarnoho režymu (1917-1927 rr.), Kyjiv: Nacional'na Akademija Nauk Ukrajiny/Instytut Istoriji Ukrajiny 2000; *Andrea Graziosi*: Velikaja krest'janskaja vojna v SSSR. Bol'ševiki i krest'jane. 1917-1953, Moskva: Rosspen 2008. Felix Schnell beschreibt die Aufstände ukrainischer Bauern im Rahmen des Gewalträumekonzepts von Jörg Baberowski, siehe Anm. 2. Nur selten finden sich auch Arbeiten zu den politischen Vorstellungen und Zielen der ukrainischen Bauern, so z.B. *Dittmar Dahlmann*: Land und Freiheit. Machnovščina und Zapatismo als Beispiele agrarrevolutionärer Bewegungen, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1986; *Mark Baker*: Beyond the National: Peasants, Power and Revolution in Ukraine, in: Journal of Ukrainian Studies 24, 1999, S. 39-67; *Ders.*: Groping toward Soviet Power in the Countryside. The Non-Party Peasant Conferences of Kharkiv Province in 1920, in: Journal of Ukrainian Studies 35-36, 2010-2011, S. 179-191; *Christopher Gilley*: The Ukrainian Anti-Bolshevik Risings of 1919. Intellectual History in a Space of Violence, in: Revolutionary Russia 27, 2014, S. 109-131.

6 *Vladyslav Verstjuk et al.* (Hg.): Ukrajins'ka Central'na Rada. Dokumenty i materialy, 2 Bde., Kyjiv: Naukowa Dumka 1996, Bd. 1, Nr. 187, S. 398-401 (400).

Ukraine herausarbeiten.[7] Da die Bauern nur in seltenen Fällen eigenes Schriftgut produzierten, müssen ihre Weltanschauungen über ihre Handlungen erschlossen werden, über die von Vertretern staatlicher Akteure (seien es die Zentralrada, die Bolschewiki, die „Weißen" oder das Direktorium der UNR) berichtet wurde. Zusätzlich dazu bieten Memoiren von Augenzeugen und Berichte von Pogromopfern dem aufmerksamen Leser tiefe Einblicke in die Gedankenwelt der ukrainischen Bauernschaft.[8]

Die Autonomie der Dörfer

Bereits 1917 schwand die staatliche Macht über das ukrainische Dorf. Vielerorts beschlagnahmten die Bauern die Ländereien der Großgrundbesitzer und der Klöster und teilten das Ackerland und die landwirtschaftlichen Geräte unter sich auf. Ein ähnliches Schicksal ereilte Mühlen und Obstgärten, die ebenfalls von Dorfgemeinschaften beansprucht wurden, die Wälder wurden unkontrolliert abgeholzt. Die Versuche der neuen ukrainischen Eliten, diesen bäuerlichen Eifer mittels der Bauernkongresse und der demokratisch gewählten Landkomitees zu begrenzen und zu lenken, hatten keinen nennenswerten Erfolg.[9]

Vor allem Ende 1917 und Anfang 1918, während und kurz nach dem ersten Krieg zwischen der UNR und den Bolschewiki, zogen die Bauern es vor, Fakten zu schaffen. Als die Zentralrada mit Hilfe der Mittelmächte im März 1918 nach Kiew zurückkehrte,[10] war nichts mehr, wie es gewesen war. Es zeigte sich, dass die kurze Periode des Machtvakuums für die Bauern mehr als ausreichend war, um vor Ort ihre eigenen Strukturen zu schaffen und sich als die Herren über das Gebiet zu begreifen, in dem sie lebten, und mochte es auch noch so klein sein.

In den Berichten der verschiedenen UNR-Kommissare des Gouvernements Podolien an die höheren Stellen und an das Innenministerium ist die Frustration der revolutionären ukrainischen Beamten über die selbstbewussten Bauern nicht zu übersehen. Die Bauern waren dem Aufruf der Bolschewiki zur Bildung von Dorfräten und Dorfexekutivkomitees bereitwillig gefolgt, und diese wurden vielerorts zu unangefochtenen Machtinstanzen.[11]

So teilte der Kommissar des *povit* (ukr. Form des russ. *uezd/* dt. Landkreis) von Nova-Ušycja am 19. April 1918 dem Gouvernementskommissar mit, dass die staatlichen

7 Aufgrund der Quellenlage geht es dabei v.a. um Beispiele aus den Gouvernements Kiew und Podolien, aber auch Katerynoslav und Charkow.
8 Aus diesem Grund ist das Quellenmaterial sehr vielfältig und stammt aus Beständen ukrainischer (Zentrales Staatsarchiv oberster Macht- und Verwaltungsorgane der Ukraine – CDAVO; Zentrales Staatsarchiv gesellschaftlicher Vereinigungen – CDAHO) und russischer Archive (Russisches Staatliches Militärarchiv – RGVA; Staatsarchiv der Russischen Föderation – GARF; Russisches Staatsarchiv der sozial-politischen Geschichte – RGASPI).
9 *Baker*: Beyond the National… (Anm. 5).
10 Im Ende 1917 ausgebrochenen Krieg zwischen der UNR und den Bolschewiki konnten die Bolschewiki vor allem mit Hilfe von aus Russland kommenden Verstärkungen den Großteil der Ukraine mitsamt Kiew unter ihre Kontrolle bringen. Nach einem Separatfrieden mit den Mittelmächten in Brest-Litowsk erhielt die UNR aber militärische Hilfe von diesen und konnte bis April 1918 die von ihr beanspruchten Gebiete zurückerobern.
11 CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 41, Ark. 18 f.

Gesetze und Verordnungen durch die lokalen Dorfkomitees nicht umgesetzt würden. Außerdem stellte er fest: „[...] viele Dörfer treffen eigene Beschlüsse, ignorieren das Gesetz, d.h.: [sie] nehmen solchen Landbesitzern das Land weg, die vier bis acht Desjatinen [ca. 4,4-8,7 ha] besitzen."[12] Im benachbarten Landkreis Jampil' sah sich der Landkreiskommissar Ende März 1918 mit ganz ähnlichen Problemen konfrontiert: „Viele wohlhabende Bauern wenden sich an mich mit der Frage, ob es ihnen erlaubt ist, ihr Land zu bestellen, wenn sie fünf bis zehn Desjatinen Ackerland besitzen."[13] Der Kommissar wusste keine Antwort darauf. Die Dorfkomitees waren nicht nur de facto Institutionen quasi-staatlicher Macht vor Ort, sondern wurden auch als solche wahrgenommen.

Auch konnten die Anweisungen der ukrainischen Behörden betreffs Landaufteilung, Rückgabe des gestohlenen Besitzes, Entwaffnung oder Steuern in den Dörfern nicht umgesetzt werden, da sie von den Dorfkomitees missachtet wurden.[14] Die Kommissare des jungen ukrainischen Staates standen dem hilflos gegenüber, hatten sie doch weder die Absicht, die eigene Autorität mit Gewalt durchzusetzen, noch die Mittel dafür. Da nach dem Krieg der Bolschewiki gegen die Zentralrada und nach dem Zusammenbruch der alten Front in den Dörfern viele Waffen verteilt worden waren, waren die Bauern zudem auch besser bewaffnet als die lokalen Vertreter der Staatsmacht.[15]

Manche Dörfer gingen sogar so weit, jeglicher Einmischung von außen mit militärischer Gegenwehr zu begegnen. So erklärte ein Dorf im Landkreis Mohyliv Anfang April 1918, keinerlei Staatsmacht anzuerkennen; man stellte Maschinengewehre an den Dorfeinfahrten auf, während im Dorf selbst die „besitzenden Leute" umgebracht wurden.[16]

Ein Bericht der Verwaltung (*uprava*) im Landkreis Kaniv im südlichen Gouvernement Kiew vom Ende Januar 1918 beschreibt die Machtlosigkeit der staatlichen Verwaltung in dieser Region. Seit Ende 1917 hatten die staatlichen Stellen jegliche Autorität eingebüßt,[17] jedes Dorf erklärte sich zu einer eigenen Republik, die keine Autorität über sich anzuerkennen bereit war. Auch hier umgaben sich einige Dörfer mit Schützengräben und Maschinengewehrnestern. Der Bericht macht deutlich, dass es den Bauern auch um Selbstbereicherung ging, denn es konnten sich auch die besetzten Ländereien, Mühlen oder Zuckerfabriken zu eigenen „Republiken" erklären, um die geltende Rechtslage zu missachten.[18]

Aufstände gegen den Hetman und die Besatzungstruppen

Nach der Etablierung des restauratorischen Hetmanats im Mai 1918 begann die entschiedene Niederschlagung dieser bäuerlichen Autonomie und deren Unterwerfung

12 CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 43, Ark. 23.
13 CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 41, Ark. 125.
14 Siehe z.B. CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 41, Ark. 18 f., 23, 40.
15 Ebenda; CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 41, Ark. 107; CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 42, Ark. 47 f.; CDAHO, F. 57, O. 2, Spr. 232.
16 CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 41, Ark. 43 f., 297 f.
17 In diesem Bericht geht es zwar um den Ansehensverlust der Landkreisverwaltung, doch dasselbe muss auch für andere Behörden und Vertreter der UNR angenommen werden.
18 CDAVO, F. 57, O. 2, Spr. 234, Ark. 1-6.

unter die neue Staatsgewalt.[19] Die Entwaffnung der Dörfer wurde nun von den Besatzungstruppen energisch durchgeführt.[20] Dennoch zeigen die Berichte an das Militär- und Innenministerium des Hetmanats, dass die Entwaffnung der Bevölkerung bestenfalls nur teilweise gelang, da erstens nicht genügend Kräfte zur Verfügung standen und zweitens die Bauern ihre Waffen geschickt versteckten und nur einen kleinen Teil ablieferten, um die Besatzungstruppen und die Polizei des Hetmanats zufriedenzustellen.[21]

Obwohl das Hetmanat eine funktionierende Verwaltung mitsamt einem Polizeiapparat aufbauen konnte, gelang es ihm nicht, das ukrainische Dorf zu durchdringen. Die gesamte Zeit des Hetmanats war gekennzeichnet von Überfällen und Anschlägen auf Großgrundbesitzer, ihre Angestellten, Polizisten und Vertreter der Staatsmacht in den Dörfern.[22] Hinzu kamen die zahlreichen Aufstände vom Sommer 1918, die deutlich machten, wie wenig Kontrolle das Regime und die Besatzungstruppen über die ländlichen Gebiete hatten.[23]

Der genauere Blick auf die Aufstände macht deutlich, dass bereits hier soziale mit nationalen Motiven einhergingen. Schon im Mai 1918 machten dem Regime des Hetmans die Mitglieder des von den ukrainischen Sozial-Revolutionären gegründeten Allukrainischen Bauernbundes (Seljans'ka Spilka) und der diesem nahestehenden Freien Kosaken zu schaffen. Die vom verbotenen Bauernkongress nahe Kiew zurückkehrenden Spilka-Aktivisten brachten die Bauern des Gouvernements Poltava gegen das neue Regime auf.[24] Wenig später brachen auch in anderen Regionen Aufstände aus, bei denen die ehemaligen Zentralrada-Vertreter, Spilka-Aktivisten und Freie Kosaken oft die Führerschaft übernahmen.[25]

Bei den Aufständen gegen das Hetmanat fanden Anhänger verschiedener Parteien im Kampf gegen den gemeinsamen Feind problemlos zusammen. Besonders deutlich wird das am großen Zvenyhorodka-Tarašča-Aufstand im südlichen Gouvernement Kiew vom Juni-Juli 1918. Während die Anführer des Aufstands ukrainische Sozialrevolutionäre waren oder diesen nahestanden und die Zentralrada als legitime Macht

19 Durch den von den Mittelmächten unterstützten Umsturz wurde die Diktatur des ehemaligen russischen Generals Pavlo Skoropads'kyj errichtet, die sich auf die wohlhabenden Bevölkerungsteile stützte und in den meisten Bereichen eine Politik der Restauration alter Ordnung verfolgte. Obwohl die wenigsten Träger dieses Marionettenstaatsgebildes für eine Unabhängigkeit der Ukraine eintraten, wurde dennoch die offizielle Bezeichnung „Ukrainischer Staat" eingeführt. Skoropads'kyj selbst nahm den Titel Hetman an, der auf die Zaporožer Kosaken der frühen Neuzeit verwies und damit die nationale Legitimation der Diktatur sichern sollte. Dementsprechend wurde die Herrschaft Skoropads'kyjs auch Hetmanat genannt. Siehe *Rudolf Mark*: Die gescheiterten Staatsversuche, in: *Frank Golczewski*: Geschichte der Ukraine, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1993, S. 172-201 (181-188).

20 *Vasyl' Rasevyč*: Die Sicht von innen – Besatzungsalltag, in: *Wolfram Dornik et al.* (Hg.): Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft. 1917-1922, Graz: Leykam 2011, S. 325-341 (330-334).

21 Zum Beispiel CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 76, Ark. 1-2r, 11, 23; CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 75, Ark. 272; CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 77, Ark. 31-34; CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 42, Ark. 146.

22 Zum Beispiel CDAVO, F. 1077, O. 1, Spr. 53, Ark. 4, 27, 35; CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 79, Ark. 16-34r; CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 96, Ark. 78, 120, 179, 228; CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 44, Ark. 22.

23 *Wolfram Dornik/Peter Lieb*: Die militärischen Operationen, in: *Dornik* (Anm. 20), S. 203-248 (225-239).

24 CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 75, Ark. 3.

25 Z.B. CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 72, Ark. 13r; CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 76, Ark. 92; CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 99, Ark. 1 f.; *Volodymyr Lobodajev*: Revoljucijna stychija. Vil'nokozac'kyj ruch v Ukrajini 1917-1918 rr., Kyjiv: Tempora 2010, S. 212-222.

im Lande ansahen,[26] war der militärische Anführer der Aufständischen im Landkreis Tarašča, Hrebenko, offenbar ein Sympathisant der Bolschewiki. Nach der Niederlage der Aufständischen Ende Juli 1918 trat er mit seinen verbliebenen Kräften einen langen Marsch quer durch die gesamte linksufrige Ukraine in den von den Bolschewiki kontrollierten Teil Russlands an, wo seine Aufständischen später den Kern der sowjetischen Tarašča-Division bilden sollten.[27] Auch schlossen sich den Aufständischen zerschlagene Einheiten aus dem Gouvernement Cherson an, die sich offen zu den Bolschewiki bekannten.[28] Als die Aufständischen über ihrem Hauptquartier in dem Städtchen[29] Lysjanka die rote Fahne hissten, war es denn auch nicht klar, ob damit ihre bolschewistische oder die sozial-revolutionäre Ideologie zum Ausdruck gebracht werden sollte.[30]

Der Aufstand des Direktoriums

Mitte November 1918 rief eine Gruppe ehemaliger führender Persönlichkeiten der Zentralrada zum Aufstand gegen den Hetman und zur Wiederherstellung der UNR auf. Die Gruppe erklärte sich zum Direktorium der UNR und zum obersten Staatsorgan bis zur Einberufung des nationalen Parlaments. Innerhalb eines Monats gelang es dem Direktorium, Skoropads'kyj zu stürzen. Dabei zeigte sich, dass die scheinbar massive Unterstützung der Bevölkerung, die das Direktorium an die Macht gebracht hatte, nur vorübergehend währte. Das Direktorium siegte nicht nur mit Hilfe der ukrainischen Truppen, die mit ihm rebellierten oder zu ihm überliefen, sondern auch durch die Unterstützung des stetig wachsenden Heers der Aufständischen, die aus den ländlichen Gebieten aller Gouvernements zu ihm strömten und seine Republikanische Armee (wie die Truppen des Direktoriums offiziell genannt wurden) verstärkten. Beim Direktorium wusste niemand Genaueres über die stetig neu hinzukommenden Einheiten der Aufständischen. Der Vorsitzende des Direktoriums, Volodymyr Vynnyčenko, sprach in seinen Memoiren später für Mitte Dezember 1918 von über 100.000 Aufständischen, was aber bestenfalls eine Schätzung war.[31]

Genauso schnell, wie sie gekommen waren, verschwanden die Aufständischen nach dem Sturz des Hetmans wieder in ihre Dörfer zurück und ließen sich für den Krieg gegen die angreifenden Bolschewiki nicht mehr so leicht gewinnen.[32] Es liegt nahe, dies für einen Beleg zu halten, dass die Bauern nur wirtschaftliche und keine nationalen Interessen hatten. Dabei muss man aber beachten, dass

26 CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 72, Ark. 151-153r; *Lobodajev* (Anm. 25), S. 216-218.
27 *Petro Zacharčenko*: Seljans'ka vijna v Ukrajini. Rik 1918, Kyjiv: ZAT „Ničlava" 1997, S. 86-89; *Zatonskij* (Anm. 1), S. 160.
28 CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 97, Ark. 13.
29 Ukr.: *mistečko*, russ.: *mestečko*.
30 CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 72, Ark. 59 f.
31 *Adams*: Bolsheviks in the Ukraine… (Anm. 5), S. 78 f.; *Mark* (Anm. 19), S. 187 f.; *Volodymyr Vynnyčenko*: Vidrodžennja naciji, Kyjiv: Knyha rodu 2008, S. 508 f.
32 *Šerhy Yekelchyk*: Freischärler als Baumeister der Nation, in: *Robert Gerwarth/John Horne* (Hg.): Krieg im Frieden. Paramilitärische Gewalt in Europa nach dem Ersten Weltkrieg, Göttingen: Wallstein-Verlag 2013, S. 177-201 (193).

sich die Positionen des Direktoriums und der Bolschewiki bezüglich der Landfrage in den Augen der Bauern bestenfalls in Details unterschieden,[33] der Nationalstaat als solcher aber kein Wert an sich war, sondern (wie zu sehen sein wird) durch die nationale Selbstbestimmung innerhalb der Dorfgemeinschaften ersetzt werden konnte. So gesehen gab es für die Bauern in diesem Krieg allen Grund, neutral zu sein. Und tatsächlich waren die Gebiete, in denen die bäuerlichen Aufstandseinheiten nicht auseinanderfielen, diejenigen, wo entweder der Kampf gegen die weiße Freiwilligenarmee General Denikins und die sie unterstützenden, an der Schwarzmeerküste gelandeten Truppen der Entente stattfand (Gouvernements Cherson, Taurien und östlicher Teil von Katerynoslav) oder wo das Direktorium sich durch Zusammenarbeit mit reaktionär gestimmten ehemaligen Hetman-Offizieren desavouierte (Gouvernements Charkow und Poltava). In diesen Gouvernements war der revolutionäre Kampf für die Bauern noch nicht vorbei, und diese Gebiete gingen für das Direktorium sehr schnell verloren, weil die aufständischen Bauern sich den Bolschewiki oder Nestor Machno anschlossen.[34]

Antibolschewistische Aufstände von 1919 und die Otamany

Die Erfolge der Bolschewiki, die schon im Februar 1919 Kiew und den Großteil der Ukraine einnehmen konnten, überdeckten ebenfalls die erheblichen Unterschiede, die zwischen ihren Vorstellungen über die zukünftige Gesellschaftsordnung und denen der bäuerlichen Bevölkerung lagen. Die Bauern organisierten sich weiterhin in ihren Dorfrepubliken. Die Bolschewiki wurden zunächst willkommen geheißen, denn sie wurden mit der Landaufteilung von 1917/1918 assoziiert, und ihre Forderungen nach Macht der Räte entsprachen scheinbar der Selbstorganisation der Bauern durch Dorfversammlungen und ihrer Selbstverwaltung in den Dorfräten. Bald meldeten sowjetische Stellen, dass vielerorts die lokalen Räte oder deren Exekutivkomitees aus Großbauern[35] bestünden oder von

33 Sowohl das Direktorium als auch die Bolschewiki traten für eine Umverteilung des Ackerlandes der Großgrundbesitzer unter den Bauern ein, insbesondere zugunsten armer Bauern. Beide Seiten gingen dabei von einer Notwendigkeit der Überführung des gesamten Ackerlandes in Staatsbesitz aus. Während die Bolschewiki aber das Ziel des Klassenkampfes innerhalb der Dorfgemeinschaften und der Gründung landwirtschaftlicher Kommunen anstelle des Großgrundbesitzes verfolgten, sah das Landgesetz der Zentralrada vom 18.01.1918 eine Umverteilung des Großgrundbesitzes unter den örtlichen Bauern vor - vorzunehmen von lokalen und regionalen Landkomitees unter der Leitung von Fachleuten. Wie Zatons'kyj jedoch treffend bemerkte, nahmen die ukrainischen Bauern von den landwirtschaftlichen Reformvorhaben kaum mehr wahr als die Enteignung des Großgrundbesitzes und die Umverteilung des Ackerlandes. *Vladyslav Verstjuk*: Seljans'ka problema v polityci ukrajins'kych polityčnych syl ta urjadiv 1917-1920 rr., in: *Volodymyr Lytvyn et al.* (Hg.): Istorija Ukrajins'koho seljanstva, Bd. 1, Kyjiv: Naukova Dumka 2006, S. 527-555 (540 f.); *Ders.*: Seljanstvo v teoriji i polityci bil'šovyzmu, in: Ebenda, S. 555-575.

34 *Adams*: Bolsheviks in the Ukraine (Anm. 5), S. 82-99, 167-183.

35 Lenin schlug eine Unterteilung der Bauernschaft in arme Bauern, Mittelbauern und Großbauern vor, wobei die armen Bauern als „natürliche" Klassenverbündete und die Großbauern als Klassenfeinde der Bolschewiki angesehen wurden. Die Mittelbauern wurden als eine ambivalente Kategorie behandelt, vergleichbar mit der kleinen Bourgeoisie. Siehe *W. I. Lenin*: Werke, 40 Bde., Berlin: Dietz Verlag 1965 (4. Auflage), Band 29, S. 14 f. Die zahlreichen Bauernaufstände und die Solidarität der Bauern innerhalb der Dorfgemeinschaft zeigten allerdings die Unzulänglichkeiten dieser Einteilung auf.

diesen kontrolliert würden.[36] Schon im März 1919 gab es die ersten großen Aufstände gegen die Sowjetmacht, angeführt von den charismatischen Otamany,[37] die nicht selten noch kurz zuvor zu den roten Kommandeuren gezählt hatten. Ausgerechnet das Gouvernement Kiew stellte sich als eines der aktivsten Aufstandsgebiete heraus, was die Sowjetmacht in der Ukraine permanent in ernster Bedrängnis hielt, konnten die Aufständischen doch jederzeit einen Angriff auf die Hauptstadt wagen.[38]

Die Bereitschaft zu Aufständen ging auf die Unzufriedenheit vieler Bauern mit sowjetischer Politik zurück. Anstatt die Ländereien der Großgrundbesitzer unter den Bauern aufzuteilen, befürworteten die Bolschewiki ihre Umgestaltung in landwirtschaftliche Kommunen. Sie versuchten, die Dorfräte mit der Sowjetmacht ergebenen Mitgliedern zu füllen oder die Macht in den Dörfern den *kombedy* (Komitees armer Bauern) zu übertragen, was oft genug zur Besetzung der Ämter mit Kriminellen und anderen ungeeigneten Personen führte und dem Amtsmissbrauch Tür und Tor öffnete. Darüber hinaus wurden gewaltsame Requirierungen von Lebensmitteln ohne angemessene Bezahlung zu einer gängigen Erscheinung.[39] All das bildete die perfekte Grundlage für die Unzufriedenheit der Bauernschaft, die sich in ihrem Kampf um die eigenen Gesellschaftsvorstellungen mit den Otamany verbündete. Die Meldung eines sowjetischen Aufklärungsagenten vom Juli 1919 beschreibt die Haltung der Bauern im südlichen Gouvernement Kiew zu den dortigen Aufständischen besonders treffend:

> […] [S]ie sehen die Rettung in diesen Banden (die sie nicht nur anerkennen, sondern auch mit Mensch und Proviant ausstatten), [sie sehen sie] als Befreier von der Sowjetmacht, die mit Waffengewalt den Kommunismus in der Ukraine durchsetzen will, um das gesamte Brot für die *kacapy*[40] und Juden herauszupumpen, die über uns herrschen wollen. […] Sie sagen, dass „wir nicht umsonst arbeiten wollen, wenn die Großrussen Brot wollen, so sollen sie uns Waren, Salz, Kerosin und landwirtschaftliche Geräte geben, denn Geld brauchen wir nicht.[41]

Doch die Dörfer blieben auch für die Otamany letztlich nicht kontrollierbar. Der Unterstützung durch die Dörfer konnten die Otamany sich nie ganz sicher sein, sie mussten sie sich erarbeiten. Ob es um Lebensmittellieferungen, um Mobilmachung oder gar um einen Judenpogrom ging: Wenn die Dorfgesellschaft mit der Forderung

36 Zum Beispiel RGVA, F. 25860, O. 1, D. 147, L. 52, 87-90, 97-102; RGVA, F. 25860, O. 1, D. 148, L. 16, 53-55, 132.
37 *Otaman* ist ein aus der militärischen Organisation der Zaporožer Kosaken der Frühen Neuzeit stammender Begriff, der den Anführer einer Einheit von Kosaken bezeichnete. Während der Revolution und des Bürgerkriegs wurde er von der ukrainischen Nationalbewegung zusammen mit dem Begriff *kozak* wiederbelebt und fand in der ukrainischen Armee wie auch in der Aufstandsbewegung Verwendung. In dieser Arbeit wird dieser Begriff nur auf die Anführer der Aufständischenverbände angewandt.
38 *Gilley* (Anm. 5), S. 111-113.
39 *Hanža* (Anm. 5), S. 23-25, 128. In den Beständen des Russischen Militärarchivs (RGVA) sind außerdem zahlreiche Mitteilungen an das Volkskommissariat für Militärfragen der Ukrainischen Sowjetrepublik enthalten, die den Unmut der Bauern und ihre Aufstände auf diese Faktoren zurückführen, z.B.: RGVA, F. 25860, O. 1, D. 149, L. 175 f., 292-297; CDAHO, F. 5, O. 1, Spr. 259, Ark. 150-153 (153).
40 Ukrainisch, pejorative Bezeichnung für Russen.
41 RGVA, F. 25860, O. 1, D. 154, L. 107.

eines Otamans nicht einverstanden war und sich stark genug fühlte, wies sie ihn und seine Kämpfer zurecht oder setzte sich mit Waffengewalt zur Wehr. So wurde Otaman Zelenyj (Danylo Terpylo) Anfang März 1919 von den Bewohnern der Stadt Kaharlyk und umliegender Dörfer (südliches Gouvernement Kiew) vertrieben, nachdem er sie zwingen wollte, sich ihm anzuschließen und Kiew anzugreifen.[42] Im Städtchen Ušomyr (nord-westlicher Teil des Gouvernements Kiew) vertrieben die örtlichen Bauern eine kleine Einheit Aufständischer des Otamans Sokolovs'kyj, als diese die örtlichen Juden umbringen wollten.[43] Dies sind nur einige Fälle des Widerstands der Bauern gegen die Otamany, von denen es viele weitere gab.

Die meisten Otamany hatten aber entweder wegen Kämpfermangel oder für die Guerillakriegsführung ungünstiger topographischer Bedingungen nicht die Möglichkeit, ein Gebiet dauerhaft von den Bolschewiki zu erobern und zu halten. Stattdessen konzentrierten sie sich darauf, durch großflächige und schnelle Manöver die Bolschewiki stets an ihren Schwachstellen anzugreifen und so die Etablierung der Sowjetmacht in den Dörfern zu verhindern. Ein Aufständischer beschrieb diese Taktik in seinem im Oktober 1919 verfassten Bericht über die Operationen des direktoriumstreuen Otamans Julian Mordalevyč im Frühjahr und Sommer 1919 besonders treffend als „ruheloses Partisanentum" und befand, dass damit ein Großteil des westlichen Gouvernements Kiew unter die Kontrolle der Aufständischen gebracht werden konnte. Wie fest diese Kontrolle war, machte er im selben Satz deutlich: Die Bolschewiki konnten sich in dieser Gegend nur mit bewaffneter Unterstützung bewegen.[44] Daran wird ersichtlich, dass die Otamany weniger eigene Machtbereiche schufen, sondern vielmehr Gebiete mit staatlichem Machtvakuum.

Das Direktorium und die Bauern

Als das Direktorium im Sommer 1919 von Podolien aus seine Offensive gegen die Bolschewiki begann, um Kiew einzunehmen, musste es ebenfalls feststellen, dass die Zuneigung der ukrainischen Bauernschaft ihm nicht zwangsläufig sicher war. Selbst in vielen Ortschaften, in denen die Bevölkerung den Bolschewiki gegenüber feindlich gestimmt war, begegnete man den Direktoriumsvertretern mit Misstrauen, und es musste Überzeugungsarbeit geleistet werden. Manche Agitatoren des Direktoriums hatten es leichter, es reichten Vorträge auf Dorfversammlungen, um die Bauern zu gewinnen. Manch andere indes stellten fest, dass dieses Vorgehen keinen längerfristigen Erfolg garantierte. Erst als der Agitator auf dem Feld mitgeholfen und damit bewiesen hatte, dass er selbst aus dem Bauernmilieu stammte, würden ihn die Dorfbewohner respektieren und ihm „ihre Seele öffnen".[45] In allen Fällen aber war es wichtig, die Idee des nationalen Befreiungskampfs des Direktoriums mit dessen Landpolitik zu verbinden, durch die das ehemalige Großgrundbesitzerland an die Bauern übertragen werden sollte. Auf diese Weise konnten

42 RGASPI, F. 71, O. 35, D. 499, L. 41 f.
43 *Lidia Miljakova* (Hg.): Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj časti Rossii v period Graždanskoj vojny 1918-1922 gg. Sbornik dokumentov, Moskva: Rosspen 2007, S. 170-172; *Elias Heifetz*: The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919, New York: Thomas Seltzer 1921, S. 135.
44 CDAVO, F. 1077, O. 4, Spr. 2, Ark. 1 f. (2).
45 CDAVO, F. 1092, O. 2, Spr. 73, Ark. 19 f.

Dorfversammlungen zur Unterstützung des Direktoriums als Vertreter der ukrainischen bäuerlichen Nation bewegt werden. Angeführt sei hier der Bericht eines Mitarbeiters des Innenministeriums des Direktoriums von einer solchen Dorfversammlung. Die darin wiedergegebene Bauernstimme zeigt die enge Verbindung zwischen der Lösung der Landfrage und der ukrainischen Nationalstaatsidee: Ethnische Loyalität war die Grundlage der bäuerlichen Zustimmung zur Nationalstaatsidee.

> Wir haben lange genug auf die *kacapischen* und jüdischen Lügen gehört, die uns gegeneinander aufgehetzt haben, hören wir nun auf unsere Leute. Strafe für die Verweigerer [*nepovynni*], Disziplin in der Armee und [im] Dorf, Hilfe der eigenen Regierung, Verteidigung der Ukrainischen Republik der Selbständigen, wo das Land besitzen wird nicht der Herr[46] *kacap*, nicht der Herr Pole oder wer anderes, sondern nur der Bauer Ukrainer, das ist es, dessen wir uns nun erinnern und [was wir] voneinander einfordern müssen. Wir haben lange genug auf Fremde gehört, hören wir auf und helfen wir unseren Eigenen [*svojim*].[47]

Aber auch unter diesen Umständen blieb das Misstrauen der Bauern zum neuen Staatsgebilde groß. Selbst bei Zustimmung zum Direktorium waren sie nicht bereit, ihre Waffen abzugeben. So meldete ein Mitarbeiter des Innenministeriums des Direktoriums im August 1919:

> [National-]Bewusste [*svidomi*] Bauernaufständische sagen, dass sie die Waffen nun an niemanden abgeben werden, aus dem Grund, dass vor ihren Augen Dutzende verschiedener Umstürze stattgefunden haben und keine Macht sich verankern konnte, und wenn nicht die Waffen [gewesen wären], wären wahrscheinlich die Häuser, der Besitz und sogar sie selbst vernichtet worden. Wir, sagen die Bauern-Aufständischen, vertrauen gänzlich und unterstützen mit allen Mitteln die Macht des Direktoriums, doch die Waffen werden wir im gegenwärtigen Moment auch an das Direktorium nicht abgeben.[48]

Dieses Selbstbewusstsein der Dorfgesellschaft hatte noch Steigerungsmöglichkeiten. In einem Dorf, in dem die Bewohner nicht bereit waren, für das Direktorium einzutreten, verboten sie der Republikanischen Armee, Kanonen in Stellung zu bringen und drohten ihr mit der Entwaffnung der Soldaten, da das Direktorium statt gegen die Polen gegen die Bolschewiki kämpfe, mit denen die Bauern hier sympathisierten.[49] Dies war keine leere Drohung: Selbst manche in der Nähe von Kam''janec'-Podil's'kyj, der Hauptstadt des Direktoriums, gelegene Dörfer leisteten im Mai und Juni 1919 erbitterten und erfolgreichen Widerstand gegen dessen Truppen und konnten erst mit Mühe bezwungen werden, so der Bericht eines Mitarbeiters des sowjetukrainischen Volkskommissariats

46 Der ukrainische Begriff *pan* lässt sich zwar mit „Herr" übersetzen, hat aber gleichzeitig auch die Bedeutung des Lehnsherrn, Großgrundbesitzers, Herrschers und kann generell als Bezeichnung für einen Machtträger verwendet werden.
47 CDAVO, F. 1092, O. 2, Spr. 73, Ark. 9-12.
48 CDAVO, F. 1092, O. 2, Spr. 73, Ark. 33 f.
49 CDAVO, F. 3172, O. 6, Spr. 6, Ark. 26.

für Militärfragen. Ergänzt wird darin, die Bauern verteidigten nur jeweils ihr Dorf, eine gemeinsame Koordination existiere nicht.[50]

Obwohl die Bauern überall Interesse an überregionalen Entwicklungen und der staatlichen Politik des Direktoriums zeigten und ihre Bereitschaft zur Unterstützung bekundeten, überwog nach mehreren Jahren sich abwechselnder Machthaber doch ihr Misstrauen. Die Loyalität der Bauern galt in erster Linie ihrem Dorf und erst danach der Bürgerkriegspartei, die sich zu ihrer Beschützerin erklärte. Selbst in Gebieten, wo die Bevölkerung dem Direktorium zugeneigt war – so ein Informant des Direktoriums –, würden die Bauern sich feindlich verhalten, sollte es zu Festnahmen ehemaliger Mitglieder der *kombedy* kommen.[51]

Selbstverwaltung und Bauernsozialismus

Was aus der Sicht der staatlichen Akteure als Chaos und Unterwanderung der staatlichen Ordnung wahrgenommen wurde, konnte aus anderer Perspektive ganz anders aussehen. Vsevolod Petriv, ein hochrangiger Offizier des späteren Direktoriums der UNR, beschrieb in seinen Memoiren eine Bauernrepublik, die sich Ende 1917 im südukrainischen Gouvernement Katerynoslav aus den Dörfern entlang und in der Nähe des Dnepr gebildet hatte. Seine Beschreibung fällt deutlich positiv aus. Auch hier hatten sich lokale Machtinstanzen in Form von dörflichen Zusammenkünften herausgebildet, auf denen alle Fragen diskutiert und gemeinsam Lösungen beschlossen wurden. Es wurden dabei gern Konzepte übernommen, die sich in Nachbardörfern bewährt hatten. Ging es zunächst nur darum, die öffentliche Ordnung aufrechtzuerhalten, umfasste die Selbstverwaltung sukzessive alle Fragen wie Landnutzung, Fischerei, Schulen und Bildung, Schaffung einer Miliz mit Polizeiaufgaben sowie eines Selbstschutzes auf Wehrpflichtbasis. In der Landfrage wurde der Privatbesitz anerkannt, allerdings auf ein bestimmtes Maximum begrenzt. Das sozialisierte Land wurde in kommunalen Besitz überführt und nach einem intern beratenen Prinzip den landlosen oder landarmen Bauern zur Nutzung zugewiesen. Der Selbstschutz nannte sich Chortycja-Kosaken-Kurin' (*Chortyc'kyj kozačyj kurin*'), was auf ein ukrainisch-nationales Selbstverständnis schließen lässt. Diese Einheit richtete sich einerseits gegen die Requirierungen durch die Rotgardisten, andererseits unterstützte sie die Bolschewiki gegen die vorrückenden deutsch-österreichischen Truppen. Mit der Ankunft der ukrainischen Streitkräfte im Frühjahr 1918 erklärte sich der Selbstschutz neutral und erkannte später die Zentralrada an, wurde aber nach dem Hetman-Umsturz entwaffnet, als er sich nicht in die regulären Armeestrukturen integrieren lassen wollte.[52]

Dieses Beispiel zeigt, dass sich die von den Kommissaren der UNR so sehr bemängelten chaotischen Zustände auf dem Lande abhängig vom Blickwinkel auch anders interpretieren ließen. Während die staatlichen Strukturen an Ansehen und Autorität

50 RGVA, F. 25860, O. 2, D. 1, L. 63.
51 CDAVO, F. 1092, O. 2, Spr. 73, Ark. 15 f.
52 *Vsevolod Petriv*: Spomyny z časiv ukrajins'koji revoljuciji. 1917-1921, 4 Bände, L'viv: Červona Kalyna 1927-1931, Band 3, S. 149-151.

verloren, blieben die Dorfversammlungen als einzige legitime Autoritätsträger übrig. Diese übernahmen nun die Kompetenzen für alle Fragen in ihrem Einflussbereich, die die revolutionären staatlichen Instanzen nicht zu lösen vermochten. Das Ergebnis war ein anderes als von der national gesinnten Intelligenz beabsichtigt, erwies sich aber in den Augen der eigentlichen Bevölkerung, für die die Landreform und revolutionäre Umgestaltungen gedacht waren, als wesentlich gerechter und vertrauenswürdiger als jeder von oben kommende Vorschlag.

Die Umverteilung des Ackerlandes untereinander wirkte sich gewissermaßen homogenisierend auf die Dorfgemeinschaften aus, denn die klar sichtbar reichen wie auch armen Mitglieder wurden der Mitte angeglichen. Aus dem Landkreis Vinnycja in Podolien wurde Ende April 1918 gemeldet, dass die Bauern die reichen *chutir*-Bewohner[53] enteigneten, ihnen aber eine Desjatine (1,09 ha) Land um das Haus herum sowie Ackerland für eine Dreifelderwirtschaft beließen.[54] In der Nähe von Kam''janec'-Podil's'kyj wurde das Großgrundbesitzerland vorwiegend an arme Bauern verteilt.[55] An diesem und den weiter oben genannten Beispielen sieht man, dass die Bauern sich bei der Enteignung von einer gewissen sozialen Normvorstellung leiten ließen. Dabei muss man natürlich zwischen Großbauern und Großgrundbesitzern unterscheiden. Da Letztere nicht als Teil der Dorfgemeinschaft galten und auch selbst nicht als solche gelten wollten, waren sie erheblichen gewaltsamen Übergriffen ausgesetzt.

Die Homogenisierung der Dorfgemeinschaften nach innen verlief aber nach eigenen lokalen Gegebenheiten. Zum einen war die Solidarität zwischen benachbarten Dörfern keine Selbstverständlichkeit. Nicht selten weigerten sich die Bewohner eines Dorfes, das Land des vertriebenen örtlichen Großgrundbesitzers mit den Nachbardörfern zu teilen, auch wenn die staatlichen Stellen dieses Land Letzteren zuwiesen.[56] Es ist schwer zu sagen, ob hier die Vorstellung, rechtmäßiger Besitzer des Landes zu sein oder der Wunsch, das eroberte Land mit niemandem teilen zu müssen, entscheidend war. Letzteres spielte sicherlich eine große Rolle. So wurden mancherorts Dorfbewohner, die seit mehreren Jahren in einem anderen Dorf oder in einer Stadt lebten, nicht mehr als Teil der Dorfgemeinschaft akzeptiert und von der Landumverteilung ausgeschlossen, wenn sie ins Dorf zurückkehrten. Das konnte sogar heimkehrende Soldaten betreffen.[57]

Andererseits zeigte sich nun, dass die Abschaffung der Leibeigenschaft von 1861 und die Reformen Stolypins von 1906-1911 noch keine einheitliche Bevölkerungsschicht der Bauern hatten schaffen können. Gerade im Lichte der revolutionären Landaufteilung weigerten sich die ehemals leibeigenen (*pans'ki*) Dörfer, das Land der lokalen Großgrundbesitzer mit den Dörfern der ehemaligen Staatsbauern (*kazenni*) zu teilen. In manchen Dörfern, die sowohl einen „Leibeigenen-" wie auch „Staatsbauern"-Teil

53 *Chutir* bezeichnet eigenständige Bauernwirtschaften, die außerhalb der Dörfer lagen und vor allem im Zuge der Stolypinschen Reformen in größerer Zahl entstanden.
54 CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 41, Ark. 282.
55 CDAVO, F. 1092, O. 2, Spr. 73, Ark. 27.
56 CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 41, Ark. 40, 463; CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 42, Ark. 47 f.; *Baker*: Beyond the National… (Anm. 5), S. 53-56.
57 CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 41, Ark. 40.

hatten, ging die Spaltung mitten durch die Dorfgemeinschaft.[58] Ganz offenbar war die überlieferte soziale Identität der Bauern immer noch hochaktuell.

Die Dorfgemeinschaften übernahmen sogar eine so grundlegende Rolle des Staates wie die Strafverfolgung. Von der Jahreswende 1917/1918 und aus der ersten Hälfte des Jahres 1918 sind zahlreiche Fälle von Selbstjustiz der Dorfgesellschaften über ihnen bekannte Diebe und andere Kriminelle bekannt. Für gewöhnlich kam eine Dorfversammlung zusammen, auf der diskutiert wurde, was mit den im Dorf lebenden Pferdedieben, Räubern etc. geschehen sollte. Als beschlossenes Strafmaß waren dabei Hinrichtungen üblich, deutlich seltener kamen Prügelstrafen vor. Die Berichte darüber lassen auch vermuten, dass die Betroffenen selbst nicht immer anwesend waren. Auch lief es bisweilen chaotisch und spontan ab.[59] In manchen Fällen wurden die Hingerichteten sogar außerhalb des Dorfes, auf dem Feld oder im Wald vergraben, ohne ihnen eine Bestattung nach christlichem Ritus zu gewähren.[60] Somit bedeutete ein negativer Beschluss der Dorfversammlung für die Betroffenen einen Ausschluss aus der Dorfgemeinschaft und den Entzug jeglicher Rechte und Ansprüche, selbst elementarer Grundrechte auf Leben und des Anspruchs auf eine christliche Bestattung.

Dabei bedienten sich die ukrainischen Bauern keiner kodifizierten Gesetze, sondern orientierten sich an elementaren Vorstellungen von Recht und Gerechtigkeit. Der bäuerliche Gemeinsinn ersetzte hier das Strafgesetzbuch, so dass die Legitimität der einzelnen Entscheidungen für die Dorfbewohner offensichtlich war, wenn sich auch die Vorgehensweise von Fall zu Fall und von Dorf zu Dorf unterscheiden konnte.

Bäuerlicher Nationalismus

Die Dorfrepubliken boten auch den Rahmen, in dem die protonationalen Vorstellungen der ukrainischen Bauern umgesetzt werden konnten. Statt überregionaler „vorgestellter Gemeinschaften“[61] ging es hierbei um empirische Gemeinschaften vor Ort und um ihre Identitäten.

Wie der Anführer des jüdischen „Bundes“ in der Ukraine Moshe Rafes bemerkte, hatten die ukrainischen Bauern eine Idee der eigenen, man müsste sagen ethnischen Identität entwickelt:

> […] die Bauernschaft hatte immer den „kleinrussischen“ Dialekt benutzt und obwohl sie nicht vom Nationalbewusstsein erfasst war, so

58 CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 41, Ark. 40.
59 Besonders viele solcher Fälle bäuerlicher Selbstjustiz sind aus dem Gouvernement Podolien überliefert, was am außerordentlich guten Erhaltungszustand der Akten der Gouvernementsverwaltung von Podolien von 1918 liegt. Von einer ähnlichen Größenordnung muss aber auch für andere Gouvernements ausgegangen werden, vgl.: CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 41, Ark. 56-58r, 63 f., 140, 228, 280, 287, 290 f., 295, 337.
60 CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 41, Ark. 58r, 63 f.; CDAVO, F. 1793, O. 1, Spr. 42, Ark. 297.
61 Siehe *Benedict Anderson:* Die Erfindung der Nation. Karriere eines folgenreichen Konzepts, Berlin: Ullstein 1998.

> hatte sie sich die Entgegenstellung der eigenen „*cholopischen*“[62] Sprache zur russischen Sprache, der Sprache der Bürokratie, der herrschenden Klassen der Stadt, angewöhnt.

Die Dominanz der Nichtukrainer in den Städten und in der staatlichen Bürokratie machte die soziale Identität der Bauern zu einem Synonym ihrer ethnischen ukrainischen Identität. So konnten soziale Forderungen leicht in nationale übergehen.[63]

Die Dorfversammlungen garantierten, dass die Entscheidungen nicht von Fremden aus der Stadt getroffen wurden, sondern von den „eigenen Leuten“, von den *svoji*, wie es auf Ukrainisch hieß. *Svoji* beschrieb dabei nicht nur eine lokale und soziale Zugehörigkeit, sondern war auch eine ethnische und kulturelle Kategorie. Das sicherte den ukrainischen sozialistischen Parteien schon 1917 bei diversen Wahlen beachtenswerte Erfolge unter der Bauernschaft, denn sie hatten sich nicht nur die sozialen Forderungen der ukrainischen Bauern auf die Fahnen geschrieben, sondern waren für diese auch dank der Sprache und dem Auftreten leicht als *svoji* erkennbar, was ihnen einen enormen Vertrauensvorschuss einbrachte.[64] Auf dieser Grundlage konnten die ukrainischen Bauern leicht politisiert werden, was sich auch in den Ergebnissen der Wahlen zur (russischen) Verfassungsgebenden Versammlung in der Ukraine Ende 1917 zeigte.[65] Auch auf dem allrussischen Bauernkongress forderten die Bauern die Autonomie für die Ukraine, einerseits weil sie davon überzeugt waren, dass dies ihren sozialen und wirtschaftlichen Interessen dienen würde, andererseits weil sie den ukrainischen Sozialisten in dieser Frage vertrauten.[66] Dies deutet darauf hin, dass sich die ukrainischen Bauern auf der Grundlage der Selbsterkenntnis als *svoji* tatsächlich auch als eine eigenständige ethnische oder gar nationale Kategorie zu begreifen begannen. Die Übertragung der realen Macht in die Dörfer hat diesen Prozess mutmaßlich verstärkt und beschleunigt.

Die Steigerung des ethnischen Selbstverständnisses der ukrainischen Bauern lässt sich besonders deutlich an ihrem Umgang mit der jüdischen Minderheit erkennen. Nach den Ergebnissen der Volkszählung von 1897 stellten die Juden in den von der UNR beanspruchten Gouvernements 9,7% der Bevölkerung. Dabei stellte die rechtsufrige Ukraine den Schwerpunkt jüdischer Besiedlung dar.[67]

Schon in den ersten Monaten des Jahres 1918 gab es zahlreiche Fälle von Ausschlüssen und Vertreibungen jüdischer Bewohner aus Dörfern sowie die ersten antijüdischen

62 *Cholopy* waren Knechte im vorpetrinischen Russland. Zu Beginn des 20. Jahrhunderts beschrieb der Begriff aber nur noch die einfachen, ungebildeten Bauern.
63 *Moše Rafes*: Dva goda revoljucii na Ukraine, Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo 1920, S. 7 f.
64 *Vynny*čenko (Anm. 31), S. 100-106.
65 *Guthier* (Anm. 3).
66 Siehe *Vynny*čenko (Anm. 31), S. 100-106; *Pavlo Chrystjuk*: Zamitky i materijaly do istoriji ukrajins'koji revoljuciji. 1917-1920 rr., 3 Bde., Wien 1921-1922, Nachdruck: New York: Vydavnyctvo Čartoryjs'kych 1969, Bd. 1, S. 46.
67 *Nikolaj Aleksandrovič Trojnickij* (Hg.): Pervaja vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 goda. Bd. 1, St. Petersburg: Izdanie Central'nogo statističeskogo komiteta Ministerstva vnutrennich del 1905, Tabelle 12; Daten für Taurien ohne die Krim siehe ebenda, Bd. 41, Tabelle 12.

Pogrome, begangen von ukrainischen Bauern.[68] Während der Aufstände gegen das Hetmanat im Sommer 1918 erreichte die antijüdische Ausrichtung ukrainischer Dörfer eine neue Stufe. Die Agitatoren der Aufstände riefen gern und oft zur Befreiung von der Herrschaft der Juden auf. Auch die Fragebögen des Jüdischen Öffentlichen Hilfskomitees für die Opfer der Pogrome und Naturkatastrophen von 1921 zeigen, dass sich in dieser Zeit das Verhältnis zwischen dem jüdischen und nichtjüdischen Bevölkerungsteil in verschiedenen Ortschaften deutlich verschlechterte. Es verbreitete sich die Überzeugung, die Juden hätten die Deutschen in die Ukraine gebracht und zögen ihre Vorteile aus der Besatzung.[69] Wie die Ironie der Geschichte es wollte, waren antisemitische Überzeugungen auch den Besatzungsmächten selbst nicht fremd.[70] Auch die Hetmanat-Beamten waren antisemitisch orientiert und schrieben z.B. die Teuerung der Lebensmittel der Tätigkeit jüdischer Händler zu.[71] Während des großen Zvenyhorodka-Tarašča-Aufstands wurden Judenpogrome der Aufständischen zum festen Bestandteil des revolutionären Kampfes der ukrainischen Bauern.[72] Diese Entwicklung sollte 1919 ihren tragischen Höhepunkt erreichen.

Dabei ging es den aufständischen Bauern nicht nur um Selbstbereicherung auf Kosten der Juden, sondern auch ausdrücklich um eine ethnische Säuberung ihrer Dörfer, auch im Sinne einer Nationalidee. Ein in dieser Hinsicht bezeichnender Fall fand Anfang April 1919 in dem nördlich von Kiew gelegenen Dorf Novi Petrivci statt. Die dortigen Aufständischen nahmen die jüdischen Dorfbewohner fest und riefen eine Dorfversammlung zusammen, um darüber zu entscheiden, was mit den Juden geschehen sollte. Während die älteren Bauern dafür plädierten, sie „bloß" aus dem Dorf zu vertreiben, forderten die jüngeren den Tod der Juden, denn, so ihre Argumentation, man würde die Juden nun in der ganzen Ukraine ertränken und töten, Novi Petrivci sollte in dieser Hinsicht nicht zurückbleiben.[73] In diesem Fall war die Argumentation für die ethnische Säuberung des Dorfes eine eindeutig nationale, denn sie schloss auch eine klare Vorstellung davon ein, was in anderen, ausdrücklich ukrainischen Regionen stattfand und sah das als Leitlinie für das Verhalten der Dorfbewohner an. Nicht alle Dörfer beteiligten sich an der antisemitischen Gewalt, einige nahmen „ihre Juden" sogar ausdrücklich in Schutz, das waren aber eher Ausnahmen, und diese Solidarität beschränkte sich denn auch in der Regel auf die „eigenen Juden".[74]

Die Judenpogrome waren eine nicht zu vernachlässigende Erscheinung des ländlichen Alltags jener Zeit. Nach Berechnungen von Nahum Gergel waren die Aufständischen und Bauern für ca. 25% der Pogrome während des Bürgerkriegs in der

68 *Il'ja Čerikover*: Antisemitizm i pogromy na Ukraine 1917-1918 gg., Berlin: Ostjüdisches Historisches Archiv 1923, S. 131-134.
69 GARF, F. R-1339, O. 1, D. 436, L. 2r-3; GARF, F. R-1339, O. 2, D. 18, L. 42, 51; Čerikover (Anm. 68), S. 179.
70 CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 75, Ark. 39; *Frank Grelka*: Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42, Wiesbaden: Harrassowitz 2005, S. 232-237; Čerikover (Anm. 68), S. 164-168, 179.
71 CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 77, Ark. 10-14; CDAVO, F. 1216, O. 1, Spr. 79, Ark. 11-15 (11r-12).
72 *Čerikover* (Anm. 68), S. 174-178.
73 *Miljakova* (Anm. 43), S. 96.
74 GARF, F. R-1339, O. 1, D. 421, L. 61; *Heifetz* (Anm. 43), S. 134-140.

Ukraine verantwortlich.[75] Die Folge war eine bis dahin nicht gekannte ethnische Entflechtung. Während die Mehrheitsbevölkerung aus den hungernden Städten in die besser versorgten Kleinstädte und Dörfer migrierte, suchten viele Juden gerade in den größeren Städten Schutz vor Pogromen. Das Siedlungsbild der jüdischen Minderheit in der Ukraine war am Ende des Bürgerkriegs ein anderes als vor der Revolution geworden. 1897 lebten 43,96% der ukrainischen Juden in Großstädten, 35,98% in Städtchen und 20% in Dörfern. 1920 lebten hingegen 78,9% der Juden der Sowjetukraine (ohne die Gouvernements Wolhynien, Podolien und Zaporižžja) in Großstädten, 12,1% in Städtchen und nur 9% auf dem Lande.[76] Die Homogenisierung der Dörfer fand somit nicht nur in wirtschaftlicher Hinsicht, sondern auch im Bereich der ethnischen Zusammensetzung statt.

Dieser bäuerliche Nationalismus kam ohne eine ausformulierte Ideologie aus, weil er dessen Trägern als selbstverständlich erschien. Auch spielten in die Praxis der antijüdischen Gewalt verschiedene Motive hinein, vor allem wirtschaftlich-sozialer Antagonismus, der Wunsch nach Selbstbereicherung und religiöse Unterschiede. Doch alles in allem ist eine Unterscheidung in „uns" und die „anderen" entlang ethnischer Grenzen durch die ukrainische bäuerliche Bevölkerung dieser Zeit nicht zu verkennen.

Anders als im Falle des „gewöhnlichen" Nationalismus wurde diese Kategorisierung hier aber anstatt eines überregionalen nationalen Territoriums nur im Rahmen der Dorfgesellschaften angewandt. Diese waren aber auch die realen politischen Einheiten, über die die ukrainischen Bauern die Verfügungsgewalt hatten. Und da die Bauern in ihrer Auseinandersetzung mit den Bolschewiki auf den Prinzipien der Autonomie ihrer Dorfrepubliken bestanden, „erhielt der von den Bauern erträumte Staat (praktisch stillschweigend) die Färbung, Sprache und Religion der herrschenden lokalen nationalen Gruppe", wie Andrea Graziosi treffend anmerkt.[77] Auf diese eigenwillige Weise brachten sie gewissermaßen das Nationale mit dem Politischen in Übereinstimmung, wie es die berühmte Definition des Nationalismus von Ernest Gellner vorsieht.[78] Dass der Übergang zum vollwertigen modernen Nationalismus hier nicht stattfand, liegt in erster Linie am unzureichenden Bildungsstand (vor allem der ukrainischsprachigen Bevölkerung), an der Theorieskepsis der bäuerlichen ukrainischen Gesellschaft, am eingangs erwähnten Vertrauensdilemma, in dem sich die Dorfgesellschaften befanden und das eine überregionale Organisation unmöglich machte, und an der mangelnden Erfahrung der ukrainischen Bauern im eigenständigen überregionalen politischen Handeln vor 1917.

Aufständische auf dem Rückzug

1920 und 1921 hatten die Aufständischen nur noch die Wahl zwischen der oben beschriebenen Taktik großflächiger Manöver und dem Rückzug in die Wälder, wobei

75 *Nahum Gergel*: The Pogroms in the Ukraine in 1918-1921, in: YIVO Annual of Jewish Social Science, 1951, S. 245.
76 *J. Coralnik*: Die Juden in der Ukraine, in: Blätter für Demographie, Statistik und Wirtschaftskunde der Juden 3, 1923, S. 126-145.
77 *Andrea Graziosi et al.*: „Nezručnyj klas" u modernizacijnych projektach, in: Ukrajina Moderna 17, 2010, S. 9-44 (16).
78 *Ernest Gellner*: Nations and Nationalism, Oxford: Blackwell 1983, S. 1.

die erhöhte Konzentration der roten Truppen in der Ukraine die zweite Option begünstigte. Nur noch topographisch schwer zugängliche oder entlegene Gegenden konnten durch die Aufständischen verteidigt werden. So taucht beispielsweise die im südlichen Gouvernement Kiew gelegene Gegend von Cholodnyj Jar („Kalter Graben"), in den sowjetischen militärischen Berichten aus dieser Zeit kaum auf, obwohl sie in der Zwischenkriegszeit in den ukrainischen nationalistischen Kreisen als Ort des erfolgreichen national-ukrainischen Widerstands gegen die Bolschewiki einige Berühmtheit erlangte.[79] Dies lässt darauf schließen, dass die Eigenständigkeit des Gebiets dank seiner Unzugänglichkeit von den Bolschewiki geduldet wurde, solange die dortigen Aufständischen keine Gefahr für die Sowjetmacht in den umliegenden Ortschaften darstellten. Über die Selbstorganisation der in dieser Gegend befindlichen Dörfer ist uns leider wenig bekannt, da die vorhandenen Quellen sich für die militärischen Aspekte interessieren oder, wie die Memoiren von Horlis-Hors'kyj, äußerst unzuverlässig sind. Ob die Bauern von Cholodnyj Jar so nationalbewusst waren, wie Horlis-Hors'kyj es beschreibt, lässt sich aus diesem Grund ebenfalls schwer feststellen. Dass die Otamany aus diesem Gebiet aber an Versuchen überregionaler Koordination teilnahmen, lässt darauf schließen, dass eine überregionale Identität wenigstens bei ihnen vorhanden war.[80]

Andere, kleinere Verbände mussten sich darauf beschränken, aus den Wäldern heraus Überfälle auf kleinere Einheiten der Rotarmisten oder auf Mitarbeiter der Sowjetmacht zu verüben und ihnen ggf. die zuvor requirierten Güter wie Lebensmittel, Getreide oder Vieh wegzunehmen. Diese Beute konnten die Aufständischen für sich behalten, verkaufen oder den Bauern zurückgeben, von denen sie zuvor eingezogen worden waren.[81] Auch wenn dadurch die Sowjetmacht nicht mehr in ihrer Existenz gefährdet werden konnte, ließ sich auf diese Weise aber wenigstens die Autonomie der entlegenen Dörfer und Bauernhöfe einigermaßen aufrechterhalten.

Mit der Festigung der Sowjetmacht suchten nun die ukrainischen Bauern nach einem tragbaren Kompromiss zwischen der Herrschaft der Bolschewiki und ihren eigenen Interessen.[82] Angesichts der Kriegsmüdigkeit, der militärischen Übermacht der Bolschewiki und des Mangels an Alternativen mussten die Bauern die Etablierung der Sowjetmacht akzeptieren. Die schweren Epidemien, die Hungersnot von 1920-22, wirtschaftliche Zerrüttung und die allgegenwärtigen Räuberbanden machten diesen Kompromiss für die Bauern letztlich unumgänglich. Statt ihrer Autonomie mussten sie sich mit den Zugeständnissen der siegreichen, aber ebenfalls erschöpften Bolschewiki im Rahmen der Neuen Ökonomischen Politik (NEP) zufriedengeben. Doch ließ auch diese auf sich warten, wurde doch die Naturalsteuer von 1921 noch praktisch in Höhe der alten Getreiderequirierungen und ebenfalls unter Waffeneinsatz

79 Siehe *Jurij Horlis-Hors'kyj*: Cholodnyj Jar, London: Ukrainian Publishers Ltd. 1967.
80 Siehe *V"jačeslav Vasylenko*: Pidhotovka antybil'šovyc'koho povstannja v Ukrajini u 1921 r. (Za dokumentamy HDA Služby bezpeky Ukrajiny), in: Z archiviv VUČK-GPU-NKVD-KGB, 2008, S. 138-196 (143, 145).
81 Zum Beispiel RGVA, F. 25880, O. 1, D. 107, L. 84; RGVA, F. 25880, O. 2, D. 91, L. 1; RGVA, F. 25880, O. 2, D. 25, L. 28, 50.
82 *Baker*: Groping toward Soviet Power… (Anm. 5).

eingezogen.[83] Durch die Kollektivierung und Hungersnot Anfang der 1930er Jahre wurde schließlich der letzte bäuerliche Widerstand gebrochen. Die bäuerlichen Vorstellungen der nach der Revolution anzustrebenden gerechten Gesellschaftsordnung gerieten damit in Vergessenheit, da sie weder im sowjetischen noch im exilukrainischen historischen Narrativ Platz fanden.

83 *Hanža* (Anm. 5), S. 56-59; *Graziosi*: Velikaja krest'janskaja vojna… (Anm. 5), S. 38-40.

Andrei Zamoiski

Military Pogroms, Jewish Self-Defence Units and the New Order in the Belarusian Lands, 1918-1921

The Jewish self-defence detachment in the shtetl Ščadryn[1] was organized in March 1921. Twenty Jewish men decided collaboratively to defend their houses and families from local gangs, who operated nearby in the woods.[2] This small paramilitary unit was established at the same time when the military conflicts seemed to have ended in Eastern Europe. Due to the Treaty of Riga signed on 18 March 1921 a peaceful life should have begun for the vast territories of this part of Europe. However, inhabitants of many places like Ščadryn, tired of a long period of wars and unrests, did not feel safe. This typical shtetl located in Central Belarus was populated by Jews engaged in trade, handicraft industry, and agriculture. Wars and revolutions affected greatly their life. Due to the revolutionary changes, many of them had to adapt to new political circumstances. The civil war started after the Russian revolutions of 1917 and the banditry affected new victims on the local level. Many Jewish communities were being attacked by various paramilitary groups. News and rumors about acts of violence forced people to protect their own lives by themselves, as the new Soviet state was not able to organize the proper defence. In some cases an armed group of local people could even resist attacks from bandits and anti-Soviet rebels than the war weary Red Army soldiers from local garrisons. New challenges forced the people to abandon their peaceful occupations and to demand rifles from the Soviet authorities. At its beginning, the Ščadryn self-defence consisted solely of members of the Russian Communist Party and the pro-Communist youth organisation (Komsomol), as the Soviet authorities trusted and armed only this group of the shtetl residents. However, in May 1921 under the fear of massive gang attack, about 60 Jews (most of them were craftsmen) joined the ranks of the paramilitary unit. When the danger of the riots was over, the Ščadryn Jewish self-defence unit was reorganized into a special detachment of 20 people to fight local criminals.[3]

The case of Ščadryn is just one example of the process of transition *from war to peace* at the western periphery of the former Tsarist Empire. The pogroms against the Jewish population, a widespread phenomenon during the Russian Civil war, and activity of the Jewish self-defence units shed light on the dynamics and logics of establishing and maintaining order between the collapse of the Russian Empire and the establishing of a post war order almost unaffected by the peace conference of Paris. In this chapter establishment of the new political and social order as well as the position of the Jews in this new society in the making will be explored. In accordance

1 Names and geographic names are given in Belarusian.
2 *Report about Ščadryn self-defense (1921)*. In: Ihar Puškin, *Uzbroeny supraciŭ va Uschodnjaj Belarusi (20-30-ia gady XX st.)*: *Dakumenty i matjeryialy*. Minsk: Medysont, 2009, p. 37.
3 Ibid.

with the concept of this volume, the perspective on local agents and their opportunities to shape a new order, the legacy of vanished political spaces like the Tsarist Empire become more clear. The impact of violence on the relations between different actors (Jews, peasants, warlords, the Bolsheviks, the Polish military authorities) is discussed as well.

The collapse of the Russian Empire, establishment of new states on its ruins, all-embracing political changes caused in the result of Russian revolutions and the Brest-Litovsk Treaty greatly affected the life of the Eastern European region. Parallel to political transformation the vast regions experienced paramilitary violence.[4] For many people violence in the discussed period became part of their everyday life. In the dark period of political unrests caused by the Great War the Jews were the group who would naturally suffer from violence. The Polish historian Jerzy Tomaszewski pointed out that the Jews were the most vulnerable people to be attacked by different armed groups.[5] The question of how to define pogroms still persists, as many acts of violence and incidents against the Jews were commonly and loosely labeled as "pogroms".[6] In this article under the definition "pogrom" massive and organised acts of anti-Jewish violence are considered. The question of this chapter is how did Jews manage to defend themselves in the period of upheavals and how effective were those attempts?

Historiography

Historiography of the pogroms in the post-Russian Empire is rich. The majority of works focus on the case of Ukraine, where Jewish communities experienced a large number of attacks committed by all fighting actors and faced great human losses, many Jewish places were ruined.[7] Within the Soviet nationality policy in the 1920s a number of works on anti-Jewish violence were published in the Soviet Union, some of them were based on rich documentary sources.[8] After the Second World War due to the rise of Soviet state anti-Semitism, the problems of anti-Jewish attacks were not widely discussed. Soviet historians described anti-Jewish violence only as acts of "political gangsterism" directed against the

4 *Introduction*. In: Jochen Böhler/Włodzimierz Borodziej/Joachim von Puttkamer (eds.), *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*. München: Oldenbourg Verlag, 2014, p. 5.

5 Jerzy Tomaszewski, *Some Methodological Problems of the Study of Jewish History in Poland between the World Wars*. In: Polin. Poles and Jews: Renewing the Dialogue 1, 1986, pp. 163-175 (171).

6 See: David Engel, *What's in a Pogrom? European Jews in the Age of Violence*. In: Jonathan Dekel-Chen et al. (eds.), *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History*. Bloomington: Indiana University Press, 2010, pp. 19-37 (26).

7 Elias Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*. New York: Seltzer, 1921; Sergej I. Gusev-Orenburgskij, *Bagrovaja kniga: Pogromy 1919-1920 gg. na Ukraine.* Charbin: Dekopo, 1922; Il'ja (Elias) M. Tcherikover, *Antisemitizm i pogromy na Ukraine, 1917-1918: k istorii ukrainsko-evrejskich otnošenij*. Berlin: Ostjüdisches Historisches Archiv, 1923; Joseph Schechtman/Elias Tcherikover (eds.), *The Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments (1917-1920): Historical Survey with Documents and Photographs*. London: J. Bale & Danielsson, 1927; Iosif Schechtman, *Pogromy Dobrovol'cheskoj armii na Ukraine*. Berlin: Ostjüdisches Historisches Archiv, 1932; Michael Malet, *Nestor Makhno in the Russian Civil War*. London: The Macmillan Group, 1982; Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920*. Cambridge: Harvard University Press, 1999.

8 Zelman Ostrovskij, *Evrejskie pogromy v 1918-1921 gg*. Moskva: Izdatel'stvo škola i kniga, 1926.

young Soviet republic, and practically did not mention the nationality of the victims.[9]

In comparison with works on pogroms in Ukraine, the literature on anti-Jewish violence in Belarus is not as rich, though Belarusian and Israeli authors have paid certain attention to anti-Jewish violence in this region.[10] The official Belarusian historiography simplified the vision of the interethnic relations in Belarus in the mentioned period.[11] The general approach in the Belarusian historiography is to portray Belarusian-Jewish relations as "tolerant", although the situation was more complex, and it was closely related to various social, economic, ethno-cultural and even socio-psychological problems. However, there is another approach shared by some Ukrainian and Belarusian authors, portraying anti-Soviet rebels and atamans as national heroes who fought against the Bolsheviks aiming to win independence for their homeland. Within this approach their role in massive attacks on the civil population (especially Jews) has been denied or minimised.[12] However, the rich published and unpublished sources demonstrate the "anti-Jewish" orientations of many of those actions that even had been recognized by the authorities of Soviet Belarus, during the spread of banditry in the region in 1921.[13]

Though research was done investigating the fate of the Belarusian Jewry in this area,[14] pogroms in Belarus are still in the shadow of the pogrom catastrophe that was happening in neighbouring Ukraine. According to the estimations of Russian historians, in 1918-1920 more than 1,500 anti-Jewish pogroms were committed in 1,300 Ukrainian places. According to various estimates, from 50-60,000 up to 200,000 Jews were killed or later died of injuries.[15] This anti-Jewish violence was broadly discussed in European and American press. The trial of Sholom Schwartzbard, who assassinated Petliura in Paris in 1926, attracted greater attention to the crimes committed on Jews in Ukraine.[16]

9 Rastislaŭ Platonaŭ, *Belarus' u mižvaenny peryiad: Staronki palityčnaj gistoryi ŭ svjatle archiunych krynic*. Minsk: Belnidad, 2001; Aleksei G. Chochlov, *Krach antisovetskogo banditizma v Belorussii v 1918-1925 godach*. Minsk 1981.

10 Daniil Romanovskij, *Otnošenija meždu evrejami i okružajuščim neevreiskim naseleniem v gody vtoroj mirovoj vojny: k postanovke problem.* In: Inna Gerasimova (ed.), *Evrei Belarusi. Istoriia i kul'tura*, vol. 5, Minsk 2000, pp. 93-114; Leonid Smilovitskij, *Evrei v Turove: istorija mestečka Mazyrskogo Polesia*. Jerusalem: Tel Aviv University, 2008.

11 Eduard Dubianecki, *Pryčyny i prajavy mižnacyianal'nai napružanasci ŭ BSSR u 20-ya gady.* In: *Belarusika, Nacyjanal'naja palityka i mižnacyjanal'nyja adnosiny na Belarusi ŭ XX stagoddzi.* Minsk: Nauka i technika, 1997, pp. 103-107 (106).

12 Nina Stužynskaia, *Bilarus' buntivna: Z istoriji zbrojnogo antiradjans'kogo sprotivu v 20-ti rr. XX stolittja,* Minsk: Varskin, 2001; Volodimir Serhiyčuk, *Pogromi v Ukraini: 1914-1920. Vid štučnich stereotipiv do girkoi pravdy, prichuvanoj v radjans'kich arhivach*. Kyiv: Telegi, 1998; Puškin, *Uzbroeny supraciŭ* (as cited in note 2).

13 The Protocol "*The struggle against the bandits*" of the meeting of the Central Committee of the Communist Party of Belarus on April 28, 1921, National Archives of the Republic of Belarus (NARB), fond 4p, opis 1, delo 425, list 55.

14 Emanuil Ioffe, Benjamin Melcer, *Joint v Belarusi*. Minsk: Magicbook, 1999; Elissa Bemporad, *Becoming Soviet Jews: The Bolshevik Experiment in Minsk*. Bloomington: Indiana Univ. Press, 2013.

15 Lidia Miljakova et al. (eds.), *Kniga pogromov. Pogromy na Ukrainie, v Belorusii i Evropejskoi časti Rossii v period Graždanskoj vojny. 1918-1922 gg. Sbornik dokumentov*. Moskva: Rosspen, 2007, p. VII.

16 See: David Engel (ed.), *The Assassination of Symon Petliura and the Trial of Scholem Schwarzbard 1926-1927*: *A Selection of Documents*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.

The legal consequences of anti-Jewish actions in Belarus were in fact minimal. Acts of anti-Jewish violence ranged from single attacks to mass pogroms of Jews. They were committed by different actors: retreating Polish troops for instance, who looted and destroyed Jewish property in Central Belarus and Polesia in the summer of 1920; followed by the so-called "army" of Stanislaŭ Bulak-Balachovič (in the autumn of 1920) and the various "green gangs" consisting of enemies of the Bolsheviks, deserters and local peasants (1920-1922).

There is the question how the process of state-building and the new order is related to the story about Jewish self-defence, how it is related to the old Russian empire an how far the activities taken by Jews describe changed Jewish policies in general? Jews of the former Tsarist Empire inherited the idea of self-defence and certain experience from the previous epoch. After the Great War the Jews had to adopt the JSD strategies in accordance with the new political realities. Jewish self-defence in the discussed timespan of 1918-1921 was not able to affect the global policy and this geographic space, where new borders were established after Brest-Litovsk and Riga Treaties. It hardly made an impact on the dynamics of the establishment of new states and institutions of power. Jewish self-defence was an attempt of some residents to prevent pogroms in their localities, to counteract anti-Semitic attacks in the period of chaos fuelled by the spread of banditry, and to protect their families and property.

This article focuses on the establishment of Jewish self-defence in Soviet Belarus as a reaction to the pogroms that occurred in the period of post-war political transformation in the region. The article will also discuss the problems of the local actors, who committed pogroms and brutally attacked the Jewish population. Geographical frames follow the borders of the Belarusian Soviet Socialist Republic (BSSR), established by the Bolsheviks in January 1919 and re-established later after liberation of the capital Minsk from the Polish troops in July 1921.

Brief overview of political changes in the region

In Belarus Jews as well as in Poland, Lithuania, and Ukraine constituted a relatively high proportion of population in cities and small towns. Their proportion could vary from between 40% to 90% of residents. Historically small towns played significant role as specific economic centers in rural areas. Many members of Jewish shtetl communities were involved in such economical activities as craft, petty commerce and handicraft industry. Belarusians were engaged mostly in agriculture and partially in the production of handicraft goods.[17]

Political transformations caused by the Great War, the revolutions of 1917 and local unrests made their strong impact on millions of people. In 1915, Belarus just like other western provinces of the Russian Empire became a territory divided by

17 See: Andrei Zamoiski, *Transformacija mesteček Soveckoj Belarusi. 1918-1939*. Minsk: Logvinov, 2013; Bemporad, *Becoming Soviet Jews* (as cited in note 14).

frontlines. When one regime or one military force changed, local people had to adapt to new social conditions. The complicated task was to survive in the political vacuum or to deal with different sides of the ideological and military conflict. Only in Belarus during the short period from 1917 to 1921 did authorities fluctuate so frequently between Russians, Germans, Poles, and the Bolsheviks. In 1917 the collapse of the Russian Empire as a result of the February Revolution meant the beginning of a new epoch. The same year brought new expectations and saw democratic changes within the activity of the Provisional Government and the collapse of the Western Russian Front, which had divided the Belarusian lands since 1915. The Front impacted the political situation in the entire region, mainly in the form of radicalisation of the soldiers, workers and peasantry, who were attracted by revolutionary ideas and actively indoctrinated by representatives of different political parties and groups.[18] 1918 started with German occupation and attempts of Belarusian intellectuals to establish their state, called the Belarusian People's Republic.[19] At the same time on the unoccupied territories the new Soviet regime actively introduced the variety of reforms, which affected greatly all spheres of political, economic and social life. This period is known as war communism, when the new authorities brutally transformed economy. In 1919 the Bolsheviks established the Belarusian SSR, which later merged with the Lithuanian SSR with the aim of consolidating their power in these territories. This short-lived puppet state was dismantled by Polish troops, who occupied the region. During the Polish-Soviet war in the summer 1920 the Polish authorities were replaced by the Soviet ones, which restored the Belarusian SSR. The eastern Belarusian provinces appeared in the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR), and were reincorporated back into the Belarusian SSR in 1924-1926.

Patterns of preventing anti-Jewish violence

In the pre-war Russian Empire Jewish communities had experienced pogroms, which occurred in many places. The first strong wave of anti-Jewish violence rolled through the Empire in 1881-1882.[20] The next wave of anti-Jewish violence occurred in the late imperial period beginning in 1903 when the Jews were accused of supporting anti-Tsarists movements and later the first Russian Revolution of 1905. The pogroms were committed in larger places Kishinev, Odessa, Homel', Białystok, and others. From the beginning of the Great War the local Jews suffered greatly from military actions as well from cruelties, performed by the Russian Imperial Army. Jewish

18 See: Robert Paul Browder et al. (eds.), *The Russian Provisional Government, 1917: Documents, Selected and Edited*. Stanford: Stanford University Press, 1961; James Bunyan et al. (eds.), *The Bolshevik Revolution, 1917-1918; Documents and Materials*. Stanford: Stanford University Press; London: H. Milford, Oxford University Press, 1934.

19 See: Nicholas P. Vakar, *Belorussia: The Making of a Nation, a Case Study*. Cambridge: Harvard University Press, 1956; Per Anders Rudling, *The Rise and Fall of Belarusian Nationalism, 1906-1931*. Pittsburgh, Pa.: Univ. of Pittsburgh Press, 2015, pp. 80-89; Wiktor Sukiennicki/Maciej Siekierski, *East Central Europe during World War I: From Foreign Domination to National Independence*. Boulder: East European Monographs, 1984, p. 773; Rainer Lindner, *Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrussland im 19. und 20. Jahrhundert*. München: R. Oldenbourg, 1999, p. 41.

20 See: John Klier et al. (eds.), *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

dwellers of many shtetls and cities were subjected to contributions and deportations to the internal regions of the Empire.[21]

The current historical literature identifies three patterns in the efforts to prevent pogroms, which can be labeled as: *intercession*, *self-defence*, and *systematic struggle against antisemitism*.[22] The "intercession" covered different attempts to intercede with local authorities in order to prevent anti-Jewish attacks. Representatives of Jewish communities appealed to governors, police, municipal bodies, etc., using different strategies (delegations, appeals, bribes to authorities). However, in some cases this was not a successful strategy. Instead Jewish communities of the former Pale often established their self-defence groups during anti-Semitic attacks or prior to stop them, for example during the first Russian Revolution of 1905. Usually these groups were established by representatives of Jewish political organisations (members of the Bund or Zionists).[23]

The Great War was the turning point in the life of Eastern European Jewry. The dwellers of bigger cities and small shtetls found themselves caught between the fighting sides, during the period of military conflicts in 1918-1921 they tried to survive under unprecedented brutalisation of the civilian population.[24] At any rate Jewish communities had to implement different strategies to prevent anti-Jewish violence.

Jewish politics in the period of revolutions

Within the enormous political transformations caused by the war, the Russian revolutions of 1917 marked a new stage in the political life of the former Pale of Jewish Settlement, which finally was abolished. The February Revolution raised great hopes among the Jews of the former Russian Empire, that they would enjoy the same civil rights and opportunities as the rest of the population. The Provisional Government officially declared that they would not tolerate anti-Semitic activity and pogroms.[25] Various Jewish parties, groups and unions were established in the pre-war period.[26] During the Russian revolution the members of the Bund (Algemeyner Yidisher Arbeter Bund in Lite, Poyln un Rusland), Zionists groups, Folkspartei (folkists) competed

21 See: Joshua A. Sanborn, *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*. Oxford, UK: Oxford University Press, 2014; Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I*. Cambridge: Harvard University Press, 2003.

22 Vladimir Levin, *Preventing Pogroms: Patterns in Jewish Politics in Early Twentieth-Century Russia*. In: Dekel-Chen et al., *Anti-Jewish Violence* (as cited in note 6), pp. 95-110 (96).

23 On Jewish self-defense during the first Russian revolution see: Inna Shtakser, *The Making of Jewish Revolutionaries in the Pale of Settlement Community and Identity during the Russian Revolution and its Immediate Aftermath, 1905-07*. New York: Palgrave Macmillan, 2014; Scott Ury, *Barricades and Banners: The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2012.

24 Piotr J. Wrobel, *Foreshadowing the Holocaust: The Wars of 1914-1921 and Anti-Jewish Violence in Central and Eastern Europe*. In: Böhler/Borodziej/Puttkamer, *Legacies of Violence* (as cited in note 4), pp. 169-208 (205).

25 *Postanovlenie Vremennogo Pravitel'stva ot 6 ijuna o vvedenii nakazanij za gosudarstvennuju izmenu* (6.07.1917), The State archives of the Russian Federation (GARF), fond 1779, opis 1, delo 151, list 1.

26 See: Jonathan Frankel, *Crisis, Revolution, and Russian Jews*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

to win popularity. Jewish organisations were actively involved in the political life, struggling for national rights and autonomy.[27]

The political transformations started in 1917 changed the system of local power, as the former administration of the Russian Empire was eliminated. Since 1917 *Soviets* (councils) were established, wherein the Bolsheviks intended to play the leading role. During the Russian Civil War the Soviets were replaced with revolutionary committees (*revkomy*). They were set up in the territories liberated from German and Polish troops in 1919-1920s as the primary administrative institutions. Meantime, in rural areas so-called poor people committees (*kombedy*) were established to split the peasantry politically.[28]

Since the retreat of the German, Polish and the Red Army in the period of 1918-1920 many areas in Belarus had been appearing under the "political vacuum". This was evident as well in Ukraine, where the controlling powers actively also fluctuated in 1918-1920.[29] In many places communists' cells conspired against the German and Polish occupation in 1918-1920. They followed instructions from Moscow and set up guerilla detachments; and many local poor people and deserters joined them. For example, the peasants in the area of Karma managed to establish their own "republic".[30] The annihilation of political liberties made it impossible for other political organisations to exist. Popular in the Belarusian provinces parties such as the Bund and SR (except the left wing) were dismissed by the Russian Communist Party, which aggressively discredited the political opponents.[31] Consequently many political organisations were undermined. Hence, certain active members of the opponent parties joined the Bolsheviks; others had to migrate or to experience all repressive measures of the Soviet regime. Many members of leftist parties collaborated with the communists: the left wings of the Bundists and Paolei Zionists joined the Jewish sections of the Russian Communist Party. For example, a special commission was organised to merge the Bund with the RCP(b) in autumn 1920.[32]

The Soviet authorities used terror to impose their power from the very beginning of their rule. The repressive machine began to operate already in 1918 when "revolutionary order" was consolidated through widespread death sentences and capture of hostages.[33] The passive resistance to the policy of Bolsheviks (smuggling, illegal trade, illicit distilling) was commonplace. The Soviet authorities implemented a wide variety of harsh methods to enforce their position among

27 Simon Rabinovitch, *Jewish Rights, National Rites: Nationalism and Autonomy in Late Imperial and Revolutionary Russia*. Stanford, California: Stanford University Press, 2014, p. 244.
28 See: Silvana Malle, *The Economic Organization of War Communism, 1918-1921*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985; Lewis H. Siegelbaum, *Soviet State and Society between Revolutions, 1918-1929*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
29 For more details on this see the chapter by Dimitri Tolkatsch in this edition, pp. 93-111.
30 Zamoiski, *Transformacija* (as cited in note 17), p. 62.
31 Vladimir I. Sološenko, *Bol'ševiki v bor'be s melkoburžuaznymi partijami v Belorussii*. Minsk: Belarus', 1981, p. 129.
32 Zvi Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics. The Jewish Sections of the CPSU, 1917-1930*. Princeton: Princeton University Press, 1972, pp. 294-296.
33 See: Aleksander Yakovlev/Anthony Austin/Paul Hollander, *A Century of Violence in Soviet Russia*. New Haven: Yale University Press, 2002, p. 34.

the population. In the small town of Sirocina, for example, the relations between the local Soviet activists and the main part of population had gotten so bad that armed clashes broke out. A school teacher demanding more donations for the established new Soviet school was wounded by residents; and a secretary conducting requisitions among traders and craftsmen was killed. Though the criminals were not identified, the Cheka arrested twelve people, half of them were shot (among them were Jews).[34]

Under the Bolsheviks' rule many pre-revolutionary Jewish organisations ceased activity or were dissolved by the revolutionary committees. Economy, especially the private trade, collapsed under the War Communism system. However, in spite of the repressions against political opponents, certain members of the Jews population managed to adapt to or even support the Soviet regime.[35] The new regime focused on modernisation targeted the Jewish community, even though it meant the destruction of the previous order.

The Bolsheviks during the first month in power tried to overcome the problems of ethnic contradictions. According to Soviet legislation, anti-Semitic propaganda was regarded as criminal, and its perpetrators were severely punished. In their propaganda, the Communists and the Red Army intended to present themselves advantageously as defenders of the Jewish population suffering from the pogroms committed by the White Guard army of Anton Denikin and various gangs.[36] Prevention of attacks on Jews by the Soviet authorities was done within the systematic struggle against antisemitism. In the Russian Empire this idea belonged to liberals and featured widely in the pre-war Russian press.[37] The Bolsheviks used the same methods in their political agenda. With help of the effective propaganda apparatus antisemitism waned during the Civil war and in the next decades, until the state antisemitism started to reemerge in the USSR in the late 1930s.[38]

It is necessary to admit the fact, that soldiers of the Red Army were also responsible for attacks on Jews, within so-called "revolutionary" anti-Jewish pogroms during 1917-1918. Such pogroms were committed by masses of demoralised soldiers or retreating military forces.[39] Many soldiers were affected by anti-Semitic propaganda. A bad reputation accompanied the soldiers and Cossacks of Semyon Budyonny. The Soviet Jewish writer Isaac Babel', a former soldier of Budyonny's First Cavalry Army, brightly portrayed the behaviour of the Red cavalrymen in his stories *Red Cavalry*.[40]

34 Zamoiski, *Transformacija* (as cited in note 17), p. 61.
35 See: Gitelman, *Jewish nationality* (as cited in note 32).
36 Oleg Budnickij, *Rossiiskie evrei meždu krasnymi i belymi (1917-1920)*. Moscow: Rosspen, 2005, p. 146.
37 Levin, *Preventing Pogroms* (as cited in note 22), p. 106
38 See: Gennadij Kostyrčenko, *Gosudarstvennyi antisemitizm v SSSR ot načala do kul'minacii: 1938-1953*. Moskva: Meždunarodnyj fond Demokratija, 2005.
39 Vladimir P. Buldakov, *Freedom, Shortages, Violence: The Origins of the "Revolutionary Anti-Jewish Pogrom" in Russia, 1917-1918*. In: Dekel-Chen et al., *Anti-Jewish Violence* (as cited in note 6), pp. 74-91 (86).
40 See: Isaac Babel, *Red Cavalry*. New York: W.W. Norton, 2003.

In the period of this chapter, Jewish policy in this region underwent considerable changes. The former actors who actively formed it (Jewish political parties, groups, and organisations) in the Soviet controlled zone, have been gradually swept out by a new political force. So-called "Jewish street" now appeared under the control of the Jewish communists (mainly Jewish sections until the beginning of the 1930s). The regime aimed at the Sovetisation of Jews, granting them possibilities of personal carriers in the Soviet apparatus, the use of Yiddish as an officially recognised language in the network of national bodies such as schools, councils, and other institutions. In the 1920s all Jewish groups posing as alternatives to Bolshevism still existed in Jewish communities but were gradually eliminated.

Anti-Jewish violence during the Polish-Soviet war

The arrival of the Polish troops and administration in Belarus in 1919 restored the so-called "bourgeois relationships" previously eliminated by the Bolsheviks. The private trade banned under the policy of the War Communism was reintroduced. However, under the Polish occupation there were points when the Jewish population was overburdened with so-called war contributions (payments demanded by "winners"), experienced humiliations and were put under forced labour for the Polish administration. For instance, the Jews of Babrujsk were forced to work during their holiest religious holiday Yom Kippur in 1919.[41]

Meanwhile the Polish authorities carried out an ideological anti-Soviet campaign, which possessed a very strong anti-Semitic character. Jews were closely identified with Bolsheviks.[42] From the other side many Poles accused the Jews, that they did not want to become citizens of the newly-reestablished Polish state, preferring to stay in Russia.[43] In the summer of 1920, the Polish troops retreating from Belarus looted Jewish property. In some places Polish soldiers started burning and destroying many municipal buildings, Jewish shops, workshops and houses. Polish soldiers mocked Jews, who were accused of sympathising with the Soviet regime. Terrorising the Jewish population the Polish troops as well aimed to leave devastated areas within a scorched earth policy before the arrival of the Red Army. Many places in the central parts of Belarus such as the city of Barysaŭ and small towns like Glusk, Seliba, Smilaviči, Smaleviči, Mir, Staŭpcy, Vuzda, and others suffered considerably.[44] For example, in July 1920 the retreating Polish troops inflicted losses on the Vuzda Jewish community. Its representatives managed to gather and transfer only a part of the war

41 Ostrovskij, *Evrejskie pogromy* (as cited in note 8), p. 24.
42 Jerzy Tomaszewski, *Pinsk, Saturday 5 April, 1919*. In: Polin. Poles and Jews: Renewing the Dialogue 1, 1986, pp. 227-251 (234).
43 Piotr J. Wrobel, *Foreshadowing the Holocaust: The Wars of 1914-1921 and Anti-Jewish Violence in Central and Eastern Europe.* In: Böhler/Borodziej/Puttkamer, *Legacies of Violence* (as cited in note 4), pp. 169-208 (196); Rudling, *Rise and Fall* (as cited in note 19), p. 106.
44 Miljakova et al., *Kniga pogromov* (as cited in note 15), pp. 553-558; Z. Mindlin, *Pogromy v Belorussii*. In: *Materialy ob antievrejskich pogromach. Pogromy v Belorussii. Pogromy, učinennye belopoljakami. Oficial'nye dokumenty, obsledovania i svidetelskie pokazania*, Vol. 1. Moskva: Izdanie Evobščestkoma, 1922, pp. 3-7; Bemporad, *Becoming Soviet Jews* (as cited in note 14), p. 28; Information sent to EKOPO from Smaleviči (July 1920), GARF, fond P-1339, opis 1, delo 463, list 72-73.

contribution demanded by the Polish military officers. Even this attempt to prevent attacks was not successful, as the Polish soldiers started looting and committed acts of violence against the civilian population. Acts of vandalism were also marked with burnings of Jewish houses.[45] It is necessary to admit that some Polish soldiers at the time committed crimes not only on Jews, but also on Belarusian peasantry.[46] Frankly speaking in many cases the Polish military command was not able to control behavior of all their soldiers, as other armies similarly did not manage to do so in this period. The crimes committed by the Polish army were widely used by the Soviet propaganda in the interwar period to demonise the Polish troops.[47]

Bulak-Balachovič's raid in Polesia

During the autumn campaign of 1920 against the Soviet state the detachments of Stanislaŭ Bulak-Balachovič and Boris Savinkov received rich support of Polish military authorities. After the ceasefire between Poland and the Soviet regime the Bulak-Balachovič's troops (consisting of soldiers of different nationalities who fought against Bolshevism during the Russian Civil War and the Polish-Soviet War) started an offensive in direction of Eastern Belarus and Russia in the region of Polesia. During the march across Eastern Polesia the troops attacked Mazyr, Turaŭ, Kalinkaviči and other places. The Red Army was not able to stop the experienced warriors. Facing strong resistance at the end of November Balachovič's troops returned to the territory controlled by the Poles, where they were interned.[48] However, the attacks against the Jews had both an ideological and criminal character.[49] During the pogroms in Mazyr, Turaŭ and other places soldiers of S. Bulak-Balachovič committed mass rapes.[50] This raid considerably worsened the situation in the whole region.

Establishment of Jewish self-defence units

As has been mentioned above, different Jewish groups and parties took their part in the establishment of self-defence forces during 1903-1905 to prevent attacks of pogrom-makers.

At the last stage of the Great War Jewish self-defence in Belarus started to organise spontaneously as a response to the power vacuum. Thus, in February 1918 before the arrival of the German army, the Bolsheviks left the city of Mazyr in Polesia. During

45 *Information on pogrom in Uzda* (July 1920). GARF, fond P-1339, opis 1, delo 458, list 80.
46 M. Baravy, *Pa kryvavych sljadoch*, Minsk: BDV, 1927, pp. 17-19.
47 A. Šarapaŭ, *Lager vaennapalonnych*. Minsk: BDV, 1935, pp. 8-10; Olimpiada Šekun et al., *Belorussija v bor'be protiv pol'skich zachvatčikov v 1919-1920 gg.: [sbornik vospominanij*]. Leningrad: Gospolitizdat, 1940.
48 Stanislaŭ Lis-Blonski, *Balachoŭcy. Svedčanni, dakumenty, dasledavanni*. Smalensk: Inbelkul't, 2014, pp. 159-162.
49 *Svidetel'stvo vrača*. In: Ostrovskij, *Evrejskie pogromy* (as cited in note 8), p. 70.
50 *Information received by JDC on some recent atrocities in Russia, Ukraine and Poland* (no date, 1920-1921), NY AR 1919-21 -4 -36, file 3167; Ostrovskij, *Evrejskie pogromy* (as cited in note 8), p. 55.

the anarchic times, the Jewish socialist parties Bund and Fareinigte collaboratively decided to form a self-defence unit composed of 200 people to prevent anti-Jewish actions from the Petliurites. The Jewish population even petitioned the Germans to occupy their city before it would be captured by the Ukrainian troops of Petliura. After the occupation of this city the population calmed down and the self-defence force was disbanded.[51]

Under the Polish occupation of Belarusian territories Jewish self-defence simply could not resist the brutalities of the regular Polish army. The same was true during the campaign of S. Bulak-Balachovič and B. Savinkov in Polesia in the autumn of 1920, as naturally it was not possible for Jewish communities to effectively confront well-armed troops. An attempt to establish a self-defence group in Homel' was not successful. When the news about hostilities reached the city, the member of the Jewish Party Poalei Zion immediately raised the question how to establish Jewish self-defence that could protect the city from the sad fate suffered by other shtetls and towns in Polesia like Kalinkaviči, Turau and others. The Soviet authorities reacted negatively to this idea, inviting young Zionists to join the Communist battalion as a stand-alone unit. The volunteers received old Russian rifles and all members of the party were mobilised. This unit was led by a member of their party Levin, a former shoemaker by profession. He was disabled in the Russian-German war, but possibly still had some military skills.[52] The self-defence group quickly mastered the art of shooting. However, the unit was only used for patrol duty. This distrust could be explained not only because they were not prepared to combat professional troops, but also by the fact that the Bolsheviks fought strictly against Zionists considering them as political enemies.[53]

In 1920-1921 Jewish self-defence units were organized in Paryčy, Ščadryn, Ljuban' and other places mostly in the central and southern region of Soviet Belarus'. Self-defence groups acted only in larger shtetls with a politically and socially active Jewish population. It is difficult to define exactly how many such units existed. Approximately up to 15 Jewish self-defence units were established in Belarus. Some of them appeared spontaneously after attacks by bandits and in places where the regular Red Army detachments were not able to defend Jews against such attacks. After the pogrom in Tal'ka, where the Jewish population had been robbed, young Jews mustered a self-defence group to fight the bandits.[54]

Jewish self-defence units included former frontline men who tried to install security in their townships and nearby areas, to protect the population of their townships or those who lived in the surrounding villages. Jewish self-defence groups were able to

51 *The report of the instructor A. Najdič to Evobščestkom on staying of S. Bulak-Balachovič troops in Mazyr in October-November 1920*. In: Miljakova et al.: *Kniga pogromov* (as cited in note 15), p. 620.
52 Moisej Gerčikov, *Puti-dorogi…V stroju (Gomel'skij period)*. In: Al'manach "Evrejskaja Starina" 8(44), 2006 http://berkovich-zametki.com/2006/Starina/Nomer8/Gerchikov1.htm, accessed 25 Feb. 2016.
53 Michael Beizer et al., *Dzerzinskii's Attitude toward Zionism*. In: Jews in Eastern Europe 1 (23), 1994, pp. 64-70 (66).
54 *Petition of Jews of Osipoviči to protect them, June 2, 1921*. In: Miljakova et al., *Kniga pogromov* (as cited in note 15), p. 688.

demonstrate their effectiveness in their own places by acting as a militia. They intensively fought against the banditry in their areas. In Kalinkaviči, Azaryčy, Loeŭ and other places bandit attacks were repulsed. The gangs were even afraid to attack Paryčy because the shtetl community also managed to organise their own brigade. However, this township was actually cut off from the world because the gangsters had blocked the roads.[55] Almost majority of Jewish self-defence managed to equip and arm themselves by their own means, although unauthorised weapons were forbidden by the Soviet authorities. So, in the town of Berazino, Jews managed to buy ten rifles for their small self-defence group. Owing to this fact the Jewish guards fought off the attack of several gangs.[56]

Jewish self-defence groups were not always effective. They were inadequately armed and unskilled; often they were not able to resist the anti-Soviet troops and gangs. The armed detachments of self-defence groups – instead of being effective military units – rather acted as an emotional support for the Jewish population. The fighting could be won only against small groups of bandits. The main problem of the Jewish self-defence units was the lack of firearms. Upon learning of an impending attack against Jews, the residents of the shtetl of Kovčycy delegated their representative to plead with the authorities to deliver weapons. He returned with good promises, but without weapons. The residents of the shtetl were left defenceless.[57] Jews of Ljuban' decided to set up a self-defence group at their collective meeting. They succeeded to receive a number of rifles from the Red Army detachment. However, when gangsters attacked this shtetl the local self-defence failed to repulse them.[58] Bandits usually received direct information from their agents. For example, they had managed to get a list of the Jewish self-defence volunteers and their family members in Pukhaviči.[59]

In Belarus during the pogroms of 1919-1921, Jewish self-defence units were established only in small towns, unlike in Ukraine, where the Odessa infantry battalion and JSD military units were organized.[60] In the major cities of Soviet Belarus these groups simply did not receive strong support from the Soviet authorities. Due to different reasons Soviet local authorities did not want to deal with Jewish militias, even with those directly subordinated to the Bolsheviks. First of all Jewish communists were opposed to this strategy of establishment of JSD units.[61] Probably those Soviet officials obstructed support and arms for provincial Jews directly because of the fear of the Jewish "petty bourgeois" and Zionist

55 *Report of the Paryčy small town council (October 1926)*. NARB, fond 4p, opis 10, delo 57, list 403.
56 *Report of Simchovič the head of the department of OSE in Berazino to Belarusian Commission of Evobschestkom about the growth of banditry in May and June 1921*. In: Miljakova et al., *Kniga pogromov* (as cited in note 15), p. 720.
57 Ostrovskij, *Evrejskie pogromy* (as cited in note 8), p. 70; Miljakova et al., *Kniga pogromov* (as cited in note 15), p. 716.
58 *Information on self-defense in Ljuban'*. NARB, fond 6, opis 1, delo 101, list 8.
59 *Report of OSE representative on pogrom in Puchaviči*. In: Miljakova et al., *Kniga pogromov* (as cited in note 15), p. 689.
60 See: Viktor Fajtel'berg-Blank/Viktor Savchenko, *Odessa v ėpochu vojn i revoljucij (1914–1920)*. Odessa: Optium 2008; Rodney Benjamin/David Cebon, *The Forgotten Zionist: The Life of Solomon (Sioma) Yankelevitch Jacobi*. Jerusalem: Gefen Books, 2012, p. 24.
61 Protocol "*The struggle against the bandits*" (as cited in note 13).

impact on the rest of shtetl population. The idea was discussed, that there was no sense to provide shtetl dwellers with ammunition and rifles because of the low strata of proletariat in such settlements. According to socio-demographic criteria, many shtetls did not have enough recruits who would readily join the self-defence force. Due to ideological reasons the Soviet authorities trusted only workers and members of Soviet administration, those groups which were typically concentrated in bigger settlements. Additionally young Jews, the potential JSD recruits, were incorporated in various Soviet armed forces, from the Red Army to the special detachments, whose task it was to fight banditry in their areas. In 1922 self-defence units were disbanded by the Soviet authorities. Some Jewish young men were invited into special military units to struggle against banditism.[62] At that time, the large-scale attacks ceased, and in the meantime the bandits attacked isolated Jewish colonies or Jewish families in villages. The leaders of the major gangs escaped to Poland. The closeness of the newly established Soviet-Polish border made the criminal situation even more complicated, as yesterday's enemies even after the signed Riga Treaty supported paramilitary troops acting on the neighbouring territory. The government of BSSR declared that the stationed in Poland anti-Bolshevik paramilitary forces made raids against the Soviet state and its institutions.[63] At the same time the local guerillas and rebels in Eastern Poland (or so-called Western Belarus and Western Ukraine) were supported by the Soviet side aiming to undermine the Polish rule on the territories populated with national minorities (Belarusians, Ukrainians, Jews).[64]

Jews and peasants

In defending their homes and struggling against the enemies of the Bolsheviks, Jewish self-defence groups came into conflict with local peasantry. Before the wars Jewish and Christian peasants in this region (Belarusians, Poles, Russians, Lithuanians) existed in two parallel words, separated from each other by religious, socioeconomic and cultural barriers. The period of wars and conflicts negatively affected relations between communities. Meanwhile the peasantry was split politically; some of them were attracted by the agrarian programme of the Bolsheviks, aiming to receive land plots of landowners and their rich neighbours (so-called "kulaks" or rich farmers), who were treated by the Bolsheviks as class enemies of the poorer peasantry.

Many peasants were angry about the policies of the Bolsheviks. Even the Soviet authorities had to admit that the peasantry was angered by the tactless behaviour of some Soviet Jewish employees who came from the neighbouring cities and participated in collecting taxes and requisitions in the rural areas. Within the

62 Zamoiski, *Transformacija* (as cited in note 17), p. 340.
63 Protocol "*The struggle against the bandits*" (as cited in note 13).
64 See: Wojciech Śleszyński, *Walka instytucji państwowych z białoruską działalnością dywersyjną 1920-1925*. Białystok: Polskie Towarzystwo Historyczne, 2005; Rudling, *Rise and Fall* (as cited in note 19), pp. 180-181.

campaign of grain confiscation (*prodrazvyorstka*) they demanded more than the peasants' households could provide.[65] That caused an increasing anti-Semitism among peasants.[66] The Jews being mostly an urbanised population in the region, they had a really poor knowledge of agriculture.

In the Russian Empire due to legal restrictions the Jews could not own land. An exception to this Tsarists policy was a small group of Jewish farmers, who ran their households in so-called agricultural colonies not far from shtetls. This occupation was not in favour in a traditional world of shtetl. In the period of war communism some impoverished Jewish families joined the agricultural colonies to survive, even if they had a poor understanding how to deal with a farm. Such facts led to contradictions with local peasants, who were opposed to Jewish agricultural activities due to the deficit of land in the area, and the prevailing stereotype of Jews as unskilled farmers.[67]

Besides the unpopular economic and social policy, the rural population was shocked by the repressive measures, which became an unavoidable attribute of the political life under the Soviet regime. However, the discontent with introducing the «new social order» flared into armed demonstrations and actions of public disobedience to the Bolsheviks that took place in all areas of the former Russian Empire. Efforts to overthrow the Soviet regime were treated by the administration as "kulak or White guard intrigues" and were severely punished. As a rule, such demonstrations happened where the Bolsheviks' position was weak enough, while the political enemies enjoyed certain public support in the area. The Red Army, detachments and Cheka suppressed the revolts. In Belarus with a considerable proportion of Jews in cities and small towns, it was natural enough that the Jews served in such units. For example, the Jewish officer of Sluck Cheka E. Stoliar noted that he "played an active role in the revolutionary events" fighting against the counter-revolutionaries and suppressing rebels in the region.[68]

The enemies of the Bolsheviks managed to find fertile soil for anti-Semitic propaganda, especially among the peasants, who suffered greatly from the requisitions and revolutionary taxes imposed by the Red Army, revolutionary committees and other soviet bodies. Farmers often sympathised with anti-Soviet troops and bandits. Some of them maintained warm relations with the rebels operating nearby. Soviet officials reporting on a pogrom in Ljuban' admitted that the local

65 Maryja Bjaspalaja, *Belaruskaia vëska ŭ peršyja gady NĖPa*. Minsk: Belaruski universytėt kul'tury, 1999, p. 32.
66 *From report of Berger sent by the Party to Čačersk district to collect the Extra Revolutionary Tax (Autumn 1920)*. In: Ales Petraškevič et al., *Kniga Pamiats': Gistoryka-dakumental'naja chronika raënaŭ Belarusi: Čačerski rayon*. Minsk: Belta, 2000, p. 136.
67 Andrei Zamoiski, *Evrejskie kolchozy Sovetskoj Belorussii v mežvoennyj period: stanovlenie, povsednevnye problemy, zabvenie.* In: *Tsayschrift: Žurnal po izučeniu evrejskoi istorii, demografii i ėkonomiki, literatury, jazyka i ėtnografii* 9 (4), 2014, pp. 78-98 (86).
68 *Recollections of E. Stoler, about anti-Soviet rebels in 1920*. In: Puškin, *Uzbroeny supraciŭ* (as cited in note 2), p. 47.

peasants, angered by the Soviet taxation policies, met the rebels as their saviours.[69] In many cases Belarusian peasants did not betray the gangsters.[70]

Consequences of the pogroms: Victims and devastation

Beginning in autumn 1920 and stretching over a period of one year, about 250 pogroms and bandit raids were carried out in Belarus.[71] The exact number of those wounded and killed remains unknown until today. The statistical criminal data was collected by different Soviet institutions, and according to official sources 1,748 families (7,096 people) were affected by pogroms, 1,100 people were murdered.[72] Evidently, this number includes only people killed during pogrom actions. Victims of single attacks against Jews may have been ignored, although they were reported almost daily. The official number of the wounded (about 150) was clearly underrated as all the attacks were accompanied by physical violence.[73] It is really difficult to establish the real number of injured people. Even the officers of the Society for the Protection of the Health of the Jews (OSE) and other Jewish bodies were not able to determine the exact number of victims.[74]

The ban on private trade, the nationalising of industrial enterprises and craftsmen's workshops hit hard on the Jewish economy. Also many Jewish households suffered greatly from pogroms in 1919-1921. For instance, the shtetl Padabranka populated mainly by Jewish craftsmen and traders could not restore its economy for several years since Galak's gang robbed this shtetl and set fire to it. In many cases, gangsters damaged or even stole craftsmen's instruments and merchants' goods as well as setting fire to Jewish shops, workshops and private houses.[75] Such attacks significantly undermined the economy of Jewish communities.

Since the Great War refugees became one of the gravest social problems in the region. The dramatic political changes in 1917-1921 produced many more refugees.[76] The situation in the former Pale in the beginning of the 1920s could be justifiably defined as a "humanitarian disaster". Victims of recent pogroms and refugees joined the number of affected people. The migration in Eastern Polesia complicated the already severe socioeconomic problems in the region. The atmosphere of fear literally paralyzed the Jewish population in shtetls, villages and agricultural colonies. Rumours of massacres of Jews were often spread by anti-Soviet forces. Many victims

69 *Report to the Narkomnac on the pogroms in Polesia* (1921). NARB, fond 782, opis 1, delo 5, list 12.
70 *Report of Dr. Raisky at the united meeting of public organizations in Homel'*. February 20, 1921. YIVO. Tcherikover papers, R-81, folder 106, P. 8584.
71 Illarion Ignatenko et al. *Inostrannaja voennaja intervencija v Belorussii 1917-1920*. Minsk: Navuka i technika, 1990, p. 298.
72 Nacional'naja Komissija CIK BSSR (ed.), *Praktičeskoe Razrešeniye Nacional'nogo Voprosa v Belorusskoj SSR*, vol. II. Minsk: Izdanie CIK BSSR, 1928, p. 17.
73 Ibid.
74 *Report of Dr. Raisky* (as cited in note 70).
75 Materials on pogroms collected by the Belarusian Narkomnac and Jewish Public Committee (1921-1922), NARB, fond 782, opis 1, delo 6, list 3.
76 See: Rabinovitch, *Jewish Rights* (as cited in note 27); Peter Gatrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I*. Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1999, p. 194.

of pogroms from various small towns sought shelter in larger cities, where the Red Army detachments could suppress disorder. Spontaneous resettlement of shtetl Jews had considerably increased the population of bigger cities, such as Minsk, Homel', Sluck and others.[77]

The wars and pogroms increased the number of widows and orphans. It was a specificity of Ukraine and Belarus that the number of orphans increased due to the pogroms and banditry activity. The significant number of Jewish orphans was revealed by the Jewish charitable organisations in the shtetls. Jewish agricultural colonies also suffered greatly from the pogroms. Many Jewish children had lost their parents during the wars and pogroms. In Chojniki, after being hit by a pogrom, the number of Jewish orphans reached 200.[78] Orphanages (*detdoma*) were established in urban and rural settlements in the beginning of the 1920s. According to some data, children's homes were set up in some small towns after the pogroms but existed only for a limited period. The legacy of the pogroms was still visible in the ethnic composition of orphanages at the end of decade. Jewish children officially comprised every fifth orphan in the republic, though some orphans could be adopted by families of the relatives. In the small town of Babinaviči the children's home (inhabited by about 30 children) was situated in the former palace of local aristocrats.[79]

The wild outburst of antisemitism after the First World War not only aggravated the social problems in the region (lack of housing, spread of diseases, and trauma), but it sizably impaired relations between the ethnic communities of Jews, Belarusians, Poles, Russians, and Ukrainians. The Jews had a hard time overcoming moral aftermath of the pogroms. Tensions and suspicions did not disappear and existed for a long period afterwards. For example, the Jews knew the local people who had participated in the pogroms and robbed their property.

During the collectivisation propagated by the Soviet regime Jewish dwellers were afraid to move to the collective farms, fearing that the peasants would take revenge upon them for receiving land. Even in the beginning of the 1930s one could observe many victims of anti-Jewish pogroms in some shtetls. Victims of pogroms were specifically keen to leave their afflicted settlements, looking for new possibilities in the bigger cities. This was one of the reasons for the massive Jewish migration from Belarusian shtetls during the interwar period.[80]

It is hardly a secret that the Soviet authorities in the 1920s profited greatly from the common misconception that only the Soviet state and the Red Army were reliable defenders of the Jewish population. This idea was propagated, for example, to collaborate with foreign Jewish organisations like the American Jewish Joint

77 Zamoiski, *Transformacija* (as cited in note 17), p. 220.
78 *Report of Dr. Raisky* (as cited in note 70).
79 Ivan Siargeenka, *Babinaviči Vicebskai akrugi*. In: Naš Kraj 2-3, 1926, pp. 56-58 (57).
80 Zamoiski, *Transformacija* (as cited in note 17), p. 220.

Distribution Committee (JDC) in order to foster Jewish agricultural colonisation of the Crimea in the 1920s.[81]

Conclusion

After the collapse of the Russian Empire and the Civil War political and social cataclysms caused the growth of anti-Jewish violence. The pogroms in the former Pale of Jewish Settlement became a menacing trial for many Jewish communities, families and individuals. These brutal actions, masterminded by different political forces, were effects of enormous political transformations that occurred in Eastern Europe, including the growth of nationalism and radicalisation within different social groups.

The Jews of Belarus were greatly affected by the military conflicts since 1915. Jewish communities in those territories and other similar regions of Eastern Europe (Ukraine) were divided politically and appeared between fighting armies; they experienced periods of weak state power and sudden changes in authority. The establishment of the Soviet regime in the rural areas of Belarus spanned the time of rebels and pogroms (1919-1921). The fact that the Jewish community tended politically to prefer the Bolsheviks in Belarus could be explained by the factor of anti-Jewish violence. Jews especially in defenceless shtetls, found themselves between the devil and the deep sea. On the one side, the policy of the Bolsheviks started transforming all previous habitual economic, spiritual and social life. Jewish communities experienced nationalisation of industrial enterprises, even small workshops, bans on private trade, attacks on religious norms, and struggle against traditional Jewish schools. On the other side, the fear of pogroms made the same people supporters of that authority, which would manage to protect them. In those cases when the new regime was not able to guarantee safety to local population, especially to such group as Jews, they attempted to protect themselves using their own resources.

During the period of 1918-1921 Belarus did not possess such strong Jewish military units as had been established elsewhere in Ukraine. Small in number detachments were set up in bigger shtetls, where groups of Jewish workers and craftsmen managed to equip themselves. In comparison with the period 1903-1905, the JDS in the pogrom period was established under the strict control of the new regime and to counteract not aggressive mobs but skilled soldiers (deserters, gangsters), who had already undergone the brutalities of the Great War as well as military conflicts after the Paris treaties. The Jewish self-defence phenomenon in the Belarusian case can be considered as an illustration of how an ordinary person or a "little man" (*malen'kij čelovek* according to Russian writer Anton Chekhov) was able to mobilise himself to protect his life, his family and his community. A shtetl dweller, who stayed aside from global policy and had only a vague understanding of what happened around politically, took a rifle to prevent attacks from hostile surroundings. In spite of limited activity

81 See: Jonathan L. Dekel-Chen, *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924-1941*. New Haven: Yale University Press, 2005.

caused by different factors the members of self-defence groups managed to protect their families from murderous attackers. However, one should not overestimate their importance to prevent bigger riots. In most cases the only salvation for the Jewish population in smaller places (villages and agricultural colonies for example) was to flee, to hide in the woods or to reach a bigger settlement protected by the Red Army.

The attitude of the Soviet authorities to this phenomenon of Jewish self-defence was complicated and depended on several different factors. The Soviet military and civil authorities attempted to adopt them for their own political and military agenda. They could tolerate the existence of the self-defence groups for a limited period of time, when the Bolsheviks were not able to stabilise the situation in rural areas on their own. Due to political reasons representatives of the Soviet regime did not completely use the potential for establishing new units and security of the Jewish population. The refusal of supplying weaponry did cost the lives of many Jews.

Mathias Voigtmann

Paramilitarismus im gesellschaftspolitischen Neuordnungsprozess. Kollektives Gewalthandeln deutscher und lettischer Militärverbände nach 1918

Einleitung

Millionen krepierten in diesem Krieg,
Den nur ein paar Dutzend gewannen.
Sie schlichen nach ihrem teuflischen Sieg
Mit vollen Säcken von dannen.
Im Hauptquartier bei Wein und Sekt
Tat mancher sein Liebchen pressen.
An der Front lag der Kerl,
verlaust und verdreckt
Und vergessen, vergessen, vergessen.

Es blühte noch nach dem Krieg der Mord,
Es war eine Lust, zu knallen.
Es zeigte in diesem traurigen Sport
Sich Deutschland über allen.
Ein jeder Schurke hielt Gericht,
Die Erde mit Blut zu nässen.
Deutschland, du sollst die Ermordeten nicht
Und nicht die Mörder vergessen! [1]

Dieser kurze Auszug aus dem Gedicht „Die Ballade des Vergessens“ von Klabund[2] thematisiert die Radikalität des Ersten Weltkrieges sowie dessen Auswirkungen in den unmittelbaren Nachkriegsjahren. Für viele Menschen, besonders im östlichen Europa, endete der Krieg nicht 1918. Vielerorts war es nicht möglich, zu Frieden und Normalität zurückzukehren. Tod, Mord, Vertreibung und Deportation gehörten weiterhin zum Alltag. Die Zeit zwischen 1917/18 und 1923 war geprägt von einer Vielzahl sich überlagernder und ineinander übergehender Konflikte und Kriege, bei denen nicht selten die Praktiken des Weltkrieges Anwendung fanden und viele Menschen das Gefühl hatten, eine einzige große Gewalterfahrung zu durchleben. Revolutionskriege, ethnische Säuberungen und Pogrome, Unabhängigkeits- und Bürgerkriege, Staatenkriege und Staatsbildungskriege sowie Partisanenkriege prägten das

1 *Klabund*: Die Ballade des Vergessens, in: *Kurt Fassmann* (Hg.): Gedichte gegen den Krieg, München: Kindler 1961, S. 130-133 (131).
2 Klabund, eigentlich Alfred Georg Hermann Henschke, war ein deutscher Schriftsteller und Dichter (1890-1928), dessen expressionistischer Stil großen Zuspruch fand. Vgl. *Kurt Wafner*: Ich bin Klabund - Macht Gebrauch davon! Leben und Werk des Dichters Alfred Henschke, Frankfurt (M.): Ed. AV 2003.

Bild dieser Zeit. Ein raum- und gesellschaftsübergreifendes Charakteristikum war ein äußerst gewaltbereiter Paramilitarismus in den *shatterzones of Empires*.[3]

Rivalisierende Kräfte im Osten Europas bedienten sich paramilitärischer Formationen, um das durch den Zerfall der multinationalen Großreiche entstandene Machtvakuum auszufüllen. Hierbei konkurrierten verschiedenste Ordnungsvorstellungen, und Formen neuer Staaten und neuer Grenzen waren nicht voraussehbar. Ziel des Aufsatzes ist es, anhand der deutschen und deutschbaltischen paramilitärischen Formationen in Lettland und am Beispiel eines Teils der lettischen Einheiten – der sogenannten Aizsargi – zu zeigen, inwieweit der gewaltbereite Paramilitarismus[4] des europäischen Nachkrieges Auswirkungen auf die neuen politischen Ordnungen der Weimarer Republik sowie der zukünftigen Republik Lettland hatte und sich dabei stabilisierend oder destabilisierend geltend machte.[5]

In diesem Zusammenhang können die Formationen z.T. als besondere Gewaltgemeinschaft verstanden werden, als soziale Gruppen bzw. Netzwerke, die sich durch ausgeübte oder angedrohte physische Gewalt in einem speziellen Gewaltraum stabilisierten und unter besonderen Merkmalen agierten. Neben der Motivlage der Kombattanten liegt ein weiterer Schwerpunkt der Ausführungen in der Analyse der Bedeutung der gemeinsamen Gewaltaktionen, d.h. also: Inwieweit hatten die gemeinsamen kriegerischen Handlungen Auswirkungen auf das Gruppenverständnis und den Gruppenzusammenhalt? Des Weiteren wird gezeigt, ob und wie den deutschen Paramilitärs nach der Heimkehr nach Deutschland die Wiedereingliederung in das normale Zivilleben der Weimarer Republik gelang und wie die Kulturarbeit der Aizsargi in den 1920er Jahren, also nach dem Ende der aktiven Kampfhandlungen,

3 Vgl. *Robert Gerwarth*/*John Horne*: Paramilitarismus in Europa nach dem Ersten Weltkrieg. Eine Einleitung, in: *Dies*. (Hg.): Krieg im Frieden. Paramilitärische Gewalt in Europa nach dem Ersten Weltkrieg, Göttingen: Wallstein 2013, S. 7; sowie: *Manfred Sapper*/*Volker Weichsel*: Editorial, in: *Dies*. (Hg.): Totentanz. Der Erste Weltkrieg im Osten Europas, Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag 2014, S. 5 f.; siehe zu den *shatterzones*: *Omer Bartov*/*Eric D. Weitz* (Hg.): Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands, Bloomington: Indiana University Press 2013; vgl. zum Paramilitarismus im östlichen Europa im Allgemeinen: *Robert Gerwarth*/*Erez Manela*: Empires at war 1911-1923, Oxford: Oxford University Press 2014; *Jochen Böhler*/*Włodzimierz Borodziej*/*Joachim von Puttkamer* (Hg.): Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War, München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag 2014; *Béla Bodo*: Pál Prónay. Paramilitary Violence and Anti-Semitism in Hungary, 1919-1921, Pittsburgh: Center for Russian and East European Studies 2011; *Julia Eichenberg*/*John Paul Newman*: Aftershocks. Violence in Dissolving Empires after the First World War, in: Contemporary European History, 3, 2010, S. 183-194; *Peter Gatrell*: War after the War. Conflicts, 1918-1922, in: *John Horne* (Hg.): A companion to World War I, Chichester: Wiley-Blackwell 2010, S. 558-575; *Alexander Victor Prusin*: The Lands Between. Conflict in the East European Borderlands, 1870-1992, Oxford/New York: Oxford University Press 2010; *Piotr Wróbel*: The Seeds of Violence. The Brutalization of an Eastern European Region, 1917-1921, in: Journal of Modern European History 2003, S. 125-149; *Vejas Gabriel Liulevicius*: Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg, Hamburg: Hamburger Edition 2002; *Warren E. Williams*: Paramilitarism in Inter-State Relations. The Role of Political Armies in Twentieth Century European Politics, London: University of London 1965.

4 Vgl. zum Terminus *paramilitärisch* auch: Paramilitary Forces, in: *Trevor N. Dupuy* (Hg.): International Military Defense Encyclopedia, Bd. 5, Washington: Brassey's 1993, S. 2104-2107; sowie: *Daniel Moran*/*Arthur Moran* (Hg.): People in Arms. Military Myth and National Mobilization since the French Revolution, Cambridge: Cambridge University Press 2002.

5 Verschiedene Aspekte der hier dargelegten Ausführungen sind Teil des Dissertationsprojektes des Autors, das im Rahmen des DFG-Forschungsprojektes *Gewaltgemeinschaften* am Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung in Marburg Ende 2016 zum Abschluss gebracht wird.

aussah. Es wird der Frage nachgegangen, welche langfristigen Folgen sich aus den Kampfhandlungen sowohl für das Individuum als auch für die politischen Ordnungen ergaben.

Motivlage und Gewalthandeln der Paramilitärs als besondere Gewaltgemeinschaften

Die vor allem in Lettland eingesetzten, aus dem Deutschen Reich stammenden Freikorpseinheiten, für die im historischen und literarischen Nachgang der Begriff *Baltikumer* geprägt wurde,[6] waren ursprünglich als Sicherheitseinheiten für die sich zurückziehenden deutschen Truppen des Ersten Weltkrieges gedacht.[7] Im Verbund mit den Einheiten des deutsch-baltischen Adels, der sogenannten Baltischen Landeswehr, interpretierten sie ihre Aufgaben indes sehr rasch um und agierten fortan sehr offensiv, und zwar mit dem übergeordneten Zielpunkt Riga.[8] Zu Beginn des Baltikum-Unternehmens war auch den Alliierten daran gelegen, dass deutsche Truppen zur Abwehr der Bolschewiki eingesetzt wurden. Hierbei beriefen sie sich auf Artikel XII des Waffenstillstandsvertrages, der grob zusammengefasst die deutsche Verpflichtung vorsah, das Baltikum so lange besetzt zu halten und zu verteidigen, wie es die Alliierten als notwendig erachteten.[9]

Einen wichtigen Anreiz für die Baltikumer stellte das angebliche Versprechen der lettischen Regierung dar, Land zu Siedlungszwecken zur Verfügung zu stellen. Dieses nie in offiziellen Dokumenten festgehaltene und vertraglich geregelte, jedoch von deutscher Regierungsseite immer wieder aufgegriffene Siedlungsversprechen schuf eine der wichtigsten Voraussetzungen für das Anwerben von Freiwilligen. Seinen Ursprung hatte es in einem am 29. Dezember 1918 geschlossenen Vertrag zwischen der lettischen Regierung und dem Deutschen Reich. Dieser regelte – vereinfacht zusammengefasst – die Unterstützung deutscher Truppen im Kampf gegen das weitere Vordringen der Bolschewiki und gewährte allen

6 Siehe zur abwertenden Verwendung des Begriffes: *Gustav Noske*: Von Kiel bis Kapp. Zur Geschichte der deutschen Revolution, Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft 1920, S. 183 f.

7 Vgl. *Hannsjoachim W. Koch*: Der deutsche Bürgerkrieg – Eine Geschichte der deutschen und österreichischen Freikorps 1918-1923, Dresden: Edition Antaios 2002, S. 123.

8 Siehe zur allgemeinen Kriegszielthematik und zu militärisch-diplomatiegeschichtlichen Fragestellungen vor allem: *Hans-Erich Volkmann*: Die deutsche Baltikumpolitik zwischen Brest-Litowsk und Compiègne. Ein Beitrag zur „Kriegszieldiskussion", Köln: Böhlau 1970; sowie: *Jobst Knigge*: Kontinuität deutscher Kriegsziele im Baltikum. Deutsche Baltikum-Politik 1918/19 und das Kontinuitätsproblem, Hamburg: Kovač 2003; vgl. auch: *Andreas Purkl*: Die Lettlandpolitik der Weimarer Republik. Studien zu den deutsch-lettischen Beziehungen der Zwischenkriegszeit, Münster: LIT 1997. Siehe zur allgemeinen Geschichte des Baltikums: *Jürgen von Hehn*/*Hans von Rimscha*/*Hellmuth Weiss* (Hg.): Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918-1920, Marburg (Lahn): J.-G.-Herder-Institut 1977; sowie: *Sigmar Stopinski*: Das Baltikum im Patt der Mächte. Zur Entstehung Estlands, Lettlands und Litauens im Gefolge des Ersten Weltkrieges, Berlin: Berlin Verlag A. Spitz 1997. Vgl. zur Geschichte Lettlands trotz Kontroversen auch: *Daina Bleiere et al.*: Geschichte Lettlands. 20. Jahrhundert, Riga: Jumava 2008.

9 Vgl. *Hagen Schulze*: Freikorps und Republik 1918-1920, Boppard am Rhein: Harald Boldt 1969, S. 131 f. In diesem Zusammenhang wich die alliierte Interpretation des Waffenstillstandsabkommens erheblich von der deutschen ab. Vgl. *Bernhard Sauer*: Die Baltikumer, Berlin: Institut für Internationale Politik und Regionalstudien 1995, S. 2-4; sowie: *Knigge* (Anm. 8), S. 36.

Freiwilligen nach einer Dienstzeit von vier Wochen auf Anfrage die lettische Staatsbürgerschaft.

All dies gipfelte im sogenannten „baltischen Fieber“,[10] um den späteren Reichswehrminister Gustav Noske zu zitieren. Angeworben durch die eigens geschaffene „Anwerbestelle Baltenland“,[11] beeinflusst durch Werbeplakate an Litfaßsäulen und Schaufenstern sowie durch häufig geschaltete Werbeinserate in Zeitungen, gingen im Frühjahr 1919 Tausende von Freiwilligen unter z.T. völlig falschen Annahmen nach Lettland bzw. ins Baltikum.[12] Hauptsächlich Männer mit einem bestimmten biographischen Werdegang fühlten sich angesprochen: demobilisierte Offiziere des Ersten Weltkriegs, Kadetten der kaiserlichen Heeresanstalten, die zwar eine militärische Erziehung genossen hatten, aber nicht mehr aktiv an den Kampfhandlungen des Weltkrieges teilgenommen hatten, sowie nationalistische Studenten bzw. Schüler und Gymnasiasten.[13]

Neben der suggerierten Aussicht auf Siedlungsland gab es eine ganze Reihe weiterer Motive unterschiedlicher Wichtung für den Einsatz. Bei der Erfassung der inneren Beweggründe der Kombattanten ist besonders die Analyse der Primärquellen hilfreich, d.h. die Auswertung von Selbstzeugnissen, Tagebüchern, Memoiren, Briefsammlungen und Freikorpsromanen. Ein Problem dabei ist jedoch der häufig parteinehmende Charakter dieser Quellen. Einerseits sind sie unentbehrlich, müssen aber äußerst kritisch bewertet werden, nicht zuletzt wegen der weitverbreiteten Selbststilisierung und Überhöhung der geschilderten Ereignisse. Zitate aus Romanen und persönlichen Erinnerungsschriften finden daher im vorliegenden Beitrag nur dann Verwendung, wenn ihre Aussagen von realen Ereignissen losgelöste Stimmungen widerspiegeln können oder wenn deren Inhalt durch weitere Quellen verifiziert werden kann.[14]

Es ist davon auszugehen, dass selbst wenn ideologische Überzeugungen als eine Ausgangsmotivation festgestellt werden können, in der Regel weitere Gründe hinzutreten.

10 *Noske* (Anm. 6), S. 177.

11 Vgl. *Forschungsanstalt für Kriegs- und Heeresgeschichte* (Hg.): Darstellungen aus den Nachkriegskämpfen deutscher Truppen und Freikorps. Zweiter Band. Der Feldzug im Baltikum bis zur zweiten Einnahme von Riga. Januar bis Mai 1919, Berlin: Mittler 1937, S. 140 f. Der Hauptsitz der „Anwerbestelle Baltenland“ lag in Berlin, außerdem gab es mehrere Zweigstellen in ganz Deutschland. Obwohl die Arbeit offiziell vom Kriegsministerium genehmigt war, ergaben sich Situationen, die eher an die „Zeit Wallensteins“ erinnerten. Vgl. hierzu: *Noske* (Anm. 6), S. 116; sowie: *Georg Maercker*: Vom Kaiserheer zur Reichswehr. Geschichte des freiwilligen Landesjägerkorps. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Revolution, Leipzig: Koehler 1921, S. 226.

12 Vgl. *Annemarie H. Sammartino*: The Impossible Border. Germany and the East 1914-1922, Ithaca/New York: Cornell University Press 2010, S. 49-52; sowie: *Johannes Zobel*: Zwischen Krieg und Frieden. Schüler als Freiwillige in Grenzschutz und Freikorps, Berlin: Kittler 1934, S. 74. Zur Bedeutung des sogenannten *Siedlungsversprechens* siehe auch: *Wipert von Blücher*: Deutschlands Weg nach Rapallo. Erinnerungen eines Mannes aus dem zweiten Gliede, Wiesbaden: Limes 1951, S. 70. Für Blücher wurde das Siedlungsversprechen zum „Ausgangspunkt zu dem sogenannten Baltikumunternehmen“. Siehe auch: *Kurt Stavenhagen*: Die eigene Scholle in der Baltenmark, Stuttgart: Greiner und Pfeiffer 1919. Zum Siedlungsgedanken vgl. auch: *Rüdiger v. d. Goltz*: Als politischer General im Osten (Finnland und Baltikum) 1918 und 1919, Leipzig: Koehler 1936, S. 136 f.

13 Vgl. *Schulze* (Anm. 9), S. 47-54.

14 Darüber hinaus sind offizielle Dokumente, Urkunden, Befehle und dergleichen kaum überliefert, denn die Freikorps hatten kaum Zeit und Platz, diese anzufertigen bzw. über einen längeren Zeitraum mit sich zu führen. Ein Großteil des Materials ging dann im Zuge des Zweiten Weltkrieges verloren. Vgl. zur Quellenproblematik: *Matthias Sprenger*: Landsknechte auf dem Weg ins Dritte Reich?

Walter von Rohrscheidt, ein Teiltruppenführer in Lettland, beschrieb das 1938 folgendermaßen: „Zu diesen alten Soldaten stießen Scharen von Entwurzelten aller Art, Abenteurer, Arbeitsunlustige, moralisch stark anfechtbare Elemente, die sich in erster Linie da draußen *gesund machen wollten*."[15]

Die Einheiten und die Führung der Baltischen Landeswehr unterschieden sich darin von den deutschen Freikorpsformationen, dass sie ihre Ziele, Vorstellungen und Ansprüche klar formulierten und artikulierten. Sie hatten den Wunsch, ihre Familien, den angestammten Grund und Boden und somit ihre Heimat zu verteidigen.[16] Im Verbund mit den reichsdeutschen Paramilitärs wollten sie einerseits das Vordringen der bolschewistischen Truppen unterbinden, andererseits strebten sie einen baltischen Gesamtstaat an, in dem die deutsche Sprache eine Vormachtstellung innehaben und der an das Deutsche Reich Anschluss finden sollte. Darüber hinaus hegten einige deutsche Militaristen und monarchisch gesinnte Politiker die Hoffnung „auf fortgesetzten Widerstand gegen die Entente-Mächte bzw. auf eine sofortige Vorbereitung eines Revanchekrieges"[17] mit der Operationsbasis Baltikum. Diese Gedanken fielen bei einem Teil des deutschbaltischen Adels und der reicheren Familien des Bürgertums auf sehr fruchtbaren Boden.[18] Die Konfrontationslinien zwischen den Deutschbalten und den Letten waren somit nicht in der Proklamation des Staates Lettland an sich angelegt, sondern in den unterschiedlichen Ansichten über dessen Erscheinungs- und Organisationsbild sowie in den konkurrierenden Macht- und Führungsansprüchen.[19]

Infolge des aggressiven Anwerbens und des großen Zuspruchs von Freiwilligen verfügte Rüdiger Graf von der Goltz, der Oberbefehlshaber aller Einheiten im Baltikum, im März 1919 bereits über ca. 14.000 Mann.[20] Mit der beginnenden Märzoffensive kristallisierte sich recht zügig heraus, welche Art von Krieg im Baltikum stattfand,

Zu Genese und Wandel des Freikorpsmythos, Paderborn: Schöningh 2008, S. 9-30; sowie: *Schulze* (Anm. 9), S. 350-355.

15 *Walter von Rohrscheidt*: Unsere Baltikumkämpfer. Die Ereignisse im Baltikum 1918 und 1919, Braunschweig: Limbach 1938, S. 29. Siehe zum Motiv der patriotischen Pflichterfüllung *Erich Balla*: Landsknechte wurden wir … Abenteuer aus dem Baltikum, Berlin: Kolk 1932, speziell S. 16. Zur Motivlage vgl. auch *Ernst von Salomon*: Sturm auf Riga, in: *Ernst Jünger* (Hg.): Der Kampf um das Reich, Essen: Deutsche Vertriebsstelle „Rhein und Ruhr" Kamp 1929, S. 98-111 (106). Zum Gefühl der Überwindung der Niederlage im Ersten Weltkrieg siehe *Franz Nord*: Der Krieg im Baltikum, in: Jünger (Anm. 15), S. 63-97 (63). Zu den Baltikumern außerdem *Mathias Voigtmann*: Die „Baltikumer" – Deutsche Freikorps im Lettland des Jahres 1919 als Schule der Gewalt, in: *Katrin Steffen* (Hg.): Nach dem Zerfall der Imperien. Historische Zäsur und biografische Erfahrung im östlichen Europa / After the Fall of Empires. Historical Turning Points and Biographical Experience in Eastern Europe, Lüneburg: IKGN an der Universität Hamburg, Nordost-Institut 2015, S. 122-140.

16 Die deutschbaltische Minorität, die Ende des Jahres 1918 ca. 78.000 Personen umfasste und somit über 5% der Bevölkerung ausmachte, war die älteste und politisch am besten organisierte nationale Minderheit in Lettland und nahm in der Geschichte des Landes eine bedeutende Rolle ein - nicht zuletzt deshalb, weil sie nach dem Ersten Weltkrieg mehr als die Hälfte des landwirtschaftlich genutzten Bodens in Kurland, Livland und Lettgallen besaß. Vgl. *Leo Dribins*: Die Deutschbalten und die Idee vom nationallettischen Staat (1918-1934), in: *Detlef Henning* (Hg.): Von der Oberschicht zur Minderheit. Die deutsche Minderheit in Lettland 1917-1940, Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk 1996, S. 275-299 (277-280).

17 Ebenda, S. 281.

18 Vgl. auch: *Wolfgang Wachtsmuth*: Von deutscher Arbeit in Lettland 1918-1934. Ein Tätigkeitsbericht. Materialien zur Geschichte des baltischen Deutschtums. Bd. 3: Das politische Gesicht der deutschen Volksgruppe in Lettland in der parlamentarischen Periode 1918-1934, Köln: Comel 1953, S. 43 f.

19 Vgl. *Dribins* (Anm. 16), S. 278-281.

20 Vgl. *Schulze* (Anm. 9), S. 134; sowie: *Sauer*: Baltikumer (Anm. 9), S. 1.

wobei dieser Transformationen und Wandlungsprozessen unterworfen war. Bilanzierend kann von einem Kleinkrieg mit „wildem und großzügigem Charakter“[21] gesprochen werden, wie der ehemalige Soldat Franz Nord 1929 rückblickend schrieb. Es war ein Kleinkrieg mit partisanenähnlichen Zügen, für den die kleinen, selbständig operierenden Einheiten der Freikorps besonders geeignet schienen. Den Hauptgegner sahen die deutschen Einheiten zu Beginn, wie bereits angesprochen, in den Bolschewiki.[22]An dieser Stelle gilt es festzuhalten, dass die Ereignisse im Baltikum nicht losgelöst vom Russischen Bürgerkrieg und der Revolution in Russland betrachtet werden können, sowohl was die Angst vor dem Bolschewismus als Mobilisierungsfaktor betrifft als auch den direkten Feindkontakt mit der Roten Armee sowie die Verbindungen zu den Weißen Einheiten.[23] Doch nicht nur in der Roten Armee sahen die deutschen Freiwilligen den potentiellen Feind. Auch in der einheimischen Land- und Stadtbevölkerung sahen sie eine mögliche Bedrohung. Und auch wenn nur ein Teil der Ortsansässigen mit den Bolschewiki sympathisierte, vermuteten die Paramilitärs in fast allen einen eventuellen Gegner. Dies hatte eine ganz eigene Dynamik der Gewalt zur Folge.[24] Auf Eigeninitiative einzelner Teilgruppen kam es immer wieder zu Plünderungen, gewaltsamen Inbesitznahmen und Beschlagnahmungen. Im Frühjahr 1919 existierten in Lettland de facto drei Regierungen parallel – die von den Alliierten, besonders Großbritannien, unterstützte Regierung von Kārlis Ulmanis, die von General von der Goltz und von den Deutschbalten befürwortete Regierung von Andrievs Niedra (mit der auch das offizielle Deutschland sympathisierte) sowie die vom sowjetischen Russland protegierte Regierung von Pēteris Stučka.[25] Letztgenannter war beispielsweise auch für die Internierung der Deutschen Rigas in Konzentrationslagern, so die damalige Bezeichnung seitens der lettischen Bolschewiki, ab dem 25. März 1919 verantwortlich. Insgesamt sollen dem *roten Terror* bis zu 5.000 Menschen, von denen 3.632 namentlich bekannt sind, zum Opfer gefallen sein. 18.000 Menschen konnten aus den Konzentrationslagern befreit werden. Die lettischen bzw. russischen Opferzahlen sind nicht minder gravierend. So wurden im Zuge des deutschen Vormarsches unter anderem in Jelgava/Mitau 500, in Tukums/Tuckum 200 und in Daugavgrīva/Dünamünde 125 Menschen ermordet. Für die Zeit nach der Einnahme Rigas durch die deutschen Formationen gehen Schätzungen von ca. 4.500

21 *Nord* (Anm. 15), S. 66.

22 Zusammengefasst kann von drei Einzelfeldzügen gesprochen werden: dem *Bolschewistenzug* von Dezember 1918 – Mai 1919, dem *Estenkrieg* von Mai 1919 – September 1919 und dem *Lettenkrieg* von September 1919 – Dezember 1919. In allen drei Einzelperioden war die politische Situation um die Freikorps maßgeblichen Veränderungen ausgesetzt. Vgl. *Markus Josef Klein*: Ernst von Salomon. Revolutionär ohne Utopie, überarbeitete Neuauflage, Aschau i. Ch.: San Casciano 2002, S. 53, hierbei besonders Fußnote 77.

23 Vgl. *Gerwarth*/*Horne*: Paramilitarismus … (Anm. 3).

24 Dabei konnte das spätere Lettland in den vorangegangenen Jahren keineswegs als gewaltarm gelten. Infolge der Ablösung der vormals imperialen Verwaltung im Zuge des Ersten Weltkrieges kam es zu einer Teilauflösung von Ordnungs- und Legitimitätsvorstellungen, so dass das Baltikum sich zunehmenden Rivalitäten konkurrierender nationaler Gruppen um das Regelungs- und Gewaltmonopol ausgesetzt sah. Dadurch gingen vormalige Interessengegensätze entlang ethnischer, ideologischer, sozialer oder konfessioneller Bruchlinien in gewalthafte Gruppenkonflikte über. Siehe zur Wirkung des Ersten Weltkrieges auf das Baltikum: *Liulevicius*: Kriegsland … (Anm. 3); *Ders.*: Der Osten als apokalyptischer Raum. Deutsche Frontwahrnehmungen im und nach dem Ersten Weltkrieg, in: *Gregor Thum* (Hg.): Traumland Osten. Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2006, S. 48-65. Außerdem *James M. Diehl*: No more Peace. The Militarization of Politics, in: *Roger Chickering*/*Stig Förster*: The Shadows of Total War. Europe, East Asia, and the United States, 1919-1939, Cambridge: Cambridge University Press 2003, S. 97-112.

25 Vgl. *Bleiere* et al. (Anm. 8), S. 131.

Ermordeten aus – zumeist ohne Gerichtsurteil, darunter auch minderjährige Opfer.[26] Da die Mitglieder der Gewaltgemeinschaften in der Regel ein elitäres und interventionistisches Gewaltverständnis kultivierten, sich als Gewaltavantgarde[27] betrachteten, kam es zwangsläufig zu gewissen Verselbständigungstendenzen, die auf eine Transformation der von ihnen infiltrierten und teils auch terrorisierten Gesellschaft abzielten. Die damit verbundene Gewaltkriminalität mit anlasslosen, vandalistischen Gewaltakten lässt sich als ein besonderes Charakteristikum von Gewaltgemeinschaften begreifen.[28] Neben dieser dezidiert physischen Komponente von Gewalt[29] darf jedoch auch ihre symbolische Botschaft nicht vergessen werden. Durch die öffentliche Zurschaustellung der Leichen ermordeter Bolschewiki richtete sich das Gewalthandeln auch an Dritte, an die Überlebenden.[30] In diesem Zusammenhang wurde die aktive Kampfphase auch als Phase einer biographischen Verdichtung empfunden, in der die eigene Virilität am intensivsten wahrgenommen werden konnte, so nachzulesen in einem Erinnerungsblatt für die Baltische Landeswehr von 1968. Verfasser ist Nikolaus von Grote, ein ehemaliger Adjutant eines Bataillons der im Baltikum kämpfenden Einheiten:

> Ich habe nie mehr so intensiv gelebt, wie in der Landeswehr –, schrieb unlängst ein ehemaliger Stoßtruppler aus einem fernen Kontinent. Wir stimmen dieser Äußerung zu, nicht deshalb, weil wir 1918-1920 jung waren, sondern weil wir später selten so engagiert waren, wie in jenen Jahren. Das wirkte sich im Geist der Truppe aus und formte eine feste Gemeinschaft. Ihr kam zugute, daß Begriffe wie Heimatliebe, Treue, Gehorsam, Kameradschaft noch nicht in Frage gestellt waren. Das hat erst der Mißbrauch dieser Tugenden später bewirkt. Unsere Kameradschaft war spontan. […][31]

Mit Blick auf Gemeinschaftserlebnis und Gruppenkohäsion lässt sich Folgendes konstatieren: Für die Paramilitärs war die Einbindung in die Gewaltgemeinschaften z.T. sehr stark emotional besetzt. Viele Mitglieder befanden sich in dieser spezifischen

26 Vgl. *Detlef Henning*: Letten und Deutsche. Aspekte einer schwierigen Partnerschaft, in: *Ders*.: Von der Oberschicht … (Anm. 16), S. 249-273 (272 f.). Die Angaben zu den Opferzahlen gehen jedoch auseinander. So spricht Robert Waite im Falle Rigas beispielsweise von 3.000 Ermordeten. Siehe: *Robert G. L. Waite*: Vanguard of Nazism. The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918-1923, Cambridge: Harvard University Press 1952, S. 118 f. Siehe zu abweichenden Zahlen (besonders zu den Ereignissen in Riga) auch *Mark R. Hatlie*: Riga at War 1914-1919. War and Wartime Experience in a Multi-Ethnic Metropolis, Marburg: Herder-Institut 2014.

27 Der Avantgarde-Begriff wird hier in einem doppelten Sinne verstanden. Einerseits in Anlehnung an das französische „Vorhut" (also diejenigen, die zuerst am Feind waren) und andererseits als ein besonderes Elitenverständnis in kriegerischen und paramilitärischen Gewalthandlungen.

28 Bezugnehmend auf die Ausführungen von Jan Philipp Reemtsma wirkten im Baltikum zusammengefasst folgende Gewaltarten: „lozierende Gewalt", „raptive Gewalt" sowie „autotelische Gewalt". Vgl. *Jan Philipp Reemtsma*: Die Natur der Gewalt als Problem der Soziologie, in: *Karl-Siegbert Rehberg* (Hg.): Die Natur der Gesellschaft: Verhandlungen des 33. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in Kassel 2006, Teilband 1, Frankfurt (M.): Campus 2008, S. 42- 64 (52-54). Siehe auch: *Voigtmann* (Anm. 15), S. 127.

29 Vgl. auch: *Heinrich Popitz*: Phänomene der Macht. Autorität – Herrschaft – Gewalt – Technik, Tübingen: Mohr 1986, S. 73; sowie: *Thomas Lindenberger/Alf Lüdtke* (Hg.): Physische Gewalt. Studien zur Geschichte der Neuzeit, Frankfurt (M.): Suhrkamp 1995, S. 7. Vgl. als Standardwerk: *Trutz von Trotha* (Hg.): Soziologie der Gewalt. Sonderheft 37, Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag 1997. Von Trotha verweist darin besonders auf das methodologische Konzept der *dichten Beschreibung* von Gewalt.

30 Vgl. *Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung Marburg*, Dokumentensammlung (DSHI) 190 BR/BLW 9.

31 DSHI 120 BR/BLW 2, siehe auch: DSHI 120 BR/BLW 161.

Situation in einem „emotionalen Tunnel der Gewalt“.[32] Es kam zu einer Eigendynamik der Brutalisierung, deren konkrete Ausformung jedoch auch sehr stark von den äußeren Bedingungen abhing. Ein bestimmendes Element des speziellen Gruppenverständnisses liegt im kollektiven Gewalthandeln, sei es im Umgang mit dem Feind, sei es zur Selbstdisziplinierung der Gruppe nach innen. Die Gewalt hatte bei einigen Teileinheiten somit eine Doppelfunktion: als soziales Element und als bestimmende Handlungsmaxime.[33]

Gemeinsamer Kampf und Todesgefahr waren sehr stark verbindende Elemente, setzten aber auch voraus, dass sich die jeweiligen Gruppenmitglieder bedingungslos aufeinander verlassen konnten. War dies nicht gegeben und agierte ein Mitglied der Gruppe nicht entsprechend den extremen Anforderungen des Kleinkrieges, konnte es zu einem raschen und selbstregulierenden Reinigungsprozess von Seiten der Mehrheit der Gruppe kommen.[34] Oder, bezugnehmend auf Felix Schnell: „Kollektive Gewalt ist eine sehr effektive Art und Weise, ‚Wir‘ zu sagen.“[35]

Infolge der kollektiven Gewaltausübung und der damit verbundenen spezifischen Raumerfahrung kam es sukzessive zu einer Wandlung im Selbstverständnis eines großen Teils der Baltikumer. Im Lettland des Jahres 1919 wurden nicht nur „verschiedene Rollen der deutschen Geschichte […] ausprobiert und gegen andere ausgetauscht“, wie Vejas Liulevicius schreibt, vielmehr wirkte der gesamte „Schauplatz wie ein riesiges, gewalttätiges Kostümfest“.[36] In der historischen Rückschau bezeichnete sich dann ein Großteil der ehemaligen Kombattanten auch eher als Landsknechte denn als reguläre Soldaten.[37]

Sein inoffizielles Ende fand das Baltikum-Unternehmen, als im Dezember 1919 die letzten deutschen Einheiten die deutsche Reichsgrenze überschritten. Zuvor waren wiederholt Weisungen aus Berlin, das Baltikum umgehend zu verlassen, von einem Teil der Truppen ignoriert worden. Diese Gehorsamsverweigerung kam einer offenen Meuterei und einer Lossagung vom Deutschen Reich gleich. Dies änderte jedoch nichts daran, dass die deutschen Freiwilligeneinheiten zusehends militärisch ins Hintertreffen gerieten. Die Rückzugsgefechte zeichneten sich durch ein äußerst brutales Vorgehen aus. So fand z.T. das Prinzip der *verbrannten Erde* Anwendung, aus Vergnügen wurden ganze Parks und Obstplantagen niedergebrannt, beim Abzug

32 Vgl. *Randall Collins*: Dynamik der Gewalt. Eine mikrosoziologische Theorie, Hamburg: Hamburger Edition 2011, S. 544-557.
33 Vgl. *Voigtmann* (Anm. 15), S. 130.
34 Siehe zur Selbstregulierung nach innen: *Ernst von Salomon*: Die Geächteten, Gütersloh: Bertelsmann 1930, S. 81.
35 *Felix Schnell*: Räume des Schreckens. Gewalträume und Gruppenmilitanz in der Ukraine, 1905-1933, Hamburg: Hamburger Edition 2012, S. 36. Ähnliche Vergemeinschaftungsprozesse, wie von Schnell in seiner sehr interessanten Studie über die Ukraine herausgearbeitet, findet man auch bei späteren SA-Abteilungen. Vgl. *Sven Reichardt*: Vergemeinschaftung durch Gewalt. Der SA-„Mördersturm 33“ in Berlin-Charlottenburg, in: *Stefan Hördler* (Hg.): SA-Terror als Herrschaftssicherung. „Köpenicker Blutwoche“ und öffentliche Gewalt im Nationalsozialismus, Berlin: Metropol 2013, S. 110-129; Vgl. *Voigtmann* (Anm. 15), S. 130 f.
36 *Liulevicius*: Kriegsland … (Anm. 3), S. 289.
37 *Ernst von Salomon*: Die Versprengten, in: *Jünger* (Anm. 15), S. 112-115 (113); *Balla* (Anm. 15). In der Summe waren die Gewaltgemeinschaften Männergemeinschaften. Vgl. *Klaus Theweleit*: Männerphantasien 1 + 2, München: Piper 2009.

aus einzelnen Dörfern wurden strategisch wichtige Gebäude, wie Proviantämter und Kasernen, in Brand gesteckt.[38]

In Anlehnung an Jörg Baberowski und Felix Schnell kann auch in Bezug auf Lettland und auf die dort kämpfenden und agierenden Personen von einem speziellen Gewaltraum gesprochen werden. In Erweiterung zum Gewaltraumkonzept von Schnell ist der spezielle Gewaltraum im Baltikum sowohl auf einer real-geographischen als auch einer sozialen Ebene zu finden. Kennzeichnend für diesen Gewaltraum ist der Umstand, dass darin die Anwendung physischer Gewalt diejenige soziale Aktionsform ist, die hinsichtlich der angestrebten Ziele und Interessen den größten Erfolg verspricht. Die gemeinsam ausgeübte Gewalt hält dabei die Gruppen zusammen.[39] Charakteristisch für den speziellen Gewaltraum sind ebenso Netzwerke, die Ortskundige und Ortsfremde in einer ganz spezifischen Aufgabenverteilung miteinander verbanden: Im Falle der kämpfenden Einheiten in Lettland verfügten die Ortsfremden, vor allem die deutschen Freikorpsformationen, über die notwendigen Außenkontakte, die die für den Gewalteinsatz unbedingt erforderlichen logistischen und finanziellen Mittel zur Verfügung stellten. Bei den Baltikumern nahmen die Ortsfremden zusätzlich noch eine leitende Funktion ein. Im Umfeld der Gewaltgruppen agierten jedoch auch Personengruppen, die nicht zu den eigentlichen Gewaltgemeinschaften zählten, die jedoch im Rahmen des gemeinschaftlichen Gewalthandels gewisse notwendige Zuarbeiten leisteten, die eine genaue Kenntnis der lokalen Verhältnisse erforderten.

Doch nicht nur reichsdeutsche und deutschbaltische Formationen waren als paramilitärische Verbände im Baltikum präsent. Wie oben bereits verdeutlicht, entwickelte sich Lettland nach dem Ersten Weltkrieg zu einer postimperialen *Verwerfungszone* par excellence. Hierbei war für das Lettland der Nachkriegsjahre ein nationaler Militarismus als äußerste Strategie der Nationenbildung charakteristisch, nicht zuletzt „aufgrund einer verspäteten und unvollständigen Nationenbildung, die durch den russischen Imperialismus und den Ersten Weltkrieg behindert wurde“.[40]

Ein symptomatischer Auswuchs dieses nationalen Militarismus war der lettische Paramilitarismus der Aizsargi, dessen Hauptziel darin bestand, aus der Zivilbevölkerung Bürgersoldaten zu machen. Diese sollten unmittelbar dazu beitragen, das Überleben des erst kurz zuvor gegründeten Staates Lettlands zu sichern.[41] Zusätzlich war dieser Paramilitarismus eine Art Integrationspolitik, die nicht nur mehr Soldaten rekrutieren wollte, sondern auch auf einen Wandel in der lokalen Politik und Identität

38 Vgl. bezüglich der letzten Kriegsmonate Fußnote 8 und zum „Prinzip der verbrannten Erde“: DSHI 190 BR/BLW 19 sowie *Liulevicius*: Kriegsland … (Anm. 3), S. 298 f.

39 Vgl. hierzu: *Schnell* (Anm. 35); sowie: *Jörg Baberowski*: Einleitung. Ermöglichungsräume exzessiver Gewalt, in: *Ders./Gabriele Metzler* (Hg.): Gewalträume. Soziale Ordnungen im Ausnahmezustand, Frankfurt (M.): Campus 2012, S. 7-28.

40 *Tomas Balkelis*: Von Bürgern zu Soldaten. Baltische paramilitärische Bewegungen nach dem Ersten Weltkrieg, in: *Gerwarth/Horne*: Krieg im Frieden … (Anm. 3), S. 201-225 (202). Siehe zum Argument einer verspäteten Nationenbildung *Miroslav Hroch*: Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations, Cambridge: Cambridge University Press 1985, S. 86-88.

41 Vgl. zur Entwicklung Lettlands Anm. 8 sowie: *Adolf Šilde*: Die Entwicklung der Republik Lettland, in: *Boris Meissner* (Hg.): Die Baltischen Nationen. Estland, Lettland, Litauen, Köln: Markus 1991, S. 63-74.

abzielte. Daher waren die Aizsargi nicht nur militärisch, sondern zugleich politisch und kulturell aktiv und zeichneten sich durch ihr Engagement für die Nationenbildung aus. In diesem Zusammenhang verloren sie nie ihr paramilitärisches Auftreten, entwickelten sich aber nach dem Abklingen des Nachkriegskonflikts zu einer breiten gesellschaftlichen und kulturellen Bewegung.[42]

Durch den Aufruf zu einer Art nationaler Volksrevolution und ihr weitgehend unabhängiges Agieren erzeugte die Aizsargi-Bewegung erhebliche Spannungen zwischen Nation und Staat. War der Staat unter Kriegsbedingungen nicht in der Lage, der Herausforderung der Nationenbildung und des reinen Überlebens gerecht zu werden, traten die Paramilitärs mit dem Ziel der politischen Erweckung und der Militarisierung aller Bürger auf den Plan. Dies ging jedoch einher mit der Forderung nach einer eigenständigen Stellung im Staat und in der lettischen Gesellschaft. Dieser Anspruch erregte konsequenterweise Misstrauen bei den Vertretern der staatlichen Institutionen, besonders bei den regulären Armeeeinheiten, die in den Paramilitärs nicht zuletzt Rivalen sahen. Als Präsident Kārlis Ulmanis die Aizsargi als persönliche politische Streitkräfte an sich band, versuchte die Armee in Lettland, die Kontrolle über die Aizsargi zu erlangen.[43]

Wie bereits angedeutet, lagen die Ursprünge der Aizsargi in der Kultur des Ersten Weltkriegs. Die Organisation (dt. ‚die Wächter/Hüter') wurde am 30. März 1919 auf staatliches Betreiben bzw. auf Anweisung des Regierungschefs der provisorischen Regierung, Kārlis Ulmanis, gegründet. Vorrangig sollten Freiwillige für Wach- und Ordnungsdienste im rückwärtigen Frontbereich gewonnen werden. Darüber hinaus dienten sie als militärische Unterstützung zur Abwehr der ausländischen Invasion. Zum Beitritt berechtigt war jeder loyale männliche lettische Bürger zwischen 18 und 60 Jahren ohne Vorstrafen. Anfangs war auch die Zwangsrekrutierung von Personen erlaubt, die für den Dienst in der Nationalarmee untauglich waren. Diese Strategie war nicht zuletzt Ausdruck des Mangels an militärischen Kadern, mit dem sich Lettland in der Frühphase seiner Existenz konfrontiert sah.[44]

Die Mitglieder der Aizsargi verfügten oft über ausgezeichnete Ortskenntnisse und entwickelten sich somit zu einem ernsthaften Gegner für die gegnerischen Verbände. Das Ende des Kleinkrieges in Lettland brachte erst der Separatfrieden mit Sowjetrussland im August 1920. Zuvor war es Lettland, nicht zuletzt mit Unterstützung der Esten, gelungen, die Deutschen in mehreren Schlachten zu besiegen und deren Vorherrschaft in Lettland zu beenden. In dieser letzten Phase des Unabhängigkeitskrieges verfügten die Aizsargi über eine mindestens ebenso große Truppenstärke wie die regulären lettischen Truppen, die im Herbst 1919 mehr als

42 Vgl. *Balkelis* (Anm. 40), S. 203; Vgl. auch: *Ilgvars Butulis*: Die Schutzkorpsorganisation in Lettland (1919-1940), in: *Erwin Oberländer et al.* (Hg.): Autoritäre Regime in Ostmitteleuropa 1919-1944, Mainz: Institut für Osteuropäische Geschichte 1995, S. 113-124.
43 Vgl. *Balkelis* (Anm. 40), S. 203 f. Zu Ulmanis: *Valdis Lumans*: Latvia in World War II, New York: Fordham University Press 2006, S. 27.
44 Vgl. *Balkelis* (Anm. 40), S. 205-212. Ilgvars Butulis spricht vom 20. März 1919 als Gründungsdatum der Aizsargi. Vgl. *Butulis*: Schutzkorpsorganisation … (Anm. 42), S. 114.

ca. 19.000 Mann zählten.[45] Nach Abschluss der aktiven Kampfhandlungen bestanden die Aizsargi als Freiwilligenorganisation fort, wobei 1929 über 60 Prozent der Aizsargi-Mitglieder ehemalige Soldaten waren.[46]

Transformationsprozesse der Gewaltgemeinschaften

Robert Gerwarth vergleicht die Verbindungslinien in der gewaltbereiten gegenrevolutionären Subkultur der europäischen Nachkriegszeit mit einem Spinnennetz.[47] Solche Vernetzungsstrukturen und gegenseitigen Impulse lassen sich, begünstigt durch die Parallelität in den persönlichen Lebenswegen, auf einer untergeordneten Ebene auch in der Weimarer Republik finden.[48]

Die Frage nach Gewaltkarrieren sowie einer generationsspezifischen Verarbeitung von Gewalterfahrungen steht allerdings schon länger im Fokus der historischen Forschung. Bruno Thoß vermerkt dazu, dass für die Generationen der vor 1900 Geborenen „der epochenprägende Zusammenhang der beiden Weltkriege das eigentliche Signum erfahrener Zeit“[49] gewesen sei. Die Phase des Ersten Weltkrieges habe bewirkt, so Joachim Tauber, dass viele Männer auf Grund der Gewalterfahrungen „nicht mehr in eine zivile Gesellschaft zurückkehren konnten oder wollten“.[50] Im Kontext der Gewaltgemeinschaften im Baltikum kann man zwischen verschiedenen Formen der Verarbeitung, Tradierung und Perpetuierung von Gewaltpraxis und verschiedenen Konsequenzen für erinnerungskulturelle Praktiken

45 Die hier in Ansätzen skizzierten kriegerischen Auseinandersetzungen erforderten die Mobilisierung sämtlicher verfügbarer menschlicher und wirtschaftlicher Ressourcen, wobei die Letten auf die Erfahrungen des Ersten Weltkrieges zurückgreifen konnten. Vgl. zur Ostfront im Ersten Weltkrieg und zu Ober Ost *Vejas Gabriel Liulevicius*: Von „Ober Ost“ nach „Ostland“?, in: *Gerhard P. Groß* (Hg.): Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung, Paderborn: Schöningh 2006, S. 295-310. Als Quelle: *Oberbefehlshaber Ober Ost* (Hg.): Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1917. Immer noch maßgebend: *Norman Stone*: The Eastern Front 1914-1917, London: Hodder and Stoughton 1976.

46 Vgl. *Balkelis* (Anm. 40), S. 204 und 211 f. Tomas Balkelis sieht in den Aizsargi demnach auch „kriegsgestählte[n] Veteranen“, die für alle regulären Armeen zu einer ernsthaften Bedrohung werden konnten.

47 Vgl. *Robert Gerwarth*: Im „Spinnennetz“. Gegenrevolutionäre Gewalt in den besiegten Staaten Mitteleuropas, in: *Gerwarth*/*Horne*: Krieg im Frieden … (Anm. 3), S. 108-133. Vgl. zu den Verbindungslinien der Paramilitärs und nationalistischen Gruppierungen *Rüdiger Bergien*: Die bellizistische Republik. Wehrkonsens und „Wehrhaftmachung“ in Deutschland 1918-1933, München: Oldenbourg 2012; außerdem *Bernhard Sauer*: Schwarze Reichswehr und Fememorde. Eine Milieustudie zum Rechtsradikalismus in der Weimarer Republik, Berlin: Metropol 2004. Zur Metapher des Netzes vgl. *Ernst von Salomon*: Nahe Geschichte. Ein Überblick, Berlin: Rowohlt 1936, S. 99 f.; sowie *Joseph Roth*: Das Spinnennetz, Frankfurt (M.): Fischer-Bücherei 1970.

48 Vgl. *Voigtmann* (Anm. 15), S. 135.

49 *Bruno Thoß*: Die Zeit der Weltkriege – Epochen als Erfahrungseinheit?, in: *Ders.*/*Hans-Erich Volkmann* (Hg.): Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland, Paderborn: Schöningh 2002, S. 7–30 (7).

50 *Joachim Tauber*: Editorial, in: *Ders.* (Hg.): Über den Weltkrieg hinaus. Kriegserfahrungen in Ostmitteleuropa 1914-1921, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, Neue Folge 17/2008, 2009. S. 7-12 (7); Vgl. auch: *Peter Haslinger*/*Vytautas Petronis*: Erster Weltkrieg, Systemkonsolidierung und kollektive Gewalt in Ostmitteleuropa. Litauen und der „Eiserne Wolf“, in: *Winfried Speitkamp* (Hg.): Gewaltgemeinschaften. Von der Spätantike bis ins 20. Jahrhundert, Göttingen: V&R Unipress 2013, S. 343-369 (346).

und für den Gruppenzusammenhalt differenzieren. Dabei können die Übergänge in dieser Typisierung durchaus fließend sein.[51]

Manche der Rückkehrer nahmen in diesem Zusammenhang einen absichtlichen biographischen Schnitt vor, um sich von der Gewalterfahrung gänzlich loszusagen. Die temporären Gemeinschaften wurden für immer verlassen, jeglicher Kontakt zu alten Kameraden wurde abgebrochen, es erfolgte ein vollständiger Rückzug ins „normale" Privatleben. Naturgemäß verlieren sich solche Biographien und sind bald nicht mehr fassbar. Ein weiterer Teil der ehemaligen Kombattanten traf für sich ebenfalls die Entscheidung, Abstand vom aktiven Gewalthandeln zu nehmen. Charakteristisch für diese Gruppe war es jedoch, dass es nicht zu einer vollständigen Loslösung von den Themen Krieg, Gewalt, Freikorps und Paramilitarismus kam. Auf unterschiedlichste künstlerische Art und Weise wurde versucht, das Erlebte zu verarbeiten, zu bewahren und an die Daheimgebliebenen und die nachfolgenden Generationen zu vermitteln.

Ein gänzlich anderer exemplarischer Lebenstyp ist infolge der nachhaltigen Prägung durch die besonders offensive und auf Eigeninitiative basierende Kriegsführung entstanden. Vertreter dieses Typus brachten einen nahezu bedingungslosen und unbedingten Aktivismus sowie eine extreme Initiativbereitschaft aus dem Baltikum mit nach Deutschland und schienen nicht gewillt, sich wieder an die normalen zivilen Strukturen und Verhältnisse anzupassen. Wie aus der Vielzahl von Memoiren, Tagebuchaufzeichnungen sowie aus den persönlichen Briefwechseln hervorgeht, hat die spezifische, in Lettland erlebte Gewaltkultur diesen Männern ihren Stempel aufgedrückt. Das dort Erlebte, Gelernte und Verinnerlichte ist von einem Teil der Baltikumer mit zurück nach Deutschland gebracht worden, so dass von einer *Migration der Gewalt* bzw. einem *Gewalttransfer* gesprochen werden kann. In den frühen 1920er Jahren ließen diese Männer kaum eine Gelegenheit aus, aktiv zu werden und schlossen sich gewaltsamen Aktionen (wie beispielsweise diversen Putschversuchen) an, ohne diese jedoch selbst zu organisieren und zu leiten.[52]

Die Organisation und Leitung von verschiedenen Aktionen und Zusammenschlüssen ehemaliger Freikorpsverbände übernahmen Männer, die am ehesten als *Gewaltnetzwerker* bezeichnet werden können. Nach der Rückkehr der Baltikumer nach Deutschland war der Reichsregierung daran gelegen, die bestehenden Formationen vollständig aufzulösen.[53] Um dieser Auflösung entgegenzuwirken und um den Kon-

51 Die hier vorgestellte Typisierung hat der Autor dieses Beitrages bereits an anderer Stelle erstmals erwähnt. Erscheinen wird der Beitrag voraussichtlich Ende 2016 im Abschlussband der Forschergruppe *Gewaltgemeinschaften*. Autoren/Titel: *Peter Haslinger*/*Mathias Voigtmann*/*Wojciech Pieniążek*/*Vytautaus Petronis*: Frontiers of Violence. Paramilitärs als Gewaltgemeinschaften im Ostmitteleuropa der 1920er Jahre.

52 Einer dieser *Gewaltveteranen* war beispielsweise Ernst von Salomon. Bei Salomon kam die besondere Gewaltsozialisation aus dem Baltikum unter anderem im aktiven Waffenschmuggel, Sabotageakten und politischen Attentaten zu Beginn der 1920er Jahre zum Ausdruck. So war er beispielsweise indirekt am Mordanschlag auf Walter Rathenau beteiligt, er hatte dessen Tagesablauf ausgekundschaftet und ihn intensiv beobachtet. Vgl. zum Lebensweg Ernst v. Salomons nach seiner Rückkehr aus dem Baltikum: *Klein* (Anm. 22), S. 67-124.

53 Viele ehemalige Freikorps blieben informell und im Geheimen zusammen. Dies geschah häufig über verschiedene Tarnfirmen, wie zum Beispiel Detektivbüros, Wanderzirkusse oder Rollfuhrfirmen. Siehe auch: *Salomon*: Geschichte … (Anm. 47), S. 98.

takt beizubehalten, organisierten sich viele ehemalige Einheiten im sogenannten Arbeits- und Siedlungsdienst bzw. den Arbeitsgemeinschaften. Charakteristisch für den Arbeitsdienst war der Umstand, dass eine „Disziplin wie bei den Freikorps" gefordert und auch erreicht wurde. Die Arbeitsgemeinschaften waren letztlich zu einem großen Teil nur Tarnorganisationen für paramilitärische Verbände und Organisationen. Das zeigt die Analyse der Freikorpszeitschriften und persönlichen Erinnerungsschriften der Gewaltnetzwerker.[54]

Was die Kulturarbeit der Aizsargi im Lettland der 1920er Jahre und deren Auswirkungen auf die demokratische Kultur und die neue Ordnung des Landes anbelangt, lässt sich Folgendes konstatieren: Eine ihrer Hauptaufgaben sahen die Aizsargi zu Beginn darin, die lettische Regierung durch nationalistische Propaganda und kulturelle Agitation zu unterstützen. Mitte der 1920er Jahre kam es in diesem Kontext zu einer patriotischen und kulturellen Wiederbelebung dieser Bewegung. Die Organisation verlor jedoch zu keiner Zeit ihre paramilitärische Prägung, d.h. militärischer Drill, Paraden, Waffen und Uniformen gehörten weiterhin zu ihrer Identität und zu ihrem äußeren Erscheinungsbild.[55]

Trotz dieses militärischen Habitus kam es aber auch bei den Aizsargi zu einem Transformationsprozess. Die paramilitärischen Strukturen wurden um zivile Elemente und Handlungsoptionen erweitert und ergänzt, wie das insbesondere in der zweiten Hälfte der 1920er Jahre am Beispiel des Aufbaus einer umfangreichen Frauen- und Jugendabteilung sichtbar wurde.[56] Beleg für transformative Prozesse und die Fähigkeit der Organisation, ein umfangreiches soziales und kulturelles Netzwerk zu etablieren, war auch die Gründung diverser Vereine und Clubs. Zwei Drittel der registrierten Sportler, 159 Orchester mit 2.000 Mitgliedern sowie 229 Chöre mit 7.800 Mitgliedern gehörten Aizsargi-Vereinen an.[57] Der von den Aizsargi repräsentierte Wunsch der Nationsbildung ging somit einher mit der Umwandlung des paramilitärischen Verbandes in eine breite, geschlechter- und altersübergreifende, gesellschaftliche Bewegung.

Die Bestrebungen, weitestgehend unabhängig von den staatlichen Institutionen agieren zu können, zeigten sich vor allem in der Finanzierung der Aizsargi. Diese erfolgte

54 Exemplarisch für den vierten Typ können Gerhard Roßbach und die von ihm geleiteten Arbeitsgemeinschaften herangezogen werden. Roßbach, Jahrgang 1893 und ehemaliger Infanterieleutnant im Ersten Weltkrieg, warb für die Dienste seines getarnten Korps öffentlich in Zeitungsinseraten. Er und seine Männer boten sich vor allem Großgrundbesitzern in Mecklenburg, Pommern und Schlesien an, auf deren Gütern sie eine Art Landschutz verkörperten, der von einer großen Gewaltbereitschaft sowie Gewaltexpertise geprägt war. Vgl. *Bernhard Sauer*: Gerhard Roßbach – Hitlers Vertreter für Berlin. Zur Frühgeschichte des Rechtsradikalismus in der Weimarer Republik, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 50, 2002, H. 1, S. 7. Zur Tätigkeit der Roßbacher vgl. *Emil Julius Gumbel*: Verschwörer. Zur Geschichte und Soziologie der deutschen nationalistischen Geheimbünde 1918-1924, Heidelberg: Das Wunderhorn 1979, S. 89 f. Zu den Freikorpszeitschriften als Quelle: *Der Reiter gen Osten* 5, 1934, H. 7, S. 12 sowie *Der Reiter gen Osten* 6, 1935, H. 4, S. 13. In Ansätzen finden wir hier das, was Georg Elwert in seinen Ausführungen „Gewaltmärkte" genannt hat, vgl. *Georg Elwert*: Gewaltmärkte. Beobachtungen zur Zweckrationalität der Gewalt, in: *Trotha* (Anm. 29), S. 86-101.

55 Vgl. *Balkelis* (Anm. 40), S. 212.

56 Bis 1940 zählte die Organisation bereits über 68.000 Mitglieder, wovon ca. 15.000 Frauen und 14.000 Jugendliche waren; die übrigen Mitglieder waren Soldaten, die in 19 Regimentern organisiert waren. Bezogen auf die Bevölkerungsgröße Lettlands umfasste die Aizsargi-Bewegung ca. 3 Prozent der Gesamtbevölkerung.

57 Vgl. *Balkelis* (Anm. 40), S. 212 f. Die Propagandaabteilung der Aizsargi veranstaltete zwischen 1935 und 1939 mehr als 10.000 Vorträge.

zu großen Teilen über Mitgliedsbeiträge sowie Einnahmen aus diversen sozialen Aktivitäten wie Konzerten, Clubs, Lotterien, Wohltätigkeits- und Spendensammlungen. Zudem verfügte die Organisation über ganze Netzwerke von sogenannten Volkshäusern, Bibliotheken und Wohlfahrtseinrichtungen.[58] Die relative Eigenständigkeit und Unabhängigkeit der Aizsargi zeigte sich auch darin, dass es das lettische Parlament im Laufe von zehn Jahren seit 1924 nicht vermochte, ein Schutzkorps-Gesetz zu verabschieden und umzusetzen. Unstimmigkeiten, Rivalitäten und z.T. Kurzsichtigkeit in der Regierung führten dazu, dass sich die Aizsargi als eine militärische Formation etablierten, die außerhalb des Einflussbereiches und der Aufsicht staatlicher Institutionen agierte und sich faktisch unter der Kontrolle einer einzigen Partei – des Bauernbundes – befand.[59] Versuche der Armee, über die Integration der Aizsargi in die offiziellen Militärstrukturen größeren Einfluss auf die Organisation zu erlangen, hatten zumindest in den 1920er Jahren nur mäßigen Erfolg. Charakteristisch für die Aizsargi-Bewegung war die Präsenz charismatischer Führer – eine Parallele zum deutschen Beispiel –, die ihrerseits enge Beziehungen zur politischen Führung um Kārlis Ulmanis pflegten.[60]

Diese engen Verbindungen waren dann auch einer der Gründe für die aktive und wichtige Rolle, die die Aizsargi-Bewegung beim Staatstreich von Kārlis Ulmanis einnahm. Dieser fand in der Nacht vom 15. auf den 16. Mai 1934 statt, wobei die Vorbereitungen von einer aufgebauschten Kampagne um die Notwendigkeit von Verfassungsreformen begleitet wurden. In die Durchführung des Umsturzes waren neben den Aizsargi sowohl kleinere Einheiten der Armee als auch der Polizei involviert. Dieses Konglomerat verschiedener Kräfte besetzte die wichtigsten Behörden und Regierungsgebäude. Rückwirkend wurde am 16. Mai der Kriegs- und Ausnahmezustand verkündet – mit dem Ziel, sich über die geltende Verfassung hinwegsetzen zu können.[61]

Die schnelle Realisierung des Umsturzes war einerseits Ausdruck des Organisationstalents Ulmanis' und seiner Anhänger, andererseits aber auch Beleg für die Leistungsfähigkeit, die militärische Disziplin sowie die Einsatzbereitschaft der Aizsargi-Formationen.[62] Bemerkenswert war, dass es zu keinerlei Blutvergießen kam, da die politischen Gegner keinen Widerstand leisteten. Aufschluss darüber geben unter anderem die Aufzeichnungen des deutschen Gesandten Georg Martius in Riga, der die Ereignisse in seinem Bericht an das Auswärtige Amt folgendermaßen kommentierte:

58 1939 unterhielten die Aizsargi 89 Volkshäuser auf dem Lande. Überhaupt war die Bewegung eher bäuerlich geprägt, bestand sie doch zu 95 Prozent aus Bauern, von denen 25 Prozent landlos waren.

59 Vgl. *Inesis Feldmanis*: Umgestaltungsprozesse im Rahmen des Ulmanis-Regimes in Lettland 1934-1940, in: *Erwin Oberländer* (Hg.): Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919-1944, Paderborn: Schöningh 2001, S. 215-248 (218). Dass die lettische Regierung im Fall der Aizsargi zu keiner Einigkeit finden konnte, war auch dem Umstand geschuldet, dass sich in Lettland bis zu 44 Parteien um die 100 Parlamentssitze bewarben. Vgl. *Erwin Oberländer*: Die Präsidialdiktaturen in Ostmitteleuropa – „Gelenkte Demokratie"?, in: *Ders*. (Anm. 59), S. 3-17 (12).

60 Vgl. *Feldmanis* (Anm. 59), S. 218 f.

61 Vgl. *Oberländer* (Anm. 59), S. 15 f.; *Feldmanis* (Anm. 59), S. 220. Lettland wurde bis zum August 1938 mit Hilfe des Ausnahmezustands regiert. Ulmanis verzichtete dabei auf jede demokratische Fassade in Form einer Verfassung, was Lettland letztlich zum wohl autoritärsten Regime Ostmitteleuropas machte.

62 Siehe zur Bedeutung der Aizsargi beim Umsturz auch: *Ilgvars Butulis*: Autoritäre Ideologie und Praxis des Ulmanis-Regimes in Lettland 1934-1940, in: *Oberländer* (Anm. 59), S. 249-298 (275).

„Es hat nur wenig Schüsse und keine Verwundeten gegeben. Das gesellschaftliche Leben erlitt keinerlei Unterbrechung.“[63] Im Anschluss an den Staatsstreich fungierten die Aizsargi de facto als persönliche Leibgarde von Ulmanis und seiner Diktatur.[64] Die hier dargestellten Ereignisse in Lettland fügen sich somit in den damaligen politischen Kontext und Entwicklungsprozess des europäischen Kontinents ein – war es doch ein gängiges bzw. weitverbreitetes Muster, dass Demokratien in der Regel „aus dem Herzen der Macht“,[65] durch Regierungschefs und im Falle Lettlands eben auch durch das Militär und paramilitärische Formationen gestürzt wurden, und nicht durch revolutionäre Massen.[66]

Zusammenfassung

Große, gut entwickelte paramilitärische Organisationen mit ihren expansiven sozialen Netzwerken und Ideen – wie z.B. die Baltikumer, die Baltische Landeswehr sowie die Aizsargi – übten beträchtlichen Druck auf die lettische und die deutsche Politik der Zwischenkriegszeit aus und trugen in nicht unerheblichem Ausmaß zum Niedergang beider Demokratien bzw. Nachkriegsordnungen bei.[67] Für den Niedergang und das Versagen von Demokratien verantwortlich waren sicherlich vor allem systemimmanente Gründe und Fehler, mangelndes demokratisches Verständnis der handelnden Akteure, eine fehlende liberale Tradition (wie z.B. in Lettland), äußere Bedrohungen, aber auch Umwälzungen wie die Weltwirtschaftskrise. Dennoch müssen in diesem Kontext auch die Bedeutung und die Funktion paramilitärischer Netzwerke und Organisationen hervorgehoben werden.

In der postimperialen Verwerfungszone Lettland nahmen die paramilitärischen Gewaltgemeinschaften 1919 eine besondere Stellung ein, denn sie versuchten (vgl. besonders die Baltikumer), ein staatliches Machtvakuum aufzufüllen und neue Herrschaftsverhältnisse zu verwirklichen. Die temporäre Schwäche des staatlichen Gewaltmonopols begünstigte nicht zuletzt die Entstehung eines speziellen Gewaltraumes und -marktes. So ließen sich Netzwerke etablieren, die lokale und ortskundige Akteure mit Ortsfremden in einer spezifischen Aufgabenverteilung miteinander verbanden.

Die Baltikumer sahen in Lettland einen Ermöglichungsraum, in dem sie ihre z.T. deutsch-nationalen Ziele mit Hilfe eines aktiven kollektiven Gewalteinsatzes außerhalb des Deutschen Reiches verwirklichen wollten. Die deutsch-baltischen Einheiten der Landeswehr hingegen strebten nach einem baltischen Gesamtstaat mit Dominanz der deutschen Sprache, der an das Deutsche Reich Anschluss finden sollte. Somit agierten sie

63 *Feldmanis* (Anm. 59), S. 220.
64 Vgl. *Balkelis* (Anm. 40), S. 221. Zum Handeln und zur Bedeutung von Kārlis Ulmanis und der Aizsargi nach 1934 vgl. auch *Butulis*: Autoritäre Ideologie … (Anm. 62), S. 249-298.
65 *Robin Reschke*/*Aron Schöpf*: Nach dem „Großen Krieg“. Vom Triumph zum Desaster der Demokratie 1918/19-1939, in: http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-5712, 08.03.2016.
66 Während der Zwischenkriegszeit gelang es lediglich Finnland und der Tschechoslowakei, ihre demokratischen Grundordnungen beizubehalten. In Ostmitteleuropa wurden diese durch Präsidialdiktaturen und in Südosteuropa durch Königsdiktaturen abgelöst. Vgl. hierzu: *Erwin Oberländer* (Hg.): Vorwort der Herausgeber, in: *Ders.* (Anm. 59), S. VII-XI (VII).
67 Vgl. *Balkelis* (Anm.40), S. 220.

zwar als deutschbaltisch-nationalgesinnte Akteure, hatten zugleich aber auch imperiale Ambitionen im gesellschaftspolitischen Neuordnungsprozess Osteuropas. In ihrem gewalthaften Handeln hatten sie aktiven Einfluss auf den lettischen Staatsbildungsprozess, und sei es auch nur durch die Konkurrenz (sowohl militärisch als auch politisch) zu den Letten.

Nach dem Ende des Kleinkrieges trugen die Baltikumer in der Weimarer Republik z.T. an exponierter Stelle erheblich zu deren Destabilisierung bei und waren einer der Gründe für die Radikalisierung des öffentlichen Lebens. Die im Baltikum agierenden besonderen paramilitärischen Gewaltgemeinschaften wurden von einem Teil der ehemaligen Kombattanten in transformierter Form aufrechterhalten. Nur ein bestimmter Teil der Baltikumer war bereit, in normale zivile Strukturen zurückzukehren, anderen fehlte diese Bereitschaft, sie waren nicht in der Lage dazu. Die im Baltikum gebildeten Netzwerke hatten auch in Friedenszeiten weiter Bestand, so dass von einem Gewalttransfer gesprochen werden kann.

Hinsichtlich der Aizsargi lässt sich eine Art arbeitsteilige Auslagerungstrategie für die eigentlich staatlich konnotierte Gewalt beobachten. So verfolgte beispielsweise Kārlis Ulmanis die Absicht, im Rahmen einer Überganssituation zwischen politischen Systemen die Handlungsoptionen und Spielräume für staatliche Politik beträchtlich zu erweitern. Der Paramilitarismus erwies sich als effektive Strategie des Nationsbildungsprozesses. Er verstärkte einerseits bei den Bürgern in erheblichem Maße Pflichtgefühl, politische Loyalität und Patriotismus, trug andererseits allerdings zu einer entscheidenden Militarisierung dieses Prozesses bei und bildete so eine Belastung für die Zukunft. War die Aizsargi-Bewegung in den unmittelbaren Nachkriegsjahren vor allem nationaler Unterstützer der lettischen Staatswerdung, fungierte sie in den 1930er Jahren – z.T. geschult und geprägt durch den aktiven gewaltsamen Kampf – vor allem als willfähriger Erfüllungsgehilfe von Kārlis Ulmanis und als Steigbügelhalter einer Diktatur, in der die demokratischen Errungenschaften Lettlands missachtet wurden.[68]

Bereits Gunther Mai hat dargelegt, dass die Zwischenkriegszeit in Europa „von einer verwirrenden Kumulation Gewalt begünstigender Konstellationen geprägt“[69] war. Die Betrachtung der deutschen Freikorpsformationen, der Baltischen Landeswehr und der Aizsargi macht jedoch letztendlich auch deutlich, dass sich für die Mitglieder und deren Partizipation in den Gewaltgemeinschaften und paramilitärischen Netzwerken auch Gelegenheitsstrukturen und Ermöglichungsräume ergaben, in denen sie auch abseits von Gewaltkontinuitäten zum Ersten Weltkrieg ihre neuen Ordnungs- und Gemeinschaftsvorstellungen verwirklichen konnten. Somit fungieren paramilitärische Verbände in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen zwar als Übergangsphänomene, sind aber zugleich Repräsentanten einer besonderen Gewaltavantgarde, die z.T. erhebliche Auswirkungen auf die bestehenden und sich neubildenden politischen Ordnungen hatten.

68 Zur Rolle der Aizsargi als Unterstützer des Staatsstreiches siehe auch *Feldmanis* (Anm. 59), S. 247.
69 *Gunther Mai*: Europa 1918-1939. Mentalitäten, Lebensweisen, Politik zwischen den Weltkriegen, Stuttgart: Kohlhammer 2001, S. 13.

ORTSNAMENVERZEICHNIS

Das Ortsnamenverzeichnis enthält alle Namen von Ortschaften, Gouvernements, Kreisen und Komitaten, die in den deutsch- und englischsprachigen Beiträgen des Bandes erwähnt werden. Nicht erfasst sind Namen von Regionen, Landschaften und Staaten. Treten mehrere Namenformen auf, findet sich ein Querverweis auf den deutschen Namen, vgl. *Ólubló* siehe *Altlublau*, unter dem die Seitenzahlen für sämtliche Namenformen angegeben werden. Wird keine deutsche Namenform genannt, entscheidet die heutige territoriale Zugehörigkeit des betreffenden Ortes darüber, unter welchem Namen die Fundstellen genannt werden, vgl. *Máramarossziget* siehe *Sighetu Marmației* (der Ort liegt in Rumänien).

A
Abaúj-Torna (Kom.) 84
Aleksandrovsk-Gruševsk 33
Altlublau 82, 89
Azaryčy 124

B
Babinaviči 128
Babrujsk 121
Barysaŭ 121
Belgorod 37
Berazino 124
Bereg (Kom.) 84
Beregszász *siehe* Berehovo
Berehovo 87
Berlin 12, 66, 138
Białystok 117
Brest-Litowsk 17
Brjansk (Gouv.) 35, 37, 39, 40, 42
Budapest 21, 57, 82–85, 87

C
Černigov (Gouv.) *siehe* Černihiv (Gouv.)
Černihiv (Gouv.) 95
Char'kov (Gouv.) *siehe* Charkow (Gouv.)
Charkow (Gouv.) 33, 95, 100
Cherson (Gouv.) 33, 95, 99, 100
Chojniki 128
Chust 83, 85, 87, 89, 90
Czernowitz 68
Čertkovo 43

D
Daugavgrīva *siehe* Dünamünde
Doneck (Gouv.) 29
Dünamünde 136

E
Ekaterinoslavsk (Gouv.) 33
Eperjes *siehe* Prešov

F
Fiume 49–53, 55, 58, 59

G
Genf 79, 88
Gluchov *siehe* Hluchiv
Glusk 121
Gorizia 57

H
Hluchiv 40
Homel' 117, 123, 128
Homestead 80, 89
Huszt *siehe* Chust

J
Jampil' (Kreis) 97
Jasinja 83, 89
Jelgava *siehe* Mitau

K
Kaharlyk 102
Kalinkaviči 122–124
Kamenec-Podol'sk (Gouv.) 33

Kam''janec'-Podil's'kyj 103, 105
Kaniv (Kreis) 97
Karma 119
Katerynoslav (Gouv.) 95, 100, 104
Kiew 96, 98, 100, 102, 108
Kiew (Gouv.) 95, 97, 99, 101, 102, 110
Kishinev 117
Kőrösmező *siehe* Jasinja
Kovčycy 124
Kursk (Gouv.) 35, 37, 38, 40, 42

L
Lemberg 20, 65–67, 70
Ljuban' 123, 124, 126
Loeŭ 124
London 61
Lysjanka 99

M
Máramaros (Kom.) 84, 85
Máramarossziget *siehe* Sighetu Marmației
Mazyr 122
Milove 43
Minsk 116, 128
Mir 121
Mitau 136
Mohyliv (Kreis) 97
Moskau 24, 39, 152
Mukačevo 87
Munkács *siehe* Mukačevo

N
New York 61, 81, 89
Nova-Ušycja (Kreis) 96
Novi Petrivci 108

O
Odessa 117, 124
Ólubló *siehe* Altlublau

P
Padabranka 127
Paris 17, 21, 24, 31, 44, 53, 59, 65, 67, 79, 83–88, 113, 115, 129
Paryčy 123, 124
Philadelphia 77, 81
Počep 40
Podolien (Gouv.) 95, 96, 102, 105, 109
Poltava (Gouv.) 33, 95, 98, 100
Prag 21, 67, 88, 89
Prešov 82, 87, 89, 90
Pula 50, 51, 54, 59
Putivl' (Kreis) 38, 42

R
Rapallo 57
Rawa-Ruska 66
Riga 17, 19, 21, 24, 31, 113, 116, 125, 133, 144
Rome 58, 61, 62

S
Šachtinsk (Kreis) 29, 34, 39
Šachty 33
Sáros (Kom.) 84
Ščadryn 113, 123
Seliba 121
Sighetu Marmației 85, 89
Sirocina 120
Sluck 126, 128
Smaleviči 121
Smilaviči 121
Stará Ľubovňa *siehe* Altlublau
Staŭpcy 121
St. Germain-en-Laye 88
Sumy 40
Svaljava 85, 87, 89
Szepes (Kom.) 84
Szolyva *siehe* Svaljava

T
Taganrog 34
Taganrog (Kreis) 29, 33, 39
Tal'ka 123
Tarašča (Kreis) 98, 99, 108
Taurien (Gouv.) 33, 95, 100
Ternopil' 66
Triest 19, 49–54, 57, 59–62
Trieste *siehe* Triest
Tuckum 136
Tukum *siehe* Tuckum
Tukums *siehe* Tuckum

Turaŭ 122

U
Ugocsa (Kom.) 84
Ung (Kom.) 84
Ungvár *siehe* Užhorod
Urazovo 41–43
Ušomyr 102
Užhorod 67, 83, 87–90

V
Velikaja Rybica *siehe* Velyka Rybycja
Velyka Rybycja 40, 42
Venice 56
Versailles 24, 63
Vienna 12, 20, 57, 66, 67, 69, 73
Vinnycja (Kreis) 105
Volynsk (Gouv.) *siehe* Wolhynien (Gouv.)
Voronež (Gouv.) 35, 37, 41, 42
Vuzda 121

W
Wien *siehe* Vienna
Wolhynien (Gouv.) 33, 95, 109

Z
Zaporižžja (Gouv.) 109
Zemplén (Kom.) 84
Znob’ 39, 40, 42
Zvenyhorodka 98, 108

KARTENVERZEICHNIS

Die territoriale Neuordnung Ostmitteleuropas, 1919-1923 [Quelle: *Richard Crampton*: Atlas of Eastern Europe in the Twentieth Century, London: Routledge 1996, S. 36], S. 8.

Die Entstehung der russisch-ukrainischen sowjetischen administrativen Grenze in den Jahren 1917-1928, S. 28.

Ruthenische Nationalräte im nordöstlichen Ungarn, in der Ostslowakei und der Podkarpatská Rus, 1918-1919, S. 224.

BIOGRAPHISCHE ANGABEN

Marco Bresciani ist zurzeit Forschungsstipendiat (Marie Curie Cofund Program) am Historischen Institut der Universität Zagreb. Nach seiner Promotion an der Universität Pisa ist er an verschiedenen Forschungseinrichtungen tätig gewesen, u.a. in New York, Mailand, Paris und Rijeka. In seinen zahlreichen Veröffentlichungen widmet er sich vor allem dem italienischen und europäischen Antifaschismus, Anti-Totalitarismus und dem Sozialismus in den 1930er und 1940er Jahren. Gegenwärtig erforscht er die Folgen des Ersten Weltkriegs und den Faschismus im oberadriatischen Küstenland.

Tim Buchen ist DAAD-Fachlektor für Neueste Europäische Geschichte an der Universität Edinburgh. Seine Dissertationschrift „Antisemitismus in Galizien. Agitation, Gewalt und Politik gegen Juden in der Habsburgermonarchie um 1900" erschien in Buchform 2012. Derzeit beschäftigt er sich mit Antikommunismus und Dekolonialisierung im Europa des 20. Jahrhunderts. Weitere Forschungsinteressen sind jüdische Geschichte, Gewaltforschung und Kulturgeschichte der Politik.

Frank Grelka ist Osteuropahistoriker. Er promovierte 2005 an der Ruhr-Universität Bochum mit einer Arbeit zur ukrainischen Nationalbewegung (Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005). Seit 2014 ist er wissenschaftlicher Mitarbeiter am Zentrum für Interdisziplinäre Polenstudien der Europa-Universität Viadrina. Dort leitet er derzeit ein Projekt zur Verlagerung von Kunstobjekten aus der Sowjetischen Besatzungszone durch die Rote Armee, 1944-1948. Er arbeitet zudem an einer Monographie über Zwangsarbeiterlager für Juden im Kontext des Holocaust im Distrikt Lublin.

Jakob Mischke studierte Osteuropastudien und Volkswirtschaftslehre an der Freien Universität Berlin. Von 2011 bis 2013 koordinierte er in Kiew das gemeinsam von der Universität Jena und der Kiewer Mohyla-Akademie angebotene zweisprachige Masterprogramm „Deutschland- und Europastudien" und war dort auch in der Lehre tätig. 2014-2015 war er als Projektmitarbeiter am Slavisch-Baltischen Seminar der Universität Münster. Gegenwärtig untersucht er als Kollegiat im Doktoratskolleg Galizien der Universität Wien die Rechts- und Gesellschaftstheorie Stanislav Dnistrjanskyjs.

Sebastian Paul hat in Gießen, Brünn und Pécs Osteuropäische Geschichte studiert. Seit 2014 ist er wissenschaftlicher Mitarbeiter am Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft (Marburg) und ist im SFB/TRR 138 „Dynamiken der Sicherheit" tätig. In seinem Dissertationsprojekt vergleicht er Diskurse der Versicherheitlichung über das polnische Ostgalizien und die tschechoslowakische Podkarpatská Rus in der Zwischenkriegszeit und untersucht die daraus auf internationaler sowie zentralstaatlicher Ebene abgeleitete Sicherheitspolitik.

Stephan Rindlisbacher forscht momentan im Rahmen eines Mobilitätsstipendiums des Schweizerischen Nationalfonds am Deutschen Historischen Institut in Moskau zu den Territorialisierungsprozessen in der frühen Sowjetunion. Seine Interessen umfassen darüber hinaus auch die Geschichte des modernen Terrorismus sowie biographische und lebensweltliche Ansätze in der historischen Forschung. Seine Dissertation zum Thema „Leben für die Sache. Vera Figner, Vera Zasulič und das radikale Milieu im späten Zarenreich" ist 2014 im Harrassowitz Verlag erschienen.

Dimitri Tolkatsch ist Promotionsstudent am Lehrstuhl für Neuere und Osteuropäische Geschichte der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Breisgau. Im Rahmen seines Dissertationsprojekts, gefördert vom Ernst Ludwig Ehrlich Studienwerk, forscht er zur Aufstandsbewegung in der Ukraine während des Russischen Bürgerkriegs (1918 - Anfang der 1920er Jahre). Neben der Geschichte des Russischen Bürgerkriegs umfassen seine Forschungsinteressen die Geschichte der Ukraine und der osteuropäischen Juden sowie die sowjetische Nationalitätenpolitik.

Mathias Voigtmann studierte Europäische Geschichte und Europäische Kulturgeschichte in Chemnitz und Frankfurt (Oder). 2011 Master of Arts zum Thema: „Literatur als historische Quelle – Erkenntnisse über die sowjetische Lagerwelt nach der Lektüre von Varlam Šalamov", derzeit Doktorand am Herder-Institut (Arbeitstitel der Dissertation: „Paramilitärische Verbände im Ostmitteleuropa der Zwischenkriegszeit – Gewalt als Gemeinschaftserlebnis am Beispiel der baltischen Freikorps"). Forschungsschwerpunkte: Zeitgeschichte Osteuropas, Gesellschaftsgeschichte der DDR, Geschichte der Sowjetunion (GULag-Thematik), paramilitärische Gruppierungen.

Andrei Zamoiski ist Historiker, befasst sich mit der Geschichte Weißrusslands im 20. Jahrhundert, mit der Geschichte der Juden im Russischen Zarenreich, in der Sowjetunion und in Osteuropa. Weitere Forschungsinteressen sind die Medizingeschichte in der UdSSR, die Geschichte des Ersten und Zweiten Weltkrieges sowie die Digital Humanities (ehemaliger wissenschaftlicher Mitarbeiter des Projektes CENDARI – www.cendari.eu – im Arbeitsbereich Neuere Geschichte an der Freien Universität Berlin).

W poszukiwaniu nowego ładu. Europa Środkowo-Wschodnia wobec upadku imperiów, 1917 – 1924

PRZEDMOWA

Niniejsza książka powstała w ramach projektu badawczego „Granice, wojny i kongresy: negocjowanie nowych ładów państwowych w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku", współfinansowanego przez trzy lata przez Viadrina Center B/ORDERS IN MOTION. Był on poświęcony badaniu rozmaitych grup podmiotów, które pod koniec pierwszej wojny światowej wpływały na wizje ładu we wschodniej Europie. Za wartościowe wykłady, dyskusje i inspiracje w całym okresie realizacji projektu jesteśmy winni podziękowania licznym koleżankom i kolegom, m.in. Jakubowi Benešowi, Michaelowi Deanowi, Peterowi Haslingerowi, Dagmarze Jajeśniak-Quast, Janowi Musekampowi i Kerstin Schoor. Ważnym elementem projektu była odbyta w październiku 2015 roku konferencja „Przestrzenie minionego ładu – nowe porządki. Spuścizna wielonarodowych imperiów a tworzenie się państw we wschodniej Europie w latach 1917–1923", na której dyskutowano o zamieszczonych tu artykułach. Pragniemy podziękować komentatorom – Wernerowi Benecke, Marcusowi Funckowi, Yvonne Kleinmann i Claudii Weber, naszym współorganizatorom Klausowi Richterowi i Kaiowi Struve oraz partnerskiemu projektowi „Granice fantomowe w Europie Środkowo-Wschodniej" za merytoryczne i finansowe wsparcie w zorganizowaniu konferencji. Marek Kłodnicki i Katarzyna Jeż z Centrum Interdyscyplinarnych Studiów o Polsce udzielili nam wielkiej pomocy organizacyjnej. Szczególne podziękowania należą się Viadrina Graduate School za hojne finansowe wsparcie konferencji.

Szybka publikacja artykułów była możliwa tylko dzięki sprawnej współpracy z autorami, fachowemu przekładowi Adama Peszke oraz sumiennej redakcji, dokonanej przez Gerona Lietza, który opracował również indeks nazw geograficznych. Dziękujemy ponadto Urszuli Kieżun i Jonathanowi Singertonowi za redakcję językową tekstów polskich i angielskich, Stanisławowi Stępniowi za fachowe rady dotyczące transkrypcji nazw miejscowości oraz Aleksandrze Wągrodzkiej, która była odpowiedzialna za stworzenie cyfrowej matrycy publikacji. Dagmarze Jajeśniak-Quast dziękujemy za włączenie tomu do serii Interdisciplinary Polish Studies.

Edynburg i Frankfurt nad Odrą, jesienią 2016 roku

Tim Buchen, Frank Grelka

WPROWADZENIE

Tim Buchen, Frank Grelka

W poszukiwaniu nowego ładu. Europa Środkowo-Wschodnia wobec upadku imperiów, 1917–1924

Imperialistyczna eskalacja i imperialna zapaść

Upadek dynastii Osmanów, Romanowów, Habsburgów i Hohenzollernów pod koniec pierwszej wojny światowej położył kres trwającemu całe stulecia ładowi imperialnemu w Europie Środkowo-Wschodniej[1]. Monarchie ustąpiły miejsca republikom, a narody zastąpiły dynastie jako źródło legitymizacji władzy[2]. Potęga starych imperiów erodowała w toku wojny i załamała się u jej kresu, gdy nadeszła klęska i rewolucja[3]. Także państwa, które objęły schedę po imperiach, wyrosły z krwawych konfliktów – te zaś rozpoczęły się już w okresie Wielkiej Wojny, choć miały inny charakter[4].

Od czasu rosyjskiej rewolucji i wojny domowej przemoc o podłożu politycznym mieszała się z usiłowaniami zbrojnych podbojów. W walce o terytorium i zasoby imperium, które się rozpadło, oraz o możliwość współdecydowania o przyszłym ładzie, bandytyzm wojenny, terror, ucieczki ludności i wywłaszczenia odcisnęły piętno na obszarze byłego cesarstwa. W ową walkę o podział schedy po caracie zaangażowały się również państwa centralne na zdobytych przez siebie obszarach[5]. Kiedy także one

1 Odnośnie do długiego trwania panowania imperialnego oraz konfrontacji imperiów eurazjatyckich zob. Alfred J. Rieber: *The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

2 W tym rozumieniu zasada narodowego samostanowienia wzięła górę po rewolucji rosyjskiej. Zob. Borislav Chernev: *The Brest-Litovsk Moment: Self-Determination Discourse in Eastern Europe before Wilsonianism*, „Diplomacy & Statecraft" 22/3, 2011, s. 369–387.

3 Zob. Joshua Sanborn: *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2014; Maureen Healy: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004; Michael A. Reynolds: *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908–1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011; Robert Gerwarth, Erez Manela (red.): *Empires at War 1911–1923*, Oxford: Oxford University Press, 2014.

4 Robert Gerwarth, John Horne: *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, Oxford: Oxford University Press, 2012; Jonathan D. Smele: *The „Russian" Civil Wars, 1916–1926: Ten Years That Shook the World*, London: Hurst Publishers, 2015.

5 Odnośnie do okupacji w krajach bałtyckich i Polsce zob. Vejas G. Liulevicius: *Kriegsland im Osten, Kolonialisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg*, Hamburg: Hamburger Edition, 2002. Odnośnie do praktyki okupacyjnej państw centralnych po traktacie brzeskim zob. Frank Grelka: *Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2005.

upadły, wojna domowa rozszerzyła się na prawie całą Europę Środkowo-Wschodnią[6]. Erozja linii frontów oraz zanik państwowej kontroli i porządku sprawiły, że niezliczeni mieszkańcy regionu padali ofiarą przemocy i przeżywali fundamentalną niepewność. Wielu wykorzystywało tę sytuację do urzeczywistnienia własnych wizji ładu i zrobienia użytku z możliwości, jakie stwarzał obszar pozbawiony państwa. Stawali się oni współtwórcami nowego ładu, biorąc udział w dynamice, którą jedynie z późniejszej perspektywy można interpretować jako proces transformacji od ładu imperialnego do narodowego. Świadkowie epoki nic nie wiedzieli o takiej ewolucji. Dla nich mogła to być wojna z bolszewizmem, o przetrwanie imperium lub o budowę narodu, wkład w rozbicie struktur imperialnych lub paternalistycznych, walka o przetrwanie lub okazja do zaopatrzenia się po latach biedy i wyrzeczeń. Nikt nie wiedział, co przyniesie przyszłość, ale doświadczenia pokoju, wojny i rewolucji niosły ze sobą nauki, które – świadomie lub nieświadomie – dawały orientację.

Droga do pokoju jako proces transformacji

Niniejszy tom wnosi pewien wkład w badanie transformacji spuścizny imperiów – procesu otwartego, do którego włączały się najrozmaitsze podmioty. Dla wszystkich artykułów wspólna jest perspektywa uczestników i spojrzenie na obszary lokalne, których przynależność do większych jednostek państwowych była dopiero negocjowana i w których zarazem poszukiwano nowego ładu. Poza działaniami z użyciem przemocy, przedmiotem analizy są też formy dyplomacji, lobbingu i dyskusji ekspertów.

Jako uzupełnienie dominujących narracji narodowych oraz spojrzenia na region z perspektywy Berlina, Wiednia czy Petersburga lub biorących udział w wojnie mocarstw zachodnich, artykuły te pozwalają dowiedzieć się nowych rzeczy o doniosłych wydarzeniach dotyczących tworzenia państw w okresie między wojną a pokojem. Nadal aktualne są pytania o długie oddziaływanie imperialnego panowania na Europę Środkowo-Wschodnią oraz o szczególną dynamikę przemocy i polityki w tym regionie po traktatach pokojowych. Chociaż w związku z setną rocznicą pierwszej wojny światowej nieustannie podkreślano, że wciąż dominujące koncentrowanie się na wielkich mocarstwach europejskich i wydarzeniach na froncie zachodnim oraz emblematyczna periodyzacja 1914–1918 nie czynią zadość fenomenowi wojny światowej, to wciąż brakuje metod i perspektyw pozwalających uchwycić środkowo-wschodnioeuropejskie doświadczenia z owych lat i ich wpływ na historię międzynarodową. Być może to właśnie specyficzny splot historii wojskowej z historią dyplomatyczną i polityczną – w sytuacji, gdy państwowość często nie oznaczała wiele więcej niż wysuwanie (sprzecznych ze sobą) twierdzeń i aspiracji do niej – sprawia, że rozpoznanie w tym regionie z owych lat modeli i struktur nowego ładu państwowego jest

6 Mianem Europy Środkowo-Wschodniej określono tu zbiorczo obszary, z których wyrosły po wojnie Polska, Litwa, Łotwa, Estonia i Czechosłowacja, oraz terytoria, których pozostanie w granicach państw pokonanych – Austrii, Niemiec i Węgier było sporne aż po lata 20. Odnośnie do międzynarodowego wymiaru rosyjskiej wojny domowej jako walki z bolszewizmem lub lęku przed nim zob. Anthony Read: *The World on Fire. 1919 and the Battle with Bolshevism*, London: Pimlico, 2008.

szczególnym wyzwaniem. Obserwacje te mają pod wieloma względami wymowę ponadregionalną i wielkie znaczenie historiograficzne.

Dzieje postimperialnej transformacji Europy Środkowo-Wschodniej pokazują zatem generalnie, jak rozpadają się imperia oraz jak powstają z nich i utrwalają się nowe ładу.

W kontekście początku XX wieku uwidacznia się dynamika imperialistycznej konfrontacji i eskalacji, która była związana z totalną mobilizacją, wykorzystywaniem własnych i podbitych podczas wojny ziem i ich ludności – aż po kolonialny wyzysk. Pod tym względem niniejszy tom nawiązuje do aktualnych trendów badawczych, które uważają wojnę światową w obszarze eurazjatyckim za eskalację rozpoczynających się już wcześniej konfrontacji między mocarstwami. Już przed Wielką Wojną imperia załamywały się w tej walce, jednak nowe wymiary wojny doprowadziły do upadku państwowości i powstania możliwości lokalnej reorganizacji władzy[7].

Europa Środkowo-Wschodnia a „pierwsza zimna wojna"

Konflikty, do których dochodziło tuż po wojnie na wielokrotnie zdobywanych, częściowo spustoszonych i poddanych przekształceniom obszarach Europy Środkowo-Wschodniej, odcisnęły piętno na doświadczeniach i wizjach całego XX wieku. Ze względu na zaangażowanie zachodnich sprzymierzonych, próby utrzymania hegemonii nad regionem przez stare elity władzy oraz przez okrojone terytorialnie Węgry i Niemcy, a przede wszystkim ze względu na splot tych wysiłków z rosyjską wojną domową, obszar Europy Środkowo-Wschodniej miał absolutnie decydujące znaczenie dla europejskiej i globalnej historii XX wieku. Po 1917 roku na jej pierwszym planie nie znajdowało się już tylko – jak jeszcze w XIX wieku – rozszerzanie i zabezpieczanie sfer wpływów wielkich mocarstw, które generowały zależność gospodarczą i polityczną. Obszar polityki i ideologii był teraz nierozerwalnie związany z międzynarodową rozgrywką o władzę. Z jednej strony chodziło o kompatybilność ustrojów gospodarczych, z drugiej zaś o ograniczenie bądź rozszerzenie władzy komunistycznej, która radykalnie przedefiniowała prawa własności, pozbawiając legitymizacji imperializm i jego odmianę kolonializmu.

Te konflikty, toczone intensywniej – także ze względu na silniejszą pozycję Związku Radzieckiego – po znacznie bardziej katastrofalnej drugiej wojnie światowej, występowały w Europie Środkowo-Wschodniej już od roku 1917. Były elementem procesu tworzenia się nowego ładu państwowego i politycznego, który jest analizowany w niniejszym tomie. Opcje działania wyznaczała opozycja między próbami rozszerzenia albo republikańsko-narodowego modelu państwa, albo radzieckiej rewolucji światowej jako sprzecznych ze sobą alternatyw wobec cesarstwa. Wypływały z tego adekwatne pomysły, przymierza i praktyki, za pomocą których udało się stworzyć

7 Michael A. Reynolds: *Shattering Empires*... (przyp. 3); Alfred J. Rieber: *The Struggle*... (przyp. 1); Willard Sunderland: *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe*, Ithaca: Cornell University Press, 2004.

nowy ład. Owa opozycja tłumaczy wielkie znaczenie okresu powojennego w Europie Środkowo-Wschodniej dla dziejów świata oraz gwałtowność i brutalność konfliktów po wojnie. Nowe formy międzynarodowej przemocy i mobilizacji o podłożu politycznym miały się okazać decydujące dla dalszego przebiegu XX wieku[8]. Osławiona brutalizacja wojny światowej nastąpiła bowiem nie tyle w okopach Zachodu, co na arenach w Europie Wschodniej, czyli w strefach pęknięć imperiów w latach późniejszych[9]. Można ją zrozumieć tylko z kontekstów regionalnych jako środkowo-wschodnioeuropejską historię dekompozycji imperiów. Proces transformacji musi być pojmowany jako wspomniana już walka o podział schedy, a zarazem jako zmagania o zasady ładu politycznego. Podmioty nacjonalistyczne próbowały wchodzić w posiadanie terytoriów i infrastruktury byłych imperiów. Często w opozycji do mieszczańskich projektów nacjonalistycznych w wielu miejscach armie chłopskie wysuwały roszczenia do ziemi i bezpośredniego sprawowania władzy na szczeblu lokalnym. Dla wielu motywacją był przykład i przesłanie bolszewików, natomiast mieszczańscy nacjonaliści stawiali na dyskurs i pomoc sojuszników zachodnich w kontekście rokowań pokojowych. Obu rodzajom wpływów zewnętrznych rewanżystowscy przedstawiciele starych imperiów przeciwstawiali przywrócenie swego panowania nad peryferiami Europy Środkowo-Wschodniej. Ziemie te stały się zwłaszcza podczas wojny laboratorium imperialnej polityki ludnościowej i gospodarczej[10]. W owych latach wojsko wszędzie ogromnie rozszerzyło swoje kompetencje w administracji, polityce i gospodarce. Przyczyniło się to do eskalacji konfliktów, co zamanifestowało się także po zakończeniu pierwszej wojny światowej. W niektórych rejonach konflikty po roku 1918 były znacznie bardziej krwawe niż w latach poprzednich, nie tylko na obszarze imperium carskiego. Wyjaśnieniem eskalacji przemocy jest połączenie terroru politycznego, czyli motywowanego ideologicznie, z legitymizowanymi przez państwo praktykami przemocy. Wieloetniczna struktura Europy Środkowo-Wschodniej oraz imperialna praktyka hierarchizacji i funkcjonalizacji grup etnicznych w wielu miejscach dynamizowały konflikty[11]. Tam, gdzie określone grupy ludności były utożsamiane z opcjami politycznymi lub preferencjami narodowymi, albo były zmuszane do deklaracji lojalności, często zmieniający się wojskowi lub paramilitarni władcy popełniali zbrodnie na ludności cywilnej[12]. Ze względu na tę niedookreśloność grup docelowych przemocy wojskowej z jednej strony oraz polityki i wojny z drugiej, do uchwycenia procesu terytorialnego i politycznego tworzenia się nowego ładu przestrzeni postimperialnej przydatne wydaje się pojęcie wojny domowej.

8 Dietrich Beyrau: *Schlachtfeld der Diktatoren: Osteuropa im Schatten von Hitler und Stalin*, Göttingen: Vandenhoek & Ruprecht, 2000.
9 Robert Gerwarth: *The Central European Counter-Revolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War*, „Past and Present" 200/1, 2008, s. 175–209.
10 Zob. Jonathan Gumz: *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009; Vejas Gabriel Liulevicius: *Kriegsland im Osten…*, dz. cyt. (przyp. 5); Joshua Sanborn: *Imperial Apocalypse…*, dz. cyt. (przyp. 3).
11 Aviel Roshwald: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*, London: Routledge, 2001; Karen Barkey, Mark van Hagen (red.): *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder: Westview Press, 1997.
12 Alexander Prusin: *The Lands Between. Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992*, Oxford: Oxford University Press, 2010.

Pojęcie to rozszerza narodową interpretację konfliktów, która widzi w tych walkach działanie już funkcjonujących państw, reprezentujących w każdym przypadku jakiś istniejący naród i próbujących urzeczywistnić jego aspiracje do terytorium, rozwoju gospodarczego oraz bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego. Słabości tej czysto narodowej perspektywy są oczywiste. Nie tłumaczy ona ani tego, dlaczego przemoc w większości kierowała się poniekąd do wewnątrz, przeciwko ludziom z obszaru, który był przedmiotem własnych roszczeń, ani tego, dlaczego wielu działających na własną rękę przywódców wojskowych w przeciągu krótkiego czasu zaangażowało się w bardzo różne projekty polityczne lub państwowe[13]. Wiele konfliktów dotyczyło zasadniczo ocalenia lub odbudowy imperiów względnie usunięcia podstaw ich panowania. Ofiarami przemocy stawały się przede wszystkim narody żyjące w diasporze, których obecność i pozycja społeczno-ekonomiczna były związane z imperiami wielonarodowymi. Inni ludzie brali udział w terrorze zmierzającym do przywrócenia imperiów. Przemoc często nie służyła do przyłączania terytoriów do państwa narodowego lub do dyslokacji grup niepożądanych, lecz miała na celu utrzymanie lub ustanowienie na nowo hegemonii wewnątrz obszarów heterogenicznych, a nierzadko tłumienie aspiracji nacjonalistycznych. Niezliczone pogromy Żydów czy osławiona kampania bałtycka były przejawem tych postimperialnych konfliktów[14].

Europa Środkowo-Wschodnia jako przestrzeń doświadczeń

Niniejszy tom przedstawia osoby i grupy, które przejmowały inicjatywę i wpływały na wydarzenia. Nie we wszystkich przypadkach udział analizowanych podmiotów był wybitny lub trwały. Nie o to też chodzi. Historia wielkich mężów stanu była wielokrotnie opowiadana, relatywizowana i rehabilitowana. Pragniemy raczej – mówiąc o osobach spoza struktur państwa – zrozumieć, jak przestrzenne, prawne, ekonomiczne i społeczne struktury imperiów i ich przemiany podczas wojny kształtowały warunki i wizje nowego ładu politycznego także w okresach domniemanej likwidacji lub rozkładu owych imperiów. Dopiero w konfrontacji ze zmieniającą się rzeczywistością społeczną założenia są rewidowane i modyfikowane. Przejawy przekształconej lub zupełnie nowej rzeczywistości – czy to w działaniach, mowie czy piśmie – dają wgląd w transformację świata społecznego, spowodowaną przez wojnę, rewolucję i rozpad imperiów. Przeobrażenia w latach 1914–1923 w regionie Europy Środkowo-Wschodniej oraz ich trwałe oddziaływanie są rzeczą bezsporną, co ponownie i szczególnie uwidoczniło się w kontekście setnej rocznicy wybuchu wojny. W niniejszym tomie pragniemy przełożyć wojnę światową na szczebel lokalny, a często indywidualny, i odnieść ją do przemian terytorialnych. Idea ta wypływa z jednego z nurtów badań kulturoznawczych, który uważa przestrzeń za elementarną

13 Wymieńmy tu takich watażków jak Stanisław Bułak-Bałachowicz czy Roman von Ungern-Sternberg.

14 Odnośnie do żydowskich doświadczeń podczas pierwszej wojny światowej zob. Frank Schuster: *Zwischen allen Fronten. Osteuropäische Juden während des Ersten Weltkrieges (1914–1919)*, Köln: Böhlau, 2004 oraz artykuły Andreia Zamoiskiego i Dimitriego Tolkatscha w niniejszym tomie, s. 259–276 i s. 241–257. Odnośnie do kampanii bałtyckiej patrz artykuł Mathiasa Voigtmanna (s. 277–292, w niniejszym tomie), a do terroru m.in. Béla Bodó: *The White Terror in Hungary, 1919–1921: The Social World of Paramilitary Groups*, „Austrian History Yearbook", XLII, 2011, s. 133–163.

kategorię ludzkiej interakcji i identyfikacji. W jakich obszarach podmiotom udało się przywrócić porządek i bezpieczeństwo? Jak miały się te obszary do nadrzędnych koncepcji terytorialnych imperium, narodu, Europy, Zachodu czy świata? Do jakiego stopnia ten zamierzony ład strukturyzowała imperialna tradycja, a gdzie strukturyzowało go doświadczenie wojny?[15] Gdzie i jak projektowano i tworzono zupełnie nowe przestrzenie? Jeden z akcentów analizy zostanie położony na przemoc. Przemoc była bowiem istotnym, jeśli nie najważniejszym środkiem realizacji własnych wizji ładu.

Przemoc a ład

To urzeczywistnianie ładu drogą przemocy ma podwójne znaczenie. Po pierwsze, przemoc mogła zdobyć władzę i kontrolę nad jakimś obszarem, w którym udało się zrealizować własne roszczenia. Po drugie, w samym praktykowaniu przemocy wizje ładu mogą być wyrażane lub powstawać dopiero w interakcji i interpretacji działań z użyciem przemocy. Przemoc ma zawsze również wymiar komunikacyjny i odzwierciedla rzeczywistość. W tym rozumieniu w niniejszym tomie będzie mowa o komunikacyjnym i symbolicznym wymiarze używania przemocy oraz o jego funkcji i oddziaływaniu w tworzeniu przestrzeni. Idea konstrukcji przestrzeni nie sprowadza się przy tym do tworzenia i opanowywania terytoriów jako jednostek prawnych i politycznych oraz ich łączenia w zamierzone większe byty. Chodzi raczej również o formowanie przestrzeni społecznych i sytuacyjnych, w których wypróbowuje się i praktykuje tożsamości zbiorowe. Doświadczenie przemocy na okupowanych terytoriach wiejskich i miejskich, uwolnienie od okupantów czy wrogów z własnych sfer były nader ważnymi wydarzeniami. I to nie tylko ze względu na logikę strategiczną lub dotyczącą polityki jako walki o władzę, lecz również w odniesieniu do wyobrażalności i wykonalności nowych społecznych norm i hierarchii. Zwłaszcza działań rewolucyjnych i kontrrewolucyjnych nie da się oddzielić od tych praktyk stosowania przemocy, w których sprawdza się wizje nowego ładu.

Tam, gdzie przemoc się utrwala, staje się władzą[16]. Toczone z użyciem przemocy walki i konflikty o terytoria i prawomocność władzy były zatem już częścią powstających ustrojów państwowych i społecznych. Inaczej niż to sugeruje dawniejsza historiografia, w której historię wojskową, dyplomatyczną i polityczną pisano osobno, zwycięzca nie potrafił wprowadzić i ugruntować swojej opracowanej już wcześniej idei ładu. Chociaż takie określenia jak rewolucja i czystka, narodziny i rozpad państw próbowały każdorazowo wysuwać na pierwszy plan brak ciągłości w stosunku do zastanej sytuacji, to naprawdę chodziło jednak raczej o kontynuację i zmianę kontekstów politycznych. Trzeba zrozumieć ten proces i motywację jego uczestników.

Nasz tom jest zatem ułożony tak, że dziedziny historii dyplomacji i polityki są połączone z historią wojskową. Wojna najwyraźniej nie była tylko kontynuacją polityki innymi środkami. Obie sfery wpływały na siebie wzajemnie, nadawały sobie

15 Por. Tim Buchen, Malte Rolf (red.): *Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850–1918)*, Berlin: DeGruyter, 2015.
16 Jan Philipp Reemtsma: *Die Gewalt spricht nicht. Drei Reden*, Stuttgart: Reclam, 2002, s. 9.

wzajemnie sens, stapiając się ze sobą w rozmaity sposób w „wojnie totalnej”[17]. Tak jak już w minionych latach powstanie i znaczenie traktatów pokojowych z Brześcia, Paryża i Rygi było pojmowane jako złożona interakcja oddziaływania z zewnątrz i lokalnych zjawisk na arenach walk na wschodzie, również niniejszy tom ma przyczynić się do lepszego zrozumienia politycznych i społecznych procesów przemian Europy Środkowo-Wschodniej w ich globalnym kontekście.

Transformacja prawa i państwowości

Równie dynamicznie jak stosunki władzy zmieniały się w okresie pierwszej wojny światowej normy i wizje prawne. Wystarczy wspomnieć fundamentalne nowości w prawie międzynarodowym, takie jak uznanie za karalne odpowiedzialności za wybuch wojny, ustanowienie ochrony mniejszości i Ligę Narodów. W toku wojny światowej zmieniły się również normy prawomocności władzy państwowej, wskutek czego w średniej perspektywie czasowej projekty imperialne znalazły się pod presją. Formuła samostanowienia narodów bardzo wyraźnie odwołała się do prawa powszechnego i pomogła przyspieszyć i usprawiedliwić rozpad imperiów lądowych. Wszystkie podmioty kojarzyły jednak z pojęciem narodu czy też nacji odmienne zbiorowości. O ile zwłaszcza przedstawiciele USA i Ententy wykluczali narody nieeuropejskie, a Brytyjczycy wyczuwali w odniesieniu do Irlandii zagrożenie własnej integralności w metropolii i kolonii, to bolszewicy przeciwstawili temu definicję, która do wymiaru politycznego i etnicznego bądź rasowego dodała wymiar społeczny w postaci klasy robotniczej.

Podmioty z Europy Środkowo-Wschodniej, które dążyły do utworzenia nowego państwa, musiały więc skutecznie bronić swoich racji w zmiennym międzynarodowym otoczeniu, które wiązało tę niezawisłość z różnymi ograniczeniami. Szumnie przyznane prawo przeistoczyło się w praktyce w możliwość suwerenności. Nacjonaliści pragmatycznie łączyli teraz swoje postulaty niezależności państwowej z obietnicą przysłużenia się dobru powszechnemu przez osłabienie lub odparcie niepożądanych projektów politycznych, które kojarzono z państwowością radziecką, imperialną czy pansłowiańską. Racja stanu powstawała zatem nadal w kontekście wojny (domowej), postrzegania w kategoriach terenu ważnego pod względem wojskowym, stref buforowych lub obszaru zaopatrzenia i dyslokacji, co było nawiązaniem do toczonych z perspektywy panowania imperialistycznych dyskursów o środkowo-wschodnioeuropejskich peryferiach. Także polityka zagraniczna była podporządkowana obserwacjom i grom sztabowym rewolucji i kontrrewolucji. Granice były niejasne, brak było pewności, czy własny naród zdoła zbudować państwo oraz jak zachowają się mniejszości narodowe wewnątrz i poza terytorium państwa. W tych okolicznościach uzasadnianie aspiracji do niepodległości przypominało zakład o rezultat konfliktu, który miał przynieść tę niepodległość i samorozwój narodowy.

17 Przykładem tego fenomenu jest m.in. oddziaływanie Brześcia.

Kto zajmuje się uzasadnianiem prawa i państwowości oraz ustalaniem granic, powinien zatem przyjrzeć się również temu, w czym, kiedy i z jakimi partnerami podmioty te upatrywały największych szans na realizację swoich celów i jaki wpływ miały te pragmatyczne przemyślenia na projekty państwa narodowego. Na podstawie tych przemyśleń łączymy ze sobą w niniejszym tomie historię wojskową, polityczną i dyplomatyczną. Z mikroperspektywy zogniskowanej na poszczególnych podmiotach i ich działaniach uwidoczniają się związki lokalnej i regionalnej historii Europy Środkowo-Wschodniej z decyzjami i zjawiskami w pozostałej części kontynentu. Należą do nich ścisłe więzi, ale również konkurowanie przyszłych mężów stanu w ośrodkach emigracji zarówno ze sobą nawzajem, jak i z przedstawicielami mocarstw zachodnich. Miały one oczywisty wpływ na sukces i skalę niezawisłości państwowej oraz na początki międzynarodowej integracji tych państw. Należy do tego jednak również rozwój własnych ambicji imperialnych po 1918 roku, które korzystały z dyskursów europejskiej wojny domowej, ale powinny być jednocześnie uważane za kontynuację imperialnej przestrzeni doświadczenia i imperialnej samoświadomości państwa w dobie imperializmu.

W tym kontekście jesienią 2015 roku na Uniwersytecie Europejskim Viadrina dyskutowali uczestnicy konferencji „Przestrzenie minionego ładu – nowe porządki. Spuścizna wielonarodowych imperiów a tworzenie się państw we wschodniej Europie w latach 1917–1923”[18]. Młodzi naukowcy z Włoch, Wielkiej Brytanii, Białorusi, Ukrainy, Szwajcarii i USA prezentowali pod tym tytułem oryginalne wyniki badań na styku narodowych mitów założycielskich i międzynarodowej narracji powojennego ładu, opartego na prawie narodów do samostanowienia. Artykuły zawarte w niniejszym tomie poważnie traktują więc bezprecedensowość państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej po pierwszej wojnie światowej. W odniesieniu do imperialnej spuścizny i na przykładzie praktyk wojskowych, prawnych, ideologicznych i dyplomatycznych pytają, dlaczego wykładnia narodowa była tylko jednym z wielu czynników w dynamicznym procesie redystrybucji władzy i terytorium. Uczestnicy konferencji prezentują tu wyniki swoich badań dotyczących bardzo różnych regionów historycznych – od krajów bałtyckich na północy po Przedgórze Alpejskie na południu. Niniejszy tom wnosi w ten sposób wkład w badania podstawowe na temat pola manewru podmiotów państwowych i niepaństwowych oraz ich prób wpływania na proces tworzenia się nowego ładu w Europie Środkowo-Wschodniej zgodnie z interesami ich odnośnej grupy etnicznej. Uwaga skupia się na rezultatach empirycznych badań źródłowych, dzięki którym autorzy w innowacyjny sposób naświetlają zalety, oferowane przez ukierunkowaną praktycznie metodę badania postimperialnych procesów transformacji z dala od salonowej dyplomacji.

18 Sprawozdanie z konferencji autorstwa Barbary Haider-Wilson i Ulrike Harmat z Instytutu Badań nad Historią Nowożytną i Najnowszą, Austriacka Akademia Nauk, Wiedeń [w:] H-Soz-Kult, http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-6273, 9.12.2015.

Granice, prawo i ustrój w nowych państwach

Pierwsze cztery artykuły w dziale „Granice, prawo i ustrój w nowych państwach" stanowią wprowadzenie do heterogenicznych okoliczności i pozornie niespójnej siły oddziaływania państwowo-politycznych, ideologicznych, prawnych i dyplomatycznych prób tworzenia ładu. Po tym jak w 1921 roku w Rydze podzielono zachodniorosyjskie terytoria dawnego cesarstwa między Polskę a bolszewicką Rosję, a w 1922 roku utworzono państwo związkowe, to właśnie nowe kierownictwo radzieckie podniosło zasadę narodowo-etnograficzną do rangi podstawy wytyczania granic. Szwajcarski historyk Stephan Rindlisbacher dowodzi tej tezy za pomocą ambitnej prawno-przestrzennej metodologii w artykule „Wytyczanie granic jako czynnik stabilizujący młodą władzę radziecką. Regulacja granicy między Rosyjską Federacyjną Republiką Radziecką a Ukraińską Republiką Radziecką w latach 20. XX wieku". Na modelowym przykładzie korekt granicy Białoruskiej i Ukraińskiej Republiki Radzieckiej autor dokumentuje – opierając się na licznych źródłach – jak leninowski wariant Wilsonowskiego prawa do samostanowienia stał się motywem przewodnim konsolidacji moskiewskiej władzy centralnej. Na styku między dyrektywami politbiura a decyzjami narodowej inteligencji i lokalnych przedstawicieli partii kierownictwu radzieckiemu udało się ponadto stworzyć atrakcyjny kontrmodel dla polskiego państwa narodowego, które mimo dużego udziału mniejszości zachowywało się jak państwo unitarne. Charakter pionierski ma nie tylko kulturologiczne podejście Rindlisbachera do działań z zakresu polityki edukacyjnej i językowej w związku z *korenizacją*. Autor jako pierwszy zwraca też uwagę na ważne zagadnienie kształcenia radzieckich kadr w związku z przestrzenno-politycznymi terytorializacjami w dawnym imperium carskim – a to zagadnienie w odniesieniu do większości regionów radzieckiego państwa nie jest jeszcze zbadane.

Jak podmioty jednego z postimperialnych projektów wygrywały „Wilsona przeciwko Wilsonowi", demonstruje artykuł „Postimperialna przestrzeń Górnego Adriatyku a powojenna ekspansja faszyzmu" Marco Brescianiego, wykładowcy na Uniwersytecie w Trieście. O ile Rindlisbacher wysuwa na pierwszy plan swoich wywodów państwo, to Bresciani skupia się na podmiotach regionalnych, pokazując, jak niezwiązani z państwem stronnicy Benita Mussoliniego unarodowili region Górnego Adriatyku środkami paramilitarnej przemocy. Inaczej niż w przypadku państwa radzieckiego transformacja społeczna na adriatyckim pograniczu wielonarodowego imperium habsburskiego nie polegała na całkowitej restrukturyzacji kadrowej. Nowy ład byłego włoskiego królestwa zasadzał się raczej na politycznej radykalizacji dawnych elit na bazie integralnego nacjonalizmu i pod egidą skłonnych do przemocy narodowo-faszystowskich milicji *squadristi*. Autor opisuje to zjawisko bardzo plastycznie na przykładzie licznych narodowych dyskursów. Na przykład Attilio Tamaro, radykalny nacjonalista za czasów habsburskich, przeistoczył się jako triesteński dziennikarz w zwolennika Mussoliniego. Wstecznie potępił granice Austro-Węgier jako wytyczone arbitralnie i podporządkowane wyłącznie hegemonicznym interesom Wiednia. O ile radzieckie państwo unitarne energicznie i w modernistyczny sposób wdrażało zasadę Wilsona w odniesieniu do integracji wielonarodowego państwa rosyjskiego (Rindlisbacher), to górnoadriatyckie wybrzeże było kolebką włoskiego faszyzmu,

który interpretował tworzenie nowego ładu na tych obszarach na modłę imperialną, kierując swoje ostrze przeciwko narodowo-etnicznym zasadom ładu wersalskiego.

Ponadto niniejszy tom ogniskuje się na dwóch niedoszłych państwach na peryferiach dualistycznej monarchii austro-węgierskiej: Zachodnioukraińskiej Republice Ludowej i Karpato-Ukrainie. Kraj koronny Galicja był w okresie przejścia od ustroju monarchicznego do demokratycznego być może najbardziej spornym terytorium w całym procesie tworzenia się nowego ładu. Jeszcze przed rozejmem z 11 listopada 1918 roku rozpoczęła się polsko-ukraińska wojna o przedlitawską metropolię administracyjną – Lwów – i Galicję Wschodnią. Kto jest po upadku imperiów gwarantem prawa, jakie to jest prawo i jakie państwo gwarantuje bezpieczeństwo w ramach nowych i starych norm legislacyjnych? Na te pytania próbuje odpowiedzieć Jakob Mischke, słuchacz Kolegium Doktoranckiego Galicja Uniwersytetu Wiedeńskiego. W artykule „Naród i samostanowienie w konstytucji Galicji Wschodniej autorstwa Stanisława Dnistrjanskiego" autor analizuje projekt konstytucji, która miała być filarem międzynarodowego uznania państwa zachodnioukraińskiego. Mischke wyjaśnia, że koncepcja Dnistrjanskiego wysuwa konstytucyjno-prawne roszczenia do ukraińskiego terytorium państwowego, a także ustanawia prawnie wyjątkową pozycję Ukraińców w polityce ludnościowej przyszłego wschodniogalicyjskiego ustroju społecznego. Z uwagi na normatywną bezskuteczność jego teorii prawno-socjologicznych pisma Dnistrjanskiego zasługują na uwagę zwłaszcza jako przyczynek do ówczesnych dyskursów o prawach mniejszości narodowych i granicach praw suwerenności państw narodowych[19]. Teorie te powstały w wielonarodowych ramach ck monarchii, a punktem odniesienia była dla nich rozprawa *Das Majoritätsprinzip* [Zasada większości] (1916) Wołodymyra Starosolskiego i koncepcja *prawa żywego* żydowsko-austriackiego socjologa prawa Eugena Ehrlicha, którego uczniem był Dnistrjanski. W centrum analizy Mischkego znajduje się stworzona przez Dnistrjanskiego idea społecznej siły integracyjnej prawa. Prawo to powstaje w związku z komunikacją między organizacjami społecznymi a państwem i ma utorować drogę do powstania dojrzałego narodu państwowego, który uznaje normy legislacyjne władzy państwowej za własne. Zarówno ten, jak i kolejny artykuł, autorstwa Sebastiana Paula, pokazują z naciskiem, dlaczego analizowanie przyczyn upadku różnych państw przejściowych może być korzystne poznawczo. Obaj autorzy demonstrują, jak dyskursywne i dyplomatyczne próby narodowych dążeń do samodzielności nie zostały wprawdzie zwieńczone niezawisłością państwową, ale mimo to w decydującym stopniu przyczyniły się do modernizacji wewnętrznej opinii publicznej oraz do szerokiej politycznej mobilizacji w kraju i w klasycznych krajach emigracyjnych danej grupy etnicznej. Sebastian Paul, pracownik specjalnego działu badawczego „dynamiki bezpieczeństwa" w marburskim Instytucie Herdera, rekonstruuje na tle wytyczania granic Węgier i Czechosłowacji strategie lobbingu podmiotów karpato-ukraińskich. W artykule „Między lojalnością, realną polityką a opcją sojuszu.

19 Za swego rodzaju bilans takich prób, przede wszystkim w odniesieniu do braku wpływu prawa międzynarodowego na autorytarną politykę ludnościową starych i nowych państw w latach 20., może uchodzić analiza Simona Rosenbauma, który był od 1919 roku wiceministrem spraw zagranicznych nowego państwa litewskiego. Simon Rosenbaum: *Der Souveränitätsbegriff. Ein Versuch seiner Revision*, Zürich: Gutzwiller, 1932.

Przyłączenie Rusi Podkarpackiej do Czechosłowacji w latach 1918–1919" naświetla perspektywę lokalnych podmiotów na Rusi Podkarpackiej, które wysuwały wobec rządów w Pradze i Budapeszcie oraz przy stole rokowań w Wersalu własne żądania autonomii, legitymizując je prawem narodów do samostanowienia. Z braku własnych opcji militarnych skuteczność nacjonalistycznych dążeń rusińskich rad narodowych była uzależniona od dynamiki interesów geostrategicznych, która doprowadziła ostatecznie do przyłączenia tego terytorium do popierającego te dążenia państwa ze stolicą w Pradze. Na mocy traktatu z Saint-Germain z 10 września 1919 roku przyznano Karpato-Ukrainę Czechosłowacji. Jednak – jak wskazuje Paul – nałożone przez konferencję zobowiązanie do nadania Karpato-Ukraińcom szerokiej autonomii nie zostało urzeczywistnione przez cały okres międzywojenny. Analizy Mischkego i Paula demonstrują, że wersalskie zasady porządkowe miały przede wszystkim symboliczną siłę oddziaływania. Obaj autorzy przedstawiają przekonujące argumenty, że także w wypadku terytorialnej masy upadłościowej imperium habsburskiego postulaty autonomii kulturalnej i narodowego samostanowienia napotykały swoje granice tam, gdzie nowe państwa narodowe forsowały swoje żądania terytorialne środkami wojskowymi.

Niezwiązana z państwem przemoc na obszarach byłych imperiów

Druga część niniejszego tomu pokonferencyjnego ogniskuje się na zagadnieniu, jak zdemobilizowane oddziały byłych cesarskich armii zdobywały w latach 1917–1921 bezpańskie terytorium dawnych imperiów. Artykuły w tym fragmencie analizują militarną dynamikę procesu tworzenia się państw na zachodniorosyjskich obszarach byłego imperium carskiego. Autorzy kreślą w tym kontekście obraz zapisanego w traktacie ryskim w 1921 roku nowego ładu terytorialnego Europy Środkowo-Wschodniej, sygnalizując sprzeczność tego ładu z procesem negocjacji dyplomatycznych w Paryżu w 1919 roku[20].

To, że w dawnym Cesarstwie Rosyjskim proces tworzenia się nowego ładu przebiegał w niekiedy zupełnie innych warunkach, szczególnie sugestywnie demonstruje na przykładzie Ukrainy artykuł freiburskiego historyka Dimitriego Tolkatscha. Ludność ukraińska tworzyła tu w fazie przejściowej w latach 1918–1920 prowizoryczne republiki wiejskie, które powstawały w następstwie licznych powstań chłopskich. Czy zatem atamani, czyli przywódcy tych chłopskich powstań, tworzyli w ten sposób struktury protopaństwowe w kontekście nowego ładu na postimperialnej Ukrainie? Artykuł Tolkatscha „Lokalne projekty ustrojowe w okresie od upadku Cesarstwa Rosyjskiego do zwycięstwa władzy radzieckiej: powstania chłopskie i republiki wiejskie na Ukrainie w latach 1917–1921" pokazuje, że chodziło raczej o rzecz przeciwną: o tworzenie form organizacyjnych na szczeblu wsi i powiatów, gdzie nie istniała już carska biurokracja, a procesy unarodowienia u schyłku imperium carskiego nie

20 Ryga staje się dla Europy Środkowo-Wschodniej swego rodzaju anty-Wersalem, por. Andrzej Nowak: *Stosunki polsko-rosyjskie i polsko-sowieckie a ład wersalski, 1919–1921* [w:] Andrzej Koryn (red.): *Od Wersalu do Poczdamu. Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1945*, Warszawa: Instytut Historii PAN, 1996, s. 30–42.

pozostawiły niemal żadnego śladu na wiejskiej ludności ukraińskiej. Samodzielnie tworzone wiejskie republiki i odwołanie się do carskich struktur administracyjnych wydawały się więc opisywanemu przez Tolkatscha społeczeństwu chłopskiemu pozbawione alternatywy. W obliczu braku nadrzędnego sądownictwa w tych niezależnych od państwa społeczeństwach egzekwowane przemocą poczucie wspólnoty ukraińskich chłopów jawiło się jako nowy normatywny porządek (por. chłopskie samosądy i zbrodnie na obszarnikach i ludności żydowskiej). Tolkatsch pokazuje wyraźnie, że biegłym w sztuce wojennej i charyzmatycznym atamanom tylko pozornie chodziło o *uwspólnotowienie metodami zbrojnymi*. Według Tolkatscha w istocie gra toczyła się o organizację struktur społecznych w oderwaniu od anarcho-ideologicznych celów. Dzięki temu wnioskowi mikroanaliza Tolkatscha jest istotnym rozszerzeniem podjętych przez Felixa Schnella prób wyjaśnienia przemocy rozpętanej w atamańszczyźnie[21].

Legitymizowana nacjonalizmem antyżydowska przemoc nieżydowskich oddziałów była elementarnym motywem nowego ładu terytorialnego Białorusi, co pokazuje Andrei Zamoiski z Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie w artykule „Zbrojne pogromy, żydowskie jednostki samoobrony a nowy ład na ziemiach białoruskich w latach 1918–1921". Zamoiski dokonuje innowacyjnej zmiany perspektywy, wysuwając na pierwszy plan swego tekstu rolę żydowskich jednostek samoobrony. Odwołując się do literatury naukowej, autor opisuje najpierw, jak żydowska większość ludności dawnej strefy osiedlenia znalazła się między młotem a kowadłem. Przeważająca część tej ludności była uważana za rosyjską i widziała w carskiej Rosji swoją ojczyznę. Autor pokazuje sugestywnie, jak w procesie tworzenia się nowego ładu w zachodniej Rosji pogromy Żydów stały się częścią wojennego rytuału związanego z podbojami terytorialnymi. Zamoiski rozpoznaje w tym również ciągłość wobec długiej tradycji antyżydowskiej polityki ludnościowej w imperium carskim[22]. Artykuły Tolkatscha i Zamoiskiego pozwalają zrozumieć przyczyny odmiennej liczby żydowskich ofiar w obu regionach. O ile na terytorium białoruskim przemoc ta była efektem strategicznych i gospodarczych interesów przeciągających tędy oddziałów armii, to – według Tolkatscha – pogromy w ukraińskiej atamańszczyźnie były w znacznej mierze elementem protonacjonalistycznego samoupewnienia. Także dalej na północ nie było dobrych rozwiązań dla żydowskich sąsiadów, co sugestywnie pokazuje Zamoiski. Posługująca się w większości jidysz ludność z jednej strony padała ofiarą szeroko rozpowszechnionego antysemityzmu w carskich i białych oddziałach wojskowych. Z drugiej strony środowiska nacjonalistyczne w wojskach polskich stygmatyzowały Żydów tego regionu z powodu ich niemieckiego dialektu zgoła jako sprzymierzeńców wrogich państw centralnych, czyli Niemiec i Austrii. I choć także nowi bolszewiccy władcy wywłaszczali sklepy, nacjonalizowali fabryki, zamykali synagogi i skazywali żydowskie partie na nielegalność, to bolszewicy gwarantowali przynajmniej minimum bezpieczeństwa. Ludność żydowska znajdowała ratunek przed pogromami ze strony białych coraz częściej tylko na zapleczu Armii

21 Felix Schnell: *Räume des Schreckens. Gewalt und Gruppenmilitanz in der Ukraine 1905–1933*, Hamburg: Hamburger Edition, 2012.
22 Odnośnie do pragmatycznej fenomenologii pogromu ostatnio Stefan Wiese: *Pogrome im Zarenreich. Dynamiken kollektiver Gewalt*, Hamburg: Hamburger Edition, 2016.

Czerwonej, która w wielu przypadkach również okazywała się sytuacyjnie antysemicka. Jak dowodzi Zamoiski, oddziały bolszewickie bez przekonania podejmowały próby wyposażenia jednostek żydowskich w broń, co według autora doprowadziło do jeszcze wyższej liczby ofiar wśród miejscowej ludności. Analizując trzy wielkie fale pogromów (łącznie 250 pogromów), Zamoiski wykazuje, że proces tworzenia nowego ładu w tym regionie miał wymiar nie tylko militarno-terytorialny, lecz oznaczał również – wskutek marginalizacji żydowskiego handlu i rzemiosła – początek restrukturyzacji społecznej tych obszarów.

Nader skłonny do przemocy paramilitaryzm niemieckich wojsk wycofujących się z krajów bałtyckich opisuje Mathias Voigtmann z Instytutu Herdera w Marburgu w artykule „Paramilitaryzm w społeczno-politycznym procesie tworzenia nowego ładu. Przemoc w zbiorowych działaniach niemieckich i łotewskich oddziałów zbrojnych po 1918 roku". Tak zwani Baltikumer mieli pierwotnie stanowić jednostki zabezpieczenia dla wycofujących się wojsk niemieckich, których używano w latach 1918–1919 głównie na Łotwie do walki z oddziałami bolszewickimi, a potem również z narodowymi siłami Łotyszy i Estończyków. Ta bałtycka Landeswehra rekrutowała się w znacznym stopniu z członków bałtyckoniemieckiej arystokracji i walczyła w swego rodzaju wojnie partyzanckiej – jak pokazuje Voigtmann – razem z jednostkami niemieckiego Freikorpsu. Voigtmann przywołuje z naciskiem koncepcję tak zwanych wspólnot opartych na przemocy, czyli zbiorowych działań z użyciem przemocy, które według autora stawały się często decydującą maksymą postępowania. W przeciwieństwie choćby do ekscesów atamańskich oddziałów chłopskich na Ukrainie (por. artykuł Tolkatscha) przemoc w krajach bałtyckich bynajmniej nie była środkiem forsowania normatywnego ładu, lecz przejawem zerwania utartych norm społecznych, które – jak dowodzi Voigtmann – było dominującą zasadą stosowania przemocy na tych obszarach. Dla miejscowych oddziałów zbrojnych ta nieuprawniona i anarchiczna przemoc oddziałów niemieckich podziałała niewątpliwie jako sygnał do własnego poszukiwania nowego ładu opartego na państwach narodowych. Na tle walk toczonych podczas odwrotu niemieckich wojsk autor pokazuje, jak równolegle z nimi krystalizował się bałtycko-łotewski paramilitaryzm. Ta zbrojna mobilizacja łotewskiego społeczeństwa w ambiwalentny sposób oddziaływała na proces budowy narodu łotewskiego. Z punktu widzenia rozwoju społeczeństwa obywatelskiego to doświadczenie wzmocniło wśród obywateli poczucie patriotycznego obowiązku i lojalność polityczną wobec państwa łotewskiego. Z drugiej strony te procesy były według Voigtmanna przyczyną trwałej militaryzacji łotewskiego społeczeństwa.

Systemy Rygi i Wersalu poniekąd zharmonizowały się ze sobą pod koniec okresu, któremu poświęcona jest niniejsza publikacja. Kiedy paryska konferencja ambasadorów 15 marca 1923 roku przyznała Galicję Wschodnią w całości państwu polskiemu (nakazując ustanowienie autonomicznej administracji – to żądanie nie zostało nigdy zrealizowane), uznając zarazem uzgodnioną między Moskwą a Warszawą w Rydze granicę polsko-radziecką, zwycięskie mocarstwa zachodnie oficjalnie pogodziły się z utworzonymi na Wschodzie wojskowymi liniami demarkacyjnymi. Niniejszy tom pokonferencyjny daje wgląd w sfery wpływów podmiotów niepaństwowych, nie jest jednak syntetyczną interpretacją całego procesu tworzenia się nowego ładu

po rozpadzie środkowo-wschodnioeuropejskich imperiów. Postimperialne dyskursy i wojskowe opcje działania zdominowały działanie tych podmiotów, co stawia pod znakiem zapytania szeroko rozpowszechnioną wizję powojennego ładu z 1918 roku, której wyznacznikiem jest z kolei międzynarodowa narracja powojennego ładu, opartego na prawie narodów do samostanowienia. Oczywiście nie poruszono wielu aspektów, takich jak rola Białych, sytuacja republik chłopskich czy tworzenie koalicji różnych mniejszości narodowych w nowych państwach narodowych. Udało się tu również jedynie zasygnalizować podejmowane przez wschodnioeuropejskich lobbystów – na przykład pochodzenia litewskiego czy ukraińskiego – próby uzyskania wpływu na politykę zagraniczną nowych państw[23]. Intencją niniejszego tomu jest zatem przyczynek do eksploracji nowych tematów w historiografii na temat rewizjonizmu w okresie międzywojennym oraz podstaw konfrontacji między blokami wojskowymi, która podczas zimnej wojny miała określać geopolitykę Europy Środkowo-Wschodniej.

23 Por. Klaus Richter: *„Eine durch und durch demokratische Nation". Demokratie und Minderheitenschutz in der Außendarstellung Litauens nach 1918*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung" 64, 2015, s. 194–217; Andrzej A. Zięba: *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932)*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010.

GRANICE, PRAWO I USTRÓJ W NOWYCH PAŃSTWACH

Stephan Rindlisbacher

Wytyczanie granic jako czynnik stabilizujący młodą władzę radziecką. Regulacja granicy między Rosyjską Federacyjną Republiką Radziecką a Ukraińską Republiką Radziecką w latach 20. XX wieku

Wprowadzenie

Nazwa funkcji administracyjnej, którą Abram Zołotariewski sprawował od wiosny 1924 – Sekretarz Komisji do spraw Regulacji Granic między Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką (dalej: USRR) a Rosyjską Socjalistyczną Federacyjną Republiką Radziecką (dalej: RFSRR) przy Prezydium Centralnego Komitetu Wykonawczego Zjazdu Rad (dalej: CIK)[1] – była dość długa nawet jak na radzieckie standardy. Jego zadaniem było przygotowywanie posiedzeń komisji i obsługa jej korespondencji. Otrzymywał przy tej okazji liczne zapytania od urzędów i od ludności. Z tego powodu w lipcu 1924 roku Zołotariewski planował publikację w gazecie „Izwiestia" lub w czasopiśmie „Własť sowietow" krótkiego artykułu w celu poinformowania zainteresowanych czytelników o działalności komisji do spraw regulacji granicy. Aleksandr Czierwiakow, przewodniczący komisji, poparł zamysł swojego sekretarza[2]. Zołotariewski napisał zatem artykuł w starannie dobranych dyplomatycznych słowach:

> […] teraz, w epoce pokojowej odbudowy gospodarki i braterskiej współpracy narodów zamieszkujących Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, pierwszoplanowe znaczenie zyskuje sprawa regulacji granic między republikami związkowymi.
> Uchwałą Prezydium Komitetu Wykonawczego Zjazdu Rad z 11 kwietnia [1924 roku] z tą właśnie misją powołano do życia Specjalną Komisję do spraw Regulacji Granic między RFSRR a USRR. […]
> Decyzją wyżej wymienionej komisji za podstawę regulacji granic między USRR a RFSRR […] wzięto czynnik etnograficzny. Oznacza to, że do określonej republiki można przyłączyć terytorium bezpośrednio z nią graniczące, [jeśli] jest ono zamieszkałe przez bezwzględną lub względną większość ludności reprezentującej narodowość tejże republiki.
> Ponadto jako główne kryteria [mają służyć]: 1) ciążenie gospodarcze [*ekomiczieskoje tiagotienije*] tej czy innej jednostki gospodarczej ku temu czy owemu ośrodkowi gospodarczemu w przypadkach, *gdzie*

1 W tym przypadku dla uproszczenia będzie poniżej mowa o „komisji do spraw regulacji granic".
2 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR ob uregulirovanii granic meždu RSFSR i USSR, 31.04.1924–01.04.1925* [w:] Gosudarstwiennyj archiw Rossijskoj Federacii [Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej] (dalej GA RF), zespół 6892, rejestr 1, sprawa 5, strona 28–29.

> *to ciążenie gospodarcze ma wyraźny charakter* [podkreślenie, S.R.] i 2 przesłanka dogodności administracyjnej [*administratiwnoje udobstwo*] tylko w związku z najmniejszymi jednostkami administracyjnymi (*rajon* [rejon], *wołost'* [gmina], osiedle) […][3].

Jednak Awiel Jenukidze sekretarz Prezydium CIK, który był głównym koordynatorem pracy komisji do spraw regulacji granic i któremu przypisywano wówczas dobre stosunki ze Stalinem, natychmiast zainterweniował przeciwko publikacji owego – sprawiającego niewinne wrażenie – artykułu. Na projekcie Zołotariewskiego zanotował: „Osobiście nie uważam za możliwe dyskutowanie tej sprawy w prasie. Zbyt wiele punktów wydaje się wysoce kontrowersyjnych"[4].

Jenukidze wskazał w ten sposób na czuły punkt komisji do spraw regulacji granic. Między przedstawicielami Rosji i Ukrainy – mimo solennych zapewnień o „braterskiej współpracy" – zdążyło już bowiem dojść do zaciekłych sporów. W niewystarczającym stopniu wyjaśniona była przede wszystkim hierarchia wyżej wymienionych zasad przy wyznaczaniu nowego przebiegu granic[5]. Przykładu dostarczyły latem 1924 roku regionalne kampanie prasowe między gubernią doniecką (USRR) a obwodem północnokaukaskim (RFSRR) o przynależność obszarów Taganrogu i Szachtyńska[6].

Ten konflikt wokół zasad dawał się zauważyć nie tylko w przypadku wytyczenia granicy między USRR a RFSRR, lecz także w różnych innych regionach państwa radzieckiego, takich jak południowy Kaukaz, a zwłaszcza Azja Środkowa. Terry Martin, Francine Hirsch oraz Jelena Borisjonok wskazali już w swoich pracach na temat ustanowienia władzy radzieckiej na Ukrainie na rozległe procesy negocjacji terytorialnych, ale dokładniej ich nie badali[7]. Jednak właśnie dzięki analizie tych procesów można pokazać, jak pod władzą radziecką tworzono nowy ład dawnych imperialnych przestrzeni. Kształtowanie nowego ładu terytorialnego państwa radzieckiego było

3 *Vypiski iz protokolov i perepiski Komissii CIK Sojuza SSR po uregulirovaniju granic meždu RSFSR i USSR, 07.05.1924–29.12.1924* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 5, strona 32–34.
4 *Vypiski iz protokolov* [w]: GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 5, strona 32.
5 *Vypiski iz protokolov* [w]: GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 5, strona 9–11; *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR ob uregulirovanii granic meždu RSFSR i USSR, 31.04.1924-01.04.1925* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 3–5.
6 Jurij Galkin (red.): *Sbornik dokumentov o pograničnom spore meždu Rossiej i Ukrainoj v 1920–1925 gg. za Taganrogsko-Šachtinskuju territoriju Donskoj oblasti*, Moskva: Ščerbickaja tipografija, 2007, s. 32–40.
7 Francine Hirsch: *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca: Cornell University Press, 2005, s. 161; Terry Martin: *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca: Cornell University Press, 2001, s. 33, 36, 274; Elena Borisënok: *Fenomen sovetskoj ukrainizacii, 1920–1930-e gody*, Moskva: Evropa, 2006. Odnośnie do procesów terytorializacji w państwie radzieckim patrz też: Arne Haugen: *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*, New York: Palgrave Macmillan, 2003, s. 207–209, 235–237; Jeremy Smith: *Delimiting National Space. The Ethnographical Principle in the Administrative Division of the RSFSR and USSR, 1918–1925* [w:] Tenże (red.): *Beyond the Limits. The Concept of Space in Russian History and Culture*, Helsinki: SHS, 1999, s. 241–258 (256–258); Arsène Saparov: *From Conflict to Autonomy in the Caucasus. The Soviet Union and the Making of Abkhazia, South Ossetia and Nagorno Karabakh*, London: Routledge, 2015; Adeeb Khalid: *Making Uzbekistan. Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*, Ithaca: Cornell University Press, 2015, s. 257–290; Jeronim Perović: *Der Nordkaukasus unter russischer Herrschaft. Geschichte einer Vielvölkerregion zwischen Rebellion und Anpassung*, Köln: Böhlau Verlag, 2015, s. 344–345.

ściśle związane z debatą wokół kwestii narodowościowej. Po fiasku planów rewolucji światowej bolszewicy musieli odpowiedzieć sobie na pytanie, jaką sensowną strukturę terytorialną nadać obszarowi, który kontrolowali siłami Armii Czerwonej.

W toku badania procesów terytorializacji między innymi humanistyczno-geograficzne metodologie Ulrike Jureit, Davida Delaneya czy Anssiego Paasi pokazały, jak przez tworzenie oddzielonych granicami terytoriów stosunki władzy politycznej, społecznej i gospodarczej otrzymywały postać geograficzną. Innymi słowy, w ładzie terytorialnym danej przestrzeni manifestuje się państwowa władza w sferze interpretacji. Terytorializacje należy zatem rozumieć jako instrument urzeczowienia władzy. Także granice administracyjne wewnątrz państwa generują z pomocą władzy państwowej wiążący charakter społeczny, na przykład jeśli chodzi o ustalenie języków urzędowych, stawek podatkowych lub dostęp do instytucji oświatowych. Tak było również w federalnych ramach ZSRR[8].

Od połowy lat 20. XX wieku w kierownictwie partii coraz wyraźniej brało górę stanowisko Stalina, że narody są wprawdzie produktem kapitalistycznej formy społeczeństwa, ale będą nadal istnieć także w socjalizmie. Według tego poglądu naród wyróżnia się własnym językiem, określoną kulturą oraz zdefiniowanym terytorium[9]. Coraz bardziej traciły natomiast wpływy poglądy internacjonalistyczne oraz austromarksistowskie[10]. Opowiadając się za terytorialnym rozwiązaniem kwestii narodowościowej, Stalin mógł być pewny poparcia narodowych komunistów w walce o władzę ze swoimi rywalami po śmierci Lenina w 1924 roku[11]. W kierownictwie radzieckim wzięła tym samym górę interpretacja polegająca na nadawaniu przestrzeni ładu nie tylko według kryteriów ekonomicznych, lecz również etnograficzno-narodowych[12]. Zasada samostanowienia miała być systematycznie wcielana w życie – inaczej niż w Europie Środkowo-Wschodniej po traktatach zawartych w miejscowościach pod Paryżem oraz po pokoju ryskim z 1921 roku. Bolszewicy chcieli w ten sposób przede wszystkim stworzyć atrakcyjną alternatywę dla nowo powstałego państwa polskiego,

8 Ulrike Jureit: *Das Ordnen von Räumen. Territorium und Lebensraum im 19. und 20. Jahrhundert*, Hamburg: Hamburger Edition, 2012, s. 12–19; David Delaney: *Territory. A Short Introduction*, Malden: Blackwell 2005, s. 14–16; Anssi Paasi: *Territory* [w:] John Agnew, Katharyne Mithchell, Gerard Toal (red.): *A Companion to Political Geography*, Malden: Blackwell, 2008, s. 109–122; *David Newman*: Boundaries, w: tamże, s. 123–137; Karl Schlögel: *Im Raume lesen wir die Zeit.* Über *Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, München: Carl Hanser Verlag, 2003, s. 393; Charles S. Maier: *Consigning the Twentieth Century to History. Alternative Narratives for the Modern Era*, „The American Historical Review" 3, 2000, s. 807–831 (808); Steven R. Ratner: *Drawing a Better Line. Uti Possidetis and the Borders of New States*, „American Journal of International Law", 90/4, 1996, s. 590–624 (602–604); Robert David Sack: *Human Territoriality. Its Theory and History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, s. 28–49.

9 Stalin: *Marxismus und nationale Frage*, Berlin: Verlag für fremdsprachige Literatur, 1946, s. 10; Jeremy Smith: *The Bolsheviks and the National Question, 1917-1923*, Basingstoke: MacMillan, 1999, s. 18–19.

10 Jeremy Smith wskazał, że na stanowisko reprezentowane przez Stalina wpłynęły również elementy austromarksistowskie i internacjonalistyczne, por. Jeremy Smith: *The Bolsheviks…*, dz. cyt. (przyp. 9), s. 28. Odnośnie do problematyki narodowej w socjaldemokracji: Marina Cattaruzza: *Das nationale Problem der Sozialdemokratie und der internationalen kommunistischen Bewegung (1889–1953)* [w:] Sacha Zala (red.): *Die Moderne und ihre Krisen. Studien von Marina Cattaruzza zur europäischen Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, Göttingen: V&R Unipress, 2012, s. 243–260 (249–250).

11 Jörg Baberowski: *Der Feind ist überall. Stalinismus im Kaukasus*, München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2003, s. 199.

12 Francine Hirsch: *Empire of Nations…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 70–79.

które na papierze wprawdzie zapewniało prawa mniejszości, ale nigdy nie urzeczywistniło ich w praktyce[13]. Systematycznie wspierając ruchy narodowe, państwo radzieckie chciało spożytkować je dla projektu socjalistycznego[14].

W łonie założonego w 1922 roku Związku republiki związkowe stały na czele ustroju federalnego. Najpierw status ten posiadały jednak tylko republiki białoruska i ukraińska, natomiast Rosja i obszary zakaukaskie tworzyły federację. Przy wsparciu Partii Komunistycznej w każdej jednostce narodowej (z wyjątkiem RFSRR) promowano lub tworzono narodową elitę. Każda z republik związkowych dysponowała własnym rządem, własnymi ministerstwami oraz własną akademią nauk. Miały one ponadto formalnie prawo – w przeciwieństwie do wszystkich innych jednostek narodowych – do wystąpienia ze związku[15]. Ponieważ każda z republik związkowych miała swój aparat administracyjny, stawki podatkowe i planowanie gospodarcze, granice między nimi miały przede wszystkim znaczenie administracyjne, fiskalne i ekonomiczne.

Podczas wojny domowej państwowotwórcze i terytorializacyjne projekty bolszewików miały najczęściej charakter efemeryczny[16]. W połowie lat 20. kierownictwo na Kremlu planowało równocześnie stworzenie nowego narodowego oraz zakrojonego na szeroką skalę administracyjno-terytorialnego ładu państwa. Stare carskie jednostki administracyjne miały zostać zastąpione nowymi. I tak w RFSRR do 1929 roku gubernie (*gubernii*) musiały ustąpić miejsca obwodom (*obłastiom*)[17], powiaty (*ujezdy*) – okręgom (*okrugom*), a gminy (*wołosti*) – rejonom (*rajonom*). *Gosplan*, państwowy urząd planowania, wziął na siebie zadanie koordynowania tego procesu. Planiści stanęli zaś w obliczu złożonego zadania: od 1917 roku stare jednostki administracyjne, takie jak carskie *gubernii*, *ujezdy* i *wołosti* (gubernie, powiaty i gminy) istniały obok nowo utworzonych – według zasad etnograficzno-narodowych – Republik Autonomicznych, jak choćby republiki wołżańskich Niemców. Celem nadrzędnym reorganizacji narodowej i administracyjnej było nadanie państwu radzieckiemu takiego kształtu, żeby możliwie jak najszybciej można było popchnąć do przodu gospodarczy i kulturalny rozwój odnośnych obszarów[18].

13 Włodzimierz Borodziej: *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*, München: C. H. Beck, 2010, s. 131–133.
14 Aviel Roshwald: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East 1914-1923*, London: Routledge, 2001, s. 174; Terry Martin: *The Affirmative…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 8–9.
15 Yuri Slezkine: *The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism*, „Slavic Review" 2, 1994, s. 414–452 (447).
16 Jeronim Perović: *Der Nordkaukasus…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 212–221.
17 Niektóre obwody udało się też przy tej okazji połączyć w *kraj* (region).
18 *Sostav komissii CIK SSSR po rajonirovaniju i protokoly zasedanij Komissii*, 03 sierpnia 1923 –24 lipca 1925 [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 1, strona 1; Konstantin Egorov (red.): *Rajrovanie SSSR. Sbornik materialov po rajonirovaniju s 1917 po 1925 god*, Moskva, 1926, s. 8–12; *Territorial'noe i administrativnoe delenie Sojuza SSR na 1-oe janvarja 1925 goda*, Narodnyj komissariat vnutrennich del RSFSR (red.), Moskva, 1925, s. 8–11, 14–15; *Territorial'noe i administrativnoe delenie Sojuza SSR. [na 1928 g.]*, Narodnyj komissariat vnutrennich del RSFSR (red.), Moskva, 1928, s. 3, 7–8; Afanasij [=Panas] Bucenko: *K voprosu rajonirovanija Ukrainy*, Char'kov: Gosizdat Ukrainy, 1925, s. 10–13; Sergej Tarchov: *Istoričeskaja ėvoljucija administrativno-territorial'nogo i političeskogo delenija Rossii* [w:] Andrej Trejviš, Sergej Artobolenskij (red.): *Regionalizacija i razvitie Rossii. Geografičeskie processy i problemy,* Moskva, 2001, s. 191–213 (195–197). W USRR wprowadzono system trójstopniowy bez *obłasti*; na ten temat: P. K. Stojan: *Administrativno-territorial'naja reforma USSR 1922–1925*, „Problemy pravoznavstva" 7, 1967, s. 51–61 (53–55); Jaroslava Vermenyč, Oleksandr Androščuk: *Zminy*

Niniejszy artykuł analizuje na egzemplarycznym przypadku regulacji granicy między RFSRR a USRR, jak konkretnie odbywał się ten proces terytorializacji w połowie lat 20.[19] i jakie struktury władzy się w nim manifestowały. Za podstawę posłużą przy tym dokumenty Prezydium CIK[20]. Instytucje państwowe kierowały tu pracą różnych komisji. W centrum uwagi znajduje się kwestia, którym aktorom społecznym (funkcjonariusze moskiewskiego centrum, lokalne kadry i członkowie partii, eksperci, miejscowa ludność) udało się – i z jakimi argumentami – wziąć udział w tym dyskursie (władzy)[21] i jakie interesy przy tym realizowali. Celem jest wykazanie, że za sprawą nowej regulacji granic między USRR a RFSRR kierownictwo partii planowało zbudowanie możliwie stabilnego, taniego aparatu administracyjnego. Pole manewru kadr na szczeblu republiki, które próbowały utrzymać swój „stan posiadania", ograniczało się do przydzielania poszczególnych okręgów, natomiast lokalni działacze mogli przeforsować swoje stanowisko tylko jeśli przedstawili stosowne argumenty i nie naruszało to interesów Związku. W celu podbudowania tej tezy argumentami dokładniej omówiona zostanie przede wszystkim praca kierowanej przez Czierwiakowa komisji do spraw wytyczenia granicy w latach 1924–1925. Następnie na trzech modelowych przykładach zostanie dokładniej omówiony proces szczegółowych regulacji.

Spór o pryncypia między przedstawicielami USRR i RFSRR

W dyskusji o wytyczeniu granicy jej uczestnicy opierali się początkowo na podziale administracyjnym byłego imperium carskiego: gubernia, powiat, gmina (*gubernija, ujezd, wołost'*) – tak w przypadku Ukrainy, jak i RFSRR. W traktacie granicznym między Ukrainą a RFSRR z 10 marca 1919 roku gubernie kijowska, chersońska, kamieniecka, wołyńska, charkowska, połtawska, jekaterynosławska i czernihowska (bez czterech północnych powiatów) oraz taurydzka (bez Krymu) przyznano USRR. W 1920 roku USRR otrzymała jeszcze na wschodzie obszary wokół Taganrogu

administratyvno-terytorial'noho ustroju Ukrajiny XX–XXI. st., Kyjiv 2014, s. 80–81; obszerna bibliografia na ten temat zob.: Viktor Šabel'nikov: *Problemy administratyvno-terytorial'noho ustroju Ukrajiny 1927–1941 rr. U vitčyznjanij istoriografiji*, „Naukovi praci – Istorija" 154, 2011, s. 97–101.

19 Na ten temat: Elena Borisënok: *Ukraina i Rossii. Spor o granicach v 1920-e gody* [w:] Leonid Gorizontov (red.): *Regiony i granicy Ukrainy v istoričeskoj perspekive*, Moskva, 2005, s. 205–237; Vasyl' Boječko i in.: *Kordony Ukrajiny. Istorija ta problemy formuvannja, 1917–1940 rr.*, „Ukrajin'skyj istoryčnyj žurnal" 1, 1992, s. 56–77; Vasyl' Boječko i in.: *Kordony Ukrajiny. Istorija retrospektyva ta sučasnyj stan*, Kyjiv, 1994; Vasyl' Boječko, Oksana Hanža, Borys Zacharčuk: *Formuvannja deržavnych kordoniv Ukrajiny 1917–1940 rr.*, Kyjiv, 1991; A. A. Neduch: *Administratyvno-terytorial'na reforma v URSR u 1923 roci*, „Pytannja istorii narodiv SRSR" 4, 1967, s. 65–74; Hennadij Jefimenko: *Vyznačennja kordonu miž USSR ta RFSRR*, „Problemy istoriji Ukrajiny" 20, 2011, s. 135–176.

20 GA RF, zespół 3316: Central'nyj ispolnitel'nyj komitet SSSR i povedomstvennye učreždenija, 1922–1938; GA RF, zespół 6892: Komissija po rajonirovaniju, 1923–1926.

21 Niniejszy artykuł opiera się również na pewnych elementach klasycznej analizy dyskursywnej. Por. Michel Foucault: *Die Ordnung des Diskurses. Inauguralvorlesung am Collège de France, 2. Dezember 1970* [w:] tenże: *Die Ordnung des Diskurses*, Frankfurt a. M.: Fischer, 1991, s. 7–49 (11–30). Odnośnie do recepcji i dalszego rozwoju tej metodologii: Philipp Sarasin: *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*, Frankfurt (M.): Suhrkamp, 2003, s. 58–60; tenże: *Michel Foucault zur Einführung*, Hamburg: Junius, 2012, s. 63–70; Clemens Kammler i in. (red.): *Foucault-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*, Stuttgart: Verlag J.B. Metzler, 2008, s. 233–237, 320–330; Achim Landwehr: *Historische Diskursanalyse*, Frankfurt (M.): Campus Verlag, 2008, zwłaszcza s. 91–99. Odnośnie do pojęcia władzy Michel Foucault: *Sexualität und Wahrheit*, 3 tomy, Frankfurt (M.): Suhrkamp, 1987, tu: t. 1: *Der Wille zum Wissen*, Frankfurt (M.), 1991, s. 113–115.

i Aleksandrowska Gruszewskiego (od 1921 roku Szachty) oraz Stanicę Ługańską z rozwiązanego wówczas Obwodu Armii Dońskiej (Obwódu Wojska Dońskiego) (por. mapa na s. 28)[22]. Moskiewskie centrum zarządziło ten nowy przebieg granicy bez długich konsultacji z odnośnymi regionami. Noty protestacyjne lokalnych przedstawicieli zignorowano lub wskazano na możliwość późniejszej rewizji granicy[23].

Po zakończeniu wojny domowej i ożywieniu gospodarki w ramach Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP) na początku 1924 roku, na porządku dziennym znów stanęła nowa regulacja przebiegu granicy między USRR a RFSRR. Awiel Jenukidze koordynował proces reorganizacji. Wspomnianą wyżej komisję do spraw regulacji granicy, kierowaną przez Czerwiakowa, należy uważać za element tego aparatu reorganizacji terytorialnej. Odnośne republiki wyznaczyły po dwóch przedstawicieli[24]. Sam Czerwiakow był szefem rządu Białoruskiej Republiki Radzieckiej i miał pełnić rolę arbitra. Stronę rosyjską reprezentowali wysocy rangą funkcjonariusze partyjni: Aleksandr Biełoborodow, ludowy komisarz spraw wewnętrznych RFSRR, i Aleksandr Smirnow, ludowy komisarz rolnictwa RFSRR[25]. Ich partnerami ze strony ukraińskiej byli Panas Bucenko, sekretarz WUCIK[26], i Mychajło Połoz, przewodniczący ukraińskiego oddziału Gosplanu. Na pierwszym wspólnym posiedzeniu 1 lipca 1924 roku członkowie komisji próbowali uzgodnić kryteria, które miały posłużyć za podstawę dalszej pracy. Jak już wspomniano, już tu okazało się, że Połoz i Bucenko chcieli wysunąć na pierwszy plan przede wszystkim kryterium etnograficzno-narodowe, podczas gdy przedstawiciele RFSRR powoływali się przede wszystkim na aspekty gospodarcze i administracyjne, które ich zdaniem należało uwzględnić w przyszłym wytyczeniu granicy. Poniżej zostanie jeszcze naświetlone, dlaczego jedna strona uparcie trzymała się argumentu ekonomiczności, a druga narodowości. Na pierwszym posiedzeniu dyskutowały one o tej problematyce jeszcze na szczeblu abstrakcji, nie przekładając jej na konkretne przykłady[27]. W końcu znalazły pozornie praktyczną kompromisową formułę, o której była mowa również w artykule Zołotariewskiego. Za podstawę wytyczania granicy miało służyć kryterium etnograficzno-narodowe, uzupełnione jednak przez kryterium gospodarcze, jeśli w jakimś szczególnym przypadku miałoby ono „wyraźny charakter"[28]. To jednak, co dokładnie należało rozumieć przez ów „wyraźny charakter", przysporzyło komisji podczas następnych posiedzeń wiele kłopotów. Ponadto wszyscy uczestnicy rokowań realizowali swoją polityczną agendę, pragnąc utrzymać lub rozszerzyć własny „stan posiadania". Jeśli jakiś obszar przechodził z jednej do drugiej republiki związkowej, oznaczało to zawsze również

22 *Territorial'noe i administrativnoe...*, dz. cyt. (przyp. 18), s. 20–21; Elena Borisënok: *Ukraina i Rossija...*, dz. cyt. (przyp. 19), s. 207.
23 Jurij Galkin (red.): *Sbornik dokumentov...*, dz. cyt. (przyp. 6), s. 11–16; Hennadij Jefimenko: *Vyznačennja kordonu...*, dz. cyt. (przyp. 19), s. 135–176.
24 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 87.
25 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 86. Beloborodov i Smirnov byli na niektórych posiedzeniach zastępowani przez Martyna Lacisa i Michaila Boldyreva: *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 6.
26 Vseukrainskij Central'nyj Ispolnitel'nyj Komitet: Wszechukraiński Centralny Komitet Wykonawczy, czyli prezydencja USRR.
27 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 55–72.
28 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 52–54.

przyrost lub zmniejszenie się wpływów z podatków[29]. Ten aspekt miał szczególne znaczenie w okresie NEP. Ponieważ w związku z reorganizacją terytorialną planowano już likwidację miejsc pracy w administracji[30], perspektywa konieczności odstąpienia określonych terenów dodatkowo zwiększała presję wśród pracowników sektora publicznego danej republiki związkowej. Rosyjskojęzycznym urzędnikom państwowym wydawało się wreszcie, że konieczność nauki języka ukraińskiego w razie ewentualnej cesji zagrozi ich karierze[31].

Dziesięć dni później, 11 lipca 1924 roku, Biuro Polityczne – najwyższe gremium kierownicze partii – postanowiło, że położone na wschodniej Ukrainie ziemie wokół miasta Taganrogu oraz niektóre części powiatu szachtyńskiego zostaną przyłączone do RFSRR. Chodziło tu o część obszarów, które dopiero w 1920 roku przekazano z RFSRR do USRR. Kolejną zmianę politbiuro uzasadniło między innymi tym, że północny Kaukaz potrzebuje dostępu do portu dalekomorskiego, a w tym regionie mieszkają przede wszystkim Rosjanie. Ukraińscy przedstawiciele partii daremnie próbowali przeciwko temu protestować[32]. Kierownictwo partii jednoznacznie sprzeciwiło się zatem żądaniom strony ukraińskiej, żeby do USRR przyłączyć rejon Kubania na północnym Kaukazie[33]. Jak zostanie jeszcze dokładniej zademonstrowane później, kierownictwu partii chodziło również o to, żeby nie wzmacniać dodatkowo USRR, która była po RFSRR najludniejszą i posiadającą największy potencjał gospodarczy republiką związkową. Po tej zasadniczej decyzji sprawą otwartą pozostawał już tylko dokładny przebieg nowych granic na wschodzie. Tą kwestią również miała się zająć komisja Czierwiakowa[34].

Strona ukraińska miała teraz nadzieję, że tytułem rekompensaty za „utracone" ziemie na wschodzie otrzyma od RFSRR terytoria na północy. Jej żądania dotyczyły części guberni kurskiej, briańskiej i woroneskiej. Chodziło w większości o obszary z ludnością mieszaną. Żądania te obejmowały łącznie 32,5 tys. wiorst kwadratowych (37 tys. km^2) z prawie 2 milionami mieszkańców, spośród których według badań statystycznych USRR 65% było Ukraińcami, a 35% Rosjanami[35]. Przedstawiciele USRR wysuwali te żądania z tak dużą pewnością siebie, ponieważ mogli się przy tym oprzeć na uchwałach XII zjazdu partii z 1923 roku. Ten zaś uchwalił – w postaci polityki korenizacji (zakorzenienia/indygenizacji władzy radzieckiej) szeroko zakrojony program promowania nie-rosyjskich narodów związku i zwalczania „rosyjskiego mocarstwowego szowinizmu"[36]. Przedstawiciele Ukrainy mieli teraz nadzieję na wyciągnięcie z tego korzyści.

29 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 15.
30 Konstantin Egorov (red.): *Rajrovanie SSSR*..., dz. cyt. (przyp. 18), s. 174–175.
31 Terry Martin: *The Affirmative Action*..., dz. cyt. (przyp. 7), s. 79–84.
32 Jurij Galkin (red.): *Sbornik dokumentov*..., dz. cyt. (przyp. 6), s. 60. Biuro Polityczne postanowiło o tej zmianie granicy na wniosek komisji pod przewodnictwem Iwana Cjurupy: GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 718, strona 17. Dotychczas nie udało się jeszcze odnaleźć dokumentów tej komisji.
33 Mychajlo Hruševs'kyj: *Chto taki Ukrajinci i* čoho *vony choču*t', Kyjiv: Znannja, 1991, s. 125; L. Kl'ovanyj i in. (red.): *Heohrafičnyj Atlas Ukrajiny*, Kyjiv: Deržavne vydavnyctvo Ukrajiny, 1928, okładka.
34 *Ob uregulirovanii granic meždu USSR, RSFSR i BSSR, 12.04.1924-24.07.1928* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 718, strona 94.
35 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 3.
36 Terry Martin: *The Affirmative Action*..., dz. cyt. (przyp. 7), s. 75, 274–276; Francine Hirsch: *Empire of Nations*..., dz. cyt. (przyp. 7), s. 94–98.

Żeby zaakcentować swoje żądania, przedstawiciele Ukrainy złożyli w CIK obszerny zbiór materiałów. Wśród nich znajdowały się również analizy etnologa Dmytra Bahałeja oraz historyka i członka akademii Mychajła Hruszewskiego[37]. Przede wszystkim ten ostatni przedstawił argumenty historyczne za „zjednoczeniem" odnośnych ziem z ukraińskim „państwem narodowym". Twierdził, że w toku minionych wieków były one zasiedlane stopniowo przez ukraińskich chłopów w związku z przesuwaniem się narodu ukraińskiego na wschód[38]. Bahałej wskazał przede wszystkim na więź kulturową między spornymi ziemiami a przyległymi guberniami ukraińskimi[39]. Do owych dokumentów dołączono ponadto badania statystyczne, które miały wykazać, że poszczególne gminy (*wołosti*) w guberni kurskiej i woroneskiej były jakoby w „100%" zamieszkałe przez Ukraińców[40].

Takie liczby nastrajały podejrzliwie również przedstawicieli RFSRR, a zwłaszcza Gubispolkomów, czyli organów wykonawczych na szczeblu guberni[41]. Składali oni zatem w CIK swe własne zbiory materiałów, które za pomocą argumentów gospodarczych i etnograficzno-narodowych miały dowieść, że ich gubernie stanowią jedną całość[42]. Wskazywano przy tej okazji na przemysł cukrowniczy i związany z wytwarzaniem olejów jadalnych, których łańcuchów produkcyjnych nie powinny niepotrzebnie przecinać granice[43]. Przedstawiciele USRR ripostowali z kolei, że gubernie to sztuczne jednostki administracyjne, stworzone w cesarstwie, a rolnictwo na spornych obszarach ma podobny charakter jak po drugiej stronie ukraińskiej granicy[44]. Centralny Urząd Statystyczny (CSU) Związku zwrócił ze swej strony uwagę na niewystarczający materiał statystyczny[45]. W cenzusie z 1920 roku uchwycono bowiem tylko język ojczysty głów gospodarstw domowych (*domochozjaje*):

> [Jednak] w przygranicznych wioskach z mieszaną ludnością język ojczysty głowy gospodarstwa domowego nie daje wiarygodnego pojęcia o narodowości. Generalnie widać, że młode pokolenie mówi innym językiem, zwłaszcza rosyjskim. Jednocześnie osoby starsze mówią w swoim języku i zaliczają się do innej narodowości[46].

Ta sprawiająca niemal postmodernistyczne wrażenie interpretacja tym bardziej utrudniała rozwiązanie problemu przez statystyków. Ponadto charakter ekonomiczny danego obszaru zależał od tego, jakie gałęzie gospodarki (przemysł czy rolnictwo)

37 Kopii obzorov: 1) członek akademii Dmitrij Bagalej: *Istoriko-ėtnografičeskie i lingvističeskie materialy, kasajuščiesja severnoj granicy USSR i RSFSR*; 2) członek akademii Michail Gruševskij: *K voprosu o vostočnych granicach Ukrainy*, 1925 [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 9.
38 Kopii obzorov [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 9, strona 17–18.
39 Kopii obzorov [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 9, strona 8–9.
40 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 13–14.
41 *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 19, strona 19.
42 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR*, [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 5, strona 9–11.
43 *Stenogrammy zasedanij Komissii po rajonirovaniju ot 14-go i 26-go nojabrja 1924 goda* [w:] GARF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 19, strona 12–13.
44 *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 19, strona 30.
45 Pierwszy obszerny cenzus na skalę całego Związku miał nastąpić dopiero w roku 1926. Na ten temat: Francine Hirsch: *Empire of Nations*..., dz. cyt. (przyp. 7), s. 101–144.
46 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 5, strona 66.

analizowano, a więc w ostatecznym rozrachunku także tu sytuacja się nie upraszczała, lecz komplikowała[47].

Natomiast odnośna ludność z obszarów przygranicznych początkowo prawie w ogóle nie dochodziła do głosu[48]. Jej domniemana tożsamość narodowa, język, forma gospodarki czy kultura i sposób życia (*byt*) były jednak wykorzystywane przez przedstawicieli jednej czy drugiej strony do podparcia ich argumentacji, żeby uzasadnić przynależność tego czy innego rejonu do określonej wspólnoty narodowej[49]. Jeśli dochodziło do głosowań na zebraniach (w ramach rad wiejskich lub miejskich) w odnośnych gminach, to miały one czysto konsultacyjny charakter. Bowiem jak zaznaczył między innymi Aleksandr Czierwiakow już na pierwszym posiedzeniu komisji do spraw regulacji granicy, bynajmniej nie planowano plebiscytów na temat przynależności określonego obszaru[50]. Biełoborodow dodał, że wiązałoby się to tylko z niepotrzebnymi niebezpieczeństwami[51]. Przedstawiciele partii świetnie zdawali sobie bowiem sprawę z tego, że szersza debata o regulacji i przesunięciach granic mogłaby wymknąć im się z rąk, prowadząc do napięć o charakterze etniczno-narodowym, a zarazem do destabilizacji ich panowania.

23 października 1924 roku utworzono podkomisję techniczną, która miała dokonać ewaluacji dokumentów złożonych przez zaangażowane strony i wydać rekomendacje. Jej członkami byli eksperci od statystyki Jegorow z Gosplanu oraz Troicki i Wdowiczenko z komisji techniczno-administracyjnej WCIK[52] lub WUCIK[53]. W sprawozdaniu końcowym ci trzej stwierdzili, że między innymi w regionie wokół Biełgorodu na południu guberni kurskiej sytuacja pod względem struktury etnograficzno-narodowej jest tak złożona, że „[ewentualna decyzja] nie może się opierać wyłącznie na czynniku narodowym”[54]. Członkowie komisji doszli do wniosku, że przy uwzględnieniu wszystkich kryteriów ekonomicznych i narodowych „wszystko przemawia za tym, że ta kwestia powinna zostać rozstrzygnięta generalnie na podstawie przesłanek politycznych”[55].

Trzej przedstawiciele podkomisji przerzucili więc odpowiedzialność na najbliższą wyższą instancję, czyli na komisję do spraw regulacji granic. Podczas dwóch długich posiedzeń 26 i 28 listopada 1924 roku jej członkowie znów spierali się o podstawowy

47 Odnośnie do problemu wytyczania na pograniczach dokładnych granic według kryteriów etnograficznych lub gospodarczych: *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 19, strona 8; *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 20, strona 17, 21–23; *Granicy USSR i RSFSR, 29.11.1924–24.04.1925* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 719, strona 19–20.

48 *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 19, strona 6.

49 *Granicy USSR i RSFSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 719, strona 25–27; *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 19, strona 3.

50 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 65, 69.

51 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 71.

52 Vserossijskij Central'nyj Ispolnitel'nyj Komitet: Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy, czyli prezydencja RFSRR.

53 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 22.

54 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 15; na ten temat również: *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 19, strona 6.

55 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 17.

problem – czy przy wytyczaniu granic miarodajna ma być zasada etnograficzno-narodowa czy ekonomiczna[56]. Przedstawiciele Rosji nakreślili zatem czarny scenariusz, według którego rząd w Kursku utraciłby ponad połowę swojego potencjału gospodarczego, gdyby żądania strony ukraińskiej zostały przyjęte. Gubernia byłaby wtedy zgoła zdana na subwencje centrum[57]. Kiedy jednak Bucenko wskazał, że w południowej części guberni do mniej więcej 1870 roku dominował język ukraiński, ta historyczna argumentacja została zdecydowanie odrzucona przez Michaiła Bołdyriewa, zastępcę Biełoborodowa[58]. W ten sposób komisja ostatecznie znalazła się w ślepym zaułku. Czierwiakow próbował występować w roli mediatora i wskazywał na pozytywne oddziaływanie na mniejszość ukraińską i białoruską w Polsce, jeśli RFSRR zgodzi się na żądania USRR: jego zdaniem Ukraina musi być silna jako „forpoczta" [*forpost*] w stosunku do zagranicy[59].

W intencji wyjścia naprzeciw mniejszościom narodowym i zaprezentowania w ten sposób Związku Radzieckiego jako kontrmodelu dla ładu wersalskiego Czierwiakow oddał ostatecznie swój głos za stanowiskiem przedstawicieli Ukrainy. I tak między innymi rosyjskie miasto Biełgorod z okolicami o większości ukraińskiej miało ze względów gospodarczych przypaść USRR. Przedstawiciele RFSRR zarzucili teraz przedstawicielom USRR „nienasycenie" i „imperializm"[60] i polecili zaprotokołować swój protest przeciwko tej decyzji[61]. Przedłożyli komisji propozycję alternatywną, zgodnie z którą z guberni kurskiej, briańskiej i woroneskiej miały zostać przekazane USRR mniejsze obszary, gdzie albo struktura etnograficzno-narodowa, charakter gospodarki albo prostsze zarządzanie jednoznacznie przemawiały za cesją na rzecz USRR[62]. Obaj delegaci otrzymali wcześniej od WCIK polecenie, by wyjść stronie ukraińskiej naprzeciw we wszystkich przypadkach, w których interesy RFSRR nie były bezpośrednio naruszone[63]. Opowiedzieli się za przekazaniem USRR powiatu Putiwel na południowym zachodzie guberni kurskiej, ponieważ stanowił on bez mała enklawę w RFSRR i był ściśle związany gospodarczo z sąsiednimi regionami ukraińskimi. Ludność tego powiatu była jednak w większości rosyjska[64].

Interesy kierownictwa państwa i partii a lokalne pola działania

Obaj rosyjscy przedstawiciele zgłosili swe wotum mniejszości z rozmysłem, bowiem już 14 listopada komisja do spraw nowego podziału terytorialnego RFSRR omówiła kwestię, jakie stanowisko zająć wobec żądań USRR. Jako członek prezydium WCIK Awiel Jenukidze był reprezentowany także w tej komisji. Zgłosił podstawowe zastrzeżenie wobec żądań USRR:

56 *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 20, strona 1, 10, 19.
57 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR,* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 4.
58 *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 20, strona 17–19.
59 *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 20, strona 2–4.
60 *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 20, strona 20, 27.
61 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 6.
62 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 5.
63 *Ob uregulirovanii granic* [w:] GA RF, zespół 718, rejestr 17, sprawa 718, strona 41.
64 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 8.

> Jako republiki zjednoczonego Związku nie możemy się opierać wyłącznie na czynniku narodowym. W oczach Związku ogromne, a nawet pierwszorzędne znaczenie ma czynnik ekonomiczny, a więc ze względu na czynnik czysto narodowy, który często bywa wątpliwy i niejasny, nie możemy osłabić ekonomicznie ważnego *rajonu*, który ma znaczenie dla całego Związku. […] Ukraina jako sama w sobie potężna republika i potężny naród w ogóle nie powinna odrywać za wszelką cenę ludności ukraińskiej z obszarów wielkorosyjskich [*wielikorusskie oblasti*] i osłabiać w ten sposób zarówno RFSRR, jak i USRR[65].

Jenukidze ewidentnie odwrócił hierarchię zasad i oświadczył zgodnie z najlepszą marksistowską tradycją, że dla partii miarodajne jest kryterium ekonomiczne. Jednocześnie wyeksponował w ten sposób inną zasadę, na której opierał się cały proces, mianowicie interesy Związku i kierownictwa partii. Dla tego ostatniego Ukraina była już „potężną" republiką radziecką, której centrum nie musiało już dodatkowo wspierać mimo posunięć uchwalonych na XII Zjeździe partii. Nazbyt silna Ukraina mogłaby się bowiem stać czynnikiem destabilizującym w federalnej konstrukcji ZSRR[66]. RFSRR w przeciwieństwie do wszystkich innych członów Związku nie była jednostką narodową, ponieważ według bolszewików „rosyjski mocarstwowy szowinizm" stanowił w latach 20. XX wieku największe zagrożenie dla współżycia różnych narodowości. RFSRR była z tego punktu widzenia obszarem narodowo nieoznaczonym, z którego można było wyodrębniać terytoria narodowe o różnym stopniu autonomii[67].

W konsekwencji prezydium CIK odrzuciło zalecenia komisji do spraw regulacji granic. Wydano wezwanie do anulowania podjętej decyzji. Komisja zebrała się zatem ponownie 25 stycznia 1925 roku i musiała przystąpić do rewidowania dużej części podjętych wcześniej decyzji. Wotum mniejszości, zgłoszone przez delegatów RFSRR, posłużyło zaś za projekt. Tereny, które wcześniej miały przypaść USRR, pozostały teraz w RFSRR[68]. Decydującą zasadą okazał się przy tym – jak w przypadku Szachtyńska i Taganrogu – rzadko wyrażany wprost interes całego Związku. Ani zasada etnograficzno-narodowa, ani ekonomiczna, ani administracyjna nie były same w sobie miarodajne. Zyskiwały one znaczenie dopiero wtedy, gdy nie naruszało to interesów Związku. Polityka narodowościowa i stworzenie alternatywnego modelu dla ładu wersalskiego w Europie Środkowo-Wschodniej pozostały ostatecznie jedynie środkiem do celu[69].

65 *Stenogrammy zasedanij Komissii* [w:] GA RF, zespół 6892, rejestr 1, sprawa 19, strona 17.
66 Francine Hirsch: *Empire of Nations…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 158–159.
67 Terry Martin: *The Affirmative…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 356–357; Yuri Slezkine: *The USSR as…,* dz. cyt. (przyp. 15), s. 443.
68 *Ob uregulirovanii granic* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 718, strona 70–71.
69 Francine Hirsch: *Empire of Nations…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 14; Jeremy Smith: *The Bolsheviks…*, dz. cyt. (przyp. 9), s. 27; Uwe Halbach: *Nationalitätenfrage und Nationalitätenpolitik* [w:] Stefan Plaggenborg (red.): *Handbuch der Geschichte Russlands*, t. 5.2, Stuttgart: Anton Hiersemann, 2002, s. 659–786 (661); Ronald G. Suny: *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford: Stanford University Press, 1993, s. 117; Allan Kagedan: *Territorial Units as Nationality Policy* [w:] Henry R. Huttenbach (red.): *Soviet Nationality Policies. Ruling Ethnic Groups in the USSR*, London: Mansell, 1990, s. 163–176 (166).

W celu zapewnienia nadzoru nad dokładnym wyznaczaniem granicy i przenoszeniem praw własności na miejscu, CIK utworzył 20 listopada 1925 roku parytetową komisję. Jej przewodniczącym został Ormianin Saak Ter-Gabriėljan. Był on stałym przedstawicielem Zakaukaskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej (ZSFRR) w Moskwie przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR, a zarazem przewodniczącym komisji do spraw ogólnozwiązkowej reformy terytorialnej (*rajonirowanie*)[70]. Kiedy przybliżony przebieg granicy stał się znany w lokalnych urzędach oraz na odnośnych obszarach, lokalni działacze partyjni zaczęli ingerować w ten proces. W konsekwencji do odnośnych komitetów wykonawczych republik związkowych napłynęły liczne prośby i petycje wiejskich rad.

Tak oto w połowie kwietnia 1926 roku do sekretariatu WCIK w Moskwie wpłynęła petycja ze wsi Znob położonej na południowej granicy guberni briańskiej. Kierowana przez Czierwiakowa komisja do spraw regulacji granic postanowiła uprzednio przyłączyć ze względów administracyjnych wieś do USRR, żeby wyrównać przebieg granicy między obu radzieckimi republikami[71]. Ten plan spotkał się jednak z niezadowoleniem na miejscu. Pełnomocnik wsi P. Danieczkin rozpoczął swoje pismo od następującej skargi: „Zapowiedziane przekazanie wsi Znob z RFSRR do USRR dotyka żywotnych interesów obywateli […], ponieważ jest ono zgubne ze względu na swoje skutki dla rozwoju rolnictwa i dla życia społecznego, wskutek czego ludność jest zaniepokojona […]”[72]. W owej petycji wzorcowo wyliczono następnie zasady ważne dla decydentów przy ustalaniu granicy: po pierwsze, wskazano, że wiejska społeczność nie ma żadnych więzi kulturalnych z Ukrainą i składa się w „100%” z Wielkorusów [*wielikorosy*]. Po drugie, Danieczkin napisał, że mieszkańcy wsi obawiają się wyższych obciążeń podatkowych w USRR. Inaczej niż w okolicznych ukraińskich wsiach plony w Znobiu nie są bowiem dobre, a zasadnicza różnica polega na rodzaju rolnictwa. Wieś nie utrzymuje się mianowicie z uprawy zboża, lecz przede wszystkim z leśnictwa. Ponadto dzierżawione lasy znajdują się w posiadaniu briańskiej administracji gubernialnej, więc w razie zmiany republiki mogłoby dojść do problemów. Poza tym ukraińskie centrum administracyjne (Głuchow/Hłuchiw) jest bardziej oddalone od Znobia niż rosyjskie (Poczep)[73]. Do petycji dołączono protokół zebrania wiejskiego z 15 marca 1926 roku, na którym było obecnych 350 głów gospodarstw domowych (*domochozjaje*), w tym 126 z samej wsi. Spośród 931 obywateli wsi 732 miało pełne prawo wyborcze. To zgromadzenie opowiedziało się przeciwko przyłączeniu do USRR. Protokół nie podaje jednak, czy były głosy przeciwne[74].

Dokładnie odwrotna była sytuacja we wsi Wielikaja Rybica/Wełyka Rybycia[75] na południowo-zachodniej granicy guberni kurskiej. Wiosną 1926 roku prośbę złożył

70 *Ob uregulirovanii granic* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 718, strona 170, 172.
71 *Ob obrazovanii Prezidiuma CIK SSSR* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 322, strona 81; na ten temat również Gosudarstvennyj archiv Brjanskoj Oblasti (GABO), zespół 85, rejestr 1, sprawa 1100, strona 448; GABO, zespół 85, rejestr 1, sprawa 1714, strona 120.
72 *O spornych granicach meždu RSFSR i USSR v rajonach Kurskoj, Voronežskoj, i Brjanskoj gubernij, 1926–28.11.1927* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 12.
73 *O spornych granicach* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 12.
74 *O spornych granicach* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 10.
75 Dziś: Wełyka Rybycia.

również pełnomocnik z tej wsi nazwiskiem Szerostan. Wyjaśnił tam, dlaczego rada wsi postanowiła zmienić przynależność z RFSRR na USRR. Otóż cały region ciąży ekonomicznie ku ośrodkowi Sumy w USRR i jest tam lepsze skomunikowane z siecią kolejową. Poza tym ludność składa się w „100%" z Ukraińców[76]. Kiedy Szerostan przez kilka miesięcy nie otrzymywał odpowiedzi, w sierpniu 1926 roku upomniał się pisemnie w wydziale narodowościowym WCIK o petycję swojej wsi. W tym piśmie wysunął przede wszystkim argumenty gospodarcze, bowiem w związku z nowym przebiegiem granicy także wszystkie łąki kośne Wielikiej Rybicy/Wełykiej Rybyci miały przypaść USRR. Wskazał, że mieszkańcy wsi obawiają się, iż okoliczne ukraińskie społeczności wiejskie mogłyby zgłosić pretensje do tych łąk, a Wielikaja Rybica/Wełyka Rybycia zostałaby na koniec bez łąk kośnych albo chłopi musieliby pokonywać duże odległości, żeby zebrać siano. Szerostan zakończył słowami, że wśród chłopów dojdzie do „przelewu krwi", jeśli nie znajdzie się zadowalającego rozwiązania tej kwestii[77].

Styl i słownictwo obu pierwszych petycji odpowiadały dyskursowi kierownictwa państwa i partii. W obu przytoczono – choć nie zawsze w tej samej kolejności – argumenty zarówno etnograficzno-narodowe, gospodarcze, jak administracyjne. Całkowicie zabrakło tam natomiast argumentów historycznych czy geograficznych. Były one zatem świadectwem zjawiska, które Stephen Kotkin określił mianem *speaking bolshevik*: w interakcji z urzędami państwowymi obaj wymienieni tu petenci próbowali ująć swoje życzenia w argumenty, które odpowiadały światowi wyobrażeń i idei elity państwowej i partyjnej[78].

Inaczej niż w przypadku dwóch pierwszych wsi o Urazowo na południowej granicy guberni woroneskiej rozgorzał zacięty spór. W 1927 roku dwaj lokalni działacze partyjni Kostenko i Petrenko podjęli próbę skierowania uwagi mediów na ten problem, pisząc list do partyjnej gazety „Prawda". Poskarżyli się w nim, że mieszkańcami 2 tys. gospodarstw należących do tej osady są w „90%" Ukraińcy, którzy zarówno kulturowo, jak i administracyjnie ciążą ku Ukrainie. Wskazali, że już w latach 1918–1919 osada krótko należała do Ukrainy, potem jednak została przyznana RFSRR. Od tego czasu mieszkańcy ustawicznie składali petycje i wysyłali delegacje do WUCIK i WCIK. Ze strony władz dążenia te były jednak cały czas torpedowane: „Lokalna i obwodowa władza państwowa zawsze zajmowała negatywne stanowisko w sprawie oddania Urazowa Ukrainie i tak zachowuje się również wobec ruchu narodowego"[79]. Według autorów listu do trudności prowadziło między innymi mówienie po ukraińsku podczas obrad wiejskiej rady. Ktoś taki był podejrzewany, że jest eserowcem. Skargi na lokalną administracje szły jednak jeszcze dalej:

> Wtedy przedstawiciele lokalnej władzy państwowej chcieli wykazać, jak źle się żyje na Ukrainie i jak zmusza się tam chłopskie dzieci do

76 *O spornych granicach* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 8.
77 *O spornych granicach* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 9.
78 Stephen Kotkin: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilisation*, Berkeley: University of California Press, 1997, s. 220–225.
79 *O spornych granicach* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 76.

> nauki niezrozumiałego i wymyślonego języka ukraińskiego, aby w ten sposób przekonać zgromadzenie, by nie głosowało za przyłączeniem Urazowa do Ukrainy. Mimo to zgromadzenie jednogłośnie opowiedziało się za ponownym zjednoczeniem z Ukrainą[80].

Autorzy podkreślili, że sprawa była przewlekana już przez dłuższy czas, proszą więc redakcję „Prawdy" o wzięcie jej we własne ręce[81]. Ta z kolei zdecydowała się nie publikować wprawdzie listu obu działaczy, przekazać go jednak do komisji CIK (na ręce Ter-Gabriėljana). Po czym ten zlecił zbadanie owych incydentów[82]. Administracja guberni woroneskiej ostro zaprotestowała jednak przeciwko takim postulatom. Powołała się na szereg argumentów. Po pierwsze, według jej statystyk mieszkało tam tylko 31,6% Ukraińców, a region ciąży gospodarczo ku centrum w Woroneżu. Ponadto woroneskie władze zarzuciły ukraińskim działaczom stosowanie zdecydowanie nieczystych metod: w zamian za przejście do USRR obiecali oni jakoby pracownikom wiejskiej rady wyższe wynagrodzenia, a chłopom wyższe ceny za ziarno zbóż i pestki słonecznika. Ponadto obchodzą oni gospodarstwa i zbierają podpisy. W swoim sprawozdaniu doszli do następującego wniosku:

> Poniższe dane dowodzą […] braku uzasadnienia ukraińskich roszczeń do rejonu Urazowa i przemawiają za tym, że ukraińskie roszczenia w mniejszym stopniu opierają się na narodowych interesach, lecz wyłącznie na zamiarze uzyskania potężnego centrum ekonomicznego[83].

W sporze o przynależność Urazowa ujawniły się inne motywy rozmaitych działaczy partyjnych. Gubernia woroneska chciała początkowo zachować przychody podatkowe z osiedla. Ponadto groziła redukcja etatów w tamtejszym aparacie administracyjnym. Jednak strona ukraińska, która w razie ewentualnej zmiany przynależności mogłaby dysponować posadami w administracji, musiała się liczyć nie tylko z problemem biernego oporu, lecz również z wyzwaniem polegającym na tym, że raczej nie dałoby się znaleźć wystarczającej liczby wykwalifikowanych osób, które byłyby w stanie nauczać języka ukraińskiego w szkołach[84]. Ów brak odpowiedniego ukraińskojęzycznego personelu administracyjnego był zatem kolejnym argumentem dla decydentów, aby tereny, których domagała się USRR, pozostawić w większości w RFSRR. W interesie całego państwa nie leżało bowiem zastępowanie sprawnej administracji niesprawną. Ponieważ wszystkie odnośne gremia musiały się zgodzić na zmiany granic, a WUCIK w roku 1927 ustawicznie blokował ten proces, CIK szukał kompromisu możliwego do zaakceptowania dla wszystkich. Zgodnie z pierwszą propozycją Urazowo miało pozostać w RFSRR, natomiast Wielikaja Rybica/Wełyka Rybycia miała zostać włączona do USRR[85].

80 *O spornych granicach* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 76.
81 *O spornych granicach* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 77.
82 *O spornych granicach* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 78, 80–83.
83 *O spornych granicach* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 55.
84 Kampanie ukrainizacyjne w latach 1923–1925 nie przyniosły trwałych sukcesów. Kształcenie odpowiedniego ukraińskojęzycznego personelu wymagało zaś kilku lat: Terry Martin: *The Affirmative*..., dz. cyt. (przyp. 7), s. 79–98.
85 *O spornych granicach* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 68.

Chociaż zaangażowane strony były zgodne co do większości punktów, proces wytyczania granic przeciągnął się do roku 1928. W lokalnych komisjach parytetowych doszło bowiem do tarć między obu stronami. Kiedy na przykład w powiecie putiwelskim przedstawiciele USRR obwinili przedstawicieli RFSRR o wywożenie z wsi, które miały zostać przekazane, dzwonów cerkiewnych i innych materiałów, CIK wydał zakaz przemieszczania wszelkich dóbr publicznych do chwili ostatecznego ustalenia granic[86]. Dopiero między 19 a 24 października 1928 roku CIK – dzięki podpisowi swojego przewodniczącego Michaiła Kalinina – zdołał ostatecznie zakończyć regulację północnej i wschodniej granicy między USRR i RFSRR. USRR doprowadziła do przekazania jej Wielikiej Rybicy/Wełykiej Rybyci oraz kilku innych osad przygranicznych w guberni briańskiej, kurskiej i woroneskiej. Znob i Urazowo miały natomiast pozostać w RFSRR[87]. W wypadku Urazowa wewnętrzna polaryzacja skłoniła komisję Ter-Gabriėljana do utrzymania *status quo*, czyli do pozostawienia wsi w RFSRR.

Niektóre miejsca na granicy między USRR a RFSRR pozostały jednak problematyczne. Ze szczególną siłą ujawniło się to w egzemplarycznym przypadku Czertkowa/Miłowego. Granica przebiega tu dokładnie wzdłuż torów kolejowych, czyli osada została podzielona między obie republiki. Wystąpiły liczne problemy administracyjne: obie administracje spierały się więc o to, kto jest odpowiedzialny za utrzymanie torów. Oporu moskiewskiej centrali nie zdołały wszelako przełamać ani argumenty gospodarcze, ani administracyjno-techniczne[88]. Stalin oświadczył publicznie w 1929 roku, że granice między republikami są nazbyt często przesuwane[89]. Kiedy strona ukraińska na początku lat 30. wznowiła kampanię w sprawie rewizji granicy wokół osady Czertkowo/Miłowe, ta dość szybko przycichła, a petycje powędrowały do archiwum[90]. W kolejnych dekadach moskiewska centrala była głucha na żądania zmiany granicy między obu republikami; co więcej, od początku lat 30. ukraińscy nacjonaliści musieli się nawet liczyć z represjami choćby za publiczne zgłaszanie pretensji do obszaru Kubania[91]. Z wyjątkiem transferu Krymu, do którego doszło z przyczyn ekonomicznych (zaopatrzenie w wodę) i administracyjnych, granice między USRR a RFSRR do roku 1991 nie były już rewidowane[92].

Zakończenie

Po wojnie domowej bolszewicy stanęli w obliczu wyzwania polegającego na nadaniu sensownej struktury nowo ustanowionej władzy na kontrolowanym przez siebie obszarze. Wewnątrz partyjnego dyskursu istniały obok siebie dwie konkurencyjne

86 *Ob uregulirovanii granic* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 718, strona 255, 259.
87 *O spornych granicach* [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 17, sprawa 720, strona 112.
88 *O spornych granicach meždu BSSR i USSR, o stancijach ‚Čertkovo' i ‚Uspenskaja'*, 11.05.1926–11.01.1927, strona 5–8.
89 Terry Martin: *The Affirmative...*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 280–281.
90 *O spornych granicach meždu USSR i RSFSR v rajonach Dar'ino i Ermankovskogo selsoveta i st. Čertkovo*, 01.03.1931–01.01.1932 [w:] GA RF, zespół 3316, rejestr 24, sprawa 612, strona 23.
91 Terry Martin: *The Affirmative…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 291–302.
92 Otto Luchterhand: *Die Krim-Krise von 2014: Staats- und völkerrechtliche Aspekte*, „Osteuropa" 5/6, 2015, s. 61–86 (63).

możliwości: z jednej strony podział etnograficzno-narodowy, a z drugiej ekonomiczny. Generalnie najpóźniej po XII zjeździe wzięła górę ta pierwsza opcja. W latach 1923–1929 w ramach ogólnozwiązkowej reformy terytorialnej nastąpiła szeroko zakrojona regulacja granic między republikami związkowymi. Ten proces reorganizacji był nacechowany konfliktami między poszczególnymi działaczami partyjnymi o władzę i wpływy. Z przejściem określonego obszaru z jednej republiki do drugiej wiązał się bowiem zawsze przyrost lub spadek dochodów podatkowych, a także możliwości rozdawania posad w administracji. W wypadku regulacji granicy między USRR a RFSRR ustanowiona w tym celu komisja miała przyjąć jako podstawę zasadę przynależności narodowej, ale uzupełniła ją zasadą jedności ekonomicznej oraz prostszej administracji. Ze względu na wadliwe statystyki i trudności z przyporządkowaniem etnograficzno-narodowym wśród czołowych kadr USRR i RFSRR rozgorzał spór o hierarchię i interpretację tych trzech uznanych zasad. Inaczej niż w przypadku ustalania granic w Europie Środkowo-Wschodniej na paryskich konferencjach pokojowych w latach 1919–1920[93] historyczne modele argumentacji były z tego radzieckiego dyskursu wyłączone.

Istniejąca nierównowaga sił między różnymi szczeblami hierarchii (związek, republika związkowa, gubernia, gmina) znalazła wreszcie w tym procesie negocjacji wiążący przejaw geograficzny. Nad wszystkimi trzema przytoczonymi zasadami przeważył interes kierownictwa partii, chociaż nader rzadko ingerowało ono – w osobie Awiela Jenukidze – bezpośrednio w tę debatę. Jego celem nie było – jak zakładano w dawniejszych zachodnich badaniach – wygrywanie różnych „narodów" przeciwko sobie[94]. Był nim raczej jak najszybszy rozwój gospodarczy i kulturalny państwa związkowego. Również polityka korenizacji była w tej mierze tylko środkiem do celu. Ponieważ granice między republikami związkowymi miały przede wszystkim znaczenie gospodarcze, fiskalne i administracyjne, sprawne struktury gospodarcze i administracyjne miały być niszczone tylko w wyjątkowych przypadkach.

Praktyczna realizacja wytyczania i regulacji granic między RFSRR a USRR przebiegała równolegle do tej, której areną była Azja Środkowa i południowy Kaukaz. Formalne ramy komisji, do których należeli funkcjonariusze średniego szczebla, oraz argumenty, które udawało się wnosić do tego dyskursu, były porównywalne. Do dziś brakuje jednak szczegółowej analizy tych procesów terytorializacji w różnych regionach państwa radzieckiego[95].

O ile w wypadku regulacji granic na południowym zachodzie państwa radzieckiego, czyli między USRR, RFSRR a Białoruską Republiką Radziecką decydujące były interesy centrum, a debata nie miała przebiegać publicznie, to na południowym

93 Helga Schultz: *Self-Determination and Economic Interest. Border Drawing after World Wars* [w:] Taż, Uwe Müller (red.): *National Borders and Economic Disintegration in Modern East Central Europe*, Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz, 2002, s. 109–124 (124).

94 Na temat przestarzałej zachodniej tezy „dziel i rządź" w odniesieniu do radzieckiej polityki narodowościowej: Robert Conquest: *The Last Empire*, London: Ampersand, 1962, s. 28–31; Olaf Caroe: *Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism*, London: St. Martin's Press, 1967, s. 145–149; Oliver Roy: *The New Central Asia. Geopolitics and the Birth of Nations*, London: Tauris, 2000, s. 68.

95 Arne Haugen: *The Establishment…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 209; Jeronim Perović: *Der Nordkaukasus…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 344–345.

Kaukazie i w Azji Środkowej istniało większe pole manewru dla podmiotów lokalnych. Lokalna ludność i podmioty regionalne uczestniczyły tam bardziej niż na Ukrainie i Białorusi w procesie wytyczania granic i okresowo udawało im się skutecznie zakwestionować roszczenie partii do interpretacji, żeby forsować przy tej okazji swoje odnośne interesy gospodarcze lub polityczne[96]. Nie tylko na Ukrainie, lecz także we wszystkich innych regionach przygranicznych państwa radzieckiego przyporządkowania narodu i narodowości nie były jednoznaczne. Bolszewicy realizowali wprawdzie oficjalnie plan stworzenia – przez nadanie narodowym terytoriom możliwie racjonalnej struktury – alternatywy dla ładu wersalskiego w Europie Środkowo-Wschodniej, która miała się stać atrakcyjnym przykładem dla radzieckiej *affirmative action* (Terry Martin). Jednak narodowe procesy terytorializacji nie okazały się przy tym aż tak bardzo instrumentem promocji socjalizmu. Otwierały one raczej działaczom państwowym i partyjnym na miejscu możliwość zabezpieczenia własnej pozycji w złożonym organizmie państwa radzieckiego. Bowiem dzięki określeniu terytoriów tożsamości narodowe zyskały decydujące znaczenie w momencie, gdy był z tym związany dostęp do instytucji edukacyjnych, możliwości kariery czy określonych zasobów gospodarczych. Mechanizmy te pozwalały elitom umocnić ich władzę na szczeblu republik, a równocześnie udawało się w ten sposób stabilizować radzieckie panowanie w regionach przygranicznych.

96 Adeeb Khalid: *Making Uzbekistan*…, dz. cyt. (przyp. 7), s. 272; Arsène Saparov: *From Conflict*…, dz. cyt. (przyp. 7), s. 137.

Marco Bresciani

Postimperialna przestrzeń Górnego Adriatyku a powojenna ekspansja faszyzmu

> Czas powiedzieć, że albo odniesiemy sukces w jednoczeniu europejskiej polityki i życia, albo oś historii świata ostatecznie przesunie się za Atlantyk, a Europa będzie odgrywać jedynie drugorzędną rolę w dziejach ludzkości. Warunkiem jedności europejskiej polityki jest wszakże fundamentalna jedność umysłów, którą można osiągnąć przez akceptację kilku prostych ludzkich prawd. Przede wszystkim zaś tej, że ludy Europy muszą się zdemobilizować nie tylko materialnie, lecz również duchowo, i próbować odbudować gospodarczą i moralną jedność europejskiego życia, przezwyciężając wąski nacjonalizm [...]. Musimy oderwać się od narodów, żeby ocalić narody. Musimy myśleć o całym kontynencie[1].

Co zaskakujące, autorem tych słów nie jest któryś z ojców Europy po 1945 (czy 1989) roku, lecz twórca włoskiego faszyzmu, Benito Mussolini. Napisane w roku 1921, stanowiły element jego refleksji o roli faszyzmu w świecie po Wielkiej Wojnie i były ściśle splecione z jego koncepcjami narodu, imperium, Europy oraz ich wzajemnych związków. Celem niniejszego rozdziału jest przyjrzenie się owym koncepcjom i związkom, zwłaszcza przez odniesienie ich do studium przypadku posthabsburskiego pogranicza nad Górnym Adriatykiem, powojennego kryzysu i ekspansji faszyzmu.

Wydaje się, że większość analiz poświęconych faszyzmowi nadal patrzy na to zagadnienie przez wciąż te same grube okulary – zrobione z odwołujących się do siebie wzajemnie debat historiograficznych, narodowych punktów widzenia i (choćby najszlachetniejszego) antyfaszystowskiego moralizmu. W efekcie, choć faszyzm pozostaje jednym z najczęściej badanych i dyskutowanych tematów we współczesnej historii, coraz większa przepaść dzieli analizy faszyzmu od literatury poświęconej innym głównym europejskim i globalnym doświadczeniom dwudziestego wieku. Niniejszy rozdział ma być pierwszym przyczynkiem do wypełnienia szerokiej luki między badaniami nad wczesnym faszyzmem a nowym, komparatywnym podejściem do globalnego i europejskiego kryzysu po pierwszej wojnie światowej, przemocy między narodami oraz spuścizny imperialnej i postimperialnej.

Naturalną rzeczy koleją w długim okresie po roku 1945 najważniejsze narracje historyczne dotyczące ekspansji faszyzmu oraz powstania reżimu Mussoliniego były osadzone w ramach narodowych[2]. I choć w ostatnim czasie doszło do przełomowego

1 Benito Mussolini: *Preludi*, „Popolo d'Italia", 1 stycznia 1921, s. VIII. Wszystkie cytaty z „Popolo d'Italia" w przekładzie Marco Brescianiego, o ile nie zaznaczono inaczej.
2 Zob. na przykład Renzo De Felice: *Mussolini il rivoluzionario. 1883–1920*, Torino: Einaudi, 1965; Renzo De Felice: *Mussolini il fascista*, I, *La conquista del potere. 1921–1925*, Torino: Einaudi,

zogniskowania uwagi na przemocy między narodami, spuściźnie imperialnej i postimperialnej, konflikcie narodowym i procesie tworzenia się narodów na wielonarodowych pograniczach, to narodowe punkty widzenia nadal nadają kształt głównym interpretacjom faszyzmu[3]. W eseju *Paramilitary Violence in Italy: The Rationale of Fascism and the Origins of Totalitarianism* autorytatywny historyk Emilio Gentile wyraził pogląd, że włoski faszyzm był „pierwszym zorganizowanym ugrupowaniem zbrojnym, które przejęło władzę w liberalnym państwie zachodnioeuropejskim". Według Gentilego, Wielka Wojna oznaczała „triumf rządów demokratycznych w Europie", bowiem „upadek niemieckiego militaryzmu, rozpad wielowiekowych autokratycznych imperiów, pojawienie się nowych państw republikańskich" utorowały drogę „demokratyzacji politycznej w Europie w 1919 roku". Z perspektywy Gentilego główną przyczyną porażki demokracji był „wybuch przemocy na tle politycznym". Mimo „likwidacji imperium austro-węgierskiego, rozszerzenia granic Włoch aż po przełęcz Brenner i Istrię, inkorporowania do Włoch włoskojęzycznych mniejszości cesarstwa habsburskiego", Włochy były „jedynym ze zwycięskich państw, które przeszło proces »brutalizacji« polityki głównie wskutek stosowania paramilitarnej przemocy". Gentile skomentował, że Włochy były „porównywalne" z Niemcami i krajami Europy Wschodniej „z jedną tylko różnicą, a mianowicie, że w przypadku Włoch ustrój, który został »zbrutalizowany«, był ustrojem liberalnym, który od początku stulecia zmierzał ku demokracji"[4].

Esej Gentilego podejmuje kilka doniosłych zagadnień, które stanowią również punkt wyjścia niniejszego rozdziału: czy możemy uznać za pewnik, że Włochy są częścią „Europy Zachodniej" – pojęcia odziedziczonego po podziałach geopolitycznych epoki zimnej wojny? W jakim sensie i do jakiego stopnia możliwe jest uznawanie Wielkiej Wojny za zwiastun lub katalizator „demokracji"? Czy istniał związek między rozpadem Cesarstwa Habsburskiego i jego następstwem w postaci kryzysu liberalnego państwa włoskiego a ekspansją faszyzmu? I wreszcie – czy narody to kategorie najbardziej dogodne do porównań, jeśli chce się ująć w pewne ramy oraz zrozumieć europejski i globalny kryzys po Wielkiej Wojnie?

Poczynając od tego ostatniego zagadnienia, niniejszy rozdział prezentuje argumenty, że podejście komparatywne jest jednym z najbardziej odpowiednich do odświeżenia historiograficznego spojrzenia na wczesny faszyzm. Powojenny kryzys zdestabilizował ustroje polityczne i społeczne, w latach 1917–1923 wielonarodowe imperia rozpadły się; władza i suwerenność państwowa podlegały zaś w następstwie Wielkiej Wojny rozmaitym formom kontestacji i przemocy. Nie tylko narody, lecz również regiony wewnątrz granic państwowych i ponad nimi stanowią jednostki terytorialne

1966; Roberto Vivarelli: *Storia delle origini del fascismo. L'Italia dalla Grande Guerra alla marcia su Roma*, 3 voll., Bologna: Il Mulino, 1967–1991–2012; Adrian Lyttelton: *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919–1929*, Princeton: Princeton UP, 1988, wyd. 2; Salvatore Lupo: *Il fascismo. La politica in un regime totalitario*, Roma: Donzelli, 2005.

3 Zob. John Horne, Robert Gerwarth (red.): *War in Peace. Paramilitary Violence after the Great War*, Oxford: Oxford UP, 2012.

4 Emilio Gentile: *Paramilitary Violence in Italy: The Rationale of Fascism and the Origins of Totalitarianism* [w:] Horne, Gerwarth (red.): *War*…, dz. cyt. (przyp. 3), s. 85–103 (zwłaszcza s. 85–87). W zbliżony sposób Emilio Gentile argumentuje w jednej ze swoich niedawnych prac: zob. Emilio Gentile: *E fu subito regime. Il fascismo e la marcia su Roma*, Roma-Bari: Laterza, 2012, s. 3.

przydatne do porównań – dobrym przykładem są pod tym względem pogranicza[5]. Ponadto podejście komparatywne i transnarodowe przyczyni się do wypracowania szerszej kontekstualizacji na poziomie europejskim i globalnym[6]. Niniejszy rozdział skupi się w szczególności na studium przypadku dawnego Pobrzeża Austriackiego, zwanego też pograniczem górnoadriatyckim, anektowanego przez Włochy po Wielkiej Wojnie. Nie jest niczym zaskakującym, że w narodowych narracjach historycznych imperialne i postimperialne, wielonarodowe i nie-narodowe doświadczenia Triestu, Fiume i „granicy wschodniej" (łącznie z Istrią) były zwykle ignorowane, przeoczane lub pojmowane opacznie w kategoriach „osobliwości", „marginalności" czy „anomalii". Dokładnie rzecz biorąc, w kilku pracach przeanalizowano ostatnio ekspansję faszyzmu w regionie Górnego Adriatyku w kategoriach relacji między peryferiami a centrum kraju[7]. Jeśli wszelako przesuniemy nasz punkt widzenia na wschód, zauważymy, że górnoadriatyckie pogranicze nie było bynajmniej „osobliwe", „marginalne" czy „anomalne". Znajdowało się na obrzeżach przestrzeni „euroazjatyckiej", opisywanej przez Alfreda Riebera i dotkniętej upadkiem imperiów w latach 1917–1918. Mimo swego niewątpliwie peryferyjnego charakteru region północnego Adriatyku miał zatem udział w traumatycznych doświadczeniach tego, co Omer Bartov i Eric Weitz nazwali „strefą rozpadu imperiów"[8].

Konwencjonalna wiedza historiograficzna bezdyskusyjnie sytuuje Włochy w „Europie Zachodniej", porównując ich doświadczenia historyczne z doświadczeniami Francji, Wielkiej Brytanii czy Niemiec jako części „Zachodu" oraz wyklucza powiększone po 1918 roku Włochy z kategorii państw-sukcesorów monarchii austro-węgierskiej. Niemniej pionierska książka Dennisona Rusinowa sugerowała, że ekspansja faszyzmu w regionie Górnego Adriatyku była związana z historycznym problemem „austriackiego dziedzictwa"[9]. Choć ważna i inspirująca, książka Rusinowa przyjęła założenie o całkowicie unarodowionym powojennym pograniczu, rozdartym między włoską większością a słoweńską i chorwacką mniejszością. Zaproponowała zatem jednostronne i teleologiczne spojrzenie na schyłek dziejów monarchii habsburskiej, opisywanych wyłącznie w kategoriach narastających konfliktów narodowościowych,

5 Philipp Ther: *Caught in Between. Border Regions in Modern Europe* [w:] Omer Bartov, Eric Weitz (red.): *The Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*, Bloomington: Indiana UP, 2013, s. 485–502. Zob. też Cecilia Applegate: *A Europe of Regions: Reflections on the Historiography of Sub-National Places in Modern Times*, „American Historical Review" 104, październik 1999, s. 1157–1182.

6 Zob. Philipp Ther: *Beyond the Nation: Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe*, „Central European History" 1, 2003, s. 45–73.

7 Zob. na przykład Anna Vinci: *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale, 1918–1941*, Roma-Bari: Laterza, 2011. Mimo swej nacjonalistycznej retoryki faszyzm był głęboko zakorzeniony w lokalnej rzeczywistości i oczywiście rozmaite studia przypadku przynoszą rozmaite spostrzeżenia na temat społecznej i politycznej natury ruchu kierowanego przez Mussoliniego: zob. – w ujęciu ogólnym – Paul Corner: *The Fascist Party and Public Opinion in Mussolini's Italy*, Oxford: Oxford UP, 2012, słusznie podkreślający znaczenie wiejskich prowincji w środkowych Włoszech.

8 Omer Bartov, Eric Weitz: *Introduction. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands* [w:] Bartov, Weitz (red.): *The Shatterzone*…, dz. cyt. (przyp. 5), s. 1–20 i Alfred Rieber: *The Struggle in the Eurasian Borderlands*, Cambridge: Cambridge UP, 2014.

9 Dennison Rusinow: *Italy's Austrian Heritage*, Oxford: Oxford UP, 1969, a następnie – w bardziej ogólnym ujęciu – tenże: *Ethnic Politics in the Habsburg Monarchy and Successor States: Three Answers to the National Question* [w:] Richard Rudolph, David Good (red.): *Nationalism and Empire: the Habsburg Empire and the Soviet Union*, New York: St. Martin's Press, 1992, s. 243–267. Stosunkowo niedawno główne tezy Rusinowa podchwyciła Marina Cattaruzza: *L'Italia e il confine orientale, 1866–2004*, Bologna: Il Mulino, 2007.

odziedziczonych przez powiększone po wojnie Włochy. Jednak w ostatnich dziesięcioleciach przełomowa i wysoce nowatorska literatura rzuciła wyzwanie tradycyjnym nacjonalistycznym narracjom, uważającym Austro-Węgry za „więzienie narodów", nieuchronnie skazane na upadek z powodu narastających konfliktów narodowych[10].

W niniejszym tomie, eksponującym imperialne i postimperialne konteksty oraz okoliczności, które nadały kształt ustrojom politycznym i ich wyobraźni przestrzennej po latach 1917–1918, ten rozdział pragnie otworzyć drogę do ponownego przemyślenia ścisłych związków między dziedzictwem habsburskim a ekspansją faszyzmu. W szczególności zaś chodzi o przeanalizowanie faszystowskich dyskursów ideologicznych i geopolitycznych w powojennych kontekstach europejskich i globalnych. Niniejszy rozdział odwołuje się do pism i przemówień Mussoliniego, a także pism politycznych, esejów historiograficznych oraz autobiograficznych pamiętników ważnych przedstawicieli górnoadriatyckiego faszyzmu, takich jak Attilio Tamaro, Giovanni Mrach, Pietro Belli, Francesco Giunta, Michele Risolo oraz Gino d'Angelo. W tym rozdziale – zgodnie z jednym z głównych założeń niniejszego tomu – zostaną zatem przeanalizowane punkty widzenia owych działaczy w postimperialnym regionie północnego Adriatyku. Władzy Habsburgów bezpośrednio doświadczyli tylko niektórzy z nich, tacy jak irredentystyczni dziennikarze i historycy Tamaro (z Triestu) i Mrach (z Puli) oraz poszukiwacz przygód i dziennikarz Belli (z Fiume), który zwalczanie irredenty zamienił na włoski nacjonalizm. Inni, często po udziale w Wielkiej Wojnie z Austro-Węgrami w charakterze ochotników, przybyli z różnych regionów Włoch do Wenecji Julijskiej jako budowniczowie narodu, sympatycy zajęcia Fiume i wcześni działacze faszystowscy.

Wiek dwudziesty bywa często opisywany jako epoka ideologii lub era przemocy. To oczywiście częściowo prawda, ważne jednak, żeby zdawać sobie sprawę z tego, iż ideologie i przemoc nie stanowiły bynajmniej wyłącznie czysto irracjonalnych skrajności i były rozumiane – w bardzo osobliwy sposób – jako narzędzia rozwiązywania problemów społecznych i politycznych. Wiele politycznych wyborów i rozwiązań instytucjonalnych stworzonych w imię owych ideologii i narzuconych środkami opartymi na przemocy miało działać znacznie lepiej niż te, które były legitymizowane przez liberalizm[11]. Okres, kiedy sprowadzano faszyzm do rangi czystego aktywizmu i irracjonalizmu, już prawie dobiegł (lub powinien dobiec) kresu. Począwszy od lat 70. XX wieku niektórzy wybitni naukowcy – Zeev Sternhell, Emilio Gentile, Roger Griffin – traktowali faszyzm „poważnie", dostarczając jednak przeważnie wewnętrznej analizy faszystowskich języków ideologicznych i kultur politycznych „w ich własnych kategoriach"[12]. Faszyści nie potrzebowali integralnej i kompletnej

10 Gary B. Cohen: *Neither Absolutism nor Anarchy: New Narratives on Society and Government in Late Imperial Austria*, „Austrian History Yearbook" 1, 1998, s. 37–61, ale również Joachim Remak: *The Healthy Invalid: How Doomed was the Habsburg Empire?*, „Journal of Modern History" 41, 1969, s. 127–143.

11 Zob. Jan-Werner Mueller: *Contesting Democracy. Political Ideas in the Twentieth Century*, Princeton: Princeton UP, 2011, s. 1–6, 91–124; Tony Judt (z Timothym Snyderem): *Thinking the Twentieth Century*, London: Heinemann, 2012, s. 394–395.

12 Zob. na przykład Zeev Sternhell: *Fascist Ideology* [w:] Walter Laqueur (red.): *Fascism. Reader's Guide. Analyses, Interpretations, Bibliography*, Los Angeles, University of California, 1976, s. 315–376; Emilio Gentile: *Le origini dell'ideologia fascista (1918–1925)*, Bari: Laterza, 1975;

ideologii do uzasadnienia swoich praktyk; historycy zaś – jak zasugerował David Roberts – powinni zamiast tego skupić się na „niezdeterminowanej z góry i otwartej dynamice, w której idee i znaczenie kategorii rozumienia odgrywały czołową rolę – i były kwestionowane”[13]. Uważna lektura wspomnianych uprzednio źródeł pozwoli zatem na głębsze zrozumienie samoidentyfikacji faszystów oraz identyfikacji ich przeciwników na postimperialnym pograniczu w regionie Górnego Adriatyku, a także ich koncepcji habsburskiego dziedzictwa oraz powojennego kryzysu europejskiego i globalnego.

Siły paramilitarne i budowniczowie narodu

Pogranicze nad Górnym Adriatykiem było obszarem, gdzie powojenne dzieje Włoch i posthabsburskiej Europy Środkowo-Wschodniej w dramatyczny sposób nakładały się i oddziaływały na siebie wzajemnie. Triest i Wenecja Julijska miały do czynienia z problemami i sprzecznościami wynikającymi z budowania państwa i narodu, typowymi dla regionów wielonarodowych, gdzie przenikanie się kwestii narodowych i społecznych podsycało konflikty, a także ze zbieżnościami i interakcjami między skrajnym nacjonalizmem a rewolucyjnym socjalizmem. Tak jak gdzie indziej, Wielka Wojna miała niekorzystny i radykalizujący wpływ na politykę i społeczeństwo. I rzeczywiście, Włoska Partia Socjalistyczna, spadkobierczyni Austriackiej Partii Socjaldemokratycznej w tym regionie, zrzeszała i reprezentowała zarówno robotników, jak i chłopów, opierając się na rewolucyjnej retoryce i politycznej propagandzie zdominowanej przez mit radziecki[14]. Po zakończeniu Wielkiej Wojny, a zwłaszcza w latach 1920–1924, doszło na tym obszarze do strajków w miastach, powstań chłopskich i starć politycznych – po zorganizowaniu faszystowskich sił paramilitarnych. W maju 1920 roku zorganizowały się pierwsze faszystowskie bojówki, które urządziły pierwsze publiczne demonstracje. Nieprzypadkowo pogranicze nad Górnym Adriatykiem było jednym z najwcześniejszych miejsc organizowania się grup faszystowskich, a Triest pierwszą areną przemocy na tle politycznym w wykonaniu *squadrismo* w 1920 roku. Nie oznacza to, że przemoc faszystowska była jedyną formą politycznej (i fizycznej) przemocy w regionie; wprost przeciwnie – socjaliści i komuniści byli nader skłonni do używania broni przeciwko swym przeciwnikom i do podsycania psychologicznego klimatu wojny domowej. Faszystowskie *squadrismo* nie było jednak bynajmniej tylko reakcją, lecz krystalizacją wcześniejszego nacjonalistycznego radykalizmu w nowym kontekście powojennego (i postimperialnego) kryzysu. Spalenie Narodniego Domu (13 lipca) i zniszczenie biur socjalistycznej

George Mosse: *Towards a General Theory of Fascism* [w:] George Mosse (red.): *International Fascism: New Thoughts and Approaches*, London: Sage, 1979, s. 1–45; Roger Griffin: *The Nature of Fascism*, New York, London: Routledge, 1991.

13 David Roberts: *The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe. Understanding the Poverty of Great Politics*, New York: Routledge, 2006, s. 44. Przykłady podejścia analitycznego do „światopoglądu” czy „umysłowości” Hitlera zob. Adam Tooze: *The Wages of Destruction. Making and Breaking of Nazi Economy*, London: Allen Lane, 2006 i Timothy Snyder: *Black Earth. Holocaust as History and Warning*, New York: Boley Head, 2015, rozdz. I.

14 Zob. Marina Cattaruzza: *Socialismo adriatico. La socialdemocrazia di lingua italiana nei territori costieri della monarchia asburgica 1888–1914*, Manduria: Lacaita, 2001. Wciąż brakuje prac poświęconych powojennemu górnoadriatyckiemu socjalizmowi: zob. barwną i wnikliwą autobiograficzną książkę Aldo Oberdorfera: *Il socialismo del dopoguerra a Trieste*, Firenze: Vallecchi, 1922.

gazety „Il Lavoratore" (14 października) były punktem kulminacyjnym pierwszej fali faszystowskiej przemocy w Trieście. We wrześniu akty faszystowskiej przemocy sięgnęły Puli i rozprzestrzeniły się po Istrii. Ich celem było zwalczanie i pokonanie zarówno rewolucyjnych socjalistów, jak i mniejszości narodowych w sytuacji postimperialnego kryzysu. Po wzięciu udziału w okupacji Fiume przez oddziały D'Annunzia, Francesco Giunta, radykalny nacjonalista z Toskanii, został powołany na szefa ruchu faszystowskiego w Trieście[15].

Tak jak Giunta, większość byłych ochotników w Fiume wzięła następnie udział w organizacji faszystowskich bojówek. Członkowie ruchu faszystowskiego określali się mianem „gotowych do każdej akcji defensywnej lub ofensywnej". Mussolini i jego zwolennicy rozumieli faszyzm jako grupę „obywateli" pragnących „sprzeciwić się siłom antynarodowym" i gotowych „do działania na własną rękę […] jeśli władza okaże się słaba i nieskuteczna"[16]. W tym sensie państwo włoskie było uważane za „państwo upadłe". Zdaniem Mussoliniego biurokracja rządowa, która „nie znała geografii, nie mówiąc już o historii" Triestu, nie potrafiła i nie chciała zająć się jego złożonymi i specyficznymi problemami politycznymi i gospodarczymi, „utrzymując", że w miejsce lojalności wobec Habsburgów pojawi się lojalność wobec dynastii sabaudzkiej[17].

W lipcu 1920 roku faszyści z Triestu sporządzili szczegółową listę żądań wobec instytucji lokalnych i ogólnokrajowych, domagając się realizowania „stanowczej polityki obrony narodowej". Po pierwsze, zażądali „racjonalnego i systematycznego oczyszczenia [*epurazione*] miasta i miasteczek położonych na obszarze zawieszenia broni, wzywając do współpracy obywateli ze wszystkich klas społecznych, lecz o sprawdzonych narodowych poglądach", zorganizowanych w komitetach doradczych. Po drugie, uznali za konieczne „poddanie ścisłej kontroli" wszystkich licencji na działalność przemysłową i handlową, banków i administracji publicznej w celu likwidacji wszelkich form obcej obecności i ingerencji. Tylko w ten sposób Włochy będą zdolne „obronić się przed spiskami knutymi na ich zgubę przez cudzoziemców za granicą i w kraju"[18].

Ten faszystowski projekt i działania niezbędne do jego realizacji można określić jako zasadniczo totalitarne pod względem aspiracji. Jednak owa wczesna totalitarna dynamika była daleka od wszechwładzy opartej na całkowitej państwowej kontroli, a jej źródłem był kryzys rządów prawa i prawomocnego monopolu na stosowanie przemocy po upadku imperiów. Z kolei faszystowskie bojówki – czyli nie-państwowe (prywatne) struktury, korzystające z szerokiego wsparcia włoskich organów ścigania i regularnej armii, administracji publicznej i klasy rządzącej – dramatycznie pogłębiły

15 W ujęciu ogólnym zob. Emillio Gentile: *Storia del partito fascista (1919–1922). Movimento e milizia*, Roma-Bari: Laterza, 1989; Mimmo Franzinelli: *Squadristi: protagonisti e tecniche della violenza fascista, 1919–1922*, Milano: Mondadori, 2003; Sven Reichardt: *Camicie brune, camicie nere: milizie fasciste in Italia e in Germania*, Bologna: Il Mulino, 2009. O tak zwanym „faszyzmie przygranicznym" zob. Tiberio [Giuseppe Piemontese]: *Il fascismo a Trieste negli anni 1919–1923*, Udine: Del Bianco, 1956; Elio Apih: *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1941)*, Bari: Laterza, 1966, s. 3–228; Vinci: *Sentinelle...*, dz. cyt. (przyp. 7).
16 Benito Mussolini: *Lo sciopero di Trieste*, „Popolo d'Italia", 7 września 1920, s. VII.
17 Benito Mussolini: *Occhio ai confini!*, „Popolo d'Italia", 12 września 1920, s. VII.
18 *Appelli*, 15 lipca 1920 [w:] Francesco Giunta: *Un po' di fascismo*, Milano: Consalvo, 1935, s. 28–30.

erozję państwowego monopolu na przemoc. Pewna doza arbitralnego bezprawia, niepewność i nieprzewidywalność podkopywały publiczny autorytet państwa, zamazując różnicę między domeną prywatną a publiczną[19]. Zwłaszcza w Przedlitawii przedwojenne ustroje polityczne sprzyjały coraz szerszemu przenikaniu interesów publicznych do niektórych obszarów podejmowania decyzji, a także wzrostowi roli ugrupowań interesu publicznego i partii politycznych w łonie biurokracji państwowej. Faszystowska totalitarna dynamika – obejmująca swego rodzaju „prywatyzację" domeny publicznej przez używanie umotywowanej politycznie i paramilitarnej przemocy – radykalnie przeobraziła wcześniejszy proces demokratyzacji na linii państwo – społeczeństwo obywatelskie, realizowany przez schyłkową monarchię habsburską[20].

„Kultura klęski" została uznana za kluczową koncepcję pozwalającą zrozumieć powojenną polityczną niestabilność i przemoc w państwach Europy Środkowo-Wschodniej[21]. We Włoszech po roku 1918 powszechnie znany „mit okaleczonego zwycięstwa" był nieodłączną częścią owej „kultury klęski". Niemniej był on zwykle interpretowany w kategoriach reakcji na porażkę włoskiej dyplomacji w procesie negocjacji w Paryżu wiosną 1919 roku. Nawet niezależnie od rozczarowania powojennym rozwiązaniem terytorialnym „kultura klęski" na górnoadriatyckim pograniczu obejmowała tezę, że pokonane cesarstwo austriackie jest (choć w innych formach) wciąż obecne i że jego spuścizna nie przestała milcząco kształtować założeń powojennego ładu politycznego, społecznego i kulturalnego w Europie Środkowej[22]. Myśl, że klęska militarna przeistoczyła się w powojenne zwycięstwo polityczne pokonanych, nabrała kształtu w ciągu lat 1919 i 1920. Lider Fasci di combattimento (Związku Weteranów Włoskich) w Trieście, Francesco Giunta, potępił wciąż uchwytną habsburską spuściznę w następujących słowach:

> Austrofilstwo [*austriacantismo*], tlące się na spotkaniach towarzyskich dżentelmenów i w obskurnych spelunkach, w holach wielkich instytucji finansowych i w ładowniach statków, w urzędach publicznych i w sądach, na giełdzie i w zakrystiach, ujawnia się ze zmienną intensywnością. Zwykle są to wypowiadane przezornie półgłosem oszczerstwa, defetystyczny szept, okraszony westchnieniami

19 Wizja ta, sprzeczna z klasycznym modelem totalitaryzmu jako wszechmocnej władzy państwa, jest inspirowana pracami Jana T. Grossa: *A Note on the Nature of Soviet Totalitarianism*, „Soviet Studies", lipiec 1982, s. 367–376 oraz tenże: *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton: Princeton UP, 2002, nowe wydanie. Odnośnie do prywatyzacji przemocy zob. też Stathis N. Kalyvas: *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge: Cambridge UP, 2006.

20 Zob. Gary B. Cohen: *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914*, „Central European History" 40, 2007, s. 241–278; tenże: *Our Laws, Our Taxes, and Our Administration: Citizenship in Imperial Austria* oraz Pieter Judson: *Marking National Space on the Habsburg Austrian Borderlands, 1880–1918* [w:] Bartov, Weitz (red.): *Shatterzone*…, dz. cyt. (przyp. 5), s. 103–121 i 122–135.

21 Zob. Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery*, London: Granta Books, 2000.

22 Zob. Mark Cornwall, John Paul Newman (red.): *Sacrifice and Rebirth. The Legacy of the Last Habsburg War*, New York, Oxford: Berghahn, 2016.

> i żalem, irytująca bezduszna inwektywa, eksplodująca w cholerycznych wybuchach ledwo powstrzymywanych strachem[23].

Takie myśli krążyły na różnych poziomach i w różnych postaciach wśród radykalnych działaczy narodowych i faszystowskich w regionie Górnego Adriatyku. Pietro Belli służył rządowi węgierskiemu, zwalczając działalność irredenty w Fiume w 1913 roku, zanim nie nawrócił się na włoski nacjonalizm po Wielkiej Wojnie. W autobiograficznej książce Belli, który został faszystą i był w okresie powojennym współpracownikiem „Il Popolo di Trieste", pisał: „w Trieście wszystko, co trąciło austriackością, przetrwało bezkarnie i bezwstydnie" wskutek polityki rządu, wystrzegającej się eliminacji „przeżytków upadłego imperium"[24]. Jak napisał w swoim pamiętniku *Dalla Venezia Giulia alla marcia su Roma* Michele Risolo, jeden z liderów faszystów na pograniczu, faszyzm powołano do życia w Trieście w 1920 roku „przeciwko destrukcyjnym siłom antywłoskim, kierowanym nie tylko przez komunizm, lecz również przez slawizm, a także przez najgorsze relikty upadłej monarchii habsburskiej". Według Risolo, „czerwony i bałkański przeciwnik" był wspierany przez ludność wiejską w jego dziele „narodowej dezintegracji"[25]. Zdaniem Giovanniego Mracha, założyciela Fasci di combattimento w Puli, a następnie redaktora faszystowskiej gazety „L'azione", bez przyłączenia Dalmacji do Włoch nie był możliwy pokój, a Morze Adriatyckie było „skazane na ponowne przybranie austriackiego charakteru". Przez „austriacki" miał na myśli „skandaliczny jarmark ras, rój narodów bez własnego oblicza"[26].

Inaczej niż w innych regionach Włoch, w Wenecji Julijskiej faszyści byli „dominującym elementem lokalnej sytuacji politycznej". Nadzwyczajny sukces ruchu faszystowskiego w Wenecji Julijskiej tłumaczono faktem, że „walka narodowa nie dobiegła końca". W owej chwili najbardziej niebezpiecznym przeciwnikiem była dla faszystów Partia Socjalistyczna. Gdzie indziej przedstawiany jako zagrożenie dla ładu społecznego, na pograniczu socjalizm był postrzegany jako zagrożenie zarówno dla ładu społecznego, jak i narodowego, gdyż socjalizm gromadził „wszystkich austrofilów, wszystkich Słowian, wszystkich obywateli pochodzenia obcego [*allogeni*], którzy bardzo często skrywają nienawiść rasową, rywalizację narodową za walką klas". Celem faszystowskich bojówek było „oczyszczenie" Triestu[27].

Najnowsze badania analizują rozmaite formy paramilitarnej przemocy w ujęciu transnarodowym. W regionie Górnego Adriatyku, a także w regionie bałtyckim i na Ukrainie – choć tam ze znacznie mniejszym natężeniem przemocy – faszystowskie bojówki działały jako „budowniczowie narodu"[28]. W sytuacji europejskiego i global-

23 Francesco Giunta, *Ingratitudine*, „Popolo di Trieste", 11 października 1921, s. 1. Wszystkie cytaty z „Popolo di Trieste" w przekładzie Marco Brescianiego, o ile nie zaznaczono inaczej.
24 Pietro Belli: *La marcia di Ronchi,* Milano: Quintieri, 1920.
25 Michele Risolo: *Il fascismo nella Venezia Giulia: dalle origini alla marcia su Roma*, Trieste: CELVI, 1932, t. I: *Dalle origini al Natale di sangue*, s. 12, przekład M.B.
26 Giovanni Mrach: *Dalmazia nostra... La Dalmazia decide delle sorti di Trieste*, „Popolo di Trieste", 1 grudnia 1920, s. 2.
27 Benito Mussolini: *Il fascismo nella Venezia Giulia*, „Popolo d'Italia", 8 lutego 1921, s. VII.
28 Tomas Balkelis: *Turning Citizens into Soldiers: Baltic Paramilitary Movements after the Great War* and Serhy Yekelchyk: *Bands of nation-builders? Insurgency and Ideology in Ukrainian Civil*

nego kryzysu impet faszystowskich polemik kierował się przeciwko „wewnętrznemu wrogowi", identyfikowanemu zwykle jako „socjalistyczny" (lub „bolszewicki"), „austrofilski" [*austriacante*], „słowiański", „azjatycki" (jako „prorosyjski" – a więc nieeuropejski), „chłopski" (w opozycji do włoskiej „cywilizacji miejskiej"). Samoidentyfikacja faszystów była ściśle związana z identyfikacją ich wrogów i ujawniała rozszerzanie się powojennego kontekstu politycznego, kultury i symboliki[29].

Faszyzm bywa zwykle interpretowany jako radykalna postać nacjonalizmu. W przełomowej książce, opublikowanej w 1991 roku, Roger Griffin dał słynną definicję faszyzmu jako „palingenetycznej formy populistycznego ultranacjonalizmu". Ponad dekadę później, w 2004 roku, socjolog Michael Mann zdefiniował faszyzm jako „wyraźnie paramilitarną skrajną wersję państwowości jednonarodowościowej"[30]. Niemniej niniejszy rozdział reprezentuje pogląd, że – niezależnie od wszelkiego metodologicznego esencjalizmu – konieczne jest uwzględnienie kontekstów historycznych. Podglebiem i pożywką dla faszyzmu na wielonarodowych pograniczach były trudności włoskiego liberalnego nacjonalizmu i opór wobec budowania włoskiego narodu. W społeczeństwie bynajmniej nie całkowicie unarodowionym faszyzm starał się wymazać posthabsburską spuściznę, a zarazem dążył do ustanowienia nowego ładu imperialnego i europejskiego.

Kryzys na posthabsburskim pograniczu

W ostatnich dziesięcioleciach zaznaczył się swego rodzaju zwrot postnarodowy w badaniach nad monarchią Habsburgów, które zogniskowały się na długiej i głębokiej ciągłości między doświadczeniami imperialnymi i post-imperialnymi, okazując się w ten sposób jednym z najbardziej innowacyjnych pól badawczych we współczesnej historiografii[31]. W szczególności Tara Zahra opracowała koncepcję „indyferencji narodowej" w celu przezwyciężenia nacjonalistycznej percepcji i interpretacji wielokulturowych terytoriów imperiów oraz oddzielenia koncepcji narodowości od koncepcji nowoczesności[32]. Dlatego w celu zrozumienia wpływu faszyzmu na górnoadriatyckie pogranicze, a zarazem przeanalizowania jego roli w ekspansji ruchu Mussoliniego, konieczne jest podanie w wątpliwość wszelkiego rodzaju zabarwionej

War [w:] Horne, Gerwarth (red.): *War*…, dz. cyt. (przyp. 3), s. 126–145 i 107–125; Jochen Böhler: *Generals and Warlords, Revolutionaries and Nation-State Builders: The First World War and Its Aftermath in Central and Eastern Europe* [w:] Jochen Böhler, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer (red.): *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*, München: Oldenbourg, 2014, s. 51–68.

29 Zob. Glenda Sluga: *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border: Difference, Identity, and Sovereignty in Twentieth-Century Europe*, Albany: SUNY Press, 2001; Taż: *Identità nazionale italiana e fascismo: alieni, allogeni e assimilazione sul confine nord-orientale italiano* [w:] Marina Cattaruzza (red.): *Nazionalismi di frontiera: identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale, 1850–1950*, Soveria Mannella: Rubbettino, 2003, s. 171–202.

30 Roger Griffin: *The Nature of Fascism*, London: Pinter, 1991, s. 44; Michael Mann: *Fascists*, Cambridge: Cambridge UP, 2004, s. 2.

31 Zob. przełomową pracę Pietera Judsona: *The Habsburg Empire: A New History*, Cambridge, Mass.: Harvard UP, 2016, która rozszerza analizę habsburskiej Europy Środkowej i jej spuścizny do roku 1948.

32 Tara Zahra: *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*, „Slavic Review", wiosna 2010, s. 93–119.

narodowo narracji na temat regionu Istrii. Autorką najważniejszych pod tym względem badań jest Pamela Ballinger. Zwłaszcza akcentowanie „narodowej nieokreśloności" i „multikulturalizmu", które przez długi czas charakteryzowały – i na różne sposoby nadal charakteryzują – regionalne podejścia do modelu państwa narodowego i języka nacjonalizmu umożliwia lepsze uchwycenie procesu unarodowienia pod rządami Włoch i reżimu faszystowskiego[33].

Odmienne, choć równie ekspansjonistyczne roszczenia podzieliły liberalną klasę rządzącą i radykalnych działaczy narodowych, kiedy nabierał kształtu „mit okaleczonego zwycięstwa"[34]. W tym kontekście coraz popularniejszy stawał się faszystowski radykalizm. Podstawowe koncepcje faszystowskich dyskursów należały do włoskiego nacjonalizmu i z niego wypływały. Żądanie nowych granic państwowych po 1918 roku, poparcie dla aneksji Fiume przez D'Annunzia, wrogość wobec mniejszości narodowych oraz zadawniona wrogość wobec „Austrii" wywodziły się z politycznych tradycji i kultur *Risorgimento*, a faszyści odwołali się do tego utartego schematu. Wszelako znaczenia i implikacje, które faszyści kojarzyli z tym nacjonalistycznym schematem w kontekście okresu po roku 1918, były – co otwarcie deklarowali – inne niż w przypadku nacjonalistów. Zasadnicza różnica między nimi dotyczyła sposobu, w jaki faszyści wyobrażali sobie powojenną przestrzeń europejską i światową oraz w jaki przeszłość krzyżowała się z teraźniejszością w ich politycznej wizji.

W kulturze nacjonalistycznej, podobnie jak w faszystowskiej, cały region Adriatyku był pojmowany jako odwieczna ojczyzna włoskości (*italianità*), ukształtowana przez rządy Imperium Rzymskiego i Rzeczpospolitej Weneckiej. Cesarstwo Habsburskie uważano zaś za arenę dwoistej dynamiki unarodowienia „Słowian" i „wynarodowienia" „Włochów". W owych narracjach, gdzie narodowa indyferencja czy też nieokreśloność były nie do pomyślenia, tożsamość narodową postrzegano jako grę o sumie zerowej: unarodowienie jednych korespondowało z wynarodowieniem drugich. W tym kontekście identyfikację narodową Włochów pod rządami Habsburgów interpretowano jako proces nie tyle postępujący, co cofający się, wspierany przez instytucje cesarstwa i zagrażający realnej egzystencji „Włochów" w regionie Górnego Adriatyku i w Dalmacji. Lojalność wobec instytucji cesarstwa pojmowano zarazem jako element postawy antywłoskiej. Zgodnie z takim rozumieniem oczekiwano, że zwycięstwo Włoch i klęska Austro-Węgier przyniesie zdecydowaną włoską dominację nad „Słowianami". Tymczasem uparte trwanie i radykalizacja „słowiańskiej" konkurencji w następstwie włoskiego zwycięstwa w 1918 roku były szokiem dla włoskich nacjonalistów. W istocie rozpad Cesarstwa Habsburskiego uruchomił nieubłagany proces tworzenia się i transformacji mniejszości i większości w regionie Górnego Adriatyku

33 W ujęciu ogólnym zob. Pamela Ballinger: *History in Exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton: Princeton UP, 2003. Bardziej szczegółowo zob. taż: *History's "Illegibles": National Indeterminacy in Istria*, „Austrian Historical Yearbook" 43, 2012, s. 116–137 oraz taż: *Multinationalism Against the State. Lessons from Istria* [w:] Johannes Feichtinger, Gary B. Cohen (red.): *Understanding Multiculturalism. The Habsburg Central European Experience*, New York, Oxford: Berghahn, 2014, s. 101–121.

34 Zob. Paolo Alatri: *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica*, Milano: Feltrinelli, 1959; James H. Burgwyn: *The Legend of the Mutilated Victory: Italy, the Great War, and the Paris Peace Conference (1915–1919)*, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1993; Marina Cattaruzza (red.): *L'Italia e la questione adriatica: dibattiti parlamentari e panorama internazionale*, Bologna: Il Mulino, 2014.

tak samo jak na pozostałych terytoriach postimperialnych. Wcześni faszyści stworzyli dwoistą (i sprzeczną) wizję owego trwającego procesu. Z jednej strony, nie będąc bynajmniej uważani za część nowej większości w obrębie Wielkich Włoch po 1918 roku, faszyści utożsamiali włoską ludność na nowo uzyskanych terytoriach z „obywatelską" „mniejszością" w opozycji do „prymitywnej i dzikiej słowiańskiej większości"[35]. Rasizm, nierozerwalnie związany z faszystowskim dyskursem antyhabsburskim i antysłowiańskim, przyczynił się w ten sposób do stworzenia wizji nowej przestrzeni geopolitycznej opartej na mentalnej mapie włoskiej granicy. W retoryce Mussoliniego „wschodnie bramy Włoch, przez które w ciągu wieków barbarzyńskie inwazje zawsze napływały ku bogatym polom Wenecji", zostały „szczelnie zamknięte"[36]. Z drugiej strony w oczach Mussoliniego aneksja regionu Górnego Adriatyku przesunęła granice między „cywilizacją" a „dziczą" poza granice narodowe, co radykalnie zmieniło charakter wyzwania ze strony „świata słowiańskiego". Jego wyobrażenie nowej powojennej topografii Europy pozwoliło zdefiniować przełomową rolę faszyzmu. Faszyzm uważał się za „forpocztę najczystszej włoskości [*italianità*]" w opozycji do Jugosławii jako „awangardy" panslawizmu. W faszystowskiej identyfikacji wrogów „słowiańska" „mniejszość" w regionie Górnego Adriatyku, a także „część Słowian z byłego cesarstwa austriackiego" była związana ze znacznie szerszym „światem słowiańskim" rozciągającym się od Triestu po Władywostok. W rzeczywistości – według Mussoliniego – „Wielka Rosja, mimo – a może z powodu – pseudokomunistycznej konstytucji [...] zdaje się powracać do swojej funkcji strażnika świata słowiańskiego od Bałtyku po Adriatyk"[37].

Traktat w Rapallo, podpisany przez Włochy oraz Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców 12 listopada 1920 roku, został przyjęty przez Mussoliniego z zadowoleniem. Ta dyplomatyczna umowa oznaczała wzajemne uznanie obu państwowości i oddała pod władzę Włoch niektóre ważne sporne terytoria, łącznie z Goryc̨ją, Triestem i Istrią, częściowo czyniąc zadość ekspansjonistycznej polityce Włoch. Równocześnie, wyłączając spod władzy Włoch Dalmację, traktat w Rapallo otworzył możliwość nowych sporów, tworząc – w oczach faszystów – dla następnego pokolenia nowe fronty walk o zmianę kształtu granic dawnego imperium. O ile Mussolini był gotów chwilowo zaakceptować wytyczenie nowych włoskich granic drogą dyplomatyczną, to faszyści na pograniczu radykalnie zakwestionowali Traktat w Rapallo: czuli, że walka o aneksję Dalmacji jest pilniejsza niż kiedykolwiek. Według słów Mracha panslawizm w znacznie większym stopniu niż pangermanizm był „coraz ciemniejszą chmurą, nieuchronnie nadciągającą na horyzoncie nowej europejskiej historii". Jugosławia była postrzegana jako jego „niespokojna i zuchwała straż przednia, obozująca na wybrzeżu Adriatyku"[38].

Według większości nacjonalistycznych narracji po roku 1918 Cesarstwo Habsburskie musiało się rozpaść i utorować drogę jego sukcesorom – państwom narodowym.

35 Benito Mussolini: *Noi reprobi...*, „Popolo d'Italia", 8 stycznia 1919, s. VII.
36 Tenże: *Quel che rimane e quel che verrà*, „Popolo d'Italia", 13 listopada 1920, s. VII.
37 Tenże: *Per le frontiere di pace alle Alpi Giulie*, „Popolo d'Italia", 22 lutego 1920, s. VII.
38 Giovanni Mrach: *Dalmazia nostra... La Dalmazia decide delle sorti di Trieste*, „Popolo di Trieste", 1 grudnia 1920, s. 2.

Na przekór temu, włoscy nacjonaliści i faszyści podkreślali fakt, że upadek Cesarstwa Habsburskiego nie był bynajmniej nieuchronny, lecz nastąpił za sprawą klęski zadanej mu przez włoską armię. W konsekwencji Mussolini przyznał, że „stare scentralizowane cesarstwo w pewien sposób łagodziło wewnętrzne tarcia, z samej potrzeby koegzystencji”[39]. Cesarstwo Habsburskie opisywano jako „imperium, które trwało przez całe stulecia, imperium, które musiało opracować mistrzowską sztukę rządzenia, rozważnie wykorzystując swe odwieczne *divide et impera*, zgodnie z mądrością Budapesztu i Wiednia”. W pewnym sensie jednak habsburski model podejścia do konfliktów narodowych – a był to model przeciwstawny wobec faszyzmu – nie zniknął. Według Mussoliniego i innych faszystów, upadek monarchii habsburskiej paradoksalnie stworzył „dwie Austrie” – czyli Czechosłowację i Jugosławię[40].

Bardziej złożoną analizę opracował Attilio Tamaro – dziennikarz z Triestu, historyk-samouk, autor wielu książek i pamfletów na temat historii Triestu i Dalmacji. Pod rządami Habsburgów był radykalnym nacjonalistą, a potem przyjął faszyzm. Niektóre z jego artykułów na tematy bieżące były publikowane w nacjonalistycznym piśmie „Politica”, a w 1923 roku zostały zebrane w książce pod tytułem *La lotta delle razze nell'Europa danubiana* [Walka ras w Europie naddunajskiej]. Zdaniem Tamaro, konflikty destabilizujące państwa-sukcesorów oraz ustroje przyjęte przez nowe państwa narodowe pokazały, że „zmagania, które wcześnie podkopywały państwo unitarne, nie separowały narodów zdominowanych od dominującego rządu, lecz naród od narodu, bowiem każdy z nich chciał dominować nad swoim rywalem wewnątrz istniejących granic”. Tamaro zakończył wnikliwym spostrzeżeniem: „Wielonarodowy charakter wszystkich państw-sukcesorów to pośmiertne usprawiedliwienie tej samej cechy, tak gwałtownie zarzucanej Austro-Węgrom”[41].

Radykalna krytyka polityki narodowościowej imperium na długi czas nadała kształt koncepcjom i praktykom faszystów. Ponadto potrzeba zmagania się z habsburskim dziedzictwem, a zwłaszcza próżnia władzy, jaką Cesarstwo pozostawiło w Europie Środkowej, objawiły się w postaci bezpośredniego związku między upadkiem Austro-Węgier a perspektywą nowego faszystowskiego ładu. Mario Carli, dziennikarz czynnie zaangażowany w aneksję Fiume i założyciel pism „La testa di ferro” w 1920 i „L'impero” w 1923 roku, napisał, że z „materialnych ruin” cesarstwa wyłoniło się „cztery czy pięć małych państw bałkańskich”, ale jego „ideową śmiercią” była „idea nowego śródziemnomorskiego imperium”, opartego na „boskim i niezniszczalnym Rzymie”[42].

39 Benito Mussolini: *Il sogno di Pinon*, „Popolo d'Italia”, 18 maja 1919, s. VII.
40 Tenże: *Il trattato di Rapallo non è eterno*, przemówienie wygłoszone w Mediolanie 20 grudnia 1920, „Il Popolo d'Italia”, 29 maja 1941, s. XIX.
41 Attilio Tamaro: *La lotta delle razze nell'Europa danubiana*, Bologna: Zanichelli, 1923, s. 286. Tytuł i tematyka tej książki były inspirowane *The Struggle of the Races* (1909) Leopolda Gumplowicza. Był on profesorem socjologii i prawa na Uniwersytecie w Grazu, gdzie Tamaro został w 1906 roku doktorem nauk humanistycznych.
42 Mario Carli: *Fascismo intransigente. Contributo alla fondazione di un Regime*, słowo wstępne Roberto Farinacci, Firenze: Bemporad, 1926, s. 17.

Globalny kryzys powojenny a faszyzm

Jak zobaczyliśmy, najnowsze badania pojmowały nacjonalizm głównie jako kulturowy problem identyfikacji i indyferencji. Nacjonalizm dotyczył jednak bezpośrednio geopolitycznych struktur władzy; był on przez nie zarazem ustawicznie kształtowany i przekształcany. W ostatnich latach faszystowska polityka ekspansji, okupacji i budowy nowych imperialnych rządów podczas drugiej wojny światowej, przyciągała – na równi z nazistowskim ładem europejskim – coraz większą uwagę. Przeważnie jednak – mimo zainteresowania uczonych faszystowskimi debatami na temat Europy w latach 30. – przeoczano głębokie zakorzenienie tego projektu w politycznej symbolice i kulturze faszystów[43].

Mussolini był szczególnie wyczulony na głęboką cezurę w europejskiej historii, którą był koniec Wielkiej Wojny oraz późniejsze niszczące wstrząsy wtórne. „Cała ziemia drży. Wszystkie kontynenty dewastuje ten sam kryzys. Nie ma ani jednego kawałka planety […], który nie byłby wstrząśnięty cyklonem. W starej Europie znikają ludzie, załamują się ustroje, upadają instytucje”[44]. Jednak zrodzony przez wojnę epokowy kryzys nadal dawał się w znaki.

> Jest kompletnym absurdem głosić, że ogromna burza krwi, ruin i chwały, taka jak ta, która gwałtownie wstrząsnęła kontynentami w ciągu ostatnich pięciu lat, może ucichnąć w ciągu jednej nocy tylko dlatego, że podpisano porozumienie pokojowe. Musimy sobie przypomnieć, że największa tragedia, jakiej kiedykolwiek doznała i z jakiej wyszła ludzkość, zaczęła się w 1914 roku. [...] Kiedy wojna się skończyła, wszystko, co się wydarzyło, było przewidywalne i w większości nieuniknione. To zjawisko jest w rzeczywistości uniwersalne. Żaden kraj na starych i nowych kontynentach nie jest wolny od kryzysu społecznego[45].

We wprowadzeniu do książki *Empires at War* Robert Gerwarth i Eretz Manela słusznie podkreślają „zaskakująco nerwowe odwoływanie się” Mussoliniego do „bieżących przeobrażeń mapy politycznej Europy”[46]. Nie był to bynajmniej odosobniony przypadek. W pewnym sensie analiza polityczna Mussoliniego, a zarazem jego umiejętność zrozumienia niektórych doniosłych aspektów jego epoki, może być uważana (używając pojęć Rogersa Brubakera) za „kategorie praktyki”, ponieważ były one przeznaczone bezpośrednio do wspierania i legitymizowania zbiorowego, historiotwórczego działania. W tym kontekście w centrum jego uwagi znajdowało się imperium – w znacznie większym stopniu niż państwa narodowe. W rzeczywistości Mussolini uznał, że Wielka Wojna doprowadziła do kryzysu

43 Zob. zwłaszcza Davide Rodogno: *Il nuovo ordine Mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa, 1940–1943*, Torino: Bollati Boringhieri, 2003; MacGregor Knox: *Destino comune. Dittatura, politica estera e guerra nell'Italia fascista e nella Germania nazista*, Torino: Einaudi, 2003, s. 131–169; James H. Burgwyn: *Empire on the Adriatic. Mussolini's Conquest of Yugoslavia, 1941–1943*, New York: Enigma Books, 2005.

44 Benito Mussolini: *Primo dell'anno prima divagazione*, „Popolo d'Italia”, 1 stycznia 1919, s. VII.

45 Tenże: *Anniversario*, „Popolo d'Italia”, 24 października 1920, s. VII.

46 Robert Gerwarth, Eretz Manela: *Introduction* [w:] Gerwarth, Manela (red.): *Empires at War, 1911–1922*, Oxford: Oxford UP, 2014, s. 1.

i upadku imperiów, ale jego analiza rozróżniała dwa rodzaje imperiów. O ile imperium rosyjskie, ottomańskie, niemieckie i austro-węgierskie – czyli imperia lądowe – zostały pokonane, to imperia anglo-amerykańskie – czyli imperia morskie – zatriumfowały. Dla Mussoliniego było rzeczą oczywistą, że – po zawartym w Paryżu porozumieniu pokojowym – zapanowała „potężna hegemonia anglo-amerykańska". Następnie wywodził: „Formy tej hegemonii są ekonomiczne, ale jeśli pomyśleć o doniosłości czynnika ekonomicznego zwłaszcza w obecnym, właśnie rozpoczętym okresie odbudowy, historyczna waga tego wydarzenia ukaże się w pełnym świetle. Ta hegemonia jest globalna, czyli obejmuje również Europę"[47].

Bynajmniej nieprzypadkowo niektóre z najważniejszych przemówień Mussoliniego, dotyczące faszystowskiego obrazu świata i wizji polityki zagranicznej, zostały wygłoszone w Trieście w latach 1919–1922. W ogromnej próżni władzy w postimperialnej Eurazji Włochy znalazły się „między Wschodem a Zachodem", a w tym kontekście Triestowi, Puli, Fiume i całemu górnoadriatyckiemu pograniczu przypadło w udziale odegranie kluczowej roli dla faszyzmu. Głęboki sens trwającego po wojnie kryzysu pomógł Mussoliniemu uprawomocnić radykalnie nowy projekt polityczny.

> Nie ulega wątpliwości, że historia Europy jutra będzie głównym dziełem świata rosyjskiego i świata niemieckiego. A Włochy? Po Rosji i po Niemczech Włochy są najbardziej zwartym i jednorodnym blokiem narodowym. […] Włochy mogą stać się krajem dominującym na Morzu Śródziemnym [...][48].

Odwołanie się Mussoliniego do „świata rosyjskiego" i „świata niemieckiego", a także do Włoch jako „kraju dominującego" wiązało się z kryzysem dziewiętnastowiecznego modelu państwa narodowego. Model ten, ucieleśniany przez „dawne Włochy", uznano teraz za niewystarczający i nie pozwalający efektywnie bronić praw narodu. Jednocześnie owe odwołania były aluzją do przestrzeni postimperialnych, gdzie projekty unarodowiające nieuchronnie stawały się projektami imperialnymi. Narodowe i imperialne samoidentyfikacje faszystów połączyły się w nowym ładzie opartym na wizji Imperium Śródziemnomorskiego i przyszłości Europy. Ta faszystowska interpretacja światowej historii i polityki rozwinęła idee Enrica Corradiniego dotyczące walki między narodami „proletariackimi" a „kapitalistycznymi". Przedwojenne idee nacjonalistyczne zostały jednak przekształcone przez postimperialny kontekst okresu po roku 1918.

Hannah Arendt zbudowała paradoksalny, ale przekonujący związek między upadkiem wielonarodowych imperiów a kryzysem dziewiętnastowiecznego modelu państwa narodowego w Europie Środkowo-Wschodniej po roku 1918. Kryzys ten był konsekwencją nieumiejętności radzenia sobie z mniejszościami narodowymi, które wprowadziły „nowy element dezintegracji"[49]. Nowoczesne państwo – ufundowane ideologicznie przez rewolucję francuską na utożsamieniu państwa i suwerenności narodowej – z trudem pasowało do wielonarodowych terytoriów postimperialnych. „Europejski kryzys

47 Benito Mussolini: *Ideali e affari*, „Popolo d'Italia", 20 kwietnia 1919, s. VII.
48 Tenże: *Per essere liberi*, „Popolo d'Italia", 8 stycznia 1921, s. VIII.
49 Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt Brace, 1979, nowe wydanie, s. 269.

suwerenności" wstrząsnął zatem „wyobrażoną jednością narodu, państwa i terytorium, która była wcześniej podstawą europejskiej wizji politycznej", podsycając cykl konfliktów po roku 1918, zwłaszcza na „niemożliwych" pograniczach[50].

Pierwszy regionalny zjazd faszystów odbył się w teatrze Rossetti w Trieście 6 lutego 1921 roku, gdzie Mussolini wygłosił słynne przemówienie *Il fascismo di fronte ai principali problemi*. Na wstępie powiedział:

> Przed nakreśleniem, jakich wytycznych musi się trzymać polityka zagraniczna Włoch w najbliższej i dalszej przyszłości, konieczne jest dokonanie wstępnego przeglądu sytuacji na świecie, oddziałujących tam sił i nurtów, a także przedstawienie możliwych tego efektów i rezultatów. Wszystkie Państwa świata znalazły się w zgubnym stosunku współzależności, okres *splendid isolation* skończył się dla każdego. Można by powiedzieć, że wraz z wojną i od czasu wojny historia ludzkości nabrała ogólnoświatowego rytmu[51].

Daje to dość ciekawą podstawę metodologiczną, pozwalającą trafnie uchwycić samoidentyfikację ideologiczną i geopolityczną faszystów oraz zrozumieć złożone wzajemne interakcje między faszyzmem, konfliktami narodowościowymi na górnoadriatyckim pograniczu oraz globalną przestrzenią okresu powojennego. Główną cechą powojennego świata był w tym ujęciu „zgubny stosunek współzależności" między państwami. Mussolini zauważył jednocześnie, że oś światowej cywilizacji najwyraźniej się przesuwa:

> Ponieważ oś cywilizacji przesuwa się z Londynu do Nowego Jorku [...] i z Atlantyku na Ocean Spokojny, niektórzy przepowiadają stopniową degradację gospodarczą i duchową naszej starej Europy, naszego małego i wspaniałego kontynentu, który jeszcze wczoraj był światłem przewodnim dla wszystkich narodów. Czy będziemy świadkami tego zmierzchu „roli" Europy w dziejach świata? Na to niepokojące i bolesne pytanie odpowiadamy: to możliwe. „Życie" Europy, zwłaszcza na niektórych obszarach Europy Środkowej, jest na łasce Amerykanów. Z drugiej strony Europa przedstawia bardzo powikłaną panoramę polityczną i ekonomiczną, splot trudnych problemów narodowych i społecznych, a czasami bywa tak, że komunizm jest maską nacjonalizmu i odwrotnie. Europejska „jedność" nie wydaje się bliską rzeczywistością[52].

Wiara Mussoliniego w wielkość włoskiego narodu, jego wizja mitu Rzymu i imperialnej supremacji Włoch na Morzu Śródziemnym, jego postrzeganie globalnego

50 Annemarie Sammartino: *The Impossible Border. Germany and the East, 1914–1922*, Ithaca: Cornell UP, 2010, s. 1–17.
51 Benito Mussolini: *Il fascismo e i problemi della politica estera italiana*, „Popolo d'Italia", 8 i 9 lutego 1921, s. VIII. Tytuł tego artykułu nieznacznie różnił się od tytułu przemówienia Mussoliniego.
52 Tamże.

wzrostu potęgi Ameryki i potrzeby nowego europejskiego ładu były ściśle ze sobą związane. Idee nowego ładu w Europie Środkowo-Wschodniej, głoszone przez ruch i reżim faszystowski, były dziełem Attilia Tamaro. Chociaż do roku 1914 większość włoskich nacjonalistów kwestionowała twierdzenie, że włoska aneksja Triestu może wywołać jego upadek gospodarczy, w 1922 roku Tamaro argumentował, że powojenny kryzys Triestu był związany „z kryzysem szalejącym w świecie i z warunkami politycznymi obszarów położonych w głębi dawnych Austro-Węgier". Według Tamaro, scentralizowany rząd Włoch potrzebował zakrojonego na szeroką skalę projektu politycznego i ekonomicznego, uważającego Triest „za naturalny i konieczny ośrodek naturalnej i koniecznej ekspansji kraju w kierunku Europy Środkowej i na Wschód": tylko ten projekt mógłby odmienić „los tego portu"[53]. Francesco Giunta zajął dość podobne stanowisko. Załamanie się „politycznej i gospodarczej jedności" Austro-Węgier doprowadziło według niego do „bałkanizacji" Europy Środkowej. W konsekwencji faszyzm podejrzliwie spoglądał na tę fragmentaryzację, która leżała u źródeł degradacji znaczenia gospodarczego Triestu"[54].

Włochy musiały zatem przygotowywać plany nowej struktury Europy Środkowej. „Upadek monarchii spotęgował konflikt między niemieckością a słowiańszczyzną i przydał tragizmu wojnie między słowiańszczyzną a madziarskością". Wreszcie – ponieważ „upadek wrogiego imperium spowodował głęboki regres cywilizacji" – Włochy miały obowiązek odegrania roli „restauratora", która może pozwolić im „udowodnić swoją wielkość w konkurencji z żywiołem niemieckim". Tytułem analogii historycznej Tamaro powołał się na wpływ łaciński rodem z Rzymu, przenikający za pośrednictwem katolicyzmu do Polski i na Ruś, zwyciężający zarówno luteranizm, jak i greckie prawosławie[55].

Faszyści tacy jak Tamaro, Michele Risolo i Gino D'Angelo podchwycili idee Ruggero Fauro (Timeusa), który pierwszy połączył nacjonalistyczny punkt widzenia z imperialistyczną ekspansją na Bałkany i na Wschód w pamflecie *Trieste* (opublikowanym w 1914 roku)[56]. Według Risolo, rola Włoch w powojennej konkurencji o „możliwą władzę" na Bałkanach była ściśle związana z sytuacją polityczną i gospodarczą we wschodnim rejonie Morza Śródziemnego. W okresie po roku 1918, kiedy na terenach byłych imperiów powstała próżnia władzy, ta konkurencja okazała się możliwa. Wschodni rejon Morza Śródziemnego – kluczową strefę łączącą regiony naddunajskie i bałkańskie, Morze Adriatyckie i Anatolię – uważano za gwarancję włoskiej suwerenności. Morze Śródziemne opisywano jako „najwrażliwszy i magnetyczny punkt polityki europejskiej, zamknięte i niezmienne pole zmagań". W tym kontekście Włochy odgrywały fundamentalną rolę, rozpętując „wojnę o Morze Adriatyckie" „w celu ekspansji na wschodni brzeg Morza Śródziemnego"[57].

53 Attilio Tamaro: *La crisi triestina*, „Rassegna Italiana" 50, 1 stycznia 1922, s. 4 i 8.
54 Francesco Giunta: *La conferenza di Genova* [czerwiec 1922] [w:] Giunta: *Un po' di*..., dz. cyt. (przyp. 18), s. 145.
55 Tamaro: *La lotta*..., dz. cyt. (przyp. 41), s. 300.
56 Zob. Ruggero Fauro (Timeus): *Trieste: italiani e slavi, il governo austriaco, irredentismo*, Trieste: Garzoni Provenzani, 1914.
57 Michele Risolo: *Il Fascismo di là dai confini. Il Mediterraneo orientale*, „Popolo di Trieste", 14 czerwca 1921, s. 1. Odnośnie do imperialnych projektów faszyzmu we wschodnim rejonie

Podsumowując: niniejszy artykuł wyraża pogląd, że kryzys i konflikty na górnoadriatyckim pograniczu po roku 1918 były ściśle splecione z ambiwalentną spuścizną habsburską oraz faszystowską koncepcją powojennego ładu europejskiego i dążeniami faszystów do jego ustanowienia. Podobnie jak na innych pograniczach w Europie Środkowo-Wschodniej, także i tam postimperialna niestabilność i przemoc miały źródło w traumatycznym przejściu od imperialnej władzy habsburskiej do kształtowanej samodzielnie suwerenności narodowej, które uruchomiło i napędzało procesy unarodowienia oraz związane z nimi konflikty społeczno-polityczne. Jednak w odróżnieniu od innych wielonarodowych regionów położonych na pograniczu, region północnego Adriatyku był zaangażowany w krajowy kryzys polityczny, determinowany przez traumatyczne głoszenie „kultury klęski" w zwycięskim kraju Wielkiej Wojny i podsycany przez skrajnie polaryzujące mity rewolucji rosyjskiej/bolszewickiej/radzieckiej. Jako zasadniczy czynnik w tym kryzysie faszyzm dostarczył również brutalnej i radykalnej metody jego rozwiązania, ponieważ przemocą sięgnął po władzę i doprowadził do ustanowienia dyktatury opartej na masach. Skutki faszyzmu były katastrofalne, ale jego długie doświadczenie nie może być historycznie rozumiane wyłącznie jako prolog do ostatecznej katastrofy. Walka faszystów z socjalistami czy „bolszewikami" i „Słowianami" – zwykle utożsamianymi ze sobą wzajemnie – była uważana za konieczną odpowiedź na powojenny zamęt, powstały po rozpadzie imperiów. Walka ta implikowała przemoc fizyczną przeciwko wrogom na ulicach miast i na wsi (łącznie z morderstwami politycznymi) oraz niszczenie sieci ich organizacji politycznych i otoczenia społecznego. Państwo liberalne – od roku 1920 – a następnie faszystowska dyktatura, zaraz po jej ustanowieniu po 1925–1926 roku, starały się „oczyszczać" dawną administrację cesarstwa i tłumić prawa „mniejszości". Faszystowski imperialny nacjonalizm był zarazem uważany za środek budowy nowego posthabsburskiego porządku na górnoadriatyckim pograniczu, organicznie związanego z kolei z szerszym ładem imperialnym i europejskim.

Faszystowski punkt widzenia na historię świata łączył radykalny imperialny nacjonalizm ze świadomością rozpadu „eurazjatyckich" imperiów lądowych i kryzysu Europy jako całości, percepcją powojennego kryzysu państwa narodowego oraz przeczuciem globalnego wzrostu potęgi Ameryki. O ile amerykański prezydent uznał zasadę narodowego samookreślenia za podstawę nowego powojennego liberalnego ładu, to faszyści skanalizowali odrzucenie przez siebie wersalskich traktatów pokojowych, krytykę Ligi Narodów oraz dążenie do rewizji powojennych granic państwowych w swoim agresywnym poszukiwaniu nowego powojennego ładu europejskiego, opartego na imperialnym panowaniu Włoch na Morzu Śródziemnym. Faszyści paradoksalnie wykorzystali Wilsona przeciwko Wilsonowi. Odwoływali się do Wilsonowskiej zasady narodowego samookreślenia, żeby stworzyć antywilsonowki ład. Stworzony przez faszystów imperialny projekt nowego ładu nie był bynajmniej produktem ubocznym późniejszych wydarzeń z lat 30. i początku 40., takich jak podbój Etiopii czy druga wojna światowa, lecz wynikał bezpośrednio z ich buntu przeciwko Europie Wilsona na początku lat 20., a posthabsburskie pogranicze górnoadriatyckie było rozsadnikiem tego buntu[58].

Morza Śródziemnego i na Bliskim Wschodzie zob. Nir Arielli: *Fascist Italy and the Middle East*, Basingstoke: Palgrave, 2010.

58 Ważne rozważania w tej materii zob. Adam Tooze: *The Deluge. The Great War and the Remaking of Global Order*, New Haven: Yale UP, 2014.

Jakob Mischke

Naród i samostanowienie w konstytucji Galicji Wschodniej autorstwa Stanisława Dnistrianskiego

Kiedy w październiku 1918 roku zbliżał się upadek wielonarodowego imperium austriackiego, a w Europie Środkowej rodził się nowy ład, zwołana we Lwowie Ukraińska Rada Narodowa (Ukrajins'ka Nacional'na Rada – UNR) proklamowała Zachodnioukraińską Republikę Ludową (Zachidno-Ukrajins'ka Narodna Respublika – ZUNR), czyli państwo ukraińskie, które miało przejąć kontrolę nad Galicją Wschodnią[1]. Chociaż Ukraińcy stanowili tam większość ludności, zdołali utrzymać to terytorium tylko przez kilka tygodni; siły ZUNR, atakowane przez polskie wojsko i oddziały ochotnicze, musiały się niebawem wycofać w kierunku wschodnim. W tej sytuacji jedyną nadzieją pozostało przeforsowanie roszczeń do Galicji Wschodniej przy stole rokowań – przy pomocy Sprzymierzonych na konferencji pokojowej w Paryżu.

W staraniach o zbudowanie argumentacji legitymizującej ukraińskie państwo brali udział także ukraińscy naukowcy, np. zachodnioukraiński prawnik Stanisław Dnistrianski (1870–1935), który w tym okresie zajmował się zagadnieniami prawa narodów do samostanowienia oraz relacjami między narodem i państwem. Na tej podstawie napisał w 1920 roku projekt konstytucji Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej.

Ponieważ te idee nie zostały nigdy zrealizowane, mają one znaczenie nie tyle polityczne, co raczej dla historii prądów umysłowych; warto je jednak – wraz z teorią narodowości Dnistrianskiego – przeanalizować pod kątem ich korespondowania z ówczesną sytuacją polityczną ukraińskiego ruchu narodowego. W centrum uwagi znajduje się przy tym kwestia, jak miał zostać osiągnięty cel utworzenia liberalnego państwa narodowego w wielonarodowym otoczeniu, co – jak należy wykazać – również było wykonalne tylko w ograniczonym stopniu. Ponieważ ze względu na doświadczenia wjasnej słabości militarnej w Galicji Wschodniej Dnistrianski zdawał się nie wierzyć w możliwość przeforsowania ukraińskich postulatów w demokratycznym procesie politycznym, w swoim projekcie konstytucji dla państwa ukraińskiego zaproponował ograniczenie politycznych praw partycypacji dla członków mniejszości narodowych przy obsadzie najważniejszych urzędów politycznych.

Dotychczasowe badania naukowe dotyczące próby utworzenia państwa w postaci Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej skupiają się na historii wydarzeń[2]. Ówczesne dyskusje wokół możliwego ukraińskiego powojennego ładu i proponowane na ten użytek koncepcje są natomiast zbadane na razie w mniejszym stopniu. Ze względu

1 Zob. Torsten Wehrhahn: *Die Westukrainische Volksrepublik*, Berlin: Weißensee-Verlag, 2004, s. 114.
2 Zwłaszcza: Wehrhahn, *Die Westukrainische…*, dz. cyt. (przyp. 1); Vasyl' Rasevyč: *Die Westukrainische Volksrepublik von 1918/19* [w]: Wolfgang Dornik i in. (red.): *Die Ukraine: zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917–22*, Graz: Leykam, 2011, s. 181–200.

na niepowodzenia prób budowy państwa w ukraińskiej historii idei na pierwszy plan wysuwali się i byli szczegółowo analizowani przede wszystkim prawicowi teoretycy – Dmytro Doncow jako przedstawiciel integralnego nacjonalizmu i Wiaczesław Łypynski ze swoim elitarnym projektem państwa[3]. Bardziej umiarkowana tradycja, określana mianem „naukowej" koncepcji narodu[4] lub „nurtu państwa narodowego"[5], do której przedstawicieli zalicza się oprócz Dnistrianskiego również Wołodymyra Starosolskiego i Olgierda Boczkowskiego, była coraz bardziej marginalizowana politycznie. Dlatego zeszła na drugi plan również w badaniach naukowych, co sprawiło, że także Dnistrianski i jego pisma nie były w zasadzie dokładniej omawiane w Europie Zachodniej[6]. Na Ukrainie od uzyskania niepodległości jego recepcja jest znów silniejsza, jednak najczęściej bez dokładniejszego omawiania politycznego i społecznego kontekstu jego teorii[7].

Poniżej po krótkim wprowadzeniu biograficznym zostaną przybliżone główne elementy teorii konstytucyjnej Dnistrianskiego oraz ich kontekst.

Galicyjski prawnik Stanisław Dnistrianski

Stanisław Dnistrianski, urodzony w 1870 roku w Tarnopolu (Ternopil'), studiował prawo w Wiedniu, Berlinie i Lipsku, a od roku 1898 wykładał austriackie prawo cywilne na Uniwersytecie Lwowskim. Prowadził działalność naukową i dydaktyczną, a w latach 1907–1918 był posłem z okręgu wyborczego Rawa Ruska – Żółkiew do austriackiej Izby Poselskiej, reprezentując Ukraińską Partię Narodowo-Demokratyczną; w Wiedniu występował przede wszystkim na rzecz utworzenia uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie[8]. Kiedy Ukraińcy – kilka miesięcy po proklamowaniu Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej – zdążyli już utracić kontrolę nad Galicją Wschodnią i próbowali teraz przeforsować swoje aspiracje do odrębnego państwa ukraińskiego drogą dyplomatyczną przy pomocy

3 Alexander J. Motyl: *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929*, New York: Columbia University Press, 1980; Frank Golczewski: *Politische Konzepte des ukrainischen nicht sozialistischen Exils (Petljura – Lypynskyj – Donzow)* [w:] Guido Hausmann, Andreas Kappeler (red.): *Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*, Baden-Baden: Nomos, 1993, s. 100–117.

4 Tomasz Stryjek: *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: analiza wybranych koncepcji*, Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 2000, s. 191.

5 Volodymyr Potul'nyc'kyj: *Narysy z ukrajins'koji politolohiji (1819–1991)*, Kyjiv: Lybid', 1994, s. 226.

6 Po polsku dzieło Dnistrianskiego zostało krótko wspomniane w przypisie przez Stryjka (przyp. 4), tak samo [w:] Volodymyr Potul'nyc'kyj: *Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" 45/1, 1997, s. 2. Wolfgang Mantl omawia projekt konstytucyjny Dnistrianskiego z perspektywy prawnej: Wolfgang Mantl: *Der Entwurf einer Verfassung der Westukrainischen Volksrepublik nach dem Ende des Ersten Weltkrieges* [w:] Siegfried Beer (red.): *Focus Austria: vom Vielvölkerreich zum EU-Staat. Festschrift für Alfred Ableitinger zum 65. Geburtstag*, Graz: Institut für Geschichte, 2003, s. 318–330.

7 Na przykład Andrij Koval': *Pohljady Stanislava Dnistrjanskoho na Pravo ta Deržavu*, rozprawa doktorska, Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie, 2005. Mykola Kravčuk: *Stanislav Dnistrjanskyj – svitoč ukrajin'koji pravovoji nauky*. Ternopil': Ternopil's'ka Akademija Narodnoho Hospodarstva, 1999. Mykola Mušynka: *Akademik Stanislav Dnistrjanskyj*, Kyjiv: Akademija Nauk Ukrajiny, 1992. Petro Stecjuk: *Stanislav Dnistrjanskyj jak konstytucionalist*, L'viv: L'vivs'kyj Deržavnyj Universytet im. Ivana Franka, 1999.

8 Odnośnie do biografii Dnistrianskiego zob. Mušynka: *Akademik…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 17–18.

Sprzymierzonych[9], Dnistrianski napisał memoriał, opublikowany po angielsku i francusku, który był rozprowadzany na paryskiej konferencji pokojowej w ramach zabiegów o poparcie dla niepodległego państwa ukraińskiego[10]. Memorandum owo zawierało prócz krótkiego zarysu ukraińskiej historii opis geograficzny ukraińskiego terytorium oraz oceny dotyczące potencjału gospodarczego państwa obejmującego wszystkie ziemie ukraińskie. W 1920 roku – na prośby emigracyjnego rządu ZUNR – Dnistrianski napisał projekt konstytucji Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej, który miał służyć do zabiegania u Sprzymierzonych o utworzenie niepodległego państwa. Projekt ten nie doczekał się jednak publikacji za życia autora, dotychczas nie znalazły się również żadne informacje świadczące o publicznej dyskusji na jego temat[11].

Kiedy nowo powstałe państwo polskie umocniło swoje panowanie nad Galicją Wschodnią, a od 1919 roku mocno ograniczyło działalność ukraińskich instytucji kulturalnych, kontynuacja uniwersyteckiej pracy dydaktycznej w języku ukraińskim we Lwowie praktycznie przestała być możliwa[12]; na początku 1921 roku Dnistrianski i inni ukraińscy wychodźcy zdecydowali się zatem założyć w Wiedniu Wolny Uniwersytet Ukraiński – emigracyjny uniwersytet, który później przeniósł się do Pragi[13]. W okresie spędzonym w Pradze Dnistrianski napisał swe główne dzieło – podręcznik „ogólnych nauk prawnych i politycznych", w którym używając metody socjologicznej opisał rozwój prawa ogólnie, w szczególności zaś prawa konstytucyjnego w najważniejszych krajach świata zachodniego oraz na Ukrainie i w Rosji. Kiedy Wolny Uniwersytet Ukraiński musiał stopniowo ograniczać swoją działalność ze względu na problemy ekonomiczne, Dnistrianski przeniósł się w 1934 roku do Użhorodu, gdzie zmarł w 1935 roku po zawale serca.

Metoda socjologii prawa

Do swojej teorii społeczeństwa i prawa Dnistrianski stosuje metodę socjologiczną. Prawo definiuje zaś jako wybór stosowanych na co dzień norm, uznawanych za niezbędne do trwania więzi społecznych i stosownie do tego wdrażanych w ich ramach[14]. Wybór takiej metody, ogniskującej się w mniejszym stopniu na normach skodyfikowanych w ustawach, a raczej na tych powstałych w ciągu wieków, dawał mu jako ukraińskiemu teoretykowi prawa korzyści z dwóch powodów. Po pierwsze,

9 Caroline Milow: *Die ukrainische Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2002, s. 354.
10 Stanislaus Dnistrianskyj: *Ukraina and the Peace-Conference*, Wien: Service de la presse de la Républ. du Peuple de l'Ukraine, 1919. Francuska wersja tej publikacji jest wyszczególniona w kategorii „Distributed to the public" [w:] *A Catalogue of Paris Peace Conference Delegation Propaganda in the Hoover War Library*, Stanford, 1926, s. 76.
11 Projekt został opublikowany później np. jako Stanislav Dnistrjans'kyj: *Konstytucija Zachidno -Ukrajins'koji Narodnoji Respubliky (Projekt 1920)*, [w:] Stecjuk: *Stanislav...*, dz. cyt., (przyp. 7), s. 161–185.
12 Milow: *Die ukrainische...*, dz. cyt. (przyp. 9), s. 362.
13 Mykola Šafoval: *Universitas Libera Ucrainensis*, München: Ukrajins'kyj Vil'nyj Universytet, 2006, s. 31.
14 Stanislav Dnistrjans'kyj: *Zahal'na nauka prava i polityky*, Praha: Naklad Ukrajins'koho Universytetu v Prazi, 1923, s. 47.

lokalne społeczności ówczesnej Galicji Wschodniej ze względu na różnorodność etniczną cechowały się także różnorodnością równoległych porządków prawnych, które istniały niezależnie od państwowego prawa austriackiego. Niosło to ze sobą konieczność dokładniejszej analizy mechanizmów społecznych rzeczywistego stosowania prawa. Faktycznie aż do dziś dyscyplina socjologii prawa opiera się w znaczniej mierze na teorii wykładającego w Czerniowcach austriackiego profesora Eugena Ehrlicha. Na podstawie swoich obserwacji istniejących równolegle porządków prawnych na – przypominającej Galicję – Bukowinie opracował on po raz pierwszy teoretyczny i metodologiczny program socjologii prawa[15]. Pojęcie *Bukowina* do dziś oznacza w socjologii prawa mieszankę różnych tradycyjnych porządków prawnych, stosowanych w lokalnych społecznościach jako *prawo żywe*, które niekiedy mają niewiele wspólnego z prawem stanowionym przez państwo[16]. Odnosząc się do siebie wzajemnie Ehrlich i Dnistrianski wspominają w swoich pismach, że niezależnie od siebie doszli do tych samych przemyśleń na temat socjologii prawa[17].

Po drugie, Dnistrianski, prezentując narodową ukraińską historię prawa, nie mógł oprzeć się na ukraińskim prawie stanowionym przez państwo, bowiem przez większość czasu kraj ten był podzielony przez imperia, a zatem nie posiadał odrębnej, charakteryzującej się ciągłością historii państwa. „Praktykowanego na co dzień" ukraińskiego prawa zwyczajowego można było natomiast użyć jako podstawy dystynktywnie ukraińskiej historii prawa.

Pojęcie narodu

Główne punkty odniesienia dla teorii społeczeństwa i prawa w ujęciu Dnistrianskiego to pojęcia *naród* (ukr. *narod*) i *nacja* (ukr. *nacija*), które ze sobą utożsamia, gdyż łacińskie *natio* oznaczało również *naród*. Dnistrianski przypisywał rozróżnienie pojęć *naród* i *nacja* bliżej nie nazwanym przedstawicielom tzw. narodów historycznych, a służyło ono jego zdaniem do wywyższania się ich ponad te grupy narodowe, które nie posiadały nieprzerwanej historii państwa. Tego rodzaju spory o pozycję poszczególnych grup etnicznych wobec siebie wzajemnie były zdaniem Dnistrianskiego współodpowiedzialne za walkę „wszystkich ze wszystkimi" u schyłku monarchii habsburskiej i doprowadziły tym samym również do wybuchu pierwszej wojny światowej[18].

15 Eugen Ehrlich: *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, München: Duncker, 1913.
16 Gerhard Struck: *Rechtssoziologie*, Baden Baden: Nomos, 2011, s. 17. Badania dotyczące socjologii i historii prawa w imperiach istnieją dotychczas przede wszystkim w odniesieniu do Cesarstwa Rosyjskiego, zob. Jane Burbank: *Russian Peasants Go to Court: Legal Culture in the Countryside, 1905–1917*, Bloomington: Indiana University Press, 2004; taż: *An Imperial Rights Regime: Law and Citizenship in the Russian Empire*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History" 7/3, 2006, s. 397–431. Ponadto Stefan B. Kirmse (red.): *One Law for All? Western Models and Local Practices in (Post-)Imperial Contexts*, Frankfurt (M.): Campus Verlag, 2012. Tenże: *Law and Interethnic Relations in the Russian Empire: The Tatar Riots of 1878 and their Judicial Aftermath*, „Ab Imperio" 4, 2013, s. 49–77.
17 Ehrlich: *Grundlegung*..., dz. cyt. (przyp. 15), s. 299 i Dnistrjans'kyj: *Zahal'na nauka*..., dz. cyt. (przyp. 14), s. 9.
18 Dnistrjans'kyj: *Zahal'na nauka*..., dz. cyt. (przyp. 14), s. 29.

Narody spaja według Dnistrianskiego wspólne *pochodzenie* (zwane u niego po ukr. *natura*), kultura i wspólne terytorium[19]. Wspólne pochodzenie spokrewnionych plemion to dla Dnistrianskiego najważniejsze kryterium, przy czym nacje powstają jednak również często w wyniku mieszania się przedstawicieli różnych narodów. Na podobieństwo adopcji w rodzinach zupełnie możliwe jest jego zdaniem wchłanianie przez naród nowych członków drogą asymilacji. Ważniejsze niż rzeczywiste biologiczne pochodzenie jest więc w jego opinii raczej „ogólne poczucie pokrewieństwa krwi"[20].

Przez czynnik *kultury* (ukr. *kul'tura*) Dnistrianski rozumie wspólny język, historyczne tradycje i zwyczaje, które zostały rozwinięte przez członków danego narodu, a które nie istniały w takiej postaci w innych strukturach (jak plemiona czy państwa). Nie jest przy tym jednak decydujące,

> […] że dana osoba rzeczywiście włada narodowym językiem swojego narodu, rzeczywiście posługuje się swoimi wartościami kulturalnymi, zna jego tradycje historyczne i praktykuje jego obyczaje, lecz że *naród* jako taki ma własny język, własną kulturę, tradycje historyczne i wspólne obyczaje oraz że osoby, które według pochodzenia są jego członkami, czują się również członkami tego narodu[21].

Zajęcie takiego liberalnego stanowiska z punktu widzenia polityki językowej, stawiającego przy przypisaniu do określonego narodu subiektywne poczucie przynależności danej osoby ponad obiektywnym faktem używania języka, mogło być uzasadnione tym, że w przeprowadzanych przez polską administrację krajową spisach powszechnych wielu mieszkańców Galicji Wschodniej podawało polski jako swój język codziennego użytku, chociaż definiowało się jako Ukraińcy. Odwoływanie się do języka codziennego użytku jako kryterium przynależności narodowej w spisach powszechnych było więc krytykowane przez ukraińskich członków wiedeńskiej Izby Poselskiej na czele z Dnistrianskim, twierdzili oni bowiem, że wskutek tego w wynikach spisu polska grupa narodowościowa wydaje się sztucznie powiększona[22]. Ponadto według krytyków nie można było wskazać jidysz jako odrębnego języka, wskutek czego także większość Żydów podała polski jako język codziennego użytku. Również drugie często stosowane wówczas kryterium przypisania do narodu, czyli przynależność religijna, nie było ich zdaniem przekonujące, bowiem oprócz Polaków także wielu Ukraińców i Niemców było wyznania rzymsko-katolickiego, co także zawyżało liczebność Polaków[23].

19 Tamże, s. 30.
20 Tamże, s. 31. Tłumaczenie cytatów z Dnistrianskiego w poniższym artykule (o ile nie zaznaczono inaczej): J.M.
21 Tamże.
22 Stecjuk: *Stanislav*..., dz. cyt. (przyp. 7), s. 37–38.
23 Dnistrianskyj: *Ukraina*..., dz. cyt. (przyp. 10), s. 79. Odnośnie do związku między religią i narodem w statystyce zob. też Rudolf Mark: *Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung – Kirche – Bevölkerung*, Marburg: Herder-Institut, 1994, s. 84.

Według oficjalnego spisu ludności Galicji Wschodniej z roku 1910 było tam 58,9% osób ukraińskojęzycznych, 39,8% polskojęzycznych i 1,2% niemieckojęzycznych[24]. Dnistrianski uważa natomiast za bardziej wiarygodne „skorygowane" obliczenia lwowskiego profesora Stepana Tomasziwskiego, zgodnie z którymi ukraińska grupa narodowościowa stanowiła w Galicji Wschodniej 74%, Żydzi 12%, a Polacy zaledwie 12% ludności[25].

Terytorium jako trzeci konieczny atrybut narodu jest definiowane jako wyznaczony według kryteriów etnograficznych zwarty obszar osiedlenia danego narodu, który może jednak zawierać „wyspy" innych narodów. Dnistrianski uważa za bezproblemowe jednoznaczne wytyczenie granicy na podstawie danych ze spisu powszechnego, o ile zawierają one pytanie o przynależność narodową[26]. Wskutek przesunięcia granic państw nie mogłyby się zmienić granice terytorium narodowego – pod warunkiem, że ludność nie ulegnie asymilacji. A zatem, w odniesieniu do Ukrainy,

> ani Polacy […] nie mogą zaliczyć Galicji Wschodniej do swego terytorium narodowego, ani Moskale na podstawie prawa do samostanowienia nie mogą sobie rościć pretensji choćby do piędzi ukraińskiej ziemi[27].

Dnistrianski dokonuje jednak rozróżnienia między ludnością miejską a wiejską. Ponieważ struktura ludności w miastach zmienia się częściej, podczas gdy na wsi pozostaje w dużej mierze taka sama w ciągu wieków, określa on miasta mianem „obszaru eksterytorialnego"[28], zapewne również z uwagi na względną większość ludności ukraińskiej na wiejskich obszarach Galicji Wschodniej, ale już nie w miastach[29].

W odniesieniu do Żydów ów jurysta zauważył, że „mogliby być uważani za naród w nowoczesnym rozumieniu dopiero pod warunkiem posiadania choćby niewielkiego własnego terytorium"[30]. W jego projektach konstytucji Galicji Wschodniej są oni jednak traktowani jako grupa narodowościowa na równych prawach z Ukraińcami i Polakami.

Proces tworzenia się narodów

W toku dziejów takie narody rozwinęły się według Dnistrianskiego później niż *państwa* (ukr. *derżawa*). Te ostatnie powstały jego zdaniem już w średniowieczu w wyniku łączenia się plemion w obronne jednostki terytorialne, które miały jednak tylko czysto polityczny charakter. Następnie, od początku ery nowożytnej, tam, gdzie

24 Beata Hołub: *Studium historyczno-geograficzne narodowości w Galicji Wschodniej w świetle spisów ludności w latach 1890–1910*, „Annales UMCS, Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia", 68/2, 2013, s. 15–40 (27).
25 Dnistrianskyj: *Ukraina*…, dz. cyt., (przyp. 10), s. 92.
26 Dnistrjans'kyj: *Zahal'na nauka*…, dz. cyt. (przyp. 14), s. 31–32.
27 Stanislav Dnistrjans'kyj: *Samovyznačennja narodiv*, „Volja" 5/3–5, 1919, s. 201.
28 Stanislav Dnistrjans'kyj: *Nova deržava*, Videň: Vydavnyctvo „Ukrajins'koho Skytalcja", 1923, s. 18.
29 Por. dane [w:] Mark: *Galizien*…, dz. cyt. (przyp. 23), s. 85 i 109.
30 Dnistrjans'kyj: *Zahal'na nauka*…, dz. cyt. (przyp. 14), s. 32.

granice państw nie pokrywały się z granicami osiedlenia kulturowych grup ludności, tworzyły się narody lub nacje jako wspólnoty etniczno-kulturowe w celu założenia własnego państwa[31]. Jako przykład przytacza tworzenie się narodu niemieckiego, które zaczęło się, kiedy Niemcy były okupowane przez napoleońską Francję[32].

Tworzenie się nacji ukraińskiej Dnistrianski datuje już na połowę XVII wieku, gdy doszło do powstań Bohdana Chmielnickiego. Kozacki hetmanat Chmielnickiego określa zgoła mianem pierwszego europejskiego państwa narodowego, gdyż w przeciwieństwie do przednowoczesnych nacji szlacheckich obejmowało ono już Ukraińców należących do wszystkich warstw społecznych[33]. Chociaż naród ukraiński nie posiadał jeszcze wspólnej idei narodowej jako łącznika, już wtedy toczył swą walkę o wolność[34].

Na to, że opisane powyżej utożsamianie ze sobą przez Dnistrianskiego pojęć *naród* i *nacja* było umotywowane politycznie, wskazuje fakt, że w swoim dziele nie trzyma się konsekwentnie swojej koncepcji, zgodnie z którą narody powstały dopiero na początku ery nowożytnej. Jego terminologia robi się myląca, kiedy już w odniesieniu do Rusi Kijowskiej mówi o *narodzie* jako podmiocie historycznym, który mógł zawrzeć z wielkim księciem układ o panowaniu[35]. W innym miejscu sam zaznacza, że pojęcie *narodu* miało przed epoką nowożytną inne znaczenie, że np. „wędrówka ludów" była w rzeczywistości wędrówką plemion[36]. Nader ważny dla niego wcześniej komponent kulturowy nie odgrywał już w tym kontekście najwyraźniej żadnej roli. Wskutek utożsamienia ze sobą pojęć *naród* i *nacja* Dnistrianski stracił więc możliwość rozróżniania między narodem jako ludnością danego państwa a (połączoną kulturowo) nacją. W jego projekcie konstytucji z 1920 roku problem tego zamieszania pojęciowego został zresztą rozwiązany przez wprowadzenie wariantów – *narod derżawy* (naród państwowy) i *narod* (pojedyncza grupa etniczna)[37].

W sporach wokół wzajemnej pozycji grup etnicznych Dnistrianski pragnął za pomocą tej niejednoznacznej terminologii być może postawić na równi Ukraińców jako naród bez ciągłości własnej historii państwa na przykład z Polakami jako narodem historycznym. Dzięki temu ci ostatni nie mogli na podstawie rozróżnienia między narodem i nacją rościć sobie pretensji do władania swoim historycznym państwowym terytorium Galicji Wschodniej.

Prawo narodów do samostanowienia

Prawomocność ukraińskich roszczeń terytorialnych do Galicji Wschodniej Dnistrianski wywodził zgodnie ze swoim pojęciem narodu nie z historii, lecz przede

31 Tamże, s. 23.
32 Tamże, s. 26.
33 Tamże, s. 176.
34 Tamże, s. 25.
35 Tamże, s. 149.
36 Tamże, s. 24.
37 Por. Dnistrjans'kyj: *Konstytucija…*, dz. cyt. (przyp. 11), §§ 39, 41.

wszystkim z popularnego wówczas hasła *prawa narodów do samostanowienia*. Po militarnej porażce armii ukraińskiej z Polską wydawało się ono „bronią pokonanych”[38], a zarazem ostatnim środkiem do uzyskania własnego ukraińskiego państwa. Wprawdzie to najpierw Lenin wprowadził owo pojęcie do międzynarodowej debaty na temat powojennego ładu europejskiego[39], ale Dnistrianski powołuje się na amerykańskiego prezydenta Woodrowa Wilsona, który je podchwycił. Wilson nie wiązał z nim jednak prawa grup etnicznych do odrębnych państw, lecz wyłącznie konieczność uprawomocnienia rządów przez miejscową ludność[40]. Argumentował on zatem m.in. tak:

> […] Rozstrzygnięcie każdej kwestii, czy to terytorium, czy suwerenności, umowy gospodarczej czy stosunków politycznych [musi następować] na podstawie dobrowolnej akceptacji tego rozstrzygnięcia przez naród, którego ono bezpośrednio dotyczy, nie zaś na podstawie materialnego interesu lub korzyści jakiegokolwiek innego kraju lub narodu, który może pragnąć odmiennego rozstrzygnięcia w imię własnych zewnętrznych wpływów lub władzy[41].

Dnistrianski wywiódł jednak z tych słów Wilsona prawo „każdej nacji do własnego terytorium”[42], implikując, że Wilson miał na myśli nie tylko wybór rządu przez ludność, lecz również wybór samej przynależności państwowej – choćby metodą referendum, jakie przeprowadzono w Karyntii czy na Górnym Śląsku. Dzięki takiemu referendum koncepcja Dnistrianskiego, żeby mapa polityczna opierała się na kryteriach etnicznych, znalazłaby swoje źródło bezpośrednio w prawie do samostanowienia.

Ponieważ w powojennym ładzie politycznym ta zasada nie została wszędzie urzeczywistniona, Dnistrianski był z późniejszej perspektywy przekonany, że nie stworzono również rozwiązania kwestii narodowościowej w Europie Środkowej i Wschodniej. Według niego nadal dochodziło do przypadków aneksji „obcego” terytorium, które z kolei stanowiły podstawę nowych konfliktów narodowościowych[43].

Ład wewnętrzny: demokracja jako *volonté générale*

Żeby w tak zdefiniowanym państwie narodowym dać narodowi możliwości rozwoju, powinno ono być rządzone przez jego wolę (*volonté générale* w rozumieniu Rousseau), co jest według Dnistrianskiego główną definicją demokracji[44]. Parlamentaryzm ze swoim partyjnym współzawodnictwem był dlań jedynie niedoskonałą formą wyrażania

38 Por. Jörg Fisch: *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker: die Domestizierung einer Illusion*, München: Beck, 2010, s. 145.
39 Tamże, s. 154.
40 Trygve Throntveit: *The Fable of the Fourteen Points: Woodrow Wilson and National Self-Determination*, „Diplomatic History” 35/3, 2011, s. 445–481 (446).
41 Woodrow Wilson: *Address of President Wilson delivered at Mount Vernon July 4, 1918*, Washington: Govt. print. off. http://archive.org/details/addressofpreside00wilsonw, 27.09.2015.
42 Dnistrjans'kyj: *Zahal'na nauka…*, dz. cyt. (przyp. 14), s. 299.
43 Tamże, s. 300.
44 Stanislav Dnistrjans'kyj: *Demokratija ta jiji majbutnje*, w: Stecjuk: *Stanislav…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 219–228 (223).

owej *volonté générale*, która jego zdaniem jest czymś więcej niż sumą prywatnych interesów indywidualnych (*volonté de tous*), bowiem wskutek stosowania zasady większości w wyborach i parlamentarnych głosowaniach interesy przegłosowanej mniejszości są ustawicznie pomijane. W projekcie konstytucji z 1920 roku Dnistrianski przedstawił wprawdzie w rozdziale „Organizacja woli narodu" stanowienie ustaw przez parlament jako najważniejszy element. Miało być ono jednak uzupełnione przez – również wyposażone w kompetencje ustawodawcze – oparte na zasadzie demokracji bezpośredniej *narodni zbory* (zgromadzenia narodowe) i *narodni komory* (izby narodowe), które jako korporatystyczne organizacje reprezentujące zbiorowe interesy miały mieć funkcję doradczą w procesie ustawodawczym[45].

Ustawy zyskiwały zatem dla Dnistrianskiego swoją prawomocność nie głównie za sprawą przestrzegania procedur demokratycznych, lecz jakościowo tylko wtedy, gdy jako przejaw *volonté générale* znajdowały swą „wewnętrzną podstawę w narodzie" i dawały pole do rozwoju prawa zwyczajowego[46].

Żeby to umożliwić, w procesie ustawodawczym sędziowie, zgodnie z szerokim rozumieniem *naturalnych zasad prawnych*, określonych choćby w § 7 austriackiego Powszechnego Kodeksu Cywilnego, mieli korzystać z szerszego pola interpretacji przy orzekaniu, jeśli uważali, że przedłożone im ustawy nie są adekwatne do sytuacji społecznej lub „przestarzałe"[47]. Ponadto władza wykonawcza miała mieć możliwość odstąpienia od takich „przestarzałych norm ustawowych" i ich reinterpretowania, jeśli legislatywa nie potrafiłaby dostosować danej ustawy do zmieniającej się sytuacji społecznej[48]. W tym kontekście w wygłoszonym w 1933 roku wykładzie o stanie i możliwościach rozwoju demokracji w Europie Środkowej i na świecie określił nawet reżim Mussoliniego we Włoszech jako zasadniczo zdolny do urzeczywistniania demokracji rozumianej jako *volonté générale*[49]. Ta nieufność wobec parlamentarnych procedur legislacyjnych da się być może wytłumaczyć jego własnymi doświadczeniami w charakterze posła Partii Narodowo-Demokratycznej w wiedeńskiej Izbie Poselskiej, która u schyłku monarchii habsburskiej była często niezdolna do pracy wskutek blokad parlamentarnych[50].

Wola narodu w państwach wielonarodowych

W wielonarodowej Galicji Wschodniej realizację woli narodu utrudniało to, że trzeba było ją odnieść do obu kategorii, czyli narodu jako wspólnoty kulturowej oraz do ogółu ludności. Jako możliwe koncepcje polityki narodowościowej w państwach wielonarodowych Dnistrianski przytacza zasadę personalną Karla Rennera (1870–1950)

45 Dnistrjans'kyj: *Konstytucija…*, dz. cyt. (przyp. 11), §§ 80–87.
46 Dnistrjans'kyj: *Nova deržava…*, dz. cyt. (przyp. 28), s. 20.
47 Stanislaus Dniestrzański: *Die natürlichen Rechtsgrundsätze, Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches, 1. Juni 1911*, t. 2, Wien: Manz, 1911, s. 18–19.
48 Dnistrjans'kyj: *Konstytucija…*, dz. cyt. (przyp. 11), § 93.
49 Dnistrjans'kyj: *Demokratija…*, dz. cyt. (przyp. 44), s. 227.
50 Harald Binder: *Galizien in Wien*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005, s. 442 i 480–481.

i zasadę terytorialną Aurela Popoviciego (1863–1917). Zgodnie z zasadą personalną Rennera każdy obywatel z osobna jako osoba i niezależnie od swojego miejsca pobytu powinien być przypisany do jakiegoś narodu, z czym wiążą się określone prawa narodowe. Natomiast według Popoviciego prawa narodowościowe odnosiły się do terytorium danego narodu[51]. W swoim projekcie konstytucji Galicji Wschodniej Dnistrianski połączył ze sobą obie koncepcje. Zgodnie z terytorialnym podejściem Popoviciego nacja ukraińska ze względu na to, że stanowi większość ludności, powinna sprawować suwerenną władzę nad Galicją Wschodnią; przedstawiciele innych narodowości powinni – jak postulował Renner – posiadać prawa do autonomii m.in. w dziedzinie kultury i języka[52]. Dla Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej Dnistrianski wyznaczył wprawdzie ukraiński jako wewnętrzny język administracji, ale w kontaktach z obywatelami miały być dopuszczalne także polski i jidysz, a zatem urzędnicy i sędziowie powinni w miarę możliwości dysponować znajomością wszystkich trzech języków[53]. Ponadto przedstawiciele mniejszości narodowych mieli mieć możliwość rozstrzygania procesów sądowych przed sędzią ich narodowości[54].

O przynależności danej osoby do określonego narodu miało decydować jej pochodzenie, przy czym jednak miała być możliwa także zmiana narodowości drogą osobistej deklaracji[55]. Żeby uporać się z podwójnym zadaniem odzwierciedlenia w procesie politycznym z jednej strony woli narodowej całego narodu państwowego łącznie ze wszystkimi mniejszościami, ale jednocześnie zapewnienia czołowej roli narodowi ukraińskiemu, w odniesieniu do podziału miejsc w mającym powstać parlamencie państwa Dnistrianski wybrał regulację kwotową z podziałem według narodowości, z uwzględnieniem wielkości poszczególnych grup ludności. Dokładne wyznaczenie podziału miejsc powierzono w projekcie konstytucji zgromadzeniu założycielskiemu, któremu przypadło zadanie uchwalenia odpowiedniej ustawy wyborczej. W wyborach do owego zgromadzenia założycielskiego miało zaś obowiązywać kurialne prawo wyborcze następującym podziałem miejsc: 66% dla posłów ukraińskich, 17% dla polskich i 13% dla żydowskich. Mieli do nich dołączyć pojedynczy posłowie niemieccy i rumuńscy z Bukowiny, a także przedstawiciele Zakarpacia stosownie do tamtejszej struktury narodowościowej[56]. W ten sposób ukraińska grupa etniczna miałaby zapewnioną dominację we wszystkich głosowaniach. Przy obsadzie gremiów politycznych takich jak rząd[57] i komisje parlamentarne[58] miał obowiązywać podobny klucz oparty na grupach etnicznych, przy czym na czterech członków ukraińskich miał przypadać jeden Polak oraz jeden przedstawiciel narodowości żydowskiej i pozostałych.

51 Dnistrjans'kyj: *Zahal'na nauka…*, dz. cyt. (przyp. 14), s. 27; wprowadzenie do koncepcji Popoviciego i Rennera znajduje się w Ahmet Ersoy, Balázs Trencsényi (red.): *The Creation of Nation-States*, t. 3,1, Budapest: Central European University Press, 2010, s. 99–108 i 312–318.
52 Dnistrjans'kyj: *Konstytucija…*, dz. cyt. (przyp. 11), § 41.
53 Tamże, § 129.
54 Tamże, § 128.
55 Tamże, § 42.
56 Dnistrjans'kyj: *Konstytucija…*, dz. cyt. (przyp. 11), §§ 46–48.
57 Tamże, § 106.
58 Tamże, § 71.

Chociaż projekt Dnistrianskiego rozpoczyna się od afirmacji nieograniczonych praw człowieka, takich jak prawo do swobodnego przemieszczania się, wolności zgromadzeń, wolności nauki i używania języka ojczystego[59], to w odniesieniu do partycypacji politycznej istnieją ograniczenia dla członków mniejszości narodowych. Aby zapewnić dominację Ukraińców w Galicji Wschodniej, stanowiska prezydenta państwa, przewodniczącego rady ministrów oraz sędziego najwyższego miały być obsadzane wyłącznie przez osoby narodowości ukraińskiej[60].

Konkluzja

Napisany przez Dnistrianskiego projekt konstytucji świadczy o staraniach o przyznanie całej ludności Galicji Wschodniej – regionu o wieloetnicznym charakterze – możliwie szerokich politycznych praw partycypacji, jednak bez narażania na szwank dominacji grupy ukraińskiej w decyzjach politycznych. Dzięki procesowi tworzenia nowego ładu autor chciał zapobiec sytuacji, w której polscy politycy w Galicji, czyli byłym kraju koronnym, przejmą kontrolę – ewentualnie ze wsparciem finansowym i dyplomatycznym z Polski – nad tym zamieszkałym przez Ukraińców terytorium.

W celu łagodzenia konfliktów narodowościowych Dnistrianski oferuje jedynie prawne uregulowanie stosunków większościowych oraz przyznanie praw mniejszości poszczególnym grupom narodowościowym. Dalej idące pomysły, dzięki którym można byłoby uspokoić konflikty narodowościowe w rozgrzanej podówczas atmosferze, nie zostały przedstawione. Trzeba jednak postawić pytanie, czy w kontekście zbrojnej walki o Galicję Wschodnią między oddziałami polskimi i ukraińskimi w ogóle byłby możliwy kompromis: i tak przedłożony w 1919 roku przez Sprzymierzonych statut Galicji przewidywał autonomię Galicji Wschodniej w granicach Polski, co spotkało się jednak z dezaprobatą w polskim społeczeństwie. Zdominowane przez Ukraińców niepodległe państwo miałoby jeszcze mniej szans na akceptację. W tej sytuacji, ze względu na wcześniejszą historię polsko-ukraińskiego konfliktu i łamanie praw człowieka w tym regionie podczas wojny, nader trudno było sobie wyobrazić porozumienie[61].

Po niepowodzeniu ukraińskich prób utworzenia państwa dyskurs w ukraińskim ruchu narodowym przesunął się dalej na prawo – głównie pod wpływem reprezentującego integralny nacjonalizm publicysty Dmytra Doncowa i konserwatywnego, myślącego elitarnie teoretyka Wiaczesława Łypynskiego. Obaj postulowali przede wszystkim utworzenie silnego autorytarnego państwa, które miało aktywnie zwieńczyć ukraiński proces tworzenia się narodu. Dnistrianski, który jako przedstawiciel „naukowej" koncepcji narodu traktował istnienie narodu ukraińskiego jako dane obiektywnie i postulował, żeby państwo było mu podporządkowane, był za to ostro krytykowany przez Doncowa[62]. Fakt, że przedstawiciele naukowej koncepcji narodu popadli

59 Tamże, §§ 3–38.
60 Tamże, § 126.
61 Tak Wehrhahn: *Die Westukrainische…*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 248–249 i 386.
62 Dmytro Doncov: *Nacionalizm*, L'viv: Nove Zittja, 1926, s. 64.

potem w zasadzie w zapomnienie, wynikał przypuszczalnie również stąd, że program ten z jednej strony nie potrafił dać ukraińskiemu ruchowi narodowemu na emigracji żadnych recept na urzeczywistnienie państwa ukraińskiego, a na radzieckiej Ukrainie koncepcje liberalno-narodowe były nie do pogodzenia z ideologią komunistyczną.

Ponieważ na Ukrainie do dziś toczą się zmagania o wspólną koncepcję narodu między narodem etnicznym i politycznym oraz o relacje między państwem a narodem, myśli Dnistrianskiego mają być może wartość nie tylko historyczną. Jego pogląd, żeby przynależności narodowej nie stwierdzać wyłącznie na podstawie kryteriów obiektywnych, takich jak język, wydaje się zaś w obecnym okresie zdumiewająco aktualny: także dla większości rosyjskojęzycznych obywateli Ukrainy przyznawanie się do narodowości ukraińskiej nie stanowi sprzeczności – i to wcale nie dopiero od czasu Euromajdanu. A zatem także współczesnej Ukrainie jego przemyślenia mogą dostarczyć bodźców do dialogu społecznego, służącego wzmocnieniu ukraińskiej państwowości.

Sebastian Paul

Między lojalnością, realną polityką a opcją sojuszu. Przyłączenie Rusi Podkarpackiej do Czechosłowacji w latach 1918–1919*

W październiku 1918 roku Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937), który niedługo później miał zostać pierwszym prezydentem Czechosłowacji, przebywał w Filadelfii, biorąc tam udział w kongresie Unii Środkowoeuropejskiej (Mid-European Union). Była to utworzona zaledwie miesiąc wcześniej reprezentacja interesów „Czecho-Słowaków, Polaków, Jugosłowian, Ukraińców, Ugrorusinów, Litwinów, Rumunów i włoskich irredentystów, niewyzwolonych Greków, Albańczyków, syjonistów i Ormian", która – powołując się na prawo narodów do samostanowienia – przygotowała deklarację intencji, skierowaną do zachodnich sojuszników[1]. Podczas owego kongresu delegacja, która przedstawiła się jako reprezentacja „Ugrorusinów", zwróciła się do Masaryka z propozycją, żeby ich ojczyzna została częścią Czechosłowacji. Chodziło o zamieszkałe przez Rusinów komitaty[2] na północnym wschodzie Węgier, a członkami delegacji byli przebywający w Stanach Zjednoczonych emigranci, którzy w owej chwili nie mieli żadnego kontaktu z europejskimi przedstawicielami rusińskch elit. Propozycja ta całkowicie zaskoczyła Masaryka, ponieważ te ziemie nie były wcześniej częścią czechosłowackiej koncepcji terytorialnej. Dlatego w swoich opublikowanych pamiętnikach wojennych z lat 1917–1918 napisał o tym tylko ogólnie:

> Niedawno mieszkający na Węgrzech Małorusini zaproponowali nowy plan. Ich przedstawiciele w Stanach Zjednoczonych pragną połączenia swojego narodu z państwem czechosłowackim; stanowiliby jego autonomiczną część. Ta propozycja musi jednak zostać poparta przez ów żyjący na Węgrzech naród. Ci węgierscy Rusini, jak się określają (w Ameryce), byli bezlitośnie uciskani przez Madziarów; jest ich około pół miliona[3].

Kiedy 28 października 1918 roku utworzono Czechosłowację, wschodnie granice były rzeczywiście przedmiotem zaciekłych debat, a w 1919 roku stały się nawet przyczyną konfliktów zbrojnych z Węgrami i Rumunią[4]. Postulowane przez

* Badania naukowe na potrzeby niniejszego artykułu zostały dofinansowane przez Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) w ramach Specjalnego Obszaru Badawczego Transregio 138 „Dynamika bezpieczeństwa. Formy sekurytyzacji w perspektywie historycznej".

1 Edward R. Kantowicz: *The Rage of Nations,* Grand Rapids: Eerdmans, 1999, s. 153; ponadto: Arthur J. May: *H. A. Miller and the Mid-European Union of 1918*, „American Slavic and East European Review" 16/4, 1957, s. 473–488.

2 Mianem komitatów (węg.: megyék) określano w Królestwie Węgier regionalne jednostki administracyjne.

3 Tomáš Garrigue Masaryk: *Das neue Europa. Der slavische Standpunkt*, Berlin: Verlag Volk und Welt, 1991, s. 149.

4 Josef Kalvoda: *The Czechoslovak-Hungarian Dispute* [w:] Béla K. Király i in. (red.): *War and Society in East Central Europe*, t. 6, New York: Columbia University Press, 1982, s. 275–295.

Rusińskie Rady Narodowe na północno-wschodnich Węgrzech względnie na wschodniej Słowacji i na Rusi Podkarpackiej w latach 1918/19

Masaryka uwzględnienie lokalnych elit było dodatkowym problemem, ponieważ nie zajmowały one zgodnego stanowiska, a sami przedstawiciele diaspory w USA nie mogli występować w ich imieniu. Dla rusińskich komitatów Węgier opracowywano więc najróżniejsze koncepcje polityczne na przyszłość, w których Czechosłowacja odgrywała znikomą rolę. Ostateczna realizacja tego właśnie wariantu, czego punktem kulminacyjnym było utworzenie „Rusi Podkarpackiej", nastąpiła w efekcie dynamicznego procesu negocjacji, który zostanie tu dokładniej naświetlony.

Zagadnienie i stan badań

Generalnie należy zauważyć, że zróżnicowaniu językowemu regionu towarzyszy podobne zróżnicowanie w historiografii, co sprawia, że badania naukowe aspirujące do przedstawienia sytuacji z możliwie wielu perspektyw wymagają szerokich kompetencji językowych. Niniejszy artykuł odwołuje się do najważniejszych prac naukowców angielsko-[5], czesko-[6], słowacko-[7] i węgierskojęzycznych[8], uwzględniających również literaturę w językach wschodniosłowiańskich[9]. Uzupełniają je opublikowane (współcześnie) źródła i świadectwa własne[10] oraz materiały archiwalne na temat czechosłowackich organów rządowych[11]. Proces włączania Rusi Podkarpackiej do Czechosłowacji sytuuje się czasowo między pierwszymi negocjacjami jesienią 1918 roku a wiążącą z punktu widzenia prawa międzynarodowego regulacją w traktacie z St. Germain z lata 1919 roku. We wspomnianej literaturze istnieją na ten temat prace o różnym stopniu szczegółowości i raczej faktograficznym charakterze, zgodnie z pozytywistycznym paradygmatem ogniskujące się na wydarzeniach, które doprowadziły do utworzenia czechosłowackiej prowincji „Podkarpatská Rus". Niniejszy artykuł nie skupia się więc tylko na „głównych liniach" polityki; chodzi raczej o poświęcenie uwagi także tym politycznym koncepcjom terytorialnym, które

5 Paul Robert Magocsi: *The Ruthenian Decision to Unite with Czechoslovakia*, „Slavic Review" 34/2, 1975, s. 360–381; tenże: *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus', 1848–1948*, Cambridge: Harvard University Press, 1978, s. 76–102; Vincent Shandor: *Carpatho-Ukraine in the twentieth century. A political and legal history*, Cambridge: Harvard University Press, 1997.

6 František Kolář: *Podkarpatská Rus na Pařížské mírové konferenci*, „Česko-slovenská historická ročenka" 2, 1997, s. 61–69; Jan Rychlík, Magdaléna Rychlíková: *Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919–1939*, Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2013, s. 21–32.

7 Peter Švorc: *Začlenenie Podkarpatské Rusi do ČSR (1918–1920)*, „Česko-slovenská historická ročenka" 2, 1997, s. 39–60.

8 Csilla Fedinec, Mikola Vehes (red.): *Kárpátalja, 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*, Budapest: Argumentum, 2010, s. 39–48.

9 Tytuł przytoczony w przyp. 8 został nawet opublikowany równolegle po ukraińsku: Marian Jurijovyč Tokar, Mykola M. Veheš (red.): *Zakarpattja 1919–2009 rokiv. Istorija, polityka, kul'tura*, Užhorod: Lira, 2010.

10 Leo Epstein (red.): *Studien-Ausgabe der Verfassungsgesetze der Tschechoslowakischen Republik. Unter Berücksichtigung der Gesetzesmaterialien, der Rechtsprechung und der alten österreichischen Verfassungsgesetzgebung, sowie mit Hinweisen und Bemerkungen versehen*, Reichenberg: Stiepel, 1923; Kamil Krofta: *Čechoslováci a Podkarpatská Rus* [w:] Jaroslav Zatloukal (red.): *Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*, Bratislava: Vydal Klub přátel Podkarpatské Rusi, 1936, s. 19–29; Edvard Beneš: *Das Problem der Ruthenen Ungarns* [w:] Hermann Raschhofer (red.): *Die Tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920*, Berlin: C. Heymanns Verlag, 1937, s. 207–223; Tomáš Garrigue Masaryk: *Das neue…*, dz. cyt. (przyp. 3); Jindřich Dejmek (red.): *Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920. Svazek I*, Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2001, s. 131–142.

11 Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Archiv UTGM, zespół T. G. Masaryk, sygn. R, karton 400.

nie zdołały się przebić. Przez koncepcje terytorialne rozumiane są tu wizje organizmów państwowych, które próbowano realizować, kiedy po pierwszej wojnie światowej powstawał nowy ład Europy Środkowo-Wschodniej. Dotychczasowe imperia przestały istnieć, a z ich terytoriów odbudowywano dawne państwa lub tworzono koncepcje nowych, przy czym kwestią sporną były zwłaszcza losy takich niewielkich obszarów na pograniczu jak rusińskie komitaty Węgier. Sprawy te były rozwiązywane z różnych stron drogą działań dyplomatycznych na płaszczyźnie międzynarodowej, ale w znacznej mierze także przez – tworzące fakty dokonane – lokalne interwencje wojskowe. Przedstawione tu zostaną rozmaite kierunki działań lokalnych i międzynarodowych podmiotów tamtych wydarzeń. Wynikały one po części z tradycyjnych wizji lojalności lub z kryteriów nacjonalistycznych. W owej sytuacji zwłaszcza podmioty lokalne jedynie w ograniczonym stopniu były zdolne do samodzielnego działania – musiały one raczej uważnie śledzić dynamiczne przemiany w latach 1918–1919, żeby móc wyciągnąć z nich jak największe korzyści dla siebie (w tym konkretnym przypadku byłaby to jak największa autonomia). Wspólne dla tych wszystkich ugrupowań było jedynie to, że z jednej strony wszystkie powoływały się na prawo narodów do samostanowienia jako podstawę legitymizowania własnych postulatów, z drugiej zaś uważały przyłączenie do Czechosłowacji za ostatnią z możliwych opcji. Zarówno podmioty lokalne, jak i transatlantyckie tworzyły rozmaite polityczne koncepcje dotyczące przyszłości, które – według reprezentowanej tu tezy – adaptowały się do zmieniającego się pola manewru w polityce realnej[12]. O zdolności do przeforsowania danych politycznych wizji terytorialnych decydowała – taka jest druga teza – w odnośnym kontekście czasowym zarówno siła militarna, jak i sojusznicy polityczni, a zachodni alianci zatriumfowali ostatecznie nad interesami Węgier i ich popleczników. Ugrupowania ugrorusińskie nie liczyły się zaś wprawdzie pod względem militarnym, jednak memoranda „małych" lokalnych podmiotów posłużyły podczas paryskich rokowań pokojowych za podstawę legitymizacji polityki „wielkich" podmiotów państwowych.

Grupy działaczy i ich wizje terytorialne

Jak wykazał w rozprawie habilitacyjnej Peter Haslinger, ogniskując uwagę na krajach czeskich[13], rozwój „imagined territory" Czechosłowacji był żmudnym dyskursywnym procesem, do którego Słowacja została włączona dopiero w toku pierwszej wojny światowej. Natomiast obszar późniejszej Rusi Podkarpackiej, na którym rusińska większość ludności współistniała z liczną ludnością żydowską i węgierską, nie był do 1918 roku uwzględniany w żadnych koncepcjach dotyczących przyszłego kształtu Czechosłowacji. Pokazuje to na przykład mapa Masaryka, którą sporządził on sam w 1915 roku w Genewie i na której wschodnią granicę docelowego państwa stanowi Słowacja bez Rusi Podkarpackiej[14]. Dokładnie tak samo jest na mapach z roku 1918,

12 Magocsi zwrócił już uwagę na tę okoliczność: Paul Robert Magocsi: *The Shaping of…*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 101.
13 Peter Haslinger: *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*, München: Oldenbourg, 2010.
14 Zob. Milada Paulová: *Dějiny Mafie. Odboj Čechů a Jihoslavů za světové války 1914–1918*, t. 1, Praha: Československá grafická unie, 1937, aneks – mapy.

co ma uzasadnienie w tym, iż ów zasiedlony w większości przez Rusinów obszar po prostu nie pojawiał się w wizjach terytorialnych przyszłego państwa czechosłowackiego, snutych przez głównie czeskich działaczy.

To raczej węgierscy Rusini w kraju i za granicą tworzyli podczas pierwszej wojny światowej wizje terytorialne zasiedlonego przez nich terytorium[15]. Najpierw zajęły się tym jednak nie lokalne elity, lecz wychodźcy w Stanach Zjednoczonych, którzy w drugiej połowie XIX wieku całymi tysiącami emigrowali z rusińskich komitatów Węgier[16] i którzy przynajmniej do stycznia 1919 roku działali niezależnie od swoich rodaków w Europie. 23 lipca 1918 roku utworzony niedługo przedtem American National Council of Rusins uchwalił w Homestead w Pensylwanii rezolucję[17], w której po raz pierwszy znalazły się konkretne przemyślenia na temat tego, co ma się stać po wojnie z zasiedlonym przez Rusinów obszarem Węgier[18]. Wśród trzech przedstawionych możliwości w pierwszej kolejności postulowano niepodległość „Ugrorusinów" (jak sami się określali). Gdyby to nie było możliwe, celem byłoby połączenie z „braćmi w Galicji i na Bukowinie". Jeśli i tego nie dałoby się przeforsować, a Węgry istniałyby nadal w dotychczasowych granicach, to chciano przynajmniej pełnej autonomii. Wagę tych postulatów podkreślono w memorandum, z którym do prezydenta USA Woodrowa Wilsona zwróciła się delegacja Rady Narodowej, kierowana przez 32-letniego prawnika Gregory'ego Žatkoviča (1886–1967)[19]. Memorandum zawierało postulaty rezolucji z Homestead, do których jednak dołączono jeszcze mapę, przedstawiającą docelowe terytorium, określone mianem „Uhrorusinia"[20].

Zaznaczono tu już Czechosłowację, choć bez ustalonych granic zewnętrznych. „Galicia" napisana jest natomiast jeszcze wielkimi literami, „Ukraina" zaś małą czcionką, co nadaje jej mglisty charakter, podczas gdy „Rossia" u góry po prawej wydaje się zupełnie nieokreślona. Węgry jako jedyny obszar zostały nazwane w swoim własnym języku – „Magyarország" – i przedstawione również bez granic. „Uhrorusinia" jest natomiast wyraźnie określona i obejmuje nie tylko ziemie, z których później składała się „Podkarpatská Rus", lecz również wszystkie inne zasiedlone przez Rusinów tereny na południowy zachód od Karpat. Oznacza to, że wysunięto roszczenia

15 Pierwszy kongres zorganizowała 13 lipca 1917 roku w Nowym Jorku „League for the Liberation of Carpatho-Russia in America", do której należały liczne rusińskie organizacje polityczne, gazety, stowarzyszenia i organizacje kościelne na emigracji w Stanach Zjednoczonych. Na kongresie opowiedziały się one za secesją zamieszkałych przez Rusinów ziem Austro-Węgier, które miały być przyłączone do Rosji, znajdującej się wówczas w okresie przełomu po rewolucji lutowej. Zob. opublikowane w 1919 roku memorandum owego kongresu ze szczegółową listą organizacji, które wzięły w nim udział: The League for the Liberation of Carpatho-Russia (red.): *Memorandum of the Russian Congress in America*, New York, 1919.

16 Alexander Baran: *Carpatho-Ukrainian (Ruthenian) Emigration 1870–1914* [w:] Jaroslav Rozumnyj (red.): *New soil – old roots. The Ukrainian Experience in Canada*, Winnipeg: Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1983, s. 254–275.

17 Zob. Leo Epstein: *Studien-Ausgabe…*, dz. cyt. (przyp. 10), s. 90–91.

18 František Kolář: *Podkarpatská Rus…*, dz. cyt. (przyp. 6), s. 62.

19 Memorandum to zostało opublikowane w „Amerykanskiĭ russkiĭ vîstnyk", 24 października 1918, oraz we wpływowym czasopiśmie amerykańskich rusińskich imigrantów „Prosvîta", 31 października 1918, cyt. za: Paul Robert Magocsi: *The Shaping of…*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 83, przyp. 35. Jeden egzemplarz znajduje się ponadto w archiwum Instytutu Masaryka w Pradze: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Archiv UTGM, zespół T. G. Masaryk, sygn. R, karton 400, teczka 1.

20 Zob. Peter Švorc: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939)*, Prešov: Universum, 2003, s. 106.

także do wschodniej Słowacji aż po Spisz, a ku północy także do Łemkowszczyzny w dzisiejszej południowo-wschodniej Polsce[21]. Te wizje terytorialne wschodniosłowiańskiego terytorium – jakkolwiek by się nazywało – były przez cały okres międzywojenny głównym żądaniem politycznym rusińskich elit w Czechosłowacji, a także na płaszczyźnie Ligi Narodów[22].

Wilson przyjął delegację rusińskiego wychodźstwa 21 października 1918 roku i oświadczył, że ani on, ani amerykańska polityka nie może poprzeć żadnego z postulowanych wariantów. Przedłożył natomiast propozycję, żeby dążyć do autonomii w łonie powstającej właśnie Czechosłowacji[23]. W tym celu rekomendował akces do Unii Środkowoeuropejskiej, założonej 16 września 1918 roku w Nowym Jorku[24]. 26 października 1918 roku unia ta uchwaliła w Independence Hall w Filadelfii Deklarację Wspólnych Celów Niepodległych Narodów Środkowoeuropejskich (Declaration of Common Aims of the Independent Mid-European Nations), którą – oprócz Masaryka – podpisał również Žatkovič. Sam dokument był skierowaną do sprzymierzonych deklaracją intencji „łącznie ponad pięćdziesięciu milionów ludzi tworzących łańcuch narodów między Morzem Bałtyckim, Adriatyckim i Czarnym"[25], pomyślaną jako kontrpropozycja wobec niemieckiej koncepcji Mitteleuropy[26]. W łącznie sześciu punktach wysunięto – oprócz utworzenia Ligi Narodów i likwidacji tajnej dyplomacji – między innymi następujące postulaty:

> Po pierwsze. Żeby sprawiedliwa władza wszystkich rządów była oparta na przyzwoleniu rządzonych.
> Po drugie. Żeby niezbywalnym prawem każdego narodu było organizowanie własnego rządu na takich zasadach i w takiej formie, jaka jego zdaniem będzie najlepiej służyć jego pomyślności, bezpieczeństwu i szczęściu.

W istocie oba te postulaty opisują *prawo narodów do samostanowienia* tak jak rozumiał je Wilson, choć bez użycia tego pojęcia.

Kiedy przy tej okazji Žatkovič – jak była już o tym mowa na wstępie – zwrócił się do Masaryka, żeby negocjować z nim w sprawie scalenia „Uhrorusinii" z Czechosłowacją, wywołało to z kolei protest niejakiego Nikołaja Pačuty (?–1954)[27],

21 Ilustracją może być mapa, na której Magocsi nakreślił „Carpatho-Rusyn settlement". Jako jego element zaznaczono również tak zwaną Łemkowszczyznę: Paul Robert Magocsi: *The heritage of autonomy in Carpathian Rus' and Ukraine's Transcarpathian region*, „Nationality Papers" 43/4, 2015, s. 577–594 (579).
22 Peter Mosný: *Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonómia*, Bratislava: Slovak Academic Press, 2001.
23 Peter Švorc: *Krajinská hranica…*, dz. cyt. (przyp. 20), s. 108.
24 Edward R. Kantowicz: *The Rage…*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 153; ponadto: Arthur J. May: *H. A. Miller…*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 473–488.
25 Deklaracja dostępna pod adresem: http://www.carpatho-rusyn.org/fame/proc.htm, 31.05.2016.
26 Tak Masaryk w depeszy do prezydenta Wilsona z 1 listopada 1918 roku, w której przesłał mu deklarację z Filadelfii, zob. George J. Kovun: *Masaryk & America. Testimony of a Relationship*, Washington: Library of Congress 1988, s. 61.
27 W literaturze pojawia się jedynie rok śmierci Pačuty: Paul Robert Magocsi: *Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America*, Toronto: Multicultural History Society of Ontario, 1994, s. 212.

występującego w charakterze prezesa Obrony Narodowej Amerykańskich Rusinów (American Russian National Defence). Pojawił się on na forum publicznym już w lipcu 1917 roku, kiedy jako przewodniczący reprezentującego orientację rusofilską kongresu Rusinów zażądał w piśmie do amerykańskiego ministerstwa spraw zagranicznych oraz do ambasad różnych państw europejskich w USA przyłączenia rusińskich obszarów Węgier do Rosji[28]. Choć teraz – w październiku 1918 roku – także Pačuta widział przyszłość swojej ojczyzny w granicach Czechosłowacji, Žatkovič zwracając się do Masaryka odmówił – uzasadniając to na kilku stronach – Pačucie legitymacji jako przedstawicielowi Ugrorusinów i przedstawił go jako niegodnego zaufania[29]. W osobistych rozmowach zyskał ponadto zaufanie Masaryka i był odtąd postrzegany jako najważniejszy reprezentant Ugrorusinów w diasporze. Dodatkową legitymację zapewniło mu głosowanie wewnątrz jego organizacji, która dużą większością opowiedziała się za przyłączeniem do Czechosłowacji[30].

Powołanie rad narodowych węgierskich Rusinów

O wszystkich tych wydarzeniach sami Rusini *na* Węgrzech nic nie wiedzieli. W Budapeszcie zaś za sprawą „rewolucji astrów" 31 października 1918 roku – czyli kilka dni po proklamowaniu Czechosłowacji – ustanowiono rząd mieszczański, który miał przywrócić porządek publiczny w kraju. W tym okresie w rusińskich komitatach powstała próżnia władzy, którą przejściowo próbowały wypełnić tworzone lokalnie rady. Nie miały one jasnych programów politycznych, lecz były zainteresowane w pierwszej kolejności opanowaniem powstałego chaosu, wykorzystywanego przez dopuszczających się grabieży żołnierzy powracających z wojny, którym próbowały się przeciwstawiać organizowane lokalnie gwardie węgierskie[31]. Aby w tej fazie zachować integralność kraju, nowy rząd węgierski zadeklarował uznanie 14 punktów Wilsona, które znalazły zdecydowanego zwolennika w osobie nowego premiera Mihálya Károlyiego (1875–1955)[32]. W odniesieniu do narodów innych niż węgierski zrozumiano to jako wezwanie do organizowania się w radach narodowych i formułowania przez nie żądań zwiększenia zakresu politycznej samorządności. Ten impuls podchwycili również Rusini, wskutek czego 8 listopada w Starej Lubowli [węg.: Ólubló] (położonym na Spiszu mieście na północny zachód od Eperjes/Preszowa) doszło do utworzenia pierwszej miejscowej rusińskiej rady narodowej pod kierownictwem greckokatolickiego księdza Emyliana Nevyckiego (1878–1939). Domagała się ona po pierwsze, żeby zamieszkałe przez Rusinów tereny Węgier nie zostały podzielone na kilka państw, po drugie zaś przyłączenia całego tego obszaru do ukraińskiego organizmu państwowego. Od tego drugiego żądania odstąpiono już jednak 19 listopada 1918 roku, kiedy to rada narodowa przeniosła się do Eperjes/Preszowa, gdzie jej

28 Jaromír Hořec: *První kroky svobody. Podkarpatská Rus 1918–1920*, Praha: Vydala Společnost přátel Podkarpatské Rusi v nakladatelství Česká expedice, 1999, s. 7.
29 Pisma protestacyjne i oświadczenie Žatkoviča [w:] Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Archiv UTGM, zespół T. G. Masaryk, sygn. R, karton 400, teczka 1.
30 W literaturze mówi się przy tej okazji o „rezolucji ze Scranton". Zob. Leo Epstein: *Studien-Ausgabe…*, dz. cyt. (przyp. 10), s. 91.
31 Csilla Fedinec, Mikola Vehes: *Kárpátalja…*, dz. cyt. (przyp. 8), s. 39; Jan Rychlík, Magdaléna Rychlíková: *Hospodářský…*, dz. cyt. (przyp. 6.), s. 21–22.
32 Josef Kalvoda: *The Czechoslovak-Hungarian…*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 277.

przewodnictwo objął rusofilski prawnik Anton Beskid (1855–1933). Sprzymierzył się on z grupą Łemków, osiadłych za granicą czechosłowacko-polską. Od tej pory domagano się przyłączenia do Czechosłowacji terenów węgierskich Rusinów łącznie z obszarem polskich Łemków. Opisana rada narodowa jest ważna nie tylko z tego względu, że była ona pierwszą w swoim rodzaju, lecz zwłaszcza dlatego, że 7 stycznia 1919 roku napisała memorandum, w którym zażądano wprost przyłączenia do Czechosłowacji powyższych terenów i ich pełnej autonomii. Dokument ów przesłano delegacji czechosłowackiej na paryskie rokowania pokojowe, przedstawiając go jako jeden z dowodów woli politycznej węgierskich Rusinów, by inkorporować ich terytorium do Czechosłowacji[33]. Z rozmaitych ofert stworzenia nowego ładu, które konkurowały tam wówczas ze sobą, umyślnie wybierano zatem głosy opcji proczechosłowackiej i prezentowano je na płaszczyźnie międzynarodowej jako nurt dominujący. W efekcie na paryskiej konferencji pokojowej nie uwzględniono lokalnych prób uporządkowania sytuacji przez rozmaite grupy oraz ich koncepcji nowego ładu (choćby węgierskiego regionu autonomicznego Ruszka Krajna, zob. niżej). Delegacja czechosłowacka we współpracy ze swymi ugrorusińskimi stronnikami przedstawiała zaś rozwiązanie czechosłowackie jako jedyne możliwe do zrealizowania.

9 listopada z udziałem greckokatolickiego księdza Augustyna Wołoszyna (1874–1945) powołano w Ungvár/Użhorodzie kolejną rusińską radę narodową, która opowiedziała się wszelako za pozostaniem rusińskich komitatów w Królestwie Węgier: „[…] rusiński naród Węgier obstaje przy integralności swojej ojczyzny”[34]. Rząd węgierski postawił na te promadziarskie siły i zaprosił 10 grudnia na spotkanie przedstawicieli Rusinów w Budapeszcie, gdzie miały się odbyć rokowania w sprawie przyszłego autonomicznego rozwiązania[35]. Rezultatem była deklaracja, w której opowiedziano się „przeciwko zaborowi terytorium przez Czechów, Słowaków, Rumunów i inne nacje”[36]. Budapeszt planował następnie połączenie rusińskich komitatów w jedną jednostkę administracyjną i nadanie jej praw autonomicznych – z tego powodu 21 grudnia 1918 roku na mocy X Ustawy ludowej utworzona została tak zwana Ruszka Krajna[37]. Ten tryb postępowania spotkał się jednak z krytyką u innych rusińskich elit – choćby rad narodowych w Huszt/Chuście i Kőrösmező/Jasini[38]. Węgierska władza państwowa była stosunkowo mało obecna na tych najbardziej na wschód wysuniętych ziemiach przy granicy z Galicją, a ich rusińscy przedstawiciele byli tak czy inaczej nastawieni raczej proukraińsko[39]. Z drugiej strony w myśl owej ustawy miały być uwzględnione również ziemie zasiedlone przez Rusinów. Wynikało to stąd, że pominięto komitaty wschodniej Słowacji, w których również zamieszkiwała ludność rusińska. Rząd węgierski chciał w tej

33 Edvard Beneš: *Das Problem der Ruthenen Ungarns* (suplement nr 2), zob. Hermann Raschhofer: *Die Tschechoslowakischen…*, dz. cyt. (przyp. 10), s. 207–223.
34 „[...] a magyarországi rutén nép ragaszkodik az őshaza integritásához”, cyt. za: Csilla Fedinec, Mikola Vehes: *Kárpátalja…*, dz. cyt. (przyp. 8), s. 40.
35 Peter Švorc: *Začlenenie Podkarpatské Rusi…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 43.
36 Memorandum cyt. za: Paul Robert Magocsi: *The Shaping of…*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 88, przyp. 63.
37 Holger Fischer: *Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919*, München: R. Trofenik 1978, s. 145–147; Csilla Fedinec, Mikola Vehes: *Kárpátalja…*, dz. cyt. (przyp. 8), s. 41.
38 Peter Švorc: *Začlenenie Podkarpatské Rusi…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 44.
39 Csilla Fedinec, Mikola Vehes: *Kárpátalja…*, dz. cyt. (przyp. 8), s. 40.

sprawie zaczekać na wyniki paryskich rokowań pokojowych[40], a stanowisko to zapisał również w X Ustawie ludowej:

> Z zamieszkanych przez Rusinów części komitatów Máramaros, Ugocsa, Bereg i Ung tworzy się autonomiczny obszar prawny (rejencję) pod nazwą Ruszka Krajna. Zgodne z prawem krajowym uregulowanie sprawy zamieszkałych przez Rusinów terenów komitatów Zemplén, Sáros, Abaúj-Torna i Szepes pozostaje otwarte aż do zawarcia ogólnego porozumienia pokojowego[41].

Pozostałe komitaty Rusinów były jednak także jeszcze w grudniu 1918 roku uważane przez rząd w Budapeszcie za integralną część Węgier. Zostało to po raz pierwszy publicznie zakwestionowane przez Masaryka w jego pierwszym przemówieniu w charakterze prezydenta Czechosłowacji 22 grudnia 1918 roku, w którym oświadczył, że to sami Rusini poprosili go o przyłączenie ich obszaru:

> Węgierscy Rusini za pośrednictwem swoich przedstawicieli w Ameryce przedłożyli nam wniosek, że chcą się stać autonomicznym obszarem naszego państwa. Taki sam wniosek mamy ze strony tak zwanych Rusinów karpackich. Nie miałem wprawdzie prawa dokonywać ustaleń w tej sprawie, ale wyraziłem gotowość do takiego zjednoczenia; naród rusiński na Węgrzech – jak wynika z doniesień – bez wątpienia zgodzi się z tym wnioskiem[42].

Powołał się przy tym zwłaszcza na grupę skupioną wokół Žatkoviča w USA, ignorując zaś prowęgierskie lub reprezentujące orientację ukraińską rady narodowe. Wtedy delegacja użhorodzkiej rady narodowej, która nadal znajdowała się w Budapeszcie, nabrała nieufności do składanych przez rząd węgierski obietnic autonomii i dokonała zwrotu politycznego o 180 stopni. W tym samym czasie w Budapeszcie znajdował się przedstawiciel czechosłowackiego rządu, Milan Hodža[43], z którym delegacja nawiązała kontakt 1 stycznia 1919 roku, również opowiadając się teraz za tym, żeby obszar zamieszkany przez Rusinów stał się w całości częścią Czechosłowacji. Aby to osiągnąć, poproszono o obsadzenie tego obszaru przez wojska czechosłowackie w taki sposób, w jaki zrobiły to w owym czasie ze Słowacją. Według Vincenta Shandora Wołoszyn zrelacjonował mu te fakty w następujących słowach:

40 Ignác Romsics: *Der Friedensvertrag von Trianon*, Herne: Schäfer 2005, s. 81–82.

41 *Volksgesetz Nr. X des Jahres 1918 über die Autonomie der in Ungarn lebenden ruthenischen (Rusinischen) Nation Budapest, 21. Dezember 1918* [w:] Herder-Institut (red.): *Dokumente und Materialien zur ostmitteleuropäischen Geschichte. Themenmodul „Ungarn in der Zwischenkriegszeit"*, opr. Zsolt Vitári. URL: http://www.herder-institut.de/resolve/qid/817.html, 22.02.2016.

42 Czeski tekst oryginalny zob. *Poselství presidentova k revolučnímu Národnímu Shromáždění* [w:] Předsednictvo poslanecké sněmovny a Předsednictvo senátu (red.): *Národní Shromáždění republiky československé v prvém desítiletí*, Praha 1928, s. 77; w przekładzie niemieckim fragment dotyczący Ukrainy Zakarpackiej znajduje się [w:] *Aus der ersten Botschaft des Präsidenten Masaryk vom 22. Dezember 1918* [w:] Leo Epstein: *Studien-Ausgabe…*, dz. cyt. (przyp. 10), s. 90.

43 Marian Hronsky: *The Budapest Talks of Milan Hodža and the First Demarcation Line between Slovakia and Hungary* [w:] Miroslav Pekník (red.): *Milan Hodža. Statesman and Politician*, Bratislava: VEDA 2007, s. 165–192.

> Musieliśmy poszukać jakiegoś realistycznego rozwiązania naszego problemu, skoro nie chcieliśmy już pozostawać w unii z Węgrami. Jednak nasze rozwiązanie ukraińskie było niemożliwe do urzeczywistnienia, bowiem w owym okresie siła militarna była wszędzie czynnikiem decydującym, a my tej siły nie mieliśmy[44].

Po tym, jak jeszcze pod koniec 1918 roku była mowa o obronie integralności „węgierskiej ojczyzny", tu doszła do głosu polityczna elastyczność na zadziwiającą skalę, odebrana wszelako przez Hodżę jako oportunizm, co sprawiło, że nie potraktował próśb użhorodzkiej rady narodowej zbyt poważnie[45]. W ostatecznym rozrachunku jednak celem minimalnym wszystkich rad narodowych było uzyskanie autonomii pozwalającej na rozwinięcie własnych dążeń narodowych, przy czym oczywista była własna niemoc w obliczu siły wojskowej i oparcia krajów sąsiednich w zwycięskich mocarstwach. Również utworzona 8 grudnia 1918 roku w Szolyvie/Swalawie Karpats'ka-Rus'ka Narodna Rada zwróciła się do Hodży i wysłała 18 grudnia delegację do bawiącego nadal w Budapeszcie czechosłowackiego wysłannika, żeby przekazać mu memorandum. Postulowano w nim albo zjednoczenie z Ukrainą przy zapewnieniu prawa do autonomii, albo przyłączenie do Czechosłowacji. Ponieważ Hodża najwyraźniej uważał tę delegację za bardziej godną zaufania, przesłał to memorandum do Paryża, gdzie wykorzystano je – wraz z pismem rady narodowej w Preszowie – do podparcia własnego stanowiska negocjacyjnego[46].

Ten pragmatyzm w wyborze politycznych koncepcji dotyczących przyszłości był nader charakterystyczny dla praktyki politycznej przeważnie niedoświadczonych nowych polityków węgierskich Rusinów. Nie uzgadniając tego między sobą, postępowali według podobnego wzorca. Idealną wizją własnej przyszłości politycznej była pełna niepodległość, co byłoby jednak nierealistyczne w obliczu własnej słabości militarnej oraz ubóstwa kraju. Za plan B uważano zatem autonomię w łonie jakiegoś większego państwa. Tu postulaty różniły się w zależności od narodowych preferencji, czyli od tego, czy dana grupa działaczy była madziarofilska, rusofilska czy ukrainofilska. O ile dwie pierwsze orientacje były raczej wyjątkiem, to od grudnia 1918 roku również w Huszt/Chuście i Máramarossziget/Sighetu Marmației (Syhocie Marmaroskim) istniały rady narodowe, które preferowały inkorporację do państwa ukraińskiego[47]. Przebieg wojny polsko-radzieckiej oraz dające się przewidzieć już na początku 1919 roku pozostanie Galicji Wschodniej przy Polsce sprawiły jednak, że i ten wariant wydawał się zbyt niepewny, wskutek czego zainteresowanie ogniskowało się coraz bardziej na Czechosłowacji. Ukrainofilscy działacze tacy jak Wołoszyn nie odstępowali zatem bynajmniej – podobnie jak choćby przedstawiciele założonej później Komunistycznej Partii Czechosłowacji – od dalekosiężnego celu w postaci akcesu do państwa ukraińskiego, odkładali jednak te aspiracje, wysuwając na pierwszy plan sprawę autonomii.

44 Vincent Shandor: *Carpatho-Ukraine…*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 10.
45 Paul Robert Magocsi: *The Ruthenian Decision…*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 360–381 (373).
46 Edvard Beneš: *Das Problem der Ruthenen Ungarns* (suplement nr 1), zob. Hermann Raschhofer: *Die Tschechoslowakischen…*, dz. cyt. (przyp. 10), s. 207–223.
47 Paul Robert Magocsi: *The Shaping of…*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 89, 93.

Kwestia „zamieszkałych przez Rusinów obszarów na południe od Karpat”

W łonie czechosłowackiego rządu nie było zgody co do tego, jak postępować w sprawie Rusinów. Ujawniło się to na posiedzeniu rady ministrów 2 stycznia 1919 roku, na którym szef rządu Karel Kramář najpierw podkreślił: „Jeśli chodzi o Rusinów, to sytuacja jest taka, że sami poproszą o przyłączenie do nas, jeśli damy im pełną autonomię narodową, kulturalną i religijną, a z tym stanowiskiem się zgadzamy”[48]. Uzasadnił swoją zgodę po pierwsze bezpośrednim połączeniem lądowym z sojuszniczą Rumunią, po drugie zaś możliwym połączeniem z Rosją, co zapewniłoby według niego bezpośredni dostęp do jej rynku zbytu. „Dlatego kwestia rusińska ma dla nas duże znaczenie, a być może jest najważniejsza”[49]. Warunkiem tego byłoby jednak wzięcie przez Rosję w posiadanie sąsiedniej Galicji Wschodniej, co w owej chwili ze względu na walki zbrojne o Galicję Wschodnią było jeszcze niejasne. Także minister finansów Alois Rašín (1867–1923) odwołał się w swej argumentacji do względów gospodarczych, wskazując na ważne złoża soli na Rusi Podkarpackiej. Związek z tą prowincją uznał tak czy owak za „dość luźny”, bowiem przyznano by jej „pełną samorządność z własnym parlamentem”[50]. Jedynie przewodniczący klubu socjaldemokratycznego w Zgromadzeniu Narodowym Rudolf Bechyně (1881–1948) wyraził wątpliwości:

> To, że Rusini nas chcą, to zjawisko przejściowe – oczekują bowiem od nas jedynie zapewnienia im naszego wojska do walki z bolszewizmem. Naszym celem musi być zapewnienie sobie spokoju przynajmniej z jednej strony. Niepokoju ze wszystkich stron nie wytrzymamy[51].

Ostatecznie jednak poparto inkorporację późniejszej Rusi Podkarpackiej i poczyniono kolejne kroki w tym kierunku. Jeszcze przed rozpoczęciem rokowań w Paryżu Czechosłowacja stworzyła fakty dokonane przez zbrojne zajęcie Słowacji, a 15 stycznia 1919 roku przez opanowanie Ungváru/Użhorodu[52]. Wtedy również za sprawą delegowania do zajętego miasta słowackiego oficera Ferdinanda Písecký’ego lokalni przedstawiciele rusińscy dowiedzieli się o rokowaniach z Rusinami na emigracji[53]. Nie było jednak jeszcze żadnej wspólnej deklaracji rusińskich przedstawicieli i nadal próbowały się tworzyć organy regionu Ruszka Krajna, o czym świadczy utworzenie lokalnego rządu 5 lutego 1919 roku[54] oraz powołanie rusińskiego sejmiku w Munkács/Mukaczewie 5 marca 1919 roku[55]. Niezależnie od niejasnej sytuacji na miejscu sprawa „zamieszkałych przez Rusinów terenów na południe od Karpat” była już od lutego 1919 roku negocjowana na paryskiej konferencji pokojowej. Edvard Beneš jako przewodniczący delegacji czechosłowackiej wyjaśnił tam 5 lutego 1919 roku czechosłowackie stanowisko wobec „kwestii rusińskiej na Węgrzech”, opierając się

48 Zob. Jindřich Dejmek: *Československo…*, dz. cyt. (przyp. 10), s. 138.
49 Tamże, s. 138.
50 Tamże, s. 139.
51 Tamże, s. 138.
52 Martin Zückert: *Zwischen Nationsidee und staatlicher Realität. Die tschechoslowakische Armee und ihre Nationalitätenpolitik 1918–1938*, München: Oldenbourg, 2006, s. 44.
53 Kamil Krofta: *Čechoslováci…*, dz. cyt. (przyp. 10), s. 26.
54 Csilla Fedinec, Mikola Vehes: *Kárpátalja…*, dz. cyt. (przyp. 8), s. 42.
55 Peter Švorc: *Začlenenie Podkarpatské Rusi…*, dz. cyt. (przyp. 7), s. 45.

w swojej argumentacji na treści memorandów nadesłanych przez rady narodowe w Ungvár/Użhorodzie i Szolyvie/Swalawie oraz na emigrantach[56].

W kolejnych tygodniach do obszaru późniejszej Rusi Podkarpackiej pretensje zgłaszały różne strony: obok zajętego przez Czechosłowację Ungváru/Użhorodu na granicy ze Słowacją nadal istniała na ziemiach wokół Munkács/Mukaczewa i Beregszász/Berehowa administrowana przez Węgry Ruszka Krajna, podczas gdy na wschodzie na granicy z Galicją Wschodnią przenikały wojska Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej, z których pomocą proklamowano republikę huculską i których działania zostały storpedowane przez napierające od południa wojska rumuńskie. Ponadto Węgry, rządzone od marca 1919 roku przez komunistów z Bélą Kunem na czele, wkroczyły na Słowację i na Ruś Podkarpacką, żeby przywrócić węgierską kontrolę nad tymi terenami. Te procesy tworzenia nowego ładu drogą interwencji zbrojnej, która w pierwszej połowie 1919 roku przyniosła temu regionowi decydujące impulsy, nie dokonywały się w oderwaniu od rokowań pokojowych w Paryżu. Te zaś miały korzystny przebieg z punktu widzenia delegacji czechosłowackiej, ponieważ Czechosłowacji miała przypaść zarówno Słowacja, jak i późniejsza Ruś Podkarpacka. Mimo to Czechosłowacja musiała zapobiegać tworzeniu faktów dokonanych środkami wojskowymi. Wycofanie wojsk węgierskich zostało jednak wymuszone przez nacisk dyplomatyczny zwycięskich mocarstw, przed którym Budapeszt się ugiął i wycofał w lipcu swoje wojska za ustaloną w Paryżu linię demarkacyjną[57].

Dopiero po zakończeniu pod koniec kwietnia okupacji komitatów rusińskich przez armię czechosłowacką i rumuńską, podczas której Ruszka Krajna została *de facto* zlikwidowana, a część wschodnia pozostała tymczasowo pod okupacją rumuńską, w rusińskich radach narodowych przeważył pogląd, że przyłączenie do Czechosłowacji byłoby najbardziej realistyczną opcją[58]. Dlatego 8 maja rady narodowe Ungvár/Użhorod, Eperjes/Preszów i Huszt/Chust utworzyły wraz z emisariuszami z emigracji Centralną Rusińską Radę Narodową [Centrální ruská národní rada – CRNR]. Pod przewodnictwem Beskida zaaprobowała ona jeszcze w dniu swojego powstania – za sprawą tak zwanego *Memorandum Użhorodzkiego* – plebiscyt Rusinów w USA z grudnia 1918 roku. Ponadto wyrażono zdecydowane życzenie przyłączenia do Czechosłowacji przy uzyskaniu szerokiej autonomii dla Rusi Podkarpackiej. W uchwalonym tu *Memorandum Użhorodzkim* wskazano, że było to dobrowolne posunięcie i podkreślono, że postulowana autonomia powinna dotyczyć wszystkich ziem zamieszkałych przez Rusinów – czyli zarówno obszarów we wschodniej Słowacji, jak i okupowanych przez Rumunów obszarów na wschodzie. Z punktu widzenia prawa międzynarodowego spełniono postulaty rady narodowej o tyle, że w traktacie pokojowym z St. Germain-en-Laye przyznano Rusi Podkarpackiej daleko idącą autonomię łącznie

56 *Memorandum Nr. 6* i oba protokoły posiedzeń jako aneksy zob. *Beneš-Memoranden zur Pariser Friedenskonferenz 1919/1920. Memorandum Nr. 6: Das Problem der Ruthenen Ungarns* [w:] Hermann Raschhofer: *Die Tschechoslowakischen…*, dz. cyt. (przyp. 10), s. 207–223.
57 Josef Kalvoda: *The Czechoslovak-Hungarian…*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 288.
58 Paul Robert Magocsi: *The Shaping of…*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 92–95.

z lokalnym parlamentem. Fakt, że ten passus, który jako paragraf 3, ust. 2–9, został nawet włączony do czechosłowackiej konstytucji[59], nie został zrealizowany do 1938 roku, był permanentnym punktem spornym między Pragą a Użhorodem, a także przedmiotem petycji dotyczących mniejszości narodowych w Lidze Narodów w Genewie. Niedotrzymanie obietnicy autonomii ma jednak w mniejszym stopniu swoje uzasadnienie w okresie 1918–1919, w którym dla Pragi nadrzędne były względy wojskowe i geostrategiczne, a dla rusińskich rad narodowych motywy nacjonalistyczne, i mogłoby stanowić raczej temat odrębnej pracy.

Konkluzja

Rozpad monarchii habsburskiej w 1918 roku doprowadził do wytworzenia się w zamieszkanych przez Rusinów terenach na północnym wschodzie Węgier próżnię władzy, którą próbowały wypełnić różne podmioty i grupy podmiotów. Świadczą o tym działania rozmaitych rad narodowych, organizacji diaspory, węgierskiego regionu Ruszka Krajna oraz interwencje wojskowe Czechosłowacji, Rumunii i Węgier. Węgierscy Rusini musieli zająć stanowisko w tych konfliktach i ostatecznie wybrali w postaci Czechosłowacji partnera, który dawał największe szanse na szeroką autonomię. Wcześniej działania poszczególnych podmiotów były częściowo sprzeczne, gdyż toczyły się dwu- albo nawet trójtorowo, były wyczekujące i reagowały na dynamicznie zmieniające się wewnętrzne i zewnętrzne okoliczności polityczne i militarne. Widać przy tym wyraźnie, że do traktatu pokojowego z St. Germain cały czas istniały teoretycznie rozmaite możliwości koncepcji przyszłości rusińskich komitatów. Wydaje się, że możliwości oddziaływania „małych" lokalnych podmiotów były w tym procesie negocjacji „wielkich" podmiotów państwowych raczej niewielkie. Polityka musiała jednak mieć legitymację międzynarodową, co łączyło wydarzenia lokalne z płaszczyzną dyplomacji. W omawianym przypadku wyraźnie widać, jak także „wielcy" usiłowali oprzeć swoją politykę na domniemanej woli „małych", przedkładając podczas paryskich rokowań pokojowych memoranda takich rad narodowych, które afirmowały ich własne stanowisko. Węgierskiej interwencji wojskowej nie zdołano natomiast usprawiedliwić takimi głosami, spotkała się ona więc z międzynarodową dezaprobatą, a ostatecznie została powstrzymana drogą dyplomatyczną.

Działacze tacy jak Beskid, Wołoszyn czy Žatkovič pozostawali przy tym zawsze tylko reprezentantami określonego kierunku, nigdy zaś większości społeczeństwa, która zapewne jedynie w niewielkim stopniu była świadoma negocjacji toczonych ponad jej głowami. Praga potrzebowała jednak takich proczechosłowackich działaczy – także po to, żeby od tej pory mieć na miejscu do dyspozycji partnerów do rozmów na temat integracji tego regionu z całym państwem. Tego rodzaju zaangażowanie węgierskich Rusinów przyniosło im później wymierne korzyści: Žatkovič został pierwszym gubernatorem Rusi Podkarpackiej w latach

59 Zaczerpnięto z: *Verfassungsurkunde der Tschechoslowakischen Republik*, § 3, ust. 7 [w:] Leo Epstein: *Studien-Ausgabe*…, dz. cyt. (przyp. 10), s. 134–157 (136).

1919–1921 – ustąpił ze stanowiska, ponieważ obiecanej autonomii nie przyznano. Po okresie wakatu urząd ten objął Beskid, przewodniczący preszowskiej rady narodowej, i sprawował go od roku 1923 do śmierci w roku 1933. Wołoszyn, działający politycznie w nader oportunistyczny sposób przewodniczący użhorodzkiej rady narodowej, został nawet szefem rządu Rusi Podkarpackiej, która zgodnie z układem monachijskim z 1938 roku rzeczywiście uzyskała autonomię. Przemianował ją teraz jako zdeklarowany ukraiński nacjonalista na „Karpato -Ukrainę" i był jej prezydentem do marca 1939 roku, kiedy terytorium to zajęły wojska węgierskie. W tej sytuacji proklamował jeszcze niepodległe państwo Karpato-Ukraina, które jednak istniało tylko symbolicznie przez kilka godzin 15 marca 1939 roku. Niemniej Wołoszyn jest od 2002 roku uważany za „bohatera Ukrainy", a owych kilka godzin niepodległości uczczono specjalnym dniem pamięci[60].

Tabela 1. Przegląd rad narodowych

Miejscowość	Orientacja	Czołowy działacz
Chust/Huszt	proukraińska proczechosłowacka	
Jasina/Kőrösmező	proukraińska	
Sighetu Marmației/Máramarossziget	proukraińska	
Preszów/Eperjes	prorosyjska proczechosłowacka	Anton Beskid
Stara Lubowla/Ólubló	proukraińska	Emylian Nevycki
Swalawa/Szolyva	proukraińska proczechosłowacka	
Diaspora w USA, Nowy Jork (NY)	prorosyjska proczechosłowacka	Nikołaj Pačuta
Diaspora w USA, Homestead (PA)	proukraińska proczechosłowacka	Gregory Žatkovič
Użhorod/Ungvár (do stycznia 1919)	prowęgierska	Augustyn Wołoszyn
Użhorod/Ungvár (od stycznia 1919)	proukraińska proczechosłowacka	Augustyn Wołoszyn

Wyjaśnienie do tabeli: dane te nie są kompletne, lecz służą jedynie do lepszego umiejscowienia ugrupowań i osób wymienionych w artykule. Wszystkie wymienione rady narodowe były ponadto autonomistyczne. Także postulat pełnej

60 http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/257/2002, 25.02.2016.

niepodległości, reprezentowany choćby krótko przez grupę Žatkoviča, nie został wymieniony wprost, żeby zachować jak największą przejrzystość. W maju 1919 roku rady narodowe z Chustu, Preszowa i Użhorodu zjednoczyły się, zajmując stanowisko proczechosłowacko-autonomistyczne. Przewodnictwo objął Beskid.

NIEZWIĄZANA Z PAŃSTWEM PRZEMOC NA OBSZARACH BYŁYCH IMPERIÓW

Dimitri Tolkatsch

Lokalne projekty ustrojowe w okresie od upadku Cesarstwa Rosyjskiego do zwycięstwa władzy radzieckiej: powstania chłopskie i republiki wiejskie na Ukrainie w latach 1917–1921

Wkrótce po zakończeniu wojny domowej w Rosji wysoki rangą ukraiński funkcjonariusz radziecki Wołodymyr Zatoński w następujący sposób opisywał wojnę domową na Ukrainie w 1919 roku:

> Chłop-partyzant ochoczo podchwytywał nasze hasła bojowe z okresu niszczenia dawnego porządku, widząc w nas pożądanych sojuszników w swojej walce z obszarnikiem. Kiedy jednak się z nim uporał, pragnął tylko jednego – żeby wszystko, co dla niego obce, co napłynęło (z miasta) zostawiło go w spokoju, bowiem chciał być panem na swojej ziemi, którą wywalczył od wroga wyłącznie – jak mu się wydawało – własnym wysiłkiem. Uzbrojony, świadomy swojej siły, ale równie ciemny jak przed przewrotem chłop-posiadacz nie dbał o rewolucję światową, o historyczną misję proletariatu, o całą złożoność walki klasowej w mieście i na wsi. [...] Jakkolwiek było, wiosną 1919 roku na całej Ukrainie wrzało. Gdzieniegdzie wybuchały powstania chłopskie, każda wieś miała swój oddział, który bronił strategicznych wrót do swojej wiejskiej republiki, a niekiedy ruszał do walki przeciwko sąsiedniemu miasteczku czy miejscowości[1].

Dla radzieckiego funkcjonariusza była to wyraźna oznaka niedojrzałości mas i tendencji kontrrewolucyjnych wśród ukraińskich chłopów, które należało poskromić. W tej negatywnej ocenie nie był osamotniony. Co do jednego punktu chyba wszyscy uczestnicy wojny domowej i wykształceni świadkowie epoki byli zgodni: na wsi panował zupełny chaos, a chłopi, zamiast dążyć do wyższych celów, interesowali się tylko swoimi bezpośrednimi korzyściami gospodarczymi. To postrzeganie świadczyło o głębokiej przepaści, jaka rozwarła się między chłopską większością ludności a grupami politycznie aktywnymi i elitami.

Ukraińscy chłopi sami stali się tymczasem podmiotami rewolucji i wojny domowej, starając się realizować na gruzach rozpadającego się dawnego ładu własne ideały społeczne, gospodarcze i protonarodowe. Niniejszy rozdział ogniskuje się na pytaniu o wewnętrzną logikę tego pozornego chaosu, o program polityczny ukraińskich chłopów oraz ich formy organizacyjne i strategie działania.

1 Cyt. za: Vladimir Zatonskij: *Vodovorot* [w:] Vasilij Polikarpov (red.): *Ėtapy bol'šogo puti. Vospominanija o Graždanskoj vojne*, Moskva: Voennoe izdatel'stvo Ministerstva oborony SSSR, 1963, s. 154–180 (155). Tłumaczenia cytatów, jeśli nie podano inaczej: D.T.

Chłopska ludność tej części Ukrainy, która wcześniej należała do Cesarstwa Rosyjskiego, zareagowała na rozpad ustroju powrotem do tradycyjnych instytucji samorządu wiejskiego i zorganizowała się na szczeblu wsi. Zwrot ku tej strategii nie był zaskakujący, gdyż niósł ze sobą wiele doniosłych korzyści. W skomplikowanych czasach rewolucji i wojny domowej, w których ani układ sił, ani polityka rozmaitych stron wojny domowej, ani ich perspektywy sukcesu nie były jednoznaczne, decydująca stała się kwestia, komu można było zaufać. Pod tym względem dla ukraińskich chłopów równie „obcy" byli zarówno ukraińscy nacjonaliści, jak i bolszewicy. Natomiast w wiejskim społeczeństwie *face to face* wzajemne zaufanie i solidarność były zasadniczo obecne. Kiedy w toku wojny domowej przestały istnieć stare drogi przepływu informacji, szczególnie ważne stały się sieci przepływu informacji w społeczeństwie wiejskim, ponieważ były one najwiarygodniejszym źródłem informacji i podstawą działań politycznych. Oznaczało to, że realna mapa polityczna Ukrainy stała się bardzo szczegółowa, a sytuacja w każdym małym regionie – a nawet w każdej wsi – mogła być odmienna. Dla obserwatorów z zewnątrz wzmacniało to tylko wrażenie chaotycznej sytuacji, jakiej spodziewano się po „ciemnych masach".

Te „wiejskie republiki" gwarantowały chłopom ponadto – dzięki zebraniom wiejskim – wysoki poziom partycypacji w ramach oddolnej demokracji i były o wiele stabilniejsze niż wielkie instytucje państwowe, które na szczeblu lokalnym raczej nie potrafiły zbudować realnej władzy i utrzymywały się tylko przez stosunkowo krótki czas. Decyzje zebrań wiejskich miały tu realną i wiążącą moc dla mieszkańców – w przeciwieństwie do rozporządzeń i instrukcji rządów walczących ze sobą stron wojny domowej. Polityzacja ludności chłopskiej odbywała się nie tyle w niepodlegających władzy państwa obszarach przemocy[2], co w najmniejszych możliwych jednostkach politycznych. Zrozumiałe jest zatem, że w ramach swoich wiejskich struktur chłopi realizowali politykę, która odpowiadała ich narodowym, demokratycznym i chłopsko-socjalistycznym wyobrażeniom.

O tym światopoglądzie chłopów nie można wywnioskować z ich pism programowych, bowiem takowych nie napisano. Trzeba go raczej wyczytać z ich działań, czyli z ich praktyki politycznej. Ta zaś miała trzy główne wektory: 1. sprawiedliwość społeczna dzięki reformie rolnej na bazie prywatnej własności ziemi, 2. podejmowanie decyzji w ramach demokracji oddolnej oraz 3. legitymizacja władzy i homogenizacja (przede wszystkim drogą stosowania przemocy wobec ludności żydowskiej). Ukraińska kultura chłopska dostarczała również parametrów, według których rozróżniano między „nami" (*svoji,* dosłownie: swoimi [ludźmi]) a „innymi". Tak oto ostatecznie w małych wiejskich republikach dokonywała się samoistna rewolucja narodowa i społeczna, która znacznie różniła się od wizji i celów pierwszoplanowych aktorów wojny domowej.

2 Jörg Baberowski: *Verbrannte Erde*: *Stalins Herrschaft der Gewalt*, München: C.H. Beck, 2012; Felix Schnell: *Ukraine 1918. Besatzer und Besetzte im Gewaltraum* [w:] Jörg Baberowski, Gabriele Metzler (red.): *Gewalträume. Soziale Ordnungen im Ausnahmezustand*, Frankfurt (M.): Campus 2012, s. 135–168; Jörg Baberowski: *Verwüstetes Land. Macht und Gewalt in der frühen Sowjetunion* [w:] tamże, s. 169–187; Felix Schnell: *Räume des Schreckens. Gewalträume und Gruppenmilitanz in der Ukraine, 1905–1933*, Hamburg: Hamburger Edition, 2012.

Tożsamość ukraińskich chłopów, w której splatała się ze sobą tożsamość społeczna i narodowa[3], dawała punkty oparcia zarówno bolszewikom, jak i ukraińskiemu ruchowi narodowemu w postaci Centralnej Rady[4] czy też Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL; ukr. Ukrajińska Narodna Respublika – UNR) w latach 1917–1918 oraz Dyrektoriatu URL od końca 1918 roku. Jednocześnie akurat w kwestii tożsamości występowały znaczne różnice w stosunku do koncepcji tych stron wojny domowej. Ponieważ ukraińskim chłopom przed 1917 rokiem nie udało się zebrać prawie żadnego doświadczenia z organizacją ponadregionalną ani wspólnym działaniem politycznym, a sprzeczności w łonie społeczności wiejskiej udawało się jeszcze rozwiązywać, to ponadregionalna organizacja polityczna okazała się w tym nader dynamicznym czasie niemożliwa. Zamiast tego chłopi oparli się na strukturach, które znali i którym ufali: na swoich wiejskich republikach. Celem niniejszego artykułu jest analiza tej historii rosyjskiej wojny domowej na Ukrainie i umieszczenie jej w szerszym kontekście kształtowania się ładu po upadku imperiów[5].

Jako ramy geograficzne niech posłuży tu obszar URL po Trzecim Uniwersale z 20 listopada 1917 roku (według kalendarza gregoriańskiego), który obejmował zamieszkałe w większości przez Ukraińców gubernie: kijowską, podolską, wołyńską, czernihowską, połtawską, charkowską, jekaterynosławską, chersońską i taurydzką bez Krymu[6]. Na podstawie relacji różnej proweniencji można określić podobieństwa w poglądach politycznych i działaniach ukraińskich chłopów z różnych regionów Ukrainy[7]. Ponieważ chłopi tylko w rzadkich przypadkach byli autorami materiałów pisemnych, o ich światopoglądach trzeba wnioskować z ich działań, relacjonowanych przez przedstawicieli podmiotów państwowych (czy to Centralnej Rady, bolszewików, „białych" czy Dyrektoriatu URL). Oprócz tego dobry wgląd w umysłowość

3 Na początku XX w. mniej więcej 87% Ukraińców żyjących w Cesarstwie Rosyjskim było chłopami, co pociągało za sobą ścisłe splatanie się tożsamości społecznej i narodowej. Steven L. Guthier: *Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917*, „Slavic Review" 1, 1979, s. 30–47 (31).

4 Ukraiński parlament narodowy, który proklamował URL.

5 O ile istnieje już wiele prac poświęconych rosyjskiej wojnie domowej na Ukrainie oraz ówczesnym próbom budowy ukraińskiego narodu i państwa, to perspektywa chłopska jest w tej mierze niedostatecznie reprezentowana. Z reguły opowiada się o niej w kontekście powstań przeciwko bolszewikom i białym, tak np. w Arthur E. Adams: *The Great Ukrainian Jacquerie* [w:] Taras Hunczak (red.): *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1977, s. 247–270; tenże: *Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign, 1918–1919*, New Haven: Yale University Press, 1963; Vladyslav Verstjuk: *Machnovščyna. Seljans'kyj povstans'kyj ruch na Ukrajini (1918–1921)*, Kyjiv: Naukova Dumka, 1991; Mychajlo Koval'čuk: *Bez peremožciv. Povstans'kyj ruch v Ukrajini proty bilohvardijs'kych vijs'k henerala A. Denikina (červen' 1919 r. – ljutyj 1920 r.)*, Kyjiv: Stylos, 2012; Oksana Hanža: *Ukrajins'ke selo v period stanovlennja totalitarnoho režymu (1917–1927 rr.)*, Kyjiv: Nacional'na Akademija Nauk Ukrajiny/Instytut Istoriji Ukrajiny, 2000; Andrea Graziosi: *Velikaja krest'janskaja vojna v SSSR. Bol'ševiki i krest'jane. 1917–1953*, Moskva: Rosspen, 2008. Felix Schnell opisuje powstania ukraińskich chłopów w ramach koncepcji obszarów przemocy Jörga Baberowskiego, zob. przyp. 2. Tylko z rzadka pojawiają się również prace poświęcone wizjom politycznym i celom ukraińskich chłopów, np. Dittmar Dahlmann: *Land und Freiheit. Machnovščina und Zapatismo als Beispiele agrarrevolutionärer Bewegungen*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1986; Mark Baker: *Beyond the National: Peasants, Power and Revolution in Ukraine*, „Journal of Ukrainian Studies" 24, 1999, s. 39–67; tenże: *Groping toward Soviet Power in the Countryside. The Non-Party Peasant Conferences of Kharkiv Province in 1920*, „Journal of Ukrainian Studies" 35–36, 2010–2011, s. 179–191; Christopher Gilley: *The Ukrainian Anti-Bolshevik Risings of 1919. Intellectual History in a Space of Violence*, „Revolutionary Russia" 27, 2014, s. 109–131.

6 Vladyslav Verstjuk i in. (red.): *Ukrajins'ka Central'na Rada. Dokumenty i materialy*, 2 tomy, Kyjiv: Naukowa Dumka, 1996, t. 1, nr 187, s. 398–401 (400).

7 Ze względu na stan źródeł chodzi tu przede wszystkim o przykłady z guberni kijowskiej i podolskiej, ale również jekaterynosławskiej i charkowskiej.

ukraińskiego chłopstwa dają uważnemu czytelnikowi pamiętniki naocznych świadków i relacje ofiar pogromów[8].

Autonomia wsi

Już w 1917 roku władza państwowa nad ukraińską wsią zanikła. W wielu miejscowościach chłopi zarekwirowali dobra ziemskie obszarników i klasztorów oraz podzielili między siebie pola uprawne i narzędzia rolnicze. Podobny los spotkał młyny i sady, do których również zgłosiły pretensje wiejskie wspólnoty, a lasy wycinano w sposób niekontrolowany. Podejmowane przez nowe ukraińskie elity próby ograniczania tego chłopskiego zapału i sterowania nim za pomocą chłopskich kongresów i wybieranych demokratycznie wiejskich komitetów nie odniosły istotniejszego sukcesu[9].

Przede wszystkim pod koniec 1917 i na początku 1918 roku, podczas pierwszej wojny między URL a bolszewikami i tuż po niej, chłopi woleli tworzyć fakty dokonane. Kiedy Centralna Rada z pomocą państw centralnych wróciła w marcu 1918 roku do Kijowa[10], nic już nie było tak jak wcześniej. Okazało się, że krótki okres próżni władzy doskonale wystarczył chłopom do stworzenia na miejscu swych własnych struktur i uznania się za panów – choćby całkiem niewielkiego – obszaru, na którym żyli.

W sprawozdaniach różnych komisarzy URL guberni podolskiej dla wyższych instancji i dla ministerstwa spraw wewnętrznych rzuca się w oczy frustracja owych rewolucyjnych urzędników ukraińskich z powodu świadomych swej siły chłopów. Chłopi skwapliwie usłuchali apelu bolszewików o tworzenie wiejskich rad i wiejskich komitetów wykonawczych, a te stały się w wielu miejscowościach niekwestionowanymi instancjami władzy[11].

I tak komisarz powiatu (ukr. *povit*, ros. *ujezd*) Nowa Uszyca zakomunikował 19 kwietnia 1918 roku komisarzowi guberni, że lokalne komitety wiejskie nie wykonują państwowych ustaw i rozporządzeń. Stwierdził poza tym: „[...] wiele wsi podejmuje własne decyzje, ignorując prawo, tzn.: odbierają [one] ziemię takim jej właścicielom, którzy posiadają 4-8 dziesięcin [ok. 4,4–8,7 ha]”[12]. W sąsiednim powiecie jampolskim komisarz powiatowy stanął pod koniec marca 1918 roku

8 Z tego względu materiały źródłowe są bardzo różnorodne i pochodzą z zasobów archiwów ukraińskich (Centralne Archiwum Państwowe Najwyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy – CDAVO; Centralne Archiwum Państwowe Organizacji Społecznych – CDAHO) i rosyjskich (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe – RGVA; Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej – GARF; Rosyjskie Archiwum Państwowe Historii Społeczno-Politycznej – RGASPI).

9 Mark Baker: *Beyond the National*..., dz. cyt. (przyp. 5).

10 W toku wojny między URL a bolszewikami, która wybuchła pod koniec 1917 roku, bolszewikom udało się – głównie z pomocą posiłków z Rosji – podporządkować sobie większość Ukrainy łącznie z Kijowem. Po zawarciu separatystycznego pokoju z państwami centralnymi w Brześciu Litewskim URL otrzymała jednak od nich pomoc wojskową i do kwietnia 1918 roku odbiła obszary, do których rościła sobie pretensje.

11 CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 41, strona 18–19.

12 CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 43, strona 23.

w obliczu bardzo podobnych problemów: „Wielu zamożnych chłopów zwraca się do mnie z pytaniem, czy wolno im uprawiać swoją ziemię, jeśli posiadają 5–10 dziesięcin ziemi uprawnej”[13]. Komisarz nie wiedział, jak odpowiedzieć. Komitety wiejskie były nie tylko *de facto* instytucjami quasi-państwowej wiedzy na miejscu, lecz były również postrzegane jako takie.

Także instrukcje ukraińskich władz dotyczące podziału ziemi, zwrotu skradzionej własności, rozbrojenia czy podatków nie mogły być we wsiach realizowane, gdyż były ignorowane przez wiejskie komitety[14]. Komisarze młodego ukraińskiego państwa byli wobec tego bezradni, nie mieli bowiem ani zamiaru narzucania swego autorytetu przemocą, ani środków ku temu. Ponieważ po wojnie bolszewików z Centralną Radą i po załamaniu się starego frontu we wsiach rozdano wiele broni, chłopi byli ponadto również lepiej uzbrojeni niż lokalni przedstawiciele władzy państwowej[15].

Niektóre wsie posunęły się nawet do reagowania zbrojnym oporem na wszelką ingerencję z zewnątrz. I tak jedna z wsi w powiecie mohylewskim ogłosiła na początku kwietnia 1918 roku, że nie uznaje żadnej władzy państwowej; na wjazdach do wsi ustawiono karabiny maszynowe, a w samej wsi zabito „posiadaczy”[16].

Sprawozdanie administracji wiejskiej powiatu kaniowskiego na południu guberni kijowskiej z końca stycznia 1918 roku opisuje bezsilność państwowej administracji w tym regionie. Od końca 1917 roku instytucje państwowe utraciły wszelki autorytet[17], każda wieś ogłosiła się odrębną republiką, nie uznającą żadnej władzy nad sobą. Także tu niektóre wsie otoczyły się okopami i gniazdami karabinów maszynowych. Sprawozdanie demonstruje, że chłopom chodziło również o wzbogacenie się, ponieważ także zajęte przez nich dobra ziemskie, młyny lub cukrownie mogły ogłaszać się odrębnymi „republikami”, żeby ignorować obowiązującą sytuację prawną[18].

Powstania przeciwko hetmanowi i wojskom okupacyjnym

Po ustanowieniu w maju 1918 roku hetmanatu, prowadzącego politykę restauracji, rozpoczęło się zdecydowane tłumienie tej chłopskiej autonomii i podporządkowywanie jej nowej władzy państwowej[19]. Wojska okupacyjne przystąpiły do energicznego

13 CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 41, strona 125.
14 Zob. np. CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 41, strona 18–19, 23, 40.
15 Tamże; CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 41, strona 107; CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 42, strona 47–48; CDAHO, zespół 57, rejestr 2, sprawa 232.
16 CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 41, strona 43–44, 297–298.
17 W sprawozdaniu tym chodzi wprawdzie o utratę reputacji administracji powiatowej, trzeba jednak założyć, że tak samo było z innymi urzędami i przedstawicielami URL.
18 CDAVO, zespół 57, rejestr 2, sprawa 234, strona 1–6.
19 Drogą popartego przez państwa centralne przewrotu ustanowiono dyktaturę byłego rosyjskiego generała Pawła Skoropadskiego, która opierała się na zamożnych odłamach społeczeństwa i prowadziła w większości obszarów politykę restauracji starego porządku. Chociaż tylko garstka przedstawicieli tego marionetkowego tworu państwowego opowiadała się za niepodległością Ukrainy, wprowadzono oficjalną nazwę „Państwo Ukraińskie”. Sam Skoropadski przyjął tytuł hetmana, który odwoływał się do Kozaków zaporoskich z wczesnej epoki nowożytnej i miał w ten sposób zapewnić narodową legitymację dyktatury. Stosownie do tego panowanie Skoropadskiego nazywano również hetmanatem.

rozbrajania wsi[20]. Sprawozdania dla ministerstwa spraw wojskowych i wewnętrznych hetmanatu demonstrują wszelako, że rozbrajanie ludności udawało się w najlepszym razie tylko częściowo, bowiem po pierwsze nie dysponowano wystarczającymi siłami, po drugie zaś chłopi umiejętnie ukrywali broń i oddali jej tylko niewielką część, żeby zadowolić wojska okupacyjne i policję hetmanatu[21].

Chociaż hetmanat zdołał zbudować sprawną administrację łącznie z aparatem policyjnym, to nie udało mu się zapuścić korzeni na ukraińskiej wsi. Cały okres hetmanatu charakteryzował się napadami i zamachami na obszarników, ich pracowników, policjantów i przedstawicieli władzy państwowej we wsiach[22]. Doszły do tego liczne powstania latem 1918 roku, które wyraźnie pokazały, jak niewielką kontrolę reżim i wojska okupacyjne miały nad terenami wiejskimi[23].

Dokładniejsze przyjrzenie się powstaniom uzmysławia, że już tu motywy społeczne szły w parze z narodowymi. Już w maju 1918 roku reżimowi hetmana dali się we znaki członkowie założonego przez ukraińskich Socjalistów-Rewolucjonistów Wszechukraińskiego Związku Chłopskiego (Selańska Spilka) i zbliżonego doń Wolnego Kozactwa. Powracający z zakazanego zjazdu chłopskiego pod Kijowem działacze Spilki podburzali chłopów z guberni połtawskiej przeciwko nowemu reżimowi[24]. Niedługo potem także w innych regionach wybuchły powstania, których kierownictwo obejmowali często dawni przedstawiciele Centralnej Rady, działacze Spilki i Wolnego Kozactwa[25].

Podczas powstań przeciwko hetmanatowi zwolennicy różnych partii bez problemu sprzymierzali się ze sobą w walce ze wspólnym wrogiem. Szczególnie wyraźnie uwidoczniło się to na przykładzie wielkiego powstania w rejonie Zwinogródki i Taraszczy na południu guberni kijowskiej od czerwca do lipca 1918 roku. O ile przywódcami powstania byli ukraińscy eserowcy lub ich zwolennicy, uważający Centralną Radę za prawowitą władzę w kraju[26], to dowódca wojskowy powstańców w powiecie Taraszcza, Hrebenko, był najwyraźniej sympatykiem bolszewików. Po klęsce powstańców pod koniec lipca 1918 roku wyruszył ze swoimi ocalałymi siłami w długi marsz przez całą lewobrzeżną Ukrainę do kontrolowanej

Zob. Rudolf Mark: *Die gescheiterten Staatsversuche* [w:] Frank Golczewski: *Geschichte der Ukraine*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993, s. 172–201 (181–188).

20 Vasyl' Rasevyč: *Die Sicht von innen – Besatzungsalltag* [w:] Wolfram Dornik i in. (red.): *Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft. 1917–1922*, Graz: Leykam, 2011, s. 325–341 (330–334).

21 Na przykład CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 76, strona. 1–2r, 11, 23; CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 75, strona 272; CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 77, strona 31–34; CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 42, strona 146.

22 Na przykład CDAVO, zespół 1077, rejestr 1, sprawa 53, strona 4, 27, 35; CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 79, strona 16–34r; CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 96, strona 78, 120, 179, 228; CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 44, strona 22.

23 Wolfram Dornik, Peter Lieb: *Die militärischen Operationen* [w:] Dornik: *Die Ukraine…*, dz. cyt. (przyp. 20), s. 203–248 (225–239).

24 CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 75, strona 3.

25 Np. CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 72, strona 13r; CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 76, strona 92; CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 99, strona 1–2; Volodymyr Lobodajev: *Revoljucijna stychija. Vil'nokozac'kyj ruch v Ukrajini 1917–1918 rr.*, Kyjiv: Tempora, 2010, s. 212–222.

26 CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 72, strona 151–153r; Lobodajev, dz. cyt. (przyp. 25), s. 216–218.

przez bolszewików części Rosji, gdzie jego powstańcy mieli później utworzyć trzon radzieckiej dywizji Taraszcza[27]. Do powstańców przyłączyły się też rozbite oddziały z guberni chersońskiej, które otwarcie popierały bolszewików[28]. Kiedy powstańcy wywiesili czerwoną flagę nad swą główną kwaterą w miasteczku[29] Łysianka, nie było więc jasne, czy miał to być wyraz ich eserowskiej, czy też bolszewickiej ideologii[30].

Powstanie pod wodzą Dyrektoriatu

W połowie listopada 1918 roku grupa byłych czołowych osobistości Centralnej Rady wezwała do powstania przeciwko hetmanowi i przywrócenia URL. Grupa ta obwołała się Dyrektoriatem URL i najwyższym organem państwowym do czasu zwołania parlamentu narodowego. W ciągu miesiąca Dyrektoriatowi udało się obalić Skoropadskiego. Okazało się przy tym, że pozornie masowe poparcie społeczne, które wyniosło Dyrektoriat do władzy, było tylko przejściowe. Dyrektoriat zwyciężył nie tylko przy pomocy wojsk ukraińskich, które zbuntowały się wraz z nim lub przeszły na jego stronę, lecz również dzięki poparciu ze strony nieustannie rosnących szeregów powstańców, którzy napływali doń z wiejskich terenów wszystkich guberni, wzmacniając jego Armię Republikańską (jak oficjalnie nazywano wojska Dyrektoriatu). W Dyrektoriacie nikt nie miał dokładniejszych informacji o coraz to nowych jednostkach powstańców. Przewodniczący Dyrektoriatu, Wołodymyr Wynnyczenko, mówił później w swoich pamiętnikach o ponad 100 tysiącach powstańców w połowie grudnia 1918 roku, co jednak było w najlepszym razie oceną szacunkową[31].

Równie szybko, jak przybyli, po obaleniu hetmana powstańcy poznikali z powrotem w swoich wioskach i nie dali się już tak łatwo przekonać do udziału w wojnie z nacierającymi bolszewikami[32]. Nietrudno uznać to za dowód, że chłopi mieli wyłącznie interesy gospodarcze, nie mieli zaś narodowych. Trzeba jednak przy tym pamiętać, że stanowiska Dyrektoriatu i bolszewików w kwestii wsi różniły się w oczach chłopów co najwyżej szczegółami[33], państwo narodowe jako takie

27 Petro Zacharčenko: *Seljans'ka vijna v Ukrajini. Rik 1918*, Kyjiv: ZAT „Ničlava", 1997, s. 86–89; Vladimir Zatonskij: *Vodovorot*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 160.
28 CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 97, strona 13.
29 Ukr.: *mistečko*, ros.: *mestečko*.
30 CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 72, strona 59–60.
31 Arthur E. Adams: *Bolsheviks in the Ukraine*…, dz. cyt. (przyp. 5), s. 78–79; Rudolf Mark: *Die gescheiterten*..., dz. cyt. (przyp. 19), s. 187–188; Volodymyr Vynnyčenko: *Vidrodžennja naciji*, Kyjiv: Knyha rodu, 2008, s. 508–509.
32 Serhy Yekelchyk: *Freischärler als Baumeister der Nation* [w:] Robert Gerwarth, John Horne (red.): *Krieg im Frieden. Paramilitärische Gewalt in Europa nach dem Ersten Weltkrieg*, Göttingen: Wallstein-Verlag, 2013, s. 177–201 (193).
33 Zarówno Dyrektoriat, jak i bolszewicy opowiadali się za parcelacją gruntów ornych obszarników między chłopów, zwłaszcza z korzyścią dla tych ubogich. Obie strony zakładały przy tym konieczność przejścia wszystkich gruntów ornych na własność państwa. O ile jednak bolszewicy stawiali sobie za cel walkę klas wewnątrz społeczności wiejskich i zakładanie komun rolniczych zamiast wielkiej własności ziemskiej, to ustawa Centralnej Rady o ziemi z 18 stycznia 1918 przewidywała parcelację własności obszarniczej między miejscowych chłopów, a miały jej dokonać lokalne i regionalne wiejskie komitety pod kierownictwem specjalistów. Jak jednak trafnie zauważył Zatoński, w oczach ukraińskich chłopów projekty reformy rolnictwa sprowadzały się głównie do

nie było zaś wartością samą w sobie, lecz (jak zobaczymy) zostało z powodzeniem zastąpione przez narodowe samostanowienie w łonie społeczności wiejskich. Z tego powodu chłopi mieli w tej wojnie wszelkie powody do zachowania neutralności. I rzeczywiście obszary, w których chłopskie oddziały powstańcze się nie rozpadły, były tymi, gdzie albo toczyła się walka z białą armią ochotniczą generała Denikina i wspierającymi ją wojskami Ententy, które wylądowały na wybrzeżu Morza Czarnego (gubernie chersońska, taurydzka i wschodnia część jekaterynosławskiej), albo gdzie Dyrektoriat zdezawuował się współpracą z reprezentującymi reakcyjną postawę byłymi oficerami hetmana (gubernie charkowska i połtawska). W tych guberniach rewolucyjna walka się jeszcze dla chłopów nie skończyła i te ziemie Dyrektoriat bardzo szybko utracił, bowiem chłopi, którzy przystąpili do powstania, przyłączyli się do bolszewików albo do Nestora Machny[34].

Powstania antybolszewickie w 1919 roku i atamani

Sukcesy bolszewików, którym już w lutym 1919 roku udało się zająć Kijów i większość Ukrainy, przysłoniły również znaczne różnice, które dzieliły ich wyobrażenia o przyszłym ustroju społecznym od wyobrażeń ludności chłopskiej. Chłopi organizowali się nadal w swoich wiejskich republikach. Bolszewików witano początkowo życzliwie, gdyż kojarzono ich z parcelacją ziemi w latach 1917–1918, a ich żądania władzy rad pozornie odpowiadały samoorganizacji chłopów w postaci zebrań wiejskich i ich samorządowi w formie wiejskich rad. Niebawem instytucje radzieckie donosiły, że w wielu miejscach lokalne rady lub ich komitety wykonawcze składają się z kułaków[35] lub są przez nich kontrolowane[36]. Już w marcu 1919 roku doszło do pierwszych dużych powstań przeciwko władzy radzieckiej, kierowanych przez charyzmatycznych atamanów[37], którzy nierzadko jeszcze nieco wcześniej należeli do czerwonych komendantów. Gubernia kijowska okazała się akurat jednym z najaktywniejszych ognisk powstań, co nieustannie wpędzało władzę radziecką na Ukrainie w poważne tarapaty, jako że powstańcy mogli w każdej chwili pokusić się o atak na stolicę[38].

---

wywłaszczenia obszarników i parcelacji ich gruntów ornych. Vladyslav Verstjuk: *Seljans'ka problema v polityci ukrajins'kych polityčnych syl ta urjadiv 1917–1920 rr.* [w:] Volodymyr Lytvyn i in. (red.): *Istorija Ukrajins'koho seljanstva*, t. I, Kyjiv: Naukova Dumka, 2006, s. 527–555 (540–541); tenże: *Seljanstvo v teoriji i polityci bil'šovyzmu* [w:] tamże, s. 555–575.

34 Arthur E. Adams: *Bolsheviks in the Ukraine*…, dz. cyt. (przyp. 5), s. 82–99, 167–183.

35 Lenin zaproponował podział chłopstwa na biedniaków, średniaków i kułaków, przy czym biedniaków postrzegano jako „naturalnych" klasowych sprzymierzeńców, a kułaków jako wrogów klasowych bolszewików. Średniaków traktowano jako kategorię ambiwalentną, porównywalną z drobną burżuazją. Zob. W. I. Lenin: *Werke*, 40 tomów, Berlin: Dietz Verlag, 1965 (wydanie 4), tom 29, s. 14–15. Liczne powstania chłopskie i solidarność chłopów w łonie społeczności wiejskiej dowodziły jednak wadliwości tego podziału.

36 Na przykład RGVA, zespół 25860, rejestr 1, sprawa 147, strona 52, 87–90, 97–102; RGVA, zespół 25860, rejestr 1, sprawa 148, strona 16, 53–55, 132.

37 *Ataman*, czyli dowódca oddziału Kozaków, to pojęcie rodem z organizacji wojskowej Kozaków zaporoskich we wczesnej epoce nowożytnej. Podczas rewolucji i wojny domowej zostało ożywione – wraz z pojęciem *kozak* – przez ukraiński ruch narodowy i było używane w armii ukraińskiej oraz w ruchu powstańczym. W niniejszej pracy pojęcie to jest używane wyłącznie w odniesieniu do przywódców oddziałów powstańczych.

38 Christopher Gilley: *The Ukrainian*…, dz. cyt. (przyp. 5), s. 111–113.

Przyczyną gotowości do powstań było niezadowolenie wielu chłopów z radzieckiej polityki. Zamiast dzielić ziemie obszarników między chłopów, bolszewicy opowiadali się za ich przekształcaniem w rolnicze komuny. Próbowali zapełniać rady wiejskie członkami oddanymi władzy radzieckiej lub przekazywać władzę we wsiach kombiedom (komitetom biedoty wiejskiej), co nader często prowadziło do obsadzania urzędów przestępcami lub innymi nieodpowiednimi osobami, otwierając na oścież drzwi nadużywaniu władzy. Ponadto powszechnym zjawiskiem stały się rekwizycje żywności siłą bez odpowiedniej zapłaty[39]. To wszystko tworzyło doskonałą podstawę pod niezadowolenie chłopstwa, które w walce o własne wizje społeczeństwa sprzymierzyło się z atamanami. Meldunek radzieckiego agenta wywiadu z lipca 1919 roku szczególnie trafnie opisuje nastawienie chłopów na południu guberni kijowskiej do tamtejszych powstańców:

> […] Widzą ratunek w tych bandach (które nie tylko uznają, lecz również zaopatrują w ludzi i prowiant), [widząc w nich] wyzwolicieli od władzy radzieckiej, która chce zbrojnie wprowadzić na Ukrainie komunizm, żeby wycisnąć cały chleb dla *kacapów*[40] i Żydów, którzy chcą nad nami panować. […] Mówią, że „nie chcemy pracować za darmo, a jeśli Wielkorusowie chcą chleba, to powinni dać nam towary, sól, naftę i narzędzia rolnicze, bo pieniędzy nie potrzebujemy"[41].

Jednak także atamani nie zdołali ostatecznie zdobyć kontroli nad wsiami. Nigdy nie mogli być całkowicie pewni poparcia przez wieś – musieli na nie zapracować. Czy chodziło o dostawy żywności, o mobilizację, czy nawet o pogrom Żydów: jeśli wiejska społeczność nie zgadzała się z żądaniem jakiegoś atamana i czuła się wystarczająco silna, przywoływała go i jego bojowników do porządku albo stawiała zbrojny opór. I tak ataman Zełenyj (Danyło Terpyło) został na początku marca 1919 roku przepędzony przez mieszkańców miasta Kaharłyk i okolicznych wsi (południowa część guberni kijowskiej), kiedy chciał ich zmusić, żeby się do niego przyłączyli i zaatakowali Kijów[42]. W miasteczku Uszomierz (północno-zachodnia część guberni kijowskiej) miejscowi chłopi przepędzili mały oddział powstańców, dowodzony przez atamana Sokołowskiego, kiedy ci chcieli zabić miejscowych Żydów[43]. To tylko niektóre spośród licznych przypadków oporu chłopów przeciwko atamanom.

Większość atamanów nie miała jednak – czy to z powodu braku bojowników, czy niekorzystnych warunków topograficznych do uprawiania partyzantki – możliwości trwałego odbicia bolszewikom i utrzymania jakiegoś obszaru. Zamiast tego skupiali

39 Oksana Hanža: *Ukrajins'ke selo...*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 23–25, 128. W zasobach Rosyjskiego Archiwum Wojskowego (RGVA) znajdują się ponadto liczne informacje kierowane do Ludowego Komisariatu Spraw Wojskowych Ukraińskiej Republiki Radzieckiej, które tłumaczą tymi czynnikami niezadowolenie chłopów, np.: RGVA, zespół 25860, rejestr 1, sprawa 149, strona 175–176, 292–297; CDAHO, zespół 5, rejestr 1, sprawa 259, strona 150–153 (153).

40 Pejoratywne określenie Rosjan w języku ukraińskim.

41 RGVA, zespół 25860, rejestr 1, sprawa 154, strona 107.

42 RGASPI, zespół 71, rejestr 35, sprawa 499, strona 41–42.

43 Lidia Miljakova (red.): *Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj časti Rossii v period Graždanskoj vojny 1918-1922 gg. Sbornik dokumentov*, Moskva: Rosspen 2007, s. 170–172; Elias Heifetz: *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*, New York: Thomas Seltzer, 1921, s. 135.

się na ustawicznym atakowaniu słabych punktów bolszewików za pomocą szybkich manewrów na dużej powierzchni i uniemożliwianiu w ten sposób ustanawiania władzy radzieckiej we wsiach. Jeden z powstańców opisywał tę taktykę w swoim napisanym w październiku 1919 roku sprawozdaniu o operacjach wiernego Dyrektoriatowi atamana Juliana Mordałewicza wiosną i latem 1919 roku szczególnie trafnie jako „partyzantkę bez wytchnienia" i stwierdził, że w ten sposób powstańcom udało się uzyskać kontrolę nad większością zachodniej części guberni kijowskiej. Jak ścisła była to kontrola, podkreślił w tym samym zdaniu: bolszewicy mogli się poruszać po tym terenie tylko ze zbrojną asystą[44]. Nasuwa się z tego wniosek, że atamani tworzyli nie tyle obszary własnej władzy, co tereny z próżnią władzy państwowej.

Dyrektoriat a chłopi

Kiedy latem 1919 roku Dyrektoriat rozpoczął z Podola ofensywę przeciwko bolszewikom, żeby zająć Kijów, również musiał stwierdzić, że nie mógł być zupełnie pewny przychylności ukraińskiego chłopstwa. Nawet w wielu miejscowościach, w których ludność była wrogo nastawiona do bolszewików, przedstawiciele Dyrektoriatu napotykali nieufność i trzeba było prowadzić agitację. Niektórzy agitatorzy Dyrektoriatu mieli łatwiejsze zadanie – do pozyskania chłopów wystarczały wystąpienia na wiejskich zebraniach. Niektórzy inni stwierdzali natomiast, że takie działanie nie gwarantuje długotrwałego sukcesu. Dopiero kiedy agitator pomógł przy pracy w polu, udowodniając, że sam pochodzi ze środowiska chłopskiego, mieszkańcy wsi okazywali mu szacunek i „otwierali przed nim swoją duszę"[45]. We wszystkich przypadkach ważne było łączenie idei walki wyzwoleńczej Dyrektoriatu z jego polityką wobec wsi, która miała doprowadzić do przekazania chłopom ziemi byłych obszarników. W ten sposób do poparcia Dyrektoriatu udawało się nakłaniać zebrania wiejskie jako przedstawicieli ukraińskiego narodu chłopskiego. Warto tu przytoczyć sprawozdanie pracownika ministerstwa spraw wewnętrznych Dyrektoriatu o jednym z takich wiejskich zebrań. Zacytowany tam chłopski głos dowodzi ścisłego związku między rozwiązaniem sprawy wsi a ideą ukraińskiego państwa narodowego: lojalność etniczna była podstawą akceptacji idei państwa narodowego przez chłopów.

> Mamy dość słuchania się *kacapskich* i żydowskich kłamstw, które podburzały nas przeciwko sobie; słuchajmy się teraz naszych ludzi. Kara dla odmawiających posłuszeństwa [*nepowynni*], dyscyplina w armii i [we] wsi, pomoc własnemu rządowi, obrona Ukraińskiej Republiki ludzi niezależnych, gdzie posiadaczem ziemi nie będzie pan[46] *kacap*, pan Polak, albo ktoś inny, tylko chłop Ukrainiec – o tym musimy pamiętać

44 CDAVO, zespół 1077, rejestr 4, sprawa 2, strona 1–2 (2).
45 CDAVO, zespół 1092, rejestr 2, sprawa 73, strona 19–20.
46 W ukraińskim oryginale *pan* - o podobnym zakresie znaczeniowym jak w języku polskim.

> i tego wymagać od siebie wzajemnie. Mamy dość słuchania się obcych, skończmy z tym i pomóżmy swoim [*swojim*][47].

Jednak również w tych okolicznościach nie malała nieufność chłopów wobec nowego organizmu państwowego. Nawet w razie akceptacji Dyrektoriatu nie byli gotowi oddać broni. I tak pracownik ministerstwa spraw wewnętrznych Dyrektoriatu informował w sierpniu 1919 roku:

> Uświadomieni [narodowo] [*swidomi*] powstańcy chłopscy mówią, że nikomu nie oddadzą teraz broni, ponieważ na ich oczach dokonały się dziesiątki różnych przewrotów, a żadna władza nie potrafiła się utrwalić i gdyby nie broń, to prawdopodobnie byłoby już po domach, majątku, a nawet po nich samych. My – mówią chłopi-powstańcy – ufamy bez reszty i wszystkimi środkami wspieramy władzę Dyrektoriatu, ale w obecnym momencie broni nie oddamy nawet Dyrektoriatowi[48].

Ta pewność siebie wiejskiego społeczeństwa mogła posuwać się jeszcze dalej. W pewnej wsi, w której mieszkańcy nie byli gotowi udzielić poparcia Dyrektoriatowi, zabronili oni Armii Republikańskiej ustawić armaty na pozycjach i zagrozili jej rozbrojeniem żołnierzy, gdyż według chłopów Dyrektoriat zamiast z Polakami walczył z bolszewikami, z którymi ci tu sympatyzowali[49]. Nie była to czcza groźba: nawet niektóre wsie położone w pobliżu Kamieńca Podolskiego – stolicy Dyrektoriatu – stawiły w maju i czerwcu 1919 roku zacięty i skuteczny opór jego wojskom i tylko z trudem udało się je pokonać – według relacji pracownika ludowego komisariatu radzieckiej Ukrainy do spraw wojskowych. Dodano tam, że chłopi bronili każdorazowo tylko własnej wsi, a wspólna koordynacja nie istniała[50].

Chociaż chłopi wszędzie przejawiali zainteresowanie wydarzeniami ponadregionalnymi oraz państwową polityką Dyrektoriatu, deklarując gotowość do pomocy, to po kilku latach ustawicznych zmian władzy górę wzięła jednak wśród nich nieufność. Chłopi byli lojalni przede wszystkim wobec swojej wsi, a dopiero w drugiej kolejności tej stronie wojny domowej, która ogłosiła się ich protektorem. Nawet na obszarach, gdzie ludność była przychylna Dyrektoriatowi, chłopi zachowywali się ponoć wrogo, jeśli dochodziło do aresztowań byłych członków kombiedów[51].

Samorząd a chłopski socjalizm

To, co z punktu widzenia podmiotów państwowych było postrzegane jako chaos i podkopywanie ustroju państwa, mogło z innej perspektywy wyglądać zupełnie inaczej. Wsewołod Petriw wysoki rangą oficer późniejszego Dyrektoriatu URL,

47 CDAVO, zespół 1092, rejestr 2, sprawa 73, strona 9–12.
48 CDAVO, zespół 1092, rejestr 2, sprawa 73, strona 33–34.
49 CDAVO, zespół 3172, rejestr 6, sprawa 6, strona 26.
50 RGVA, zespół 25860, rejestr 2, sprawa 1, strona 63.
51 CDAVO, zespół 1092, rejestr 2, sprawa 73, strona 15–16.

opisywał w swoich pamiętnikach republikę chłopską, która powstała pod koniec 1917 roku w guberni jekaterynosławskiej na południu Ukrainy i obejmowała wsie położone nad Dnieprem i w okolicach. Jego opis wypada nader pozytywnie. Także tu ukształtowały się lokalne instancje władzy w postaci zgromadzeń wiejskich, na których dyskutowano nad wszystkimi sprawami i wspólnie uchwalano rozwiązania. Chętnie naśladowano przy tej okazji koncepcje, które sprawdziły się w sąsiednich wsiach. O ile najpierw chodziło tylko o utrzymanie porządku publicznego, to sukcesywnie samorząd objął wszystkie zagadnienia takie jak użytkowanie ziemi, rybołówstwo, szkoły i edukację, stworzenie milicji z zadaniami policyjnymi oraz samoobrony opartej na obowiązku służby wojskowej. W sprawie ziemi uznano własność prywatną, jednak ograniczoną do określonego maksimum. „Uspołeczniona" ziemia przechodziła na własność gminy i według konsultowanej wewnętrznie zasady była przekazywana w użytkowanie bezrolnym lub małorolnym chłopom. Samoobrona przyjęła nazwę Chortycki kureń kozacki, co pozwala wnioskować o ukraińsko-narodowej tożsamości. Oddział ten zwalczał z jednej strony rekwizycje dokonywane przez czerwonogwardzistów, z drugiej zaś wspierał bolszewików w walce z posuwającymi się naprzód wojskami niemiecko-austriackimi. Z chwilą pojawienia się wojsk ukraińskich wiosną 1918 roku samoobrona zadeklarowała neutralność, a później uznała Centralną Radę, została jednak rozbrojona po zamachu stanu Skoropadskiego, kiedy nie chciała się wcielić do struktur regularnej armii[52].

Ten przykład pokazuje, że tak bardzo krytykowana przez komisarzy URL chaotyczna sytuacja na wsi dawała się intepretować również inaczej, w zależności od punktu widzenia. Podczas gdy struktury państwowe traciły poważanie i autorytet, jedynymi prawomocnymi instytucjami, które zachowały autorytet, były zebrania wiejskie. Przejęły one teraz kompetencje dotyczące wszystkich spraw ze sfery swoich wpływów, z którymi nie potrafiły się uporać rewolucyjne instancje państwowe. Efekt był inny od zamierzonego przez inteligencję o poglądach narodowych, jednak w oczach rzeczywistej ludności, dla której przeznaczona była reforma rolna i rewolucyjne przekształcenia, okazał się on znacznie sprawiedliwszy i bardziej godny zaufania niż wszelkie propozycje pochodzące z góry.

Podział gruntów rolnych między chłopów wywarł poniekąd homogenizujący wpływ na społeczności wiejskie, ponieważ ich członkowie wyróżniający się bogactwem lub biedą upodobnili się do średniaków. Z powiatu winnickiego na Podolu donoszono pod koniec kwietnia 1918 roku, że chłopi wywłaszczyli bogatych mieszkańców chutorów[53], pozostawiając im jednak jedną dziesięcinę (1,09 ha) ziemi wokół domu oraz ziemię uprawną na trójpolówkę[54]. W pobliżu Kamieńca Podolskiego ziemię obszarników w większości rozdano biednym chłopom[55]. Ten i wcześniejsze przykłady pokazują, że dokonując wywłaszczenia, chłopi kierowali się pewną wizją normy społecznej. Trzeba przy tym oczywiście rozróżnić chłopów posiadających dużo ziemi od obszarników. Ponieważ tych

52 Vsevolod Petriv: *Spomyny z časiv ukrajins'koji revoljuciji. 1917–1921*, 4 tomy, L'viv: Červona Kalyna, 1927–1931, tom 3, s. 149–151.
53 *Chutor* to nazwa odrębnych gospodarstw chłopskich, położonych poza wsiami, które powstały w większej liczbie przede wszystkim w związku z reformami Stołypina.
54 CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 41, strona 282.
55 CDAVO, zespół 1092, rejestr 2, sprawa 73, strona 27.

ostatnich nie uważano za część społeczności wiejskiej, a sami też nie chcieli za takich uchodzić, byli oni w znacznym stopniu narażeni na brutalne ataki.

Wewnętrzna homogenizacja społeczności wiejskich przebiegała jednak w zależności od specyficznych lokalnych okoliczności. Z jednej strony solidarność między sąsiednimi wsiami nie była oczywistością. Nierzadko mieszkańcy jednej wsi odmawiali podzielenia się ziemią wypędzonego miejscowego obszarnika z sąsiednimi wsiami, nawet jeśli instancje państwowe przyznały ową ziemię tym ostatnim[56]. Trudno powiedzieć, czy decydujące było w takim przypadku przekonanie, że jest się prawowitym właścicielem ziemi, czy też pragnienie, żeby z nikim nie dzielić się zdobytą ziemią. Ta ostatnia rzecz odgrywała z pewnością dużą rolę. Gdzieniegdzie więc mieszkańcy wsi, którzy od kilku lat mieszkali w innej wsi lub w mieście, po powrocie nie byli już akceptowani jako część wiejskiej społeczności i wykluczano ich z dzielenia się ziemią. Mogło to dotyczyć nawet powracających z wojny żołnierzy[57].

Z drugiej strony okazało się teraz, że zniesienie poddaństwa w 1861 roku i reformy Stołypina w latach 1906–1911 nie zdołały jeszcze wytworzyć jednolitej warstwy chłopskiej. Akurat w sytuacji rewolucyjnego podziału ziemi wsie objęte niegdyś poddaństwem (*pańśki*) odmawiały dzielenia się ziemią lokalnych obszarników ze wsiami dawnych chłopów państwowych (*kazenni*). W niektórych wsiach, które miały zarówno część „poddańczą", jak i „chłopsko-państwową", podział szedł w poprzek społeczności wiejskiej[58]. Najwyraźniej tradycyjna tożsamość społeczna chłopów była wciąż bardzo aktualna.

Społeczności wiejskie przejęły nawet tak fundamentalną rolę państwa jak ściganie przestępstw. Z przełomu lat 1917–1918 i pierwszej połowy roku 1918 znane są liczne przypadki samosądów społeczności wiejskich nad znanymi im złodziejami i innymi przestępcami. Zwykle gromadziło się zebranie wiejskie, na którym dyskutowano, co powinno się stać z mieszkającymi we wsi koniokradami, rabusiami itp. Typową orzekaną karą była egzekucja, znacznie rzadziej stosowano chłostę. Na podstawie sprawozdań na ten temat można również przypuszczać, że sami sprawcy nie zawsze byli obecni. Niekiedy też odbywało się to chaotycznie i spontanicznie[59]. W niektórych przypadkach straceni byli nawet grzebani poza wsią – na polu lub w lesie, bez możliwości chrześcijańskiego pochówku[60]. Negatywna decyzja zebrania wiejskiego oznaczała zatem dla sądzonych wykluczenie z wiejskiej społeczności oraz pozbawienie wszelkich praw – nawet elementarnych praw do życia i chrześcijańskiego pogrzebu.

Ukraińscy chłopi nie posługiwali się przy tym żadnymi skodyfikowanymi ustawami, tylko kierowali się elementarnymi wyobrażeniami o prawie i sprawiedliwości. Chłopskie

56 CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 41, strona 40, 463; CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 42, strona 47– 48; Mark Baker: *Beyond the National*..., dz. cyt. (przyp. 5), s. 53–56.
57 CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 41, strona 40.
58 Por. tamże.
59 Wiadomo o szczególnie wielu takich przypadkach chłopskich samosądów w guberni podolskiej, a to dzięki nadzwyczaj dobrze zachowanym aktom administracji tej guberni z 1918 roku. Trzeba jednak założyć, że rząd wielkości zjawiska był podobny także w innych guberniach, por.: CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 41, strona 56–58r, 63–64, 140, 228, 280, 287, 290–291, 295, 337.
60 CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 41, strona 58r, 63–64; CDAVO, zespół 1793, rejestr 1, sprawa 42, strona 297.

myślenie wspólnotowe zastępowało tu kodeks karny, więc prawomocność poszczególnych decyzji była dla mieszkańców wsi oczywista, choć sposób postępowania bywał w poszczególnych przypadkach i wsiach odmienny.

Chłopski nacjonalizm

Wiejskie republiki stanowiły również ramy, w których można było urzeczywistniać protonarodowe wyobrażenia ukraińskich chłopów. Nie chodziło tu o ponadregionalne „wspólnoty wyobrażone”[61], lecz o empiryczne lokalne wspólnoty i ich tożsamości.

Jak zauważył przywódca żydowskiego „Bundu” na Ukrainie Mosze Rafes, ukraińscy chłopi wytworzyli ideę własnej, należałoby powiedzieć etnicznej tożsamości:

> […] chłopstwo używało zawsze dialektu „małoruskiego” i chociaż nie miało świadomości narodowej, to przyzwyczaiło się do przeciwstawiania własnego „chołopskiego”[62] języka językowi rosyjskiemu – językowi biurokracji i miejskich klas panujących.

Dominacja nie-Ukraińców w miastach i w państwowej biurokracji uczyniła tożsamość społeczną chłopów synonimem ich ukraińskiej tożsamości etnicznej. W ten sposób wiele postulatów społecznych mogło łatwo nabrać charakteru narodowego[63].

Zebrania wiejskie gwarantowały, że decyzje nie będą podejmowane przez obcych z miasta, lecz przez „swoich” – po ukraińsku *swoji*. *Swoji* odnosiło się przy tym nie tylko do przynależności lokalnej i społecznej, lecz było również kategorią etniczną i kulturową. Zapewniło to ukraińskim partiom socjalistycznym już w 1917 roku imponujące sukcesy wśród chłopów w różnych wyborach, bowiem nie tylko wypisały sobie one na sztandarach postulaty społeczne ukraińskich chłopów, lecz były dla nich również łatwo rozpoznawalne jako *swoji* dzięki językowi i stylowi działania, co dawało im ogromny kredyt zaufania[64]. Umożliwiało to łatwą polityzację ukraińskich chłopów, której przejawem były również wyniki wyborów do (rosyjskiej) Konstytuanty na Ukrainie pod koniec 1917 roku[65]. Także na wszechrosyjskim kongresie chłopów domagali się oni autonomii dla Ukrainy – z jednej strony dlatego, że byli przekonani, iż przysłuży się to ich interesom socjalnym i gospodarczym, z drugiej zaś dlatego, że ufali w tej sprawie ukraińskim socjalistom[66]. Świadczy to o tym, że dzięki uznaniu samych siebie za *swojich* ukraińscy chłopi rzeczywiście zaczęli uważać się

61 Zob. Benedict Anderson: *Die Erfindung der Nation. Karriere eines folgenreichen Konzepts*, Berlin: Ullstein, 1998. Wydanie polskie: Benedict Anderson: *Wspólnoty wyobrażone: rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. Stefan Amsterdamski, Kraków: Znak, 1997.
62 *Chołopy* to ogólne pojęcie z Rosji przedpiotrowej, jednak na początku XX wieku odnosiło się już tylko do zwykłych chłopów bez wykształcenia.
63 Moše Rafes: *Dva goda revoljucii na Ukraine*, Moskva: Gosudarstvennoe izdatel’stvo, 1920, s. 7–8.
64 Volodymyr Vynnyčenko: *Vidrodžennja naciji*..., dz. cyt. (przyp. 31), s. 100–106.
65 Steven L. Guthier: *Popular Base*..., dz. cyt. (przyp. 3).
66 Zob. Volodymyr Vynnyčenko: *Vidrodžennja naciji*, dz. cyt. (przyp. 31), s. 100–106; Pavlo Chrystjuk: *Zamitky i materijaly do istoriji ukrajins’koji revoljuciji. 1917–1920 rr.*, 3 tomy, Wien 1921–1922, reprint: New York: Vydavnyctvo Čartoryjs’kych, 1969, t. 1, s. 46.

za odrębną kategorię etniczną lub zgoła narodową. Transfer realnej władzy do wsi przypuszczalnie wzmocnił i przyspieszył ten proces.

O wyższej świadomości etnicznej ukraińskich chłopów szczególnie dobitnie świadczy ich stosunek do mniejszości żydowskiej. Według wyników spisu powszechnego z 1897 roku Żydzi stanowili 9,7% ludności guberni, do których zgłaszała pretensje URL. Prawobrzeżna Ukraina była zaś nader ważnym ośrodkiem żydowskiego osadnictwa[67].

Już w pierwszych miesiącach 1918 roku wystąpiły liczne przypadki wykluczania i wypędzania żydowskich mieszkańców ze wsi oraz pierwsze antyżydowskie pogromy, dokonywane przez ukraińskich chłopów[68]. Podczas powstań przeciwko hetmanatowi latem 1918 roku antyżydowskie nastawienie ukraińskich wsi weszło w nową fazę. Powstańczy agitatorzy chętnie i często nawoływali do wyzwolenia się spod panowania Żydów. Także ankiety Żydowskiego Publicznego Komitetu Pomocy dla Ofiar Pogromów i Klęsk Żywiołowych z 1921 roku demonstrują, że w tym czasie w różnych miejscowościach znacznie pogorszyły się relacje między żydowską a nieżydowską częścią ludności. Szerzyło się przekonanie, że Żydzi sprowadzili na Ukrainę Niemców i czerpią korzyści z okupacji[69]. Ironią historii było to, że poglądy antysemickie nie były też obce samym okupantom[70]. Także urzędnicy hetmanatu mieli orientację antysemicką i przypisywali na przykład drożenie żywności działalności żydowskich handlarzy[71]. Podczas wielkiego powstania w rejonie Zwinogródki i Taraszki pogromy Żydów, dokonywane przez powstańców, stały się trwałym elementem rewolucyjnej walki ukraińskich chłopów[72]. Tragiczne apogeum tych wydarzeń miało nastąpić w roku 1919.

Chłopom-powstańcom chodziło przy tym nie tylko o wzbogacenie się kosztem Żydów, lecz także wprost o etniczne oczyszczenie swoich wsi, również w duchu idei narodowej. Charakterystyczny pod tym względem przypadek nastąpił na początku kwietnia 1919 roku we wsi Nowe Petriwce (Nowi Petriwci) na północ od Kijowa. Tamtejsi powstańcy uwięzili żydowskich mieszkańców wsi i zwołali zebranie wiejskie, żeby zdecydować, co ma się stać z Żydami. Podczas gdy starsi chłopi opowiadali się za tym, żeby „tylko" wypędzić ich ze wsi, młodsi żądali śmierci Żydów, argumentując, że na całej Ukrainie Żydów się teraz topi i zabija, a Nowe Petriwce nie powinny zostawać pod tym względem w tyle[73]. W tym przypadku argumentacja za

67 Nikolaj Aleksandrovič Trojnickij (red.): *Pervaja vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 goda*, t. 1, St. Petersburg: Izdanie Central'nogo statističeskogo komiteta Ministerstva vnutrennich del, 1905, Tabela 12; dane dla guberni taurydzkiej bez Krymu zob. tamże, t. 41, tabela 12.
68 Il'ja Čerikover: *Antisemitizm i pogromy na Ukraine 1917–1918 gg.*, Berlin: Ostjüdisches Historisches Archiv, 1923, s. 131–134.
69 GARF, zespół R-1339, rejestr 1, sprawa 436, strona 2r–3; GARF, zespół R-1339, rejestr 2, sprawa 18, strona 42, 51; Il'ja Čerikover: *Antisemitizm…*, dz. cyt. (przyp. 68), s. 179.
70 CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 75, strona 39; Frank Grelka: *Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2005, s. 232–237; Il'ja Čerikover: *Antisemitizm…*, dz. cyt. (przyp. 68), s. 164–168, 179.
71 CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 77, strona 10–14; CDAVO, zespół 1216, rejestr 1, sprawa 79, strona 11-15 (11r-12).
72 Il'ja Čerikover: *Antisemitizm…*, dz. cyt. (przyp. 68), s. 174–178.
73 Lidia Miljakova: *Kniga pogromov…*, dz. cyt. (przyp. 43), s. 96.

etnicznym oczyszczeniem wsi była jednoznacznie narodowa, obejmowała bowiem również jasną wizję wydarzeń w innych regionach o zdecydowanie ukraińskim charakterze, co uznano za wytyczną dla zachowania mieszkańców wsi. Nie wszystkie wsie brały udział w antysemickiej przemocy, niektóre nawet zdecydowanie brały w obronę „swoich Żydów", były to jednak raczej wyjątki, a owa solidarność ograniczała się z reguły tylko do „własnych Żydów"[74].

Pogromy Żydów były niemożliwym do pominięcia zjawiskiem życia codziennego na wsi w owym okresie. Według obliczeń Nahuma Gergela powstańcy i chłopi byli odpowiedzialni za ok. 25% pogromów podczas wojny domowej na Ukrainie[75]. Skutkiem było nieznane dotychczas ujednolicenie etniczne. O ile większość ludności migrowała z głodujących miast do lepiej zaopatrzonych miasteczek i wsi, to wielu Żydów właśnie w większych miastach szukało ochrony przed pogromami. Struktura osiedlenia mniejszości żydowskiej na Ukrainie była pod koniec wojny domowej inna niż przed rewolucją. W 1897 roku 43,96% ukraińskich Żydów mieszkało w dużych miastach, 35,98% w miasteczkach, a 20% we wsiach. Natomiast w 1920 roku 78,9% Żydów na radzieckiej Ukrainie (bez guberni wołyńskiej, podolskiej i zaporoskiej) mieszkało w dużych miastach, 12,1% w miasteczkach, a tylko 9% na wsi[76]. Homogenizacja wsi dokonywała się zatem nie tylko pod względem gospodarczym, lecz również w odniesieniu do składu etnicznego.

Ów chłopski nacjonalizm obywał się bez ściśle określonej ideologii, bowiem wydawał się jego wyznawcom czymś oczywistym. Na praktykę antyżydowskiej przemocy składały się też różne motywy, przede wszystkim antagonizm gospodarczo-społeczny, pragnienie wzbogacenia się i różnice religijne. Generalnie jednak nie da się zaprzeczyć stosowaniu przez ukraińską ludność chłopską w owym czasie podziału na „nas" i „innych" wzdłuż granic etnicznych.

Inaczej niż w przypadku „zwykłego" nacjonalizmu ta kategoryzacja znajdowała tu wszelako zastosowanie nie na jakimś ponadregionalnym terytorium narodowym, lecz tylko w ramach społeczności wiejskich. To właśnie one były jednak również realnymi jednostkami politycznymi, nad którymi mieli władzę ukraińscy chłopi. A ponieważ chłopi w konflikcie z bolszewikami upierali się przy zasadach autonomii swoich republik wiejskich, „wymarzone przez chłopów państwo otrzymało (praktycznie na zasadzie dorozumienia) zabarwienie, język i religię panującej lokalnej grupy narodowej", jak trafnie zauważa Andrea Graziosi[77]. W ten oryginalny sposób pogodzili oni poniekąd wymiar narodowy z politycznym, tak jak to przewiduje słynna definicja nacjonalizmu, sformułowana przez Ernesta Gellnera[78]. Fakt, że nie

74 GARF, zespół R-1339, rejestr 1, sprawa 421, strona 61; Elias Heifetz: *The Slaughter*..., dz. cyt. (przyp. 43), s. 134–140.
75 Nahum Gergel: *The pogroms in the Ukraine in 1918–1921*, „YIVO Annual of Jewish Social Science", 1951, s. 245.
76 J. Coralnik: *Die Juden in der Ukraine*, „Blätter für Demographie, Statistik und Wirtschaftskunde der Juden" 3, 1923, s. 126–145.
77 Andrea Graziosi i in.: *„Nezručnyj klas" u modernizacijnych projektach*, „Ukrajina Moderna" 17, 2010, s. 9–44 (16).
78 Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell, 1983, s. 1. Wydanie polskie: *Narody i nacjonalizm*, przeł. Teresa Hołówka, Warszawa: Difin, 2009, s. 75.

nastąpiło tu przejście do pełnowartościowego nowoczesnego nacjonalizmu, wynikał głównie z niewystarczającego wykształcenia (przede wszystkim ludności ukraińskojęzycznej), sceptycyzmu chłopskiego społeczeństwa ukraińskiego wobec teorii, ze wspomnianego na wstępie dylematu zaufania, któremu podlegały wiejskie społeczności i który uniemożliwiał organizację ponadregionalną, oraz z braku doświadczenia ukraińskich chłopów w samodzielnym ponadregionalnym działaniu politycznym przed rokiem 1917.

Powstańcy w odwrocie

W 1920 i 1921 roku powstańcy mieli już tylko wybór między opisaną powyżej taktyką manewrów na dużej powierzchni a wycofaniem się do lasów, przy czym zwiększona koncentracja czerwonych wojsk na Ukrainie sprzyjała tej drugiej opcji. Powstańcom udawało się bronić już tylko topograficznie trudno dostępnych lub odległych terenów. I tak na przykład położona na południu guberni kijowskiej okolica Chołodnego Jaru prawie nie pojawia się w radzieckich sprawozdaniach wojskowych z tego okresu, chociaż zyskała ona pewną sławę w ukraińskich środowiskach nacjonalistycznych w okresie międzywojennym jako miejsce skutecznego narodowo-ukraińskiego oporu przeciwko bolszewikom[79]. Można z tego wywnioskować, że samodzielność tego terenu dzięki jego niedostępności była tolerowana przez bolszewików, dopóki tamtejsi powstańcy nie stanowili niebezpieczeństwa dla władzy radzieckiej w okolicznych miejscowościach. O samoorganizacji wsi położonych w tej okolicy wiadomo nam niestety mało, ponieważ istniejące źródła interesują się aspektami wojskowymi lub – jak pamiętniki Horlis-Horskiego – są nader mało wiarygodne. Z tego względu trudno również stwierdzić, czy chłopi z Chołodnego Jaru byli tak uświadomieni narodowo, jak to opisuje Horlis-Horski. Jednak z faktu, że atamani z tego obszaru brali udział w próbach ponadregionalnej koordynacji, można wnosić, że przynajmniej oni mieli tożsamość ponadregionalną[80].

Inne, mniejsze oddziały musiały się ograniczać do dokonywania ataków z lasów na mniejsze jednostki czerwonoarmistów lub funkcjonariuszy władzy radzieckiej i ewentualnym odbieraniu im zarekwirowanych wcześniej dóbr takich jak żywność, zboże czy bydło. Te zdobycze powstańcy mogli zachować dla siebie, sprzedać lub oddać chłopom, którym wcześniej zostały skonfiskowane[81]. Choć w ten sposób nie można już było zagrozić istnieniu władzy radzieckiej, to przynajmniej udawało się do pewnego stopnia utrzymywać autonomię odległych wiosek i gospodarstw chłopskich.

Kiedy władza radziecka się umocniła, ukraińscy chłopi zaczęli szukać znośnego kompromisu między panowaniem bolszewików a własnymi interesami[82]. Z uwagi na

79 Zob. Jurij Horlis-Hors'kyj: *Cholodnyj Jar*, London: Ukrainian Publishers Ltd., 1967.
80 Zob. V''jačeslav Vasylenko: *Pidhotovka antybil'šovyc'koho povstannja v Ukrajini u 1921 r. (Za dokumentamy HDA Služby bezpeky Ukrajiny)* [w:] *Z archiviv VUČK-GPU-NKVD-KGB*, 2008, s. 138–196 (143, 145).
81 Na przykład RGVA, zespół 25880, rejestr 1, sprawa 107, strona 84; RGVA, zespół 25880, rejestr 2, sprawa 91, strona 1; RGVA, zespół 25880, rejestr 2, sprawa 25, strona 28, 50.
82 Mark Baker: *Groping toward…*, dz. cyt. (przyp. 5).

zmęczenie wojną, przytłaczającą przewagę wojskową bolszewików i brak alternatyw chłopi musieli zaakceptować utrwalenie się władzy radzieckiej. Ciężkie epidemie, klęska głodu w latach 1920–1922, gospodarcza ruina i wszechobecne bandy rabusiów sprawiły, że ten kompromis był dla chłopów w ostatecznym rozrachunku nieunikniony. Zamiast autonomii musieli się zadowolić ustępstwami zwycięskich, ale również zmęczonych bolszewików w ramach Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP). Również ta kazała jednak na siebie czekać, bo przecież podatek w naturze w roku 1921 zbierano jeszcze praktycznie w wysokości dawnych rekwizycji zboża i również pod groźbą użycia broni[83]. Ostatni chłopski opór został wreszcie złamany w wyniku kolektywizacji i klęski głodu na początku lat 30. Chłopskie wizje pożądanego po rewolucji sprawiedliwego ustroju społecznego popadły tym samym w zapomnienie, gdyż nie znalazły miejsca ani w radzieckiej, ani w emigranckiej ukraińskiej narracji historycznej.

83 Oksana Hanža: *Ukrajins'ke selo…*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 56–59; Andrea Graziosi: *Velikaja krest'janskaja vojna…*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 38–40.

Andrei Zamoiski

Zbrojne pogromy, żydowskie jednostki samoobrony a nowy ład na ziemiach białoruskich w latach 1918–1921

Żydowski oddział samoobrony w sztetlu Szczedryn[1] został zorganizowany w marcu 1921 roku. Dwudziestu żydowskich mężczyzn wspólnie postanowiło bronić swoich domów i rodzin przed lokalnymi gangami, które działały w pobliskich lasach[2]. Tę niewielką jednostkę samoobrony utworzono w tym samym czasie, kiedy wydawało się, że w Europie Wschodniej zakończyły się konflikty zbrojne. Dzięki podpisanemu 18 marca 1921 roku traktatowi ryskiemu na rozległych obszarach tej części Europy miało się zacząć pokojowe życie. Jednak mieszkańcy wielu miejscowości takich jak Szczedryn, zmęczeni długim okresem wojen i niepokojów, nie czuli się bezpiecznie. Ten typowy sztetl na środkowej Białorusi zamieszkiwali Żydzi trudniący się handlem, rękodziełem i rolnictwem. Wojny i rewolucje wywarły ogromny wpływ na ich życie. Z powodu rewolucyjnych zmian wielu z nich musiało się przystosować do nowych okoliczności politycznych. Po rosyjskich rewolucjach z 1917 roku zaczęła się wojna domowa, a bandytyzm pociągał za sobą nowe ofiary na szczeblu lokalnym. Wiele żydowskich społeczności było atakowanych przez różne grupy paramilitarne. Wiadomości i pogłoski o aktach przemocy zmuszały ludzi do tego, żeby na własną rękę bronić swojego życia, ponieważ nowe radzieckie państwo nie było w stanie zorganizować odpowiedniej obrony. W niektórych przypadkach uzbrojona grupa lokalnych mieszkańców potrafiła nawet skuteczniej odpierać ataki bandytów i antyradzieckich rebeliantów niż znużeni wojną żołnierze Armii Czerwonej z lokalnych garnizonów. Nowe wyzwania zmuszały ludzi do porzucania swoich zajęć z czasów pokoju i domagania się karabinów od władz radzieckich. Na początku szczedryńska samoobrona składała się wyłącznie z członków Rosyjskiej Partii Komunistycznej i prokomunistycznej organizacji młodzieżowej (Komsomołu), jako że władze radzieckie ufały tylko tej grupie mieszkańców sztetlu i tylko ją uzbrajały. Jednak w maju 1921 roku – w obawie przed zmasowanym atakiem gangów – około 60 Żydów (w większości rzemieślników) wstąpiło w szeregi tej paramilitarnej jednostki. Kiedy niebezpieczeństwo rozruchów minęło, szczedryńska żydowska jednostka samoobrony została przeorganizowana w specjalny oddział 20 ludzi do walki z lokalnymi przestępcami[3].

Przypadek Szczedryna to tylko jeden z przykładów procesu przechodzenia od wojny do pokoju na zachodnich rubieżach byłego imperium carskiego. Pogromy ludności żydowskiej – szeroko rozpowszechnione zjawisko podczas rosyjskiej wojny domowej – oraz działalność żydowskich jednostek samoobrony rzucają światło na dynamikę i logikę ustanawiania i utrzymywania ładu w okresie między upadkiem Cesarstwa Rosyjskiego a ustanowieniem powojennego ładu, na który konferencja

1 Nazwiska i nazwy geograficzne w niniejszym tłumaczeniu (poza danymi bibliograficznymi w przypisach) podano w brzmieniu polskim.
2 *Sprawozdanie o samoobronie w Szczedrynie (1921)* [w:] Ihar Puškin: *Uzbroeny supraciŭ va Uschodnjaj Belarusi (20–30-ia gady XX st.)*: *Dakumenty i matjeryjaly*, Minsk: Medysont, 2009, s. 37.
3 Tamże.

pokojowa w Paryżu nie miała prawie żadnego wpływu. W niniejszym rozdziale przeanalizowane zostanie wprowadzanie nowego ustroju politycznego i społecznego oraz pozycja Żydów w tym nowym, tworzącym się społeczeństwie. Zgodnie z koncepcją niniejszego tomu spojrzenie zogniskuje się na lokalnych podmiotach i ich możliwościach kształtowania nowego ładu, a także na spuściźnie obszarów politycznych, które przestały istnieć – takich jak imperium carskie. Omówiony zostanie również wpływ przemocy na relacje między różnymi podmiotami (Żydami, chłopami, przywódcami oddziałów zbrojnych, bolszewikami, polskimi władzami wojskowymi).

Upadek Cesarstwa Rosyjskiego, utworzenie nowych państw na jego gruzach, wszechogarniające zmiany polityczne w następstwie rewolucji rosyjskich i traktatu brzeskiego wywarły ogromny wpływ na życie tego wschodnioeuropejskiego regionu. Równolegle z transformacją polityczną rozległe obszary doświadczyły paramilitarnej przemocy[4]. W omawianym okresie przemoc stała się dla wielu ludzi częścią ich codziennego życia. W mrocznym okresie niepokojów politycznych spowodowanych Wielką Wojną Żydzi byli grupą, która w naturalny sposób padała ofiarą przemocy. Polski historyk Jerzy Tomaszewski wskazał, że Żydzi byli narodem najbardziej narażonym na ataki rozmaitych uzbrojonych grup[5]. Wciąż aktualna jest kwestia, jak definiować pogromy, jako że wiele aktów przemocy i incydentów skierowanych przeciwko Żydom było określanych powszechnie i ogólnie mianem „pogromów"[6]. W niniejszym artykule przez „pogrom" rozumiane są zmasowane i zorganizowane akty antyżydowskiej przemocy. Niniejszy rozdział jest poświęcony zagadnieniu, jak Żydom udawało się bronić siebie samych w okresie wstrząsów i jak skuteczne były te próby.

Historiografia

Historiografia pogromów w postrosyjskim imperium jest bogata. Większość prac skupia się na przypadku Ukrainy, gdzie społeczności żydowskie zaznały dużej liczby ataków, dokonywanych przez wszystkie walczące strony, oraz dotkliwych strat w ludziach, a wiele żydowskich miejscowości zostało zrujnowanych[7]. W ramach radzieckiej polityki narodowościowej w latach 20. XX wieku w Związku Radzieckim

4 *Introduction* [w:] Jochen Böhler, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer (red.): *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*, München: Oldenbourg Verlag, 2014, s. 5.

5 Jerzy Tomaszewski: *Some Methodological Problems of the Study of Jewish History in Poland between the World Wars*, „Polin. Poles and Jews: Renewing the Dialogue" 1, 1986, s. 163–175 (171).

6 Zob. David Engel: *What's in a Pogrom? European Jews in the Age of Violence* [w:] Jonathan Dekel-Chen i in. (red.): *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History*, Bloomington: Indiana University Press, 2010, s. 19–37 (26).

7 Elias Heifetz: *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*, New York: Seltzer, 1921; Sergej I. Gusev-Orenburgskij: *Bagrovaja kniga: Pogromy 1919–1920 gg. na Ukraine*, Charbin: Dekopo, 1922; Il'ja (Elias) M. Tcherikover: *Antisemitizm i pogromy na Ukraine, 1917–1918: k istorii ukrainsko-evrejskich otnošenij*, Berlin: Ostjüdisches Historisches Archiv, 1923; Joseph Schechtman, Elias Tcherikover (red.): *The Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments (1917–1920): Historical Survey with Documents and Photographs*, London: J. Bale & Danielsson, 1927; Iosif Schechtman: *Pogromy Dobrovol'cheskoj armii na Ukraine*, Berlin: Ostjüdisches Historisches Archiv, 1932; Michael Malet, *Nestor Makhno in the Russian Civil War*, London: The Macmillan Group, 1982; Henry Abramson: *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*, Cambridge: Harvard University Press, 1999.

opublikowano szereg prac o antyżydowskiej przemocy, a niektóre z nich były oparte na bogatych źródłach dokumentalnych[8]. Po drugiej wojnie światowej ze względu na falę radzieckiego państwowego antysemityzmu problemy ataków antyżydowskich nie były szeroko dyskutowane. Radzieccy historycy opisywali antyżydowską przemoc wyłącznie jako akty „politycznego bandytyzmu", skierowanego przeciwko młodej republice radzieckiej, i praktycznie nie podawali narodowości ofiar[9].

W porównaniu z pracami na temat pogromów na Ukrainie literatura dotycząca antyżydowskiej przemocy na Białorusi nie jest równie bogata, chociaż autorzy białoruscy i izraelscy poświęcili jej nieco uwagi[10]. Oficjalna białoruska historiografia upraszczała wizję stosunków międzyetnicznych w wymienionym okresie[11]. Ogólna narracja białoruskiej historiografii polega na przedstawianiu relacji białorusko-żydowskich jako „tolerancyjnych", choć sytuacja była bardziej złożona i ściśle związana z rozmaitymi problemami społecznymi, ekonomicznymi, etniczno-kulturowymi, a nawet społeczno-psychologicznymi. Jest też jednak inna narracja, reprezentowana przez niektórych autorów ukraińskich i białoruskich, przedstawiająca antyradzieckich rebeliantów i atamanów jako bohaterów narodowych, którzy walczyli z bolszewikami o niepodległość dla swojej ojczyzny. W ramach tej narracji zaprzecza się ich roli w masowych atakach na ludność cywilną (zwłaszcza Żydów) lub się ją umniejsza[12]. Bogate opublikowane i nieopublikowane źródła demonstrują wszelako „antyżydowską" orientację wielu z tych akcji, która została nawet uznana przez władze radzieckiej Białorusi podczas fali bandytyzmu w tym regionie w 1921 roku[13].

Chociaż przeprowadzono badania naukowe na temat losu białoruskich Żydów na tym obszarze[14], to pogromy na Białorusi są wciąż w cieniu katastrofalnych pogromów, do których doszło na sąsiedniej Ukrainie. Według szacunków rosyjskich historyków w latach 1918–1920 dokonano ponad 1500 pogromów Żydów w 1300 miejscowościach na Ukrainie. Według różnych szacunków od 50–60 tys. do 200 tys. Żydów zostało zabitych lub zmarło później z ran[15]. Tę antyżydowską przemoc szeroko omawiano w prasie europejskiej i amerykańskiej. Proces Szolema Szwarcbarda, który

8 Zelman Ostrovskij: *Evrejskie pogromy v 1918–1921 gg*., Moskva: Izdatel'stvo škola i kniga, 1926.
9 Rastislaŭ Platonaŭ: *Belarus' u mižvaenny peryiad: Staronki palityčnaj gistoryi ŭ svjatle archiunych krynic.* Minsk: Belnidad, 2001; Aleksei G. Chochlov: *Krach antisovetskogo banditizma v Belorussii v 1918–1925 godach*, Minsk, 1981.
10 Daniil Romanovskij: *Otnošenija meždu evrejami i okružajuščim neevreiskim naseleniem v gody vtoroj mirovoj vojny: k postanovke problem* [w:] Inna Gerasimova (red.): *Evrei Belarusi. Istoriia i kul'tura*, t. 5, Minsk, 2000, s. 93–114; Leonid Smilovitskij: *Evrei v Turove: istorija mestečka Mazyrskogo Polesia*, Jerusalem: Tel Aviv University, 2008.
11 Eduard Dubianecki: *Pryčyny i prajavy mižnacyianal'nai napružanasci ŭ BSSR u 20-ya gady* [w:] *Belarusika, Nacyjanal'naja palityka i mižnacyjanal'nyja adnosiny na Belarusi ŭ XX stagoddzi*, Minsk: Nauka i technika, 1997, s. 103–107 (106).
12 Nina Stužynskaia: *Bilarus' buntivna: Z istoriji zbrojnogo antiradjans'kogo sprotivu v 20-ti rr. XX stolittja*, Minsk: Varskin, 2001; Volodimir Serhiyčuk, *Pogromi v Ukraini: 1914–1920. Vid štučnich stereotipiv do girkoi pravdy, prichuvanoj v radjans'kich arhivach*, Kyjiv: Telegi, 1998; Ihar Puškin: *Uzbroeny supraciŭ...*, dz. cyt. (przyp. 2).
13 Protokół „Walka z bandytami" z posiedzenia Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Białorusi 28 kwietnia 1921 roku, Narodowe Archiwum Republiki Białorusi (NARB), zespół 4p, rejestr 1, sprawa 425, spis 55.
14 Emanuil Ioffe, Benjamin Melcer: *Joint v Belarusi*, Minsk: Magicbook, 1999; Elissa Bemporad: *Becoming Soviet Jews: the Bolshevik Experiment in Minsk*, Bloomington: Indiana Univ. Press, 2013.
15 Lidia Miljakova i in. (red.): *Kniga pogromov. Pogromy na Ukrainie, v Belorusii i Evropejskoi časti Rossii v period Graždanskoj vojny. 1918–1922 gg. Sbornik dokumentov*, Moskva: Rosspen, 2007, s. VII.

w zamachu w Paryżu w 1926 roku zabił Symona Petlurę, skierował większą uwagę na zbrodnie popełnione na Żydach na Ukrainie[16].

Konsekwencje prawne działań antyżydowskich na Białorusi były w gruncie rzeczy znikome. Akty antyżydowskiej przemocy obejmowały zarówno pojedyncze ataki, jak i masowe pogromy Żydów. Dopuszczali się ich różni sprawcy: na przykład wycofujące się wojska polskie, które plądrowały i niszczyły żydowskie mienie na środkowej Białorusi i na Polesiu latem 1920 roku; potem tak zwana „armia" Stanisława Bułaka-Bałachowicza (jesienią 1920 roku) oraz rozmaite „zielone bandy" złożone z przeciwników bolszewików, z dezerterów i miejscowych chłopów (1920–1922).

Pozostaje pytanie, jaki związek ma proces budowy państwa i nowego ładu z opowieścią o żydowskiej samoobronie, z dawnym imperium rosyjskim oraz na ile działania podjęte przez Żydów opisują zmianę polityki żydowskiej w ogóle? Żydzi z dawnego imperium carskiego odziedziczyli po poprzedniej epoce ideę samoobrony i pewne doświadczenie. Po Wielkiej Wojnie Żydzi musieli przyjąć strategie samoobrony stosownie do nowej rzeczywistości politycznej. Żydowska samoobrona w omawianym okresie, czyli w latach 1918–1921, nie była zdolna wpływać na politykę globalną i na tę przestrzeń geograficzną, gdzie po traktacie brzeskim i traktacie ryskim ustanowiono nowe granice. Znikomy był jej wpływ na dynamikę tworzenia się nowych państw i instytucji władzy. Żydowska samoobrona była podejmowaną przez niektórych mieszkańców próbą zapobiegania pogromom w swoich miejscowościach, odpierania antysemickich ataków w okresie chaosu podsycanego szerzeniem się bandytyzmu oraz ochrony swoich rodzin i własności.

Niniejszy artykuł skupia się na utworzeniu żydowskiej samoobrony na radzieckiej Białorusi w reakcji na pogromy, do których dochodziło w okresie powojennej transformacji politycznej w regionie. Artykuł porusza również problematykę lokalnych sprawców pogromów i brutalnych ataków na ludność żydowską. Ramy geograficzne odpowiadają granicom Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSSR), utworzonej przez bolszewików w styczniu 1919 roku i przywróconej po wyzwoleniu stołecznego Mińska z rąk wojsk polskich w lipcu 1921 roku.

Zarys zmian politycznych w regionie

Na Białorusi – podobnie jak w Polsce, na Litwie i na Ukrainie – Żydzi stanowili stosunkowo dużą część ludności w dużych i mniejszych miastach. Ich odsetek mógł się wahać od 40% do 90%. Historycznie małe miasta odgrywały ważną rolę jako swoiste centra gospodarcze na terenach wiejskich. Wielu członków żydowskich społeczności sztetli zajmowało się takimi rodzajami działalności gospodarczej jak rzemiosło, drobny handel i rękodzieło. Białorusini pracowali głównie w rolnictwie, a częściowo w produkcji wyrobów rękodzielniczych[17].

16 Zob. David Engel (red.): *The Assassination of Symon Petliura and the Trial of Scholem Schwarzbard 1926–1927*: *A Selection of Documents*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.
17 Zob. Andrei Zamoiski: *Transformacija mesteček Soveckoj Belarusi. 1918–1939*, Minsk: Logvinov, 2013; Elissa Bemporad: *Becoming*..., dz. cyt. (przyp. 14).

Przeobrażenia polityczne spowodowane przez Wielką Wojnę, rewolucje 1917 roku oraz lokalne niepokoje wywarły silny wpływ na miliony ludzi. W 1915 roku Białoruś, tak samo jak inne zachodnie prowincje Cesarstwa Rosyjskiego, stała się terytorium podzielonym przez linie frontu. Kiedy zmieniał się reżim lub siły wojskowe, miejscowi ludzie musieli się przystosować do nowych warunków społecznych. Skomplikowane zadanie polegało na przetrwaniu w politycznej próżni lub dogadywaniu się z różnymi stronami konfliktu ideologicznego i wojskowego. Tylko na Białorusi w krótkim okresie od 1917 do 1921 roku władza tak często przechodziła z rąk do rąk między Rosjanami, Niemcami, Polakami i bolszewikami. W roku 1917 upadek Cesarstwa Rosyjskiego w rezultacie rewolucji lutowej oznaczał początek nowej epoki. Tenże rok przyniósł nowe oczekiwania, zmiany demokratyczne w działaniach Rządu Tymczasowego i załamanie się rosyjskiego Frontu Zachodniego, który dzielił ziemie białoruskie od 1915 roku. Front wywierał wpływ na sytuację polityczną w całym regionie, głównie w postaci radykalizacji żołnierzy, robotników i chłopów, przyciąganych przez rewolucyjne idee i aktywnie indoktrynowanych przez przedstawicieli różnych partii i ugrupowań politycznych[18]. W 1918 roku, gdy rozpoczęła się okupacja niemiecka, białoruscy intelektualiści podjęli próbę utworzenia własnego państwa – Białoruskiej Republiki Ludowej[19]. W tym samym czasie na ziemiach nieokupowanych nowy radziecki reżim aktywnie wprowadzał rozmaite reformy, które miały ogromny wpływ na wszystkie sfery życia politycznego, gospodarczego i społecznego. Okres ten, w którym nowe władze dokonały brutalnej transformacji gospodarki, jest znany pod nazwą komunizmu wojennego. W 1919 roku bolszewicy utworzyli Białoruską Socjalistyczną Republikę Radziecką, którą później połączyli z Litewską Socjalistyczną Republiką Radziecką w celu skonsolidowania swojej władzy na tych terytoriach. To marionetkowe państwo o krótkim żywocie zostało zlikwidowane przez wojska polskie, które okupowały ten region. Podczas wojny polsko-radzieckiej latem 1920 roku władze polskie zostały zastąpione przez radzieckie, które przywróciły Białoruską Socjalistyczną Republikę Radziecką. Wschodnie prowincje Białorusi znalazły się w Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (RFSRR) i zostały ponownie wcielone do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1924–1926.

Modele zapobiegania antyżydowskiej przemocy

W przedwojennym Cesarstwie Rosyjskim społeczności żydowskie doświadczały pogromów, które wydarzały się w wielu miejscach. Pierwsza silna fala antyżydowskiej

18 Zob. Robert Paul Browder i in. (red.): *The Russian Provisional Government, 1917: Documents, Selected and Edited*, Stanford: Stanford University Press, 1961; James Bunyan i in. (red.): *The Bolshevik revolution, 1917–1918; Documents and Materials*, Stanford: Stanford University Press; London: H. Milford, Oxford University Press, 1934.

19 Zob. Nicholas P. Vakar: *Belorussia: the Making of a Nation, a Case Study*, Cambridge: Harvard University Press, 1956; Per Anders Rudling: *The Rise and Fall of Belarusian Nationalism, 1906–1931*, Pittsburgh, Pa.: Univ. of Pittsburgh Press, 2015, s. 80–89; Wiktor Sukiennicki, Maciej Siekierski: *East Central Europe during World War I: From Foreign Domination to National Independence*, Boulder: East European Monographs, 1984, s. 773; Rainer Lindner: *Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrussland im 19. und 20. Jahrhundert*, München: R. Oldenbourg, 1999, s. 41.

przemocy przetoczyła się przez imperium w latach 1881–1882[20]. Jej nawrót nastąpił u schyłku istnienia imperium, począwszy od 1903 roku, kiedy Żydów oskarżono o popieranie ruchów antycarskich, a później pierwszej rewolucji rosyjskiej w 1905 roku. Pogromów dokonywano w większych miastach – Kiszyniowie, Odessie, Homlu, Białymstoku i innych. Od początku Wielkiej Wojny lokalni Żydzi doznawali ogromnych cierpień z powodu działań wojskowych oraz okrucieństw popełnianych przez Armię Cesarstwa Rosyjskiego. Żydowscy mieszkańcy wielu sztetli i dużych miast byli poddawani kontrybucjom i deportacjom w głąb imperium[21].

W usiłowaniach zapobiegania pogromom współczesna literatura historyczna wyodrębnia trzy modele, które można określić jako: wstawiennictwo, samoobronę i systematyczną walkę z antysemityzmem[22]. „Wstawiennictwo" obejmowało różne próby interweniowania u lokalnych władz w celu zapobiegania antyżydowskim atakom. Przedstawiciele społeczności żydowskich zwracali się do gubernatorów, policji, ciał samorządowych itp., używając różnych strategii (delegacje, apele, przekupywanie władz). Jednak w niektórych przypadkach nie była to strategia owocna. Zamiast niej żydowskie społeczności w byłej strefie osiedlenia tworzyły często swoje grupy samoobrony podczas antysemickich ataków lub wcześniej w celu ich powstrzymania, na przykład podczas pierwszej rewolucji rosyjskiej w 1905 roku. Grupy te były tworzone zwykle przez przedstawicieli żydowskich organizacji politycznych (członków Bundu lub syjonistów)[23].

Wielka Wojna była punktem zwrotnym w życiu wschodnioeuropejskiego żydostwa. Mieszkańcy większych miast i małych sztetli znaleźli się w potrzasku między walczącymi stronami, a w okresie konfliktów zbrojnych w latach 1918–1921 próbowali przetrwać w warunkach bezprecedensowej brutalizacji ludności cywilnej[24]. Społeczności żydowskie musiały w każdym razie realizować rozmaite strategie zapobiegania antyżydowskiej przemocy.

Polityka żydowska w okresie rewolucji

W ramach ogromnych przeobrażeń politycznych spowodowanych przez wojnę, rewolucje rosyjskie w 1917 roku wyznaczyły nowy etap w życiu politycznym byłej strefy osiedlenia Żydów, która została ostatecznie zniesiona. Rewolucja lutowa

20 Zob. John Klier i in. (red.): *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
21 Zob. Joshua A. Sanborn: *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2014; Eric Lohr: *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I*, Cambridge: Harvard University Press, 2003.
22 Vladimir Levin: *Preventing Pogroms: Patterns in Jewish Politics in Early Twentieth-Century Russia* [w:] Jonathan Dekel-Chen i in.: *Anti-Jewish Violence…*, dz. cyt. (przyp. 6), s. 95–110 (96).
23 Odnośnie do żydowskiej samoobrony podczas pierwszej rewolucji rosyjskiej zob. Inna Shtakser: *The Making of Jewish Revolutionaries in the Pale of Settlement Community and Identity during the Russian Revolution and its Immediate Aftermath, 1905–07*, New York: Palgrave Macmillan, 2014; Scott Ury: *Barricades and Banners: The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry*, Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2012.
24 Piotr J. Wrobel: *Foreshadowing the Holocaust: The Wars of 1914–1921 and Anti-Jewish Violence in Central and Eastern Europe* [w:] Jochen Böhler, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer: *Legacies of Violence…*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 169–208 (205).

wzbudziła wielkie nadzieje wśród Żydów z byłego Cesarstwa Rosyjskiego, że będą mogli korzystać z tych samych praw obywatelskich i szans co reszta ludności. Rząd Tymczasowy oficjalnie zadeklarował, że nie będzie tolerował działalności antysemickiej i pogromów[25]. W okresie przedwojennym powstały różne żydowskie partie, ugrupowania i związki[26]. Podczas rewolucji rosyjskiej o zdobycie popularności rywalizowali członkowie Bundu (Algemajner Jidiszer Arbeter Bund in Lite, Pojln un Rusland), ugrupowań syjonistycznych i Fołks-Partaj (fołkiści). Organizacje żydowskie były aktywnie zaangażowane w życie polityczne, walkę o prawa narodowe i autonomię[27].

Zapoczątkowane w 1917 roku przeobrażenia polityczne zmieniły system lokalnej władzy, bowiem dawna administracja Cesarstwa Rosyjskiego została zlikwidowana. Od roku 1917 tworzono *sowiety* (rady), w których czołową rolę zamierzali odgrywać bolszewicy. Podczas rosyjskiej wojny domowej sowiety zastępowano komitetami rewolucyjnymi (*rewkomy*). Ustanawiano je jako podstawowe instytucje administracyjne na terytoriach wyzwolonych z rąk niemieckich i polskich wojsk w latach 1919–1920. Tymczasem na terenach wiejskich – żeby podzielić politycznie chłopstwo – tworzono tak zwane komitety biedoty (*kombiedy*)[28].

Po wycofaniu się wojska niemieckiego, polskiego i Armii Czerwonej w latach 1918–1920 wiele obszarów na Białorusi znalazło się w „politycznej próżni". Tak się stało również na Ukrainie, gdzie w tymże okresie władze zwierzchnie też się płynnie zmieniały[29]. W wielu miejscowościach komórki komunistyczne konspirowały przeciwko okupacji niemieckiej i polskiej w latach 1918–1920. Wykonując instrukcje z Moskwy, tworzyły oddziały partyzanckie; przyłączało się do nich wielu miejscowych biedaków i dezerterów. Na przykład chłopom w okolicach Kormy udało się ustanowić własną „republikę"[30]. Likwidacja swobód politycznych uniemożliwiła istnienie innym organizacjom politycznym. Popularne w białoruskich prowincjach partie takie jak Bund i eserowcy (oprócz lewego skrzydła) zostały zakazane przez Rosyjską Partię Komunistyczną, która agresywnie dyskredytowała politycznych przeciwników[31]. W rezultacie możliwości działania wielu organizacji politycznych zostały podważone. Z tego względu niektórzy aktywni członkowie partii opozycyjnych przyłączyli się do bolszewików; inni musieli emigrować albo doświadczyć wszelkiego rodzaju represji ze strony sowieckiego reżimu. Wielu członków partii lewicowych współpracowało z komunistami: lewicowe skrzydła Bundu i Poalej Syjon

25 *Postanovlenie Vremennogo Pravitel'stva ot 6 ijuna o vvedenii nakazanij za gosudarstvennuju izmenu* (6 lipca 1917), Archiwa Państwowe Federacji Rosyjskiej (GARF), zespół 1779, rejestr 1, sprawa 151, spis 1.
26 Zob. Jonathan Frankel: *Crisis, Revolution, and Russian Jews*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
27 Simon Rabinovitch: *Jewish Rights, National Rites: Nationalism and Autonomy in Late Imperial and Revolutionary Russia*, Stanford, California: Stanford University Press, 2014, s. 244.
28 Zob. Silvana Malle: *The Economic Organization of War Communism, 1918–1921*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985; Lewis H. Siegelbaum: *Soviet State and Society between Revolutions, 1918–1929*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
29 Więcej szczegółów na ten temat zob. rozdział Dimitrija Tolkatscha w niniejszym wydawnictwie, s. 241–257.
30 Andrei Zamoiski: *Transformacija…*, dz. cyt. (przyp. 17), s. 62.
31 Vladimir I. Sološenko: *Bol'ševiki v bor'be s melkoburžuaznymi partijami v Belorussii*, Minsk: Belarus', 1981, s. 129.

przystąpiły do sekcji żydowskich Wszechrosyjskiej Komunistycznej Partii. Na przykład jesienią 1920 roku powołano specjalną komisję w celu przygotowania połączenia Bundu z WKP(b)[32].

Władze radzieckie używały terroru do narzucania swojego panowania od samego początku swoich rządów. Machina represji zaczęła działać już w 1918 roku, kiedy „rewolucyjny porządek" konsolidowano licznymi wyrokami śmierci i braniem zakładników[33]. Bierny opór wobec polityki bolszewików (przemyt, nielegalny handel, bimbrownictwo) był na porządku dziennym. Radzieckie władze wprowadzały szeroki wachlarz surowych metod, żeby umocnić swoją pozycję wśród ludności. Na przykład w miasteczku Sirocino relacje między lokalnymi radzieckimi działaczami a główną częścią ludności tak bardzo się pogorszyły, że wybuchły zbrojne starcia. Nauczyciel domagający się więcej pieniędzy na nowo utworzoną radziecką szkołę został przez mieszkańców zraniony, a sekretarz – kierujący rekwizycjami wśród handlarzy i rzemieślników – zabity. Chociaż przestępców nie zidentyfikowano, Czeka aresztowała dwanaście osób, a połowę z nich zastrzelono (wśród nich byli również Żydzi)[34].

Pod rządami bolszewików wiele przedrewolucyjnych organizacji żydowskich zaprzestało działalności lub zostało rozwiązanych przez komitety rewolucyjne. Gospodarka, a zwłaszcza prywatny handel, uległy załamaniu z powodu systemu komunizmu wojennego. Niemniej mimo represji wobec przeciwników politycznych niektórzy członkowie społeczności żydowskiej zdołali się przystosować do radzieckiego ustroju lub go nawet popierać[35]. Nowy ustrój, skupiony na modernizacji, zwrócił się ku społeczności żydowskiej, nawet jeśli oznaczało to zniszczenie poprzedniego ładu.

Podczas pierwszego miesiąca sprawowania władzy bolszewicy próbowali przezwyciężyć problemy sprzeczności etnicznych. Według radzieckiego prawodawstwa propaganda antysemicka była uważana za przestępstwo, a jej siewców surowo karano. W swojej propagandzie komuniści i Armia Czerwona pragnęli przedstawiać się w korzystnym świetle jako obrońcy ludności żydowskiej, cierpiącej z powodu pogromów dokonywanych przez białogwardyjską armię Antona Denikina i rozmaite bandy[36]. Zapobieganie przez radzieckie władze atakom na Żydów odbywało się w ramach systematycznej walki z antysemityzmem. W Cesarstwie Rosyjskim ta idea należała do liberałów i znajdowała szerokie echo w przedwojennej rosyjskiej prasie[37]. Bolszewicy używali tych samych metod w swoim programie politycznym. Dzięki pomocy efektywnego aparatu propagandowego antysemityzm osłabł

32 Zwi Gitelman: *Jewish Nationality and Soviet Politics. The Jewish Sections of the CPSU, 1917–1930*, Princeton: Princeton University Press, 1972, s. 294–296.
33 Zob. Aleksander Yakovlev, Anthony Austin, Paul Hollander: *A Century of Violence in Soviet Russia*, New Haven: Yale University Press, 2002, s. 34.
34 Andrei Zamoiski: *Transformacija…,* dz. cyt. (przyp. 17), s. 61.
35 Zob. Zwi Gitelman: *Jewish Nationality…* , dz. cyt. (przyp. 32).
36 Oleg Budnickij: *Rossiiskie evrei meždu krasnymi i belymi (1917–1920)*, Moskva: Rosspen, 2005, s. 146.
37 Vladimir Levin: *Preventing Pogroms…*, dz. cyt. (przyp. 22), s. 106.

podczas wojny domowej i w następnych dekadach – zanim państwowy antysemityzm nie zaczął powracać w ZSRR u schyłku lat 30[38].

Należy przyznać, że żołnierze Armii Czerwonej również byli odpowiedzialni za ataki na Żydów – w ramach tak zwanych „rewolucyjnych" pogromów antyżydowskich w latach 1917–1918. Pogromów takich dopuszczały się masy zdemoralizowanych żołnierzy lub cofające się oddziały[39]. Na wielu żołnierzy miała wpływ antysemicka propaganda. Zła opinia towarzyszyła żołnierzom i Kozakom Siemiona Budionnego. Radziecki pisarz żydowski Izaak Babel, były żołnierz Pierwszej Armii Konnej Budionnego, sugestywnie przedstawił zachowanie czerwonych kawalerzystów w swoich opowiadaniach *Armia konna*[40].

W okresie, któremu poświęcony jest niniejszy rozdział, polityka żydowska w tym regionie uległa znaczącym zmianom. Podmioty, które kształtowały ją w strefie kontrolowanej przez Sowietów (żydowskie partie polityczne, ugrupowania i organizacje), były stopniowo wypierane przez nową siłę polityczną. Tak zwana „żydowska ulica" znalazła się teraz pod kontrolą żydowskich komunistów (głównie sekcji żydowskich do początku lat 30.). Reżim zmierzał do sowietyzacji Żydów, dając im możliwości robienia osobistej kariery w radzieckim aparacie, używania jidysz jako oficjalnie uznanego języka w całej sieci narodowych placówek takich jak szkoły, rady i inne instytucje. W latach 20. wszystkie żydowskie ugrupowania pragnące być alternatywą dla bolszewizmu wciąż istniały, ale były stopniowo likwidowane.

Antyżydowska przemoc podczas wojny polsko-radzieckiej

Pojawienie się polskich wojsk i administracji na Białorusi w 1919 roku przywróciło tak zwane „burżuazyjne stosunki", zlikwidowane wcześniej przez bolszewików. Powrócił prywatny handel, zakazany w ramach polityki komunizmu wojennego. Niemniej pod polską okupacją były miejsca, gdzie ludność żydowska uginała się pod ciężarem tak zwanych kontrybucji wojennych (płatności żądanych przez „zwycięzców"), doznawała upokorzeń i była zmuszana do pracy przymusowej dla polskiej administracji. Na przykład Żydów z Bobrujska zmuszono do pracy podczas ich największego święta religijnego Jom Kipur w 1919 roku[41].

Polskie władze prowadziły tymczasem ideologiczną kampanię antysowiecką, która miała bardzo silnie antysemicki charakter. Żydzi byli ściśle utożsamiani z bolszewikami[42]. Z drugiej strony wielu Polaków oskarżało Żydów, że nie chcą zostać

38 Zob. Gennadij Kostyrčenko: *Gosudarstvennyi antisemitizm v SSSR ot načala do kul'minacii: 1938–1953*, Moskva: Meždunarodnyj fond Demokratija, 2005.
39 Vladimir P. Buldakov: *Freedom, Shortages, Violence: The Origins of the "Revolutionary Anti-Jewish Pogrom" in Russia, 1917–1918* [w:] Jonathan Dekel-Chen i in.: *Anti-Jewish Violence…*, dz. cyt. (przyp. 6), s. 74–91 (86).
40 Zob. Isaac Babel: *Red Cavalry*, New York: W.W. Norton, 2003. Wydanie polskie: Izaak Babel: *Armia Konna i inne utwory*, przeł. Jerzy Pomianowski, Warszawa: Polityka. Spółdzielnia Pracy, 2010.
41 Zelman Ostrovskij: *Evrejskie pogromy…*, dz. cyt. (przyp. 8), s. 24.
42 Jerzy Tomaszewski: *Pinsk, Saturday 5 April, 1919*, „Polin. Poles and Jews: Renewing the Dialogue" 1, 1986, s. 227–251 (234).

obywatelami odrodzonego właśnie państwa polskiego, woląc pozostać w Rosji[43]. Latem 1920 roku polskie wojska wycofujące się z Białorusi plądrowały żydowskie mienie. W wielu miejscowościach polscy żołnierze zaczęli palić i demolować liczne budynki komunalne, żydowskie sklepy, warsztaty i domy[44]. Polscy żołnierze drwili z Żydów, których oskarżano o sympatyzowanie z reżimem radzieckim. Terroryzując ludność żydowską, polskie wojska miały również na celu pozostawianie za sobą zniszczeń w ramach polityki spalonej ziemi przed nadejściem Armii Czerwonej. Mocno ucierpiało wiele miejscowości w środkowej części Białorusi, takich jak miasto Borysów oraz miasteczka Hłusk, Seliba, Śmiłowicze, Smolewicze, Mir, Stołpce, Uzda i inne. Na przykład w lipcu 1920 roku cofające się wojska polskie zadały straty społeczności żydowskiej w Uździe. Jej przedstawiciele zdołali zebrać i przekazać tylko część kontrybucji wojennej żądanej przez polskich oficerów. Nawet ta próba zapobieżenia atakom nie była skuteczna, gdyż polscy żołnierze przystąpili do plądrowania i dopuszczania się aktów przemocy przeciwko ludności cywilnej. Do aktów wandalizmu należało też palenie żydowskich domów[45].

Należy przyznać, że polscy żołnierze dopuszczali się w tym czasie rozmaitych zbrodni nie tylko na Żydach, lecz również na białoruskich chłopach. Mówiąc wprost, w niektórych przypadkach polskie dowództwo wojskowe nie było w stanie kontrolować zachowania wszystkich swoich żołnierzy, a podobnie było w tym okresie z innymi armiami[46]. Zbrodnie popełnione przez polską armię były szeroko wykorzystywane przez radziecką propagandę w okresie międzywojennym do demonizowania polskich wojsk[47].

Wyprawa Bułaka-Bałachowicza na Polesie

Podczas jesiennej kampanii w 1920 roku przeciwko państwu radzieckiemu oddziały Stanisława Bułaka-Bałachowicza i Borysa Sawinkowa otrzymały silne wsparcie od polskich władz wojskowych. Po zawieszeniu broni między Polską a reżimem radzieckim wojska Bułaka-Bałachowicza (złożone z żołnierzy różnych narodowości, którzy walczyli z bolszewizmem podczas wojny domowej w Rosji i wojny polsko-radzieckiej) rozpoczęły w regionie Polesia ofensywę w kierunku wschodniej Białorusi i Rosji. Podczas marszu przez wschodnie Polesie zaatakowały Mozyrz, Turów, Kalinkowicze i inne miejscowości. Armia Czerwona nie potrafiła powstrzymać tych

43 Piotr J. Wrobel: *Foreshadowing the Holocaust: The Wars of 1914–1921 and Anti-Jewish Violence in Central and Eastern Europe* [w:] Jochen Böhler, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer: *Legacies of Violence…*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 169–208 (196); Per Anders Rudling: *The Rise…,* dz. cyt. (przyp. 19), s. 106.

44 Lidia Miljakova i in.: *Kniga pogromov…*, dz. cyt. (przyp. 15), s. 553–558; Z. Mindlin: *Pogromy v Belorussii* [w:] *Materialy ob antievrejskich pogromach. Pogromy v Belorussii. Pogromy, učinennye belopoljakami. Oficial'nye dokumenty, obsledovania i svidetelskie pokazania*, t. 1, Moskva: Izdanie Evobščestkoma, 1922, s. 3–7; Elissa Bemporad: *Becoming Soviet Jews…*, dz. cyt. (przyp. 14), s. 28; *Informacja przesłana do EKOPO ze Smolewicz* (lipiec 1920), GARF, zespół P-1339, rejestr 1, sprawa 463, strona 72–73.

45 *Informacja o pogromie w Uździe (lipiec 1920)*. GARF, zespół 1339, rejestr 1, sprawa 458, spis 80.

46 M. Baravy: *Pa kryvavych sljadoch*, Minsk: BDV, 1927, s. 17–19.

47 A. Šarapaŭ: *Lager vaennapalonnych*, Minsk: BDV, 1935, s. 8–10; Olimpiada Šekun i in.: *Belorussija v bor'be protiv pol'skich zachvatčikov v 1919–1920 gg.: [sbornik vospominanij]*, Leningrad: Gospolitizdat, 1940.

doświadczonych bojowników. Napotykając silny opór pod koniec listopada, wojska Bałachowicza powróciły na terytorium kontrolowane przez Polaków, gdzie zostały internowane[48]. Ataki na Żydów miały jednak charakter zarówno ideologiczny, jak i kryminalny[49]. Podczas pogromów w Mozyrzu, Turowie i innych miejscowościach żołnierze Bułaka-Bałachowicza dopuszczali się masowych gwałtów[50]. Wyprawa znacznie pogorszyła sytuację w całym regionie.

Utworzenie żydowskich jednostek samoobrony

Jak wspomniano powyżej, rozmaite ugrupowania i partie żydowskie uczestniczyły w tworzeniu sił samoobrony w latach 1903–1905 w celu zapobiegania atakom sprawców pogromów.

W ostatniej fazie Wielkiej Wojny w reakcji na próżnię władzy zaczęła się spontanicznie tworzyć żydowska samoobrona na Białorusi. I tak w lutym 1918 roku przed przybyciem armii niemieckiej bolszewicy opuścili miasto Mozyrz na Polesiu. W tym charakteryzującym się anarchią okresie żydowskie partie socjalistyczne Bund i Farajnigte wspólnie postanowiły utworzyć złożoną z 200 ludzi jednostkę samoobrony w celu zapobiegania akcjom antyżydowskim ze strony petlurowców. Ludność żydowska zwróciła się nawet z petycją do Niemców, żeby zajęli jej miasto, zanim zostanie opanowane przez ukraińskie wojska Petlury. Kiedy tak się stało, ludność uspokoiła się, a oddział samoobrony został rozwiązany[51].

Pod polską okupacją na ziemiach białoruskich żydowska samoobrona po prostu nie potrafiła stawiać oporu okrucieństwom regularnej polskiej armii. Tak samo było podczas kampanii Bułaka-Bałachowicza i Sawinkowa na Polesiu jesienią 1920 roku, kiedy społeczności żydowskie nie miały oczywiście możliwości efektywnego stawienia czoła dobrze uzbrojonym wojskom. Próba utworzenia grupy samoobrony w Homlu nie powiodła się. Kiedy wiadomość o działaniach wojennych dotarła do miasta, członek żydowskiej partii Poalej Syjon od razu poruszył kwestię, jak zorganizować żydowską samoobronę, która mogłaby ochronić miasto przed smutnym losem innych sztetli i miasteczek na Polesiu takich jak Kalinkowicze, Turów i inne. Władze radzieckie zareagowały negatywnie na ten pomysł, zapraszając młodych syjonistów, żeby przyłączyli się do komunistycznego batalionu jako samodzielna jednostka. Ochotnicy otrzymali stare rosyjskie karabiny, a wszyscy członkowie partii zostali zmobilizowani. Jednostką dowodził członek partii Levin, z zawodu szewc. W wojnie rosyjsko-niemieckiej został kaleką, ale zapewne nadal posiadał pewne umiejętności

48 Stanislaŭ Lis-Blonski: *Balachoŭcy. Svedčann*i*, dakumenty, dasledavann*i, Smalensk: Inbelkul't, 2014, s. 159–162.
49 *Svidetel'stvo vrača* [w:] Zelman Ostrovskij: *Evrejskie pogromy*..., dz. cyt. (przyp. 8), s. 70.
50 *Information received by JDC on some recent atrocities in Russia, Ukraine and Poland* (b. d., 1920–1921), NY AR 1919-21-4-36, teczka 3167; Zelman Ostrovskij: *Evrejskie pogromy*..., dz. cyt. (przyp. 8), s. 55.
51 *Raport instruktora A. Najdiča do Evobščestkomu na temat pobytu oddziałów S. Bułaka-Bałachowicza w Mozyrzu w październiku–listopadzie 1920 roku* [w]: Lidia Miljakova i in.: *Kniga pogromov*..., dz. cyt. (przyp. 15), s. 620.

wojskowe[52]. Grupa samoobrony szybko udoskonaliła umiejętności strzeleckie. Wykorzystywano ją jednak tylko do służby patrolowej. Tę nieufność wobec syjonistów można wyjaśnić nie tylko ich brakiem przygotowania do walki z zawodową armią, lecz również faktem, że bolszewicy zdecydowanie zwalczali syjonistów, uważając ich za politycznych przeciwników[53].

W latach 1920–1921 żydowskie jednostki samoobrony zorganizowano w Paryczach, Szczedrynie, Lubaniu i innych miejscowościach głównie w środkowej i południowej części radzieckiej Białorusi. Grupy samoobrony działały wyłącznie w większych sztetlach z aktywną politycznie i społecznie ludnością żydowską. Trudno dokładnie określić, ile takich jednostek istniało. W przybliżeniu na Białorusi utworzono do 15 żydowskich jednostek samoobrony. Niektóre z nich pojawiły się spontanicznie po atakach bandytów oraz w miejscowościach, gdzie regularne oddziały Armii Czerwonej nie były w stanie bronić Żydów przed takimi atakami. Po pogromie w Talce, gdzie ograbiono ludność żydowską, młodzi Żydzi zebrali grupę samoobrony do walki z bandytami[54].

Żydowskie jednostki samoobrony składały się między innymi z byłych frontowców, którzy próbowali zapewnić bezpieczeństwo w swoich miasteczkach i okolicach, żeby chronić miejscową ludność oraz tych, którzy mieszkali w okolicznych wsiach. Żydowskie grupy samoobrony potrafiły wykazać efektywność w swoich miejscowościach, działając jako milicja. Intensywnie zwalczały bandytyzm na swoich terenach. W Kalinkowiczach, Ozaryczach, Łojowie i innych miejscowościach bandyckie ataki odparto. Bandy bały się nawet zaatakować Parycze, ponieważ społeczności tego sztetla również udało się zorganizować własną brygadę. Miasteczko to jednak właściwie odcięto od świata, bowiem bandyci zablokowali drogi[55]. Bez mała większość żydowskiej samoobrony zdołała się wyekwipować i uzbroić własnymi środkami, chociaż radzieckie władze zakazywały posiadania broni bez zezwolenia. I tak w miasteczku Berezyna Żydom udało się kupić dziesięć karabinów dla swojej małej grupy samoobrony. Dzięki temu żydowscy strażnicy odparli ataki kilku band[56].

Żydowskie grupy samoobrony nie zawsze były efektywne. Były niewystarczająco uzbrojone i niewyszkolone; często nie potrafiły odeprzeć antyradzieckich wojsk i band. Zbrojne oddziały grup samoobrony były nie tyle efektywnymi jednostkami wojskowymi, co raczej emocjonalnym wsparciem dla ludności żydowskiej. W walce udawało się zwyciężać tylko z małymi grupami bandytów. Głównym problemem jednostek żydowskiej samoobrony był brak broni palnej. Dowiedziawszy się

52 Moisej Gerčikov: *Puti-dorogi…V stroju (Gomel'skij period)*, Al'manach „Evrejskaja Starina" 8 (44), 2006 http://berkovich-zametki.com/2006/Starina/Nomer8/Gerchikov1.htm, 25.02.2016.
53 Michael Beizer i in.: *Dzerzinskii's Attitude toward Zionism*, „Jews in Eastern Europe" 1 (23), 1994, s. 64–70 (66).
54 *Petycja Żydów z Osipowicz w sprawie zapewnienia im ochrony, 2 czerwca 1921 roku* [w:] Lidia Miljakova i in.: *Kniga pogromov…*, dz. cyt. (przyp. 15), s. 688.
55 *Sprawozdanie rady miejskiej miasteczka Parycze (październik 1926)*, NARB, zespół 4p, rejestr 10, sprawa 57, spis 403.
56 *Sprawozdanie Simchoviča, szefa wydziału OSE w Berezynie, dla Białoruskiej Komisji Evobščestkomu o wzroście bandytyzmu w maju i czerwcu 1921 roku* [w:] Lidia Miljakova i in.: *Kniga pogromov…*, dz. cyt. (przyp. 15), s. 720.

o planowanym ataku na Żydów, mieszkańcy sztetlu Kowczyce wydelegowali swego przedstawiciela, żeby poprosił władze o dostarczenie broni. Wrócił z solennymi obietnicami, ale bez broni. Mieszkańców sztetlu pozostawiono bez możliwości obrony[57]. Żydzi z Lubania postanowili na specjalnym zebraniu utworzyć grupę samoobrony. Udało im się dostać pewną liczbę karabinów od oddziału Armii Czerwonej. Kiedy jednak bandyci zaatakowali ten sztetl, lokalna samoobrona nie zdołała ich odeprzeć[58]. Bandyci zwykle otrzymywali bezpośrednią informację od swoich agentów. Udało im się na przykład uzyskać listę ochotników należących do żydowskiej samoobrony oraz członków ich rodzin w Puchowiczach[59].

Podczas pogromów w latach 1919–1921 na Białorusi jednostki żydowskiej samoobrony tworzono tylko w małych miastach – inaczej niż na Ukrainie, gdzie zorganizowano odeski batalion piechoty oraz jednostki wojskowe żydowskiej samoobrony[60]. W głównych miastach radzieckiej Białorusi grupy te po prostu nie dostawały silnego wsparcia od władz radzieckich. Z różnych powodów lokalne władze radzieckie nie chciały mieć do czynienia z żydowskimi milicjami – nawet z tymi, które były bezpośrednio podporządkowane bolszewikom. Przede wszystkim żydowscy komuniści byli przeciwni tej strategii tworzenia jednostek żydowskiej samoobrony[61]. Prawdopodobnie owi radzieccy urzędnicy blokowali pomoc i dostawy broni dla Żydów na prowincji, a bezpośrednim powodem była obawa przed żydowskim „drobnomieszczaństwem" i syjonistycznym wpływem na resztę ludności sztetli. Dyskutowano o tym, że nie ma sensu dostarczać mieszkańcom sztetli amunicji i karabinów ze względu na szczupłość proletariatu w takich miejscowościach. Według kryteriów społeczno-demograficznych wiele sztetli nie miało wystarczającej liczby rekrutów chętnych do przystąpienia do oddziału samoobrony. Z przyczyn ideologicznych radzieckie władze ufały tylko robotnikom i członkom radzieckiej administracji, czyli grupom skupionym zwykle w większych ośrodkach. Ponadto młodzi Żydzi – potencjalni kandydaci do żydowskiej samoobrony – byli wcielani do rozmaitych radzieckich sił zbrojnych – od Armii Czerwonej po oddziały specjalne, których zadaniem było zwalczanie bandytyzmu na swoich terenach. W 1922 roku jednostki samoobrony zostały rozwiązane przez radzieckie władze. Niektórych młodych Żydów zapraszano do wstępowania do *specjalnych jednostek wojskowych do walki z bandytyzmem*[62]. W tym okresie ustały ataki na dużą skalę, a bandyci przystąpili do napadów na izolowane żydowskie kolonie lub na żydowskie rodziny na wsiach. Przywódcy głównych band uciekli do Polski. Bliskość nowo utworzonej granicy polsko-radzieckiej jeszcze bardziej komplikowała sytuację w dziedzinie przestępczości, gdyż wczorajsi wrogowie nawet po podpisaniu traktatu ryskiego wspierali oddziały paramilitarne operujące na sąsiednim terytorium. Rząd BSRR oświadczył, że stacjonujące w Polsce antybolszewickie

57 Zelman Ostrovskij: *Evrejskie pogromy…*, dz. cyt. (przyp. 8), s. 70; Lidia Miljakova i in.: *Kniga pogromov…*, dz. cyt. (przyp. 15), s. 716.
58 *Informacja o samoobronie w Lubaniu*, NARB, zespół 6, rejestr 1, sprawa 101, spis 8.
59 *Sprawozdanie przedstawiciela OSE on pogromie w Puchowiczach* [w:] Lidia Miljakova i in.: *Kniga pogromov…*, dz. cyt. (przyp. 15), s. 689.
60 Zob. Viktor Fajtel'berg-Blank, Viktor Savchenko: *Odessa v ėpochu vojn i revoljucij (1914–1920),* Odessa: Optium, 2008; Rodney Benjamin, David Cebon: *The Forgotten Zionist: the Life of Solomon (Sioma) Yankelevitch Jacobi*, Jerusalem: Gefen Books, 2012, s. 24.
61 Protokół „Walka z bandytami"..., dz. cyt. (przyp. 13).
62 Andrei Zamoiski: *Transformacija…*, dz. cyt. (przyp. 17), s. 340.

siły paramilitarne dokonują napadów na państwo radzieckie i jego instytucje[63]. Jednocześnie lokalni partyzanci i rebelianci we wschodniej Polsce (lub na tak zwanej Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainie) byli wspierani przez stronę radziecką w celu podważania polskich rządów na terytoriach zamieszkałych przez mniejszości narodowe (Białorusinów, Ukraińców, Żydów)[64].

Żydzi i chłopi

Broniąc swoich domów i walcząc z przeciwnikami bolszewików, żydowskie grupy samoobrony wchodziły w konflikt z lokalnym chłopstwem. Przed wojnami żydowscy i chrześcijańscy chłopi w tym regionie (Białorusini, Polacy, Rosjanie, Litwini) żyli w dwóch równoległych światach, oddzielonych od siebie barierami religijnymi, społeczno-gospodarczymi i kulturowymi. Okres wojen i konfliktów wpłynął negatywnie na relacje między społecznościami. Chłopstwo było teraz politycznie podzielone; niektórych przyciągał agrarny program bolszewików, gdyż liczyli na to, że dostaną grunty właścicieli ziemskich i swoich bogatych sąsiadów (tak zwanych kułaków, czyli bogatych rolników), których bolszewicy traktowali jak wrogów klasowych uboższego chłopstwa.

Wielu chłopów było niezadowolonych z polityki bolszewików. Nawet władze radzieckie musiały przyznać, że chłopstwo było rozzłoszczone bezceremonialnym zachowaniem niektórych żydowskich urzędników radzieckich, którzy przybywali z sąsiednich miast i brali udział w zbieraniu podatków i rekwizycjach na wsi. W ramach kampanii konfiskaty zboża (*prodrazwiorstka*) żądali więcej, niż chłopskie gospodarstwa mogły dostarczyć[65]. Doprowadziło to do wzrostu antysemityzmu wśród chłopów[66]. Żydzi, którzy przeważnie byli najbardziej zurbanizowaną populacją w regionie, słabo znali się na rolnictwie.

W Cesarstwie Rosyjskim z powodu restrykcji prawnych Żydom nie wolno było posiadać ziemi. Wyjątkiem od tej carskiej polityki była niewielka grupa żydowskich rolników, którzy prowadzili swoje gospodarstwa w tak zwanych koloniach rolnych niedaleko sztetli. Na to zajęcie nie patrzono przychylnie w tradycyjnym świecie sztetlu. W okresie komunizmu wojennego niektóre zubożałe rodziny żydowskie przystępowały do kolonii rolnych, żeby przeżyć, chociaż miały niewielkie pojęcie o tym, jak gospodarować na roli. Takie fakty prowadziły do napięć z lokalnymi chłopami, którzy sprzeciwiali się działalności rolniczej Żydów z powodu

63 Protokół „Walka z bandytami", dz. cyt. (przyp. 13).
64 Zob. Wojciech Śleszyński: *Walka instytucji państwowych z białoruską działalnością dywersyjną 1920–1925*, Białystok: Polskie Towarzystwo Historyczne, 2005; Per Anders Rudling: *The Rise*..., dz. cyt. (przyp. 19), s. 180–181.
65 Maryja Bjaspalaja: *Belaruskaia vëska ŭ peršyja gady NĖPa*, Minsk: Belaruski universytėt kul'tury, 1999, s. 32.
66 *Ze sprawozdania Bergera przesłanego przez partię do okręgu Czeczerska w sprawie zbierania Nadzwyczajnego Podatku Rewolucyjnego (jesień 1920)* [w:] Ales Petraškevič i in.: *Kniga Pamiats': Gistoryka-dakumental'naja chronika raënaŭ Belarusi: Čačerski rayon*, Minsk: Belta, 2000, s. 136.

deficytu ziemi oraz dominującego stereotypu Żydów jako niewykwalifikowanych rolników[67].

Oprócz niepopularnej polityki ekonomicznej i społecznej ludność wiejska była zaszokowana represjami, które stały się nieodłącznym atrybutem życia politycznego pod radzieckim reżimem. Niezadowolenie z wprowadzenia „nowego ustroju społecznego" przerodziło się jednak w zbrojne demonstracje i akty publicznego nieposłuszeństwa wobec bolszewików we wszystkich rejonach byłego Cesarstwa Rosyjskiego. Próby obalenia radzieckiego reżimu były traktowane przez administrację jako „kułackie lub białogwardyjskie intrygi" i surowo karane. Z reguły takie demonstracje zdarzały się tam, gdzie pozycja bolszewików była wystarczająco słaba, natomiast ich polityczni przeciwnicy cieszyli się pewnym publicznym poparciem na danym obszarze. Oddziały Armii Czerwonej, Czeka oraz wierni reżimowi radzieccy agenci tłumili bunty. Na Białorusi, gdzie odsetek Żydów w dużych i małych miastach był znaczny, było rzeczą całkowicie naturalną, że Żydzi służyli w takich jednostkach. Na przykład żydowski oficer Czeka w Słucku E. Stoliar zanotował, że „odegrał aktywną rolę w rewolucyjnych wydarzeniach", zwalczając kontrrewolucjonistów i buntowników w regionie[68].

Przeciwnikom bolszewików udawało się znajdować podatny grunt pod antysemicką propagandę, zwłaszcza wśród chłopów, którzy doznali wielu cierpień z powodu rekwizycji i rewolucyjnych podatków nakładanych przez Armię Czerwoną, komitety rewolucyjne i inne radzieckie instytucje. Rolnicy często sympatyzowali z antysowieckimi oddziałami i bandytami. Niektórzy z nich utrzymywali ciepłe relacje z operującymi w pobliżu rebeliantami. Radzieccy urzędnicy zdający raport z pogromu w Lubaniu przyznali, że lokalni chłopi, rozzłoszczeni radziecką polityką podatkową, traktowali rebeliantów jak swoich wybawicieli[69]. W wielu wypadkach białoruscy chłopi nie wydawali bandytów władzom[70].

Skutki pogromów: ofiary i zniszczenia

Począwszy od jesieni 1920 roku na przestrzeni ponad roku na Białorusi dokonano około 250 pogromów i bandyckich napadów[71]. Dokładna liczba rannych i zabitych pozostaje nieznana do dziś. Dane statystyczne dotyczące przestępczości były zbierane przez różne radzieckie instytucje i według źródeł oficjalnych w wyniku pogromów

67 Andrei Zamoiski: *Evrejskie kolchozy Sovetskoj Belorussii v mežvoennyj period: stanovlenie, povsednevnye problemy, zabvenie*, „Tsayschrift: Żurnal po izučeniu evrejskoi istorii, demografii i ėkonomiki, literatury, jazyka i ėtnografii" 9 (4), 2014, s. 78–98 (86).
68 *Wspomnienia E. Stoliara o antyradzieckich buntownikach w 1920 roku* [w:] Puškin: *Uzbroeny supraciŭ*..., dz. cyt. (przyp. 2), s. 47.
69 *Sprawozdanie dla Narkomnac o pogromach na Polesiu* (1921); NARB, zespół 782, rejestr 1, sprawa 5, spis 12.
70 *Report of Dr. Raisky at the united meeting of public organizations in Homel'*. 20 lutego, 1921. YIVO. Tcherikover papers, R-81, teczka 106, s. 8584.
71 Illarion Ignatenko i in.: *Inostrannaja voennaja intervencija v Belorussii 1917-1920*, Minsk: Navuka i technika, 1990, s. 298.

ucierpiało 1 748 rodzin (7 096 osób), a 1 100 osób zamordowano[72]. Liczba ta obejmuje najwyraźniej tylko osoby zabite podczas akcji pogromowych. Ofiary pojedynczych ataków na Żydów mogły zostać pominięte, chociaż informowano o nich niemal codziennie. Oficjalna liczba rannych (około 150) była zdecydowanie zaniżona, gdyż wszystkim atakom towarzyszyła przemoc fizyczna[73]. Doprawdy trudno ustalić rzeczywistą liczbę rannych. Nawet urzędnicy Towarzystwa Ochrony Zdrowia Żydów (OSE) i innych żydowskich instytucji nie byli w stanie określić dokładnej liczby ofiar[74].

Zakaz prywatnego handlu, nacjonalizacja zakładów przemysłowych i warsztatów rzemieślniczych mocno uderzyły w żydowską gospodarkę. Wiele żydowskich gospodarstw domowych bardzo ucierpiało też od pogromów w latach 1919–1921. Na przykład sztetl Poddobrianka, zamieszkały głównie przez żydowskich rzemieślników i handlarzy, nie mógł odbudować swojej gospodarki przez wiele lat po tym, jak splądrowała i podpaliła go banda Galaka. W wielu wypadkach bandyci uszkadzali albo nawet rabowali narzędzia rzemieślników i towary kupców, a także podpalali żydowskie sklepy, warsztaty i domy prywatne[75]. Takie ataki w znacznej mierze podkopały ekonomikę żydowskich społeczności.

Od Wielkiej Wojny uchodźcy stali się jednym z najpoważniejszych problemów społecznych w regionie. Dramatyczne zmiany polityczne w latach 1917–1921 doprowadziły do znacznego wzrostu ich liczby[76]. Sytuację w byłej strefie osiedlenia na początku lat 20. można z powodzeniem określić mianem „katastrofy humanitarnej". Ofiary najnowszych pogromów i uciekinierzy dołączyli do grona poszkodowanych. Na wschodnim Polesiu migracja spotęgowała i tak już poważne problemy społeczno-gospodarcze w regionie. Atmosfera strachu wręcz paraliżowała ludność żydowską w sztetlach, wsiach i koloniach rolnych. Pogłoski o masakrach Żydów były często rozsiewane przez siły antyradzieckie. Wiele ofiar pogromów z różnych miasteczek szukało schronienia w większych miastach, gdzie oddziały Armii Czerwonej potrafiły stłumić zamieszki. Spontaniczne przesiedlanie się Żydów ze sztetli znacznie zwiększyło liczbę ludności dużych miast takich jak Mińsk, Homel, Słuck i innych[77].

Wojny i pogromy pomnożyły liczbę wdów i sierot. Specyfiką Ukrainy i Białorusi było to, że liczba sierot wzrosła z powodu pogromów i bandytyzmu. Żydowskie organizacje charytatywne ujawniły znaczną liczbę żydowskich sierot w sztetlach. Wskutek pogromów mocno ucierpiały również żydowskie kolonie rolne. Wiele żydowskich dzieci straciło rodziców podczas wojen i pogromów. W Chojnikach po pogromie liczba żydowskich sierot sięgnęła 200[78]. Sierocińce (*detdomy*) tworzo-

72 Nacional'naja Komissija CIK BSSR (red.): *Praktičeskoe Razrešeniye Nacional'nogo Voprosa v Belorusskoj SSR*, t. II, Minsk: Izdanie CIK BSSR, 1928, s. 17.
73 Tamże.
74 *Report of Dr. Raisky…*, dz. cyt. (przyp. 70).
75 Materiały na temat pogromów zebrane przez białoruski Narkomnac i Jewish Public Committee (1921–1922), NARB, zespół 782, rejestr 1, sprawa 6, spis 3.
76 Zob. Simon Rabinovitch: *Jewish rights…*, dz. cyt. (przyp. 27); Peter Gatrell: *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I*, Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1999, s. 194.
77 Andrei Zamoiski: *Transformacija…*, dz. cyt. (przyp. 17), s. 220.
78 *Report of Dr. Raisky…*, dz. cyt. (przyp. 70).

no w osiedlach miejskich i wiejskich na początku lat 20. Według pewnych danych w niektórych miasteczkach po pogromach utworzono domy dziecka, ale istniały one jedynie przez ograniczony czas. Spuścizna pogromów była wciąż widoczna w strukturze etnicznej sierocińców pod koniec dekady. Według źródeł oficjalnych co piąta sierota w republice była dzieckiem żydowskim, chociaż udało się doprowadzić do adopcji niektórych sierot przez rodziny ich krewnych. W miasteczku Babinowicze dom dziecka (zamieszkany przez mniej więcej 30 dzieci) znajdował się w byłym pałacu miejscowych arystokratów[79].

Gwałtowny wybuch antysemityzmu po pierwszej wojnie światowej nie tylko zaostrzył problemy społeczne w regionie (brak mieszkań, szerzenie się chorób i trauma), lecz również znacznie pogorszył relacje między społecznościami etnicznymi Żydów, Białorusinów, Polaków i Ukraińców. Żydom trudno było się uporać z moralnymi skutkami pogromów. Napięcia i nieufność nie zniknęły, lecz istniały przez długi czas potem. Żydzi znali na przykład członków lokalnej społeczności, którzy brali udział w pogromach i rabowali ich mienie.

Podczas propagowanej przez radziecki reżim kolektywizacji żydowscy mieszkańcy bali się przenosin do kołchozów, podejrzewając, że chłopi zemszczą się na nich za przyjęcie ziemi. Nawet na początku lat 30. można było zauważyć wiele ofiar pogromów Żydów w niektórych sztetlach. Ofiary pogromów były szczególnie zainteresowane opuszczeniem miejscowości, w których do nich doszło, poszukując nowych możliwości w większych miastach. Była to jedna z przyczyn masowej migracji Żydów z białoruskich sztetli w okresie międzywojennym[80].

Nie jest raczej tajemnicą, że w latach 20. władze radzieckie czerpały wielkie korzyści z rozpowszechnionego błędnego przekonania, że tylko państwo radzieckie i Armia Czerwona są niezawodnymi obrońcami ludności żydowskiej. Pogląd ten propagowano na przykład w celu nawiązania współpracy z zagranicznymi organizacjami żydowskimi takimi jak American Jewish Joint Distribution Committee (JDC), służącej wspieraniu żydowskiej kolonizacji rolniczej Krymu w latach 20[81].

Konkluzja

Po upadku Cesarstwa Rosyjskiego i wojnie domowej kataklizmy polityczne i społeczne spowodowały nasilenie się antyżydowskiej przemocy. Pogromy w dawnej strefie osiedlenia Żydów stały się groźnym wyzwaniem dla wielu żydowskich społeczności, rodzin i jednostek. Te brutalne akcje, sterowane przez różne siły polityczne, były rezultatem ogromnych przeobrażeń politycznych, do których doszło w Europie Wschodniej, łącznie ze wzrostem nacjonalizmu i radykalizacją w łonie rozmaitych grup społecznych.

79 Ivan Siargeenka: *Babinavičy Vicebskai akrugi*, „Naš Kraj" 2–3, 1926, s. 56–58 (57).
80 Andrei Zamoiski: *Transformacija…*, dz. cyt. (przyp. 17), s. 220.
81 Zob. Jonathan L. Dekel-Chen: *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924–1941*, New Haven: Yale University Press, 2005.

Od 1915 roku konflikty zbrojne nader silnie oddziaływały na białoruskich Żydów. Społeczności żydowskie na tych terytoriach i w innych podobnych regionach Europy Wschodniej (Ukraina) zostały podzielone politycznie i znalazły się między walczącymi armiami; doświadczały okresów słabej władzy państwowej i nagłych zmian rządów. Utrwalanie radzieckiego reżimu na wiejskich terenach Białorusi obejmowało czas buntów i pogromów (1919–1921). Fakt, że społeczność żydowska na Białorusi skłaniała się politycznie ku bolszewikom, można wyjaśnić czynnikiem antyżydowskiej przemocy. Zwłaszcza w bezbronnych sztetlach Żydzi znaleźli się między młotem a kowadłem. Z jednej strony polityka bolszewików zaczęła przeobrażać całe wcześniejsze życie gospodarcze, duchowe i społeczne, do którego przywykli. Społeczności żydowskie przeżyły nacjonalizację zakładów przemysłowych – nawet małych warsztatów, zakazy prywatnego handlu, ataki na normy religijne oraz walkę z tradycyjnymi żydowskimi szkołami. Z drugiej strony strach przed pogromami czynił tych samych ludzi zwolennikami owej władzy, gdyż obiecywali sobie po niej, że zdoła ich ochronić. W przypadkach, gdy nowy reżim nie potrafił zagwarantować bezpieczeństwa lokalnej ludności, zwłaszcza takim grupom jak Żydzi, próbowali oni chronić się sami własnymi środkami.

W latach 1918–1921 Białoruś nie posiadała tak silnych żydowskich jednostek wojskowych, jakie powstały na Ukrainie. Skromne ilościowo oddziały tworzono w większych sztetlach, gdzie grupom żydowskich robotników i rzemieślników udawało się samodzielnie wyekwipować. W porównaniu z okresem 1903–1905 żydowska samoobrona w okresie pogromów była tworzona pod ścisłą kontrolą nowego reżimu oraz w celu odpierania ataków nie agresywnego tłumu, lecz wyszkolonych żołnierzy (dezerterów, bandytów), którzy wcześniej doświadczyli już okrucieństw Wielkiej Wojny oraz konfliktów zbrojnych, do których doszło po podpisaniu traktatów paryskich. Zjawisko żydowskiej samoobrony w przypadku Białorusi można uważać za ilustrację tego, jak zwykły czy też „szary" człowiek (*malen'kij čeloviek* według rosyjskiego pisarza Antoniego Czechowa) potrafił zmobilizować się do obrony swojego życia, swojej rodziny i swojej społeczności. Mieszkaniec sztetlu, który trzymał się z daleka od światowej polityki i niewiele rozumiał z wydarzeń politycznych wokół niego, brał do ręki karabin, żeby odpierać ataki wychodzące z wrogiego otoczenia. Mimo ograniczonej aktywności, spowodowanej rozmaitymi czynnikami, członkom grup samoobrony udawało się chronić swoje rodziny przed napastnikami-mordercami. Nie należy jednak przeceniać ich znaczenia w zapobieganiu większym rozruchom. W większości przypadków jedynym ratunkiem dla ludności żydowskiej w mniejszych miejscowościach (na przykład wsiach i koloniach rolnych) była ucieczka, ukrywanie się w lasach lub dotarcie do większego miasta chronionego przez Armię Czerwoną.

Nastawienie władz radzieckich do owego zjawiska żydowskiej samoobrony było skomplikowane i zależało od szeregu różnych czynników. Radzieckie władze wojskowe i cywilne usiłowały włączyć ją do własnego programu politycznego i wojskowego. Mogły one tolerować istnienie grup samoobrony przez ograniczony czas, kiedy bolszewicy nie byli zdolni do samodzielnego ustabilizowania sytuacji na terenach wiejskich. Ze względów politycznych przedstawiciele radzieckiego reżimu nie wykorzystali w pełni potencjału tworzenia nowych jednostek i zapewnienia bezpieczeństwa ludności żydowskiej. Odmowa dostarczenia broni kosztowała życie wielu Żydów.

Mathias Voigtmann

Paramilitaryzm w społeczno-politycznym procesie tworzenia nowego ładu. Przemoc w zbiorowych działaniach niemieckich i łotewskich oddziałów zbrojnych po 1918 roku

Wprowadzenie

Niejeden milion w tej wojnie zdechł,
parę tuzinów wygrało.
Miliony gryzą od spodu mech,
lecz paru kabzę napchało.
W kwaterze głównej szampana chłód,
ktoś się przytulał z dziewczyną.
Na froncie błoto, wszy, krew i brud,
tam żołnierz walczył i ginął.

Po wojnie wcale nie ustał mord,
kraj trwał w dzikiej orgii i szale.
Pokazać miał ten okrutny sport,
że Niemcy są w nim – über alles.
Niemiecka ziemia nasiąkła krwią,
gdy łajdak ferował kary.
Ojczyzno, musisz pamiętać zło,
morderców i ich ofiary![1]

Ten krótki fragment wiersza *Die Ballade des Vergessens* [Ballada o zapominaniu] Klabunda[2] mówi o radykalnym charakterze pierwszej wojny światowej oraz jej konsekwencjach w pierwszych latach powojennych. Dla wielu ludzi, zwłaszcza we wschodniej Europie, wojna nie skończyła się w 1918 roku. W wielu miejscach powrót do pokoju i normalności był niemożliwy. Śmierć, mordy, wypędzenia i deportacje były nadal chlebem powszednim. Okres od przełomu lat 1917–1918 do 1923 roku cechował się wielką ilością nakładających się na siebie i przechodzących w siebie wzajemnie konfliktów i wojen, w których nierzadko stosowano praktyki z wojny światowej, a wielu ludzi miało poczucie, że przeżywa jedno wielkie doświadczenie przemocy. Wojny rewolucyjne, czystki i pogromy etniczne, wojny o niepodległość i wojny domowe, wojny między państwami i wojny o utworzenie państw, a także

1 Klabund: *Die Ballade des Vergessens*, w: Kurt Fassmann (red.): *Gedichte gegen den Krieg*, München: Kindler, 1961, s. 130–133 (131), przełożył z języka niemieckiego Adam Peszke.
2 Klabund, właściwie Alfred Georg Hermann Henschke, był niemieckim pisarzem i poetą (1890–1928), którego ekspresjonistyczny styl cieszył się dużym powodzeniem. Por. Kurt Wafner: *Ich bin Klabund – Macht Gebrauch davon! Leben und Werk des Dichters Alfred Henschke*, Frankfurt (M.): Ed. AV, 2003.

wojny partyzanckie odcisnęły piętno na obrazie tej epoki. Cechą charakterystyczną dla wielu obszarów i społeczeństw był nader chętnie stosujący przemoc paramilitaryzm w *shatterzones of Empires*[3].

Rywalizujące siły na wschodzie Europy posługiwały się formacjami paramilitarnymi, żeby wypełnić próżnię władzy powstałą wskutek rozpadu wielonarodowych imperiów. Konkurowały ze sobą przy tej okazji najróżniejsze wizje ładu, a kształtu nowych państw i nowych granic nie dawało się przewidzieć. Celem niniejszego artykułu jest zademonstrowanie na przykładzie niemieckich oraz bałtyckoniemieckich formacji paramilitarnych na Łotwie, a także części jednostek łotewskich – tak zwanych aizsargów – na ile posługujący się przemocą paramilitaryzm[4] w Europie po zakończeniu wojny miał wpływ na nowe ustroje polityczne Republiki Weimarskiej i przyszłej Republiki Łotewskiej, odgrywając przy tym rolę stabilizującą lub destabilizującą[5].

W tym kontekście można rozumieć owe formacje po części jako szczególną wspólnotę opartą na przemocy, jako grupy lub sieci społeczne, które dzięki stosowaniu przemocy lub grożeniu nią ustabilizowały się na jakimś specjalnym obszarze nacechowanym przemocą, działając w specyficzny sposób. Oprócz motywacji uczestników walk w centrum uwagi znajdzie się w niniejszym wywodzie analiza znaczenia wspólnych akcji z użyciem przemocy, czyli pytanie: na ile wspólne działania bojowe miały wpływ na poczucie grupowej wspólnoty i grupową spójność? Ponadto zostanie zademonstrowane, czy i na ile niemieckim członkom oddziałów paramilitarnych udało się po powrocie do Niemiec włączyć do normalnego cywilnego życia Republiki Weimarskiej oraz jak wyglądała działalność kulturalna aizsargów w latach 20., czyli po zakończeniu

3 Por. Robert Gerwarth, John Horne: *Paramilitarismus in Europa nach dem Ersten Weltkrieg. Eine Einleitung* [w:] ciż (red.): *Krieg im Frieden. Paramilitärische Gewalt in Europa nach dem Ersten Weltkrieg*, Göttingen: Wallstein, 2013, s. 7; oraz: Manfred Sapper, Volker Weichsel: *Editorial* [w:] ciż (red.): *Totentanz. Der Erste Weltkrieg im Osten Europas*, Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2014, s. 5–6; odnośnie do *shatterzones* zob.: Omer Bartov, Eric D. Weitz (red.): *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, Bloomington: Indiana University Press, 2013; odnośnie do paramilitaryzmu we wschodniej Europie generalnie por.: Robert Gerwarth, Erez Manela: *Empires at War 1911–1923*, Oxford: Oxford University Press, 2014; Jochen Böhler, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer (red.): *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War*, München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2014; Béla Bodo: *Pál Prónay. Paramilitary Violence and Anti-Semitism in Hungary, 1919–1921*, Pittsburgh: Center for Russian and East European Studies, 2011; Julia Eichenberg, John Paul Newman: *Aftershocks. Violence in Dissolving Empires after the First World War*, „Contemporary European History", 3, 2010, s. 183–194; Peter Gatrell: *War after the War. Conflicts, 1918–1922*, w: John Horne (red.): *A Companion to World War I*, Chichester: Wiley-Blackwell, 2010, s. 558–575; Alexander Victor Prusin: *The Lands Between. Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992*, Oxford/New York: Oxford University Press, 2010; Piotr Wróbel: *The Seeds of Violence. The Brutalization of an Eastern European Region, 1917–1921*, „Journal of Modern European History" 2003, s. 125–149; Vejas Gabriel Liulevicius: *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg*, Hamburg: Hamburger Edition, 2002; Warren E. Williams: *Paramilitarism in Inter-State Relations. The Role of Political Armies in Twentieth Century European Politics*, London: University of London, 1965.

4 Odnośnie do terminu *paramilitarny* por. też: *Paramilitary Forces* [w:] Trevor N. Dupuy (red.): *International Military Defense Encyclopedia*, t. 5, Washington: Brassey's, 1993, s. 2104–2107; oraz: Daniel Moran, Arthur Moran (red.): *People in Arms. Military Myth and National Mobilization since the French Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

5 Rozmaite aspekty prezentowanych tu wywodów są częścią projektu doktorskiego autora, który zostanie ukończony pod koniec 2016 roku w ramach projektu badawczego DFG *Gewaltgemeinschaften* [Wspólnoty oparte na przemocy] w Instytucie Badań Historycznych nad Europą Środkowo-Wschodnią im. Herdera w Marburgu.

aktywnych działań bojowych. Uwaga skupiona zostanie na zagadnieniu, jakie długofalowe skutki wyniknęły z działań bojowych zarówno dla jednostek, jak i dla ustrojów politycznych.

Motywacja i akty przemocy członków oddziałów paramilitarnych jako szczególnych wspólnot opartych na przemocy

Używane przede wszystkim na Łotwie, pochodzące z Rzeszy Niemieckiej oddziały Freikorpsów, dla których ukuto później w historii i literaturze pojęcie Baltikumer[6], miały być pierwotnie jednostkami zabezpieczenia dla wycofujących się wojsk niemieckich podczas pierwszej wojny światowej[7]. W sojuszu z jednostkami bałtycko-niemieckiej arystokracji, tak zwaną Baltische Landeswehr, szybko zmieniły one jednak interpretację swoich zadań i działały potem bardzo ofensywnie, uznając mianowicie za swój nadrzędny punkt docelowy Rygę[8]. Na początku bałtyckiego przedsięwzięcia również Sprzymierzonym zależało na użyciu wojsk niemieckich do odparcia bolszewików. Powoływali się przy tym na artykuł XII rozejmu w Compiègne, który najogólniej mówiąc przewidywał zobowiązanie Niemiec do zajmowania i obrony ziem nadbałtyckich dopóty, dopóki Sprzymierzeni uważali to za konieczne[9].

Ważnym bodźcem dla Baltikumer była rzekoma obietnica łotewskiego rządu, że odda do dyspozycji ziemię do celów osiedleńczych. Owa nigdy nie ujęta w oficjalnych dokumentach i nie uregulowana układowo, ale ustawicznie podnoszona przez niemiecki rząd obietnica osiedlenia stworzyła jedną z najważniejszych przesłanek do rekrutacji ochotników. Jej źródłem był zawarty 29 grudnia 1918 roku układ między rządem łotewskim a Rzeszą Niemiecką. Regulował on – w upraszczającym skrócie – wspieranie wojsk niemieckich w walce przeciwko dalszej ekspansji bolszewików oraz przyznawał wszystkim ochotnikom po odbyciu czterotygodniowej służby prawo do wnioskowania o łotewskie obywatelstwo.

6 Odnośnie do deprecjonującego stosowania tego pojęcia zob. Gustav Noske: *Von Kiel bis Kapp. Zur Geschichte der deutschen Revolution*, Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1920, s. 183–184.

7 Por. Hannsjoachim W. Koch: *Der deutsche Bürgerkrieg – Eine Geschichte der deutschen und österreichischen Freikorps 1918–1923*, Dresden: Edition Antaios, 2002, s. 123.

8 Odnośnie do ogólnej tematyki celów wojny oraz do zagadnień z historii wojskowości i dyplomacji zob. przede wszystkim: Hans-Erich Volkmann: *Die deutsche Baltikumpolitik zwischen Brest-Litowsk und Compiègne. Ein Beitrag zur „Kriegszieldiskussion"*, Köln: Böhlau, 1970; oraz: Jobst Knigge: *Kontinuität deutscher Kriegsziele im Baltikum. Deutsche Baltikum-Politik 1918/19 und das Kontinuitätsproblem*, Hamburg: Kovač, 2003; por. też: Andreas Purkl: *Die Lettlandpolitik der Weimarer Republik. Studien zu den deutsch-lettischen Beziehungen der Zwischenkriegszeit*, Münster: LIT, 1997. Odnośnie do ogólnej historii państw bałtyckich zob.: Jürgen von Hehn, Hans von Rimscha, Hellmuth Weiss (red.): *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*, Marburg (Lahn): J.- G.- Herder-Institut, 1977; oraz: Sigmar Stopinski: *Das Baltikum im Patt der Mächte. Zur Entstehung Estlands, Lettlands und Litauens im Gefolge des Ersten Weltkrieges*, Berlin: Berlin Verlag A. Spitz, 1997. Odnośnie do historii Łotwy por. mimo kontrowersji też: Daina Bleiere i in.: *Geschichte Lettlands. 20. Jahrhundert*, Riga: Jumava, 2008.

9 Por. Hagen Schulze: *Freikorps und Republik 1918–1920*, Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1969, s. 131–132. W tym kontekście stosowana przez Sprzymierzonych interpretacja rozejmu w Compiègne znacznie odbiegała od interpretacji niemieckiej. Por. Bernhard Sauer: *Die Baltikumer*, Berlin: Institut für Internationale Politik und Regionalstudien, 1995, s. 2–4; oraz: Jobst Knigge: *Kontinuität…*, op. cyt. (przyp. 8), s. 36.

To wszystko znalazło apogeum w tak zwanej „bałtyckiej gorączce”[10], cytując późniejszego ministra Reichswehry Gustava Noske. Werbowane przez specjalnie utworzoną *Anwerbestelle Baltenland* [Bałtyckie Biuro Rekrutacji][11], wabione przez plakaty reklamowe na słupach ogłoszeniowych i na wystawach sklepowych oraz przez często drukowane w gazetach ogłoszenia reklamowe, wiosną 1919 roku tysiące ochotników, dysponujących niejednokrotnie zupełnie błędną wiedzą, wyruszyły na Łotwę lub do innych krajów bałtyckich[12]. Adresatami poczuli się głównie mężczyźni o określonych biografiach: zdemobilizowani oficerowie z pierwszej wojny światowej, kadeci cesarskich szkół wojskowych, którzy wprawdzie odebrali wojskowe wykształcenie, ale nie wzięli już czynnego udziału w działaniach wojennych, a także nacjonalistyczni studenci, uczniowie i gimnazjaliści[13].

Oprócz sugerowanych szans na ziemię do osiedlenia włączenie się do walk miało też cały szereg innych motywów rozmaitej wagi. W uchwyceniu wewnętrznych pobudek uczestników walk pomocna jest zwłaszcza analiza źródeł bezpośrednich, czyli ewaluacja świadectw własnych, dzienników, pamiętników, kolekcji listów i powieści poświęconych Freikorpsom. Problem polega jednak na często nieobiektywnym charakterze tych źródeł. Z jednej strony są niezbędne, muszą jednak być oceniane nader krytycznie, w dużej mierze także z powodu szeroko rozpowszechnionej autostylizacji i przesady w opisie wydarzeń. Cytaty z powieści i osobistych wspomnień wykorzystano zatem w niniejszym artykule tylko wtedy, gdy ich przesłanie może być odzwierciedleniem nastrojów niezależnych od realnych wydarzeń lub gdy ich treść może być zweryfikowana dzięki innym źródłom[14].

Należy założyć, że nawet jeśli można uznać przekonania ideologiczne za wyjściową motywację, to z reguły dochodzą do tego inne pobudki. Walter von Rohrscheidt, dowódca grupy wojsk na Łotwie, opisywał to w 1938 roku w następujący sposób:

10 Gustav Noske: *Von Kiel*..., dz. cyt. (przyp. 6), s. 177.

11 Por. Forschungsanstalt für Kriegs- und Heeresgeschichte (red.): *Darstellungen aus den Nachkriegskämpfen deutscher Truppen und Freikorps. Zweiter Band. Der Feldzug im Baltikum bis zur zweiten Einnahme von Riga. Januar bis Mai 1919*, Berlin: Mittler, 1937, s. 140–141. Siedziba główna „Anwerbestelle Baltenland” znajdowała się w Berlinie, ponadto istniało wiele oddziałów w całych Niemczech. Chociaż ta działalność miała oficjalne przyzwolenie ministerstwa wojny, dochodziło do sytuacji, które przypominały raczej „epokę Wallensteina”. Por. Gustav Noske: *Von Kiel*..., dz. cyt. (przyp. 6), s. 116; oraz: Georg Maercker: *Vom Kaiserheer zur Reichswehr. Geschichte des freiwilligen Landesjägerkorps. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Revolution*, Leipzig: Koehler, 1921, s. 226.

12 Por. Annemarie H. Sammartino: *The Impossible Border. Germany and the East 1914–1922*, Ithaca/New York: Cornell University Press, 2010, s. 49–52; oraz: Johannes Zobel: *Zwischen Krieg und Frieden. Schüler als Freiwillige in Grenzschutz und Freikorps*, Berlin: Kittler, 1934, s. 74. Odnośnie do znaczenia tak zwanej *obietnicy osiedlenia* zob. też: Wipert von Blücher: *Deutschlands Weg nach Rapallo. Erinnerungen eines Mannes aus dem zweiten Gliede*, Wiesbaden: Limes, 1951, s. 70. Zdaniem Blüchera obietnica osiedlenia stała się „punktem wyjścia tak zwanego przedsięwzięcia bałtyckiego”. Zob. też: Kurt Stavenhagen: *Die eigene Scholle in der Baltenmark*, Stuttgart: Greiner und Pfeiffer, 1919. Odnośnie do idei osiedlenia por. też: Rüdiger v. d. Goltz: *Als politischer General im Osten (Finnland und Baltikum) 1918 und 1919*, Leipzig: Koehler, 1936, s. 136–137.

13 Por. Hagen Schulze: *Freikorps und*..., dz. cyt. (przyp. 9), s. 47–54.

14 Ponadto raczej nie zachowały się oficjalne dokumenty, akty, rozkazy itp., gdyż Freikorpsy prawie nie miały czasu ani miejsca, by je sporządzać względnie przenosić ze sobą przez dłuższy okres. Większość materiałów została następnie utracona w toku drugiej wojny światowej. Odnośnie do problematyki źródeł por. Matthias Sprenger: *Landsknechte auf dem Weg ins Dritte Reich? Zu Genese und Wandel des Freikorpsmythos*, Paderborn: Schöningh, 2008, s. 9–30; oraz: Hagen Schulze: *Freikorps und*..., dz. cyt. (przyp. 9), s. 350–355.

> „Do tych starych żołnierzy dołączyły chmary wszelkiego rodzaju ludzi wykorzenionych, poszukiwaczy przygód, unikających pracy, moralnie mocno wątpliwych elementów, które z dala od kraju przede wszystkim *chciały się pozbierać*"[15].

Oddziały i dowództwo Baltische Landeswehr tym różniły się od niemieckich formacji Freikorpsów, że jasno formułowały i artykułowały swoje cele, wizje i aspiracje. Pragnęły bronić swoich rodzin, odziedziczonej po przodkach ziemi, a tym samym swojej małej ojczyzny[16]. W sojuszu z oddziałami paramilitarnymi z Rzeszy chciały z jednej strony powstrzymać inwazję wojsk bolszewickich, z drugiej zaś dążyły do utworzenia państwa ogólnobałtyckiego, w którym język niemiecki powinien mieć pozycję dominującą i które powinno się połączyć z Rzeszą Niemiecką. Ponadto niektórzy niemieccy militaryści i politycy o poglądach monarchistycznych żywili nadzieję „na kontynuację oporu przeciwko mocarstwom Ententy względnie na natychmiastowe przygotowanie wojny odwetowej"[17] z bazą operacyjną w krajach bałtyckich. Idee te trafiały na bardzo podatny grunt wśród części bałtyckoniemieckiej arystokracji oraz bogatszych rodzin mieszczańskich[18]. Linii konfrontacji między bałtyckimi Niemcami a Łotyszami nie wyznaczyło zatem proklamowanie łotewskiego państwa, lecz odmienne poglądy na temat jego kształtu i organizacji oraz konkurencyjne aspiracje do władzy i przywództwa[19].

W następstwie agresywnej rekrutacji i wielkiego napływu ochotników hrabia Rüdiger von der Goltz, naczelny dowódca wszystkich oddziałów w krajach bałtyckich, dysponował w marcu 1919 roku już ponad 14 tys. ludzi[20]. Wraz z rozpoczynającą się ofensywą marcową szybko się okazało, jakiego rodzaju wojna toczyła się w krajach bałtyckich, przy czym podlegała ona transformacjom i procesom przemian. Bilansując, można mówić o małej wojnie o „dzikim i szeroko zakrojonym charakterze"[21],

15 Walter von Rohrscheidt: *Unsere Baltikumkämpfer. Die Ereignisse im Baltikum 1918 und 1919*, Braunschweig: Limbach 1938, s. 29. Odnośnie do motywu wypełnienia patriotycznego obowiązku zob. Erich Balla: *Landsknechte wurden wir … Abenteuer aus dem Baltikum*, Berlin: Kolk, 1932, zwłaszcza s. 16. Odnośnie do motywacji por. też Ernst von Salomon: *Sturm auf Riga*, w: Ernst Jünger (red.): *Der Kampf um das Reich*, Essen: Deutsche Vertriebsstelle „Rhein und Ruhr" Kamp, 1929, s. 98–111 (106). Odnośnie do poczucia przezwyciężenia klęski w pierwszej wojnie światowej zob. Franz Nord: *Der Krieg im Baltikum* [w:] Ernst Jünger (red.): *Der Kampf*…, dz. cyt. (przyp. 15), s. 63–97 (63). Odnośnie do Baltikumer ponadto Mathias Voigtmann: *Die „Baltikumer" – Deutsche Freikorps im Lettland des Jahres 1919 als Schule der Gewalt* [w:] Katrin Steffen (red.): *Nach dem Zerfall der Imperien. Historische Zäsur und biografische Erfahrung im östlichen Europa / After the Fall of Empires. Historical Turning Points and Biographical Experience in Eastern Europe*, Lüneburg: IKGN an der Universität Hamburg, Nordost-Institut, 2015, s. 122–140.

16 Niemieckobałtycka mniejszość, która w końcu 1918 roku obejmowała ok. 78 tysięcy osób i stanowiła ponad 5% ludności, była najstarszą i najlepiej zorganizowaną politycznie mniejszością narodową na Łotwie, odgrywającą ważną rolę w dziejach kraju – w znacznej mierze dlatego, że po pierwszej wojnie światowej posiadała ponad połowę użytkowanej rolniczo ziemi w Kurlandii, Liwonii i Łatgalii. Por. Leo Dribins: *Die Deutschbalten und die Idee vom nationallettischen Staat (1918–1934)* [w:] Detlef Henning (red.): *Von der Oberschicht zur Minderheit. Die deutsche Minderheit in Lettland 1917–1940*, Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1996, s. 275–299 (277–280).

17 Tamże, s. 281.

18 Por. też: Wolfgang Wachtsmuth: *Von deutscher Arbeit in Lettland 1918–1934. Ein Tätigkeitsbericht. Materialien zur Geschichte des baltischen Deutschtums*, t. 3: *Das politische Gesicht der deutschen Volksgruppe in Lettland in der parlamentarischen Periode 1918–1934*, Köln: Comel, 1953, s. 43–44.

19 Por. Leo Dribins: *Die Deutschbalten*…, dz. cyt. (przyp. 16), s. 278–281.

20 Por. Hagen Schulze: *Freikorps und*…, dz. cyt. (przyp. 9), s. 134; oraz: Bernhard Sauer: *Die Baltikumer*, dz. cyt. (przyp. 9), s. 1.

21 Franz Nord: *Der Krieg*…, dz. cyt. (przyp. 15), s. 66.

jak retrospektywnie napisał w 1929 roku były żołnierz Franz Nord. Była to mała wojna nieco przypominająca walki partyzanckie, do której małe, operujące samodzielnie oddziały Freikorpsów wydawały się być szczególnie dobrze przystosowane. Głównego przeciwnika niemieckie oddziały upatrywały – jak już wspomniano – w bolszewikach[22].

W tym miejscu należy zauważyć, że wydarzenia w krajach bałtyckich nie mogą być rozpatrywane w oderwaniu od rosyjskiej wojny domowej i rewolucji w Rosji, zarówno jeśli chodzi o strach przed bolszewizmem jako czynnik mobilizacji, jak i bezpośredni kontakt z nieprzyjacielem w postaci Armii Czerwonej oraz związki z jednostkami Białych[23]. Jednak nie tylko w Armii Czerwonej niemieccy ochotnicy widzieli potencjalnego wroga. Możliwe zagrożenie upatrywali także w miejscowej ludności wiejskiej i miejskiej. I choć tylko część miejscowych sympatyzowała z bolszewikami, to oddziały paramilitarne we wszystkich podejrzewały ewentualnego nieprzyjaciela. Skutkiem tego była całkiem swoista dynamika przemocy[24]. Z własnej inicjatywy poszczególnych formacji wojskowych ustawicznie dochodziło do grabieży, odbierania własności przemocą i konfiskat.

Wiosną 1919 roku na Łotwie istniały *de facto* trzy rządy równolegle – popierany przez Sprzymierzonych, zwłaszcza Wielką Brytanię, rząd Kārlisa Ulmanisa, afirmowany przez generała der Goltza i bałtyckich Niemców rząd Andrievsa Niedry (z którym sympatyzowały również oficjalne Niemcy) oraz cieszący się protekcją radzieckiej Rosji rząd Pēterisa Stučki[25]. Ten ostatni był też odpowiedzialny na przykład za internowanie od 25 marca 1919 roku ryskich Niemców w obozach koncentracyjnych – według ówczesnego określenia łotewskich bolszewików. Ogółem ofiarą *czerwonego terroru* padło ponoć do 5 tys. ludzi, spośród których znane są nazwiska 3 632. 18 tys. ludzi udało się uwolnić z obozów koncentracyjnych. Liczba ofiar łotewskich i rosyjskich jest nie mniej pokaźna. I tak w toku niemieckiej ofensywy zamordowano między innymi 500 osób w Jelgavie/Mitawie/Mitau, 200 w Tukums/Tukum/Tuckum i 125 w Daugavgrīvie/Dyjamencie/Dünamünde. Według szacunków po zajęciu Rygi przez formacje niemieckie zamordowano ok. 4,5 tys. osób, także nieletnich – najczęściej bez wyroku sądu[26].

22 Podsumowując, można mówić o trzech oddzielnych kampaniach: *kampanii bolszewickiej* od grudnia 1918 do maja 1919 roku, *wojnie estońskiej* od maja do września 1919 roku oraz *wojnie łotewskiej* od września 1919 do grudnia 1919 roku. We wszystkich trzech podokresach sytuacja polityczna wokół Freikorpsów podlegała istotnym zmianom. Por. Markus Josef Klein: *Ernst von Salomon. Revolutionär ohne Utopie*, wydanie nowe poprawione, Aschau i. Ch.: San Casciano, 2002, s. 53, tu zwłaszcza przypis 77.

23 Por. Robert Gerwarth, John Horne: *Paramilitarismus*…, dz. cyt. (przyp. 3).

24 Późniejsza Łotwa nie mogła być przy tym bynajmniej uważana w latach poprzednich za wolną od przemocy. Wskutek likwidacji dawnej imperialnej administracji w toku pierwszej wojny światowej doszło do częściowego rozkładu wizji ładu i legitymizacji, wskutek czego kraje bałtyckie stały się areną narastającej rywalizacji konkurencyjnych grup narodowych o monopol regulacji i przemocy. Sprawiło to, że uprzednie sprzeczności interesów wzdłuż etnicznych, ideologicznych, społecznych czy wyznaniowych linii podziału przeistoczyły się w nacechowane przemocą konflikty grupowe. Odnośnie do wpływu pierwszej wojny światowej na kraje bałtyckie zob. Vejas Gabriel Liulevicius: *Kriegsland*…, dz. cyt. (przyp. 3); tenże: *Der Osten als apokalyptischer Raum. Deutsche Frontwahrnehmungen im und nach dem Ersten Weltkrieg* [w:] Gregor Thum (red.): *Traumland Osten. Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, s. 48–65. Ponadto James M. Diehl: *No more Peace. The Militarization of Politics* [w:] Roger Chickering, Stig Förster: *The Shadows of Total War. Europe, East Asia, and the United States, 1919–1939*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 97–112.

25 Por. Daina Bleiere i in.: *Geschichte*…, dz. cyt. (przyp. 8), s. 131.

26 Por. Detlef Henning: *Letten und Deutsche. Aspekte einer schwierigen Partnerschaft* [w:] tenże: *Von der Oberschicht*…, dz. cyt. (przyp. 16), s. 249–273 (272–273). Dane na temat liczby ofiar są jednak rozbieżne. Tak na przykład Robert Waite mówi w przypadku Rygi o 3 tys. zamordowanych.

Ponieważ członkowie społeczności opartych na przemocy kultywowali z reguły elitarne i interwencjonistyczne rozumienie przemocy, uważając się za jej awangardę[27], pojawiły się wśród nich siłą rzeczy pewne tendencje do usamodzielnienia, które zmierzały do transformacji infiltrowanego, a po części również terroryzowanego przez nich społeczeństwa. Związana z tym brutalna przestępczość z pozbawionymi powodu, wandalskimi aktami przemocy może być uważana za szczególną cechę wspólnot opartych na stosowaniu przemocy[28]. Oprócz tego zdecydowanie fizycznego komponentu przemocy[29] nie wolno jednak również zapominać o jej przesłaniu symbolicznym. W efekcie wystawiania zwłok zamordowanych bolszewików na widok publiczny przemoc kierowała się również w stronę osób trzecich, które ocaliły życie[30].

W tym kontekście faza czynnej walki była odczuwana również jako faza zagęszczenia wydarzeń biograficznych, w której można było najintensywniej przeżywać własną męskość – jak można było wyczytać w biuletynie wspomnieniowym Baltische Landeswehr z 1968 roku. Autorem był Nikolaus von Grote, były adiutant batalionu oddziałów walczących w krajach bałtyckich:

> Już nigdy nie żyłem tak intensywnie jak w Landeswehrze – napisał niedawno z dalekiego kontynentu były członek oddziału szturmowego. Zgadzamy się z tą opinią nie dlatego, że w latach 1918–1920 byliśmy młodzi, lecz dlatego, że później rzadko byliśmy tak zaangażowani jak w owych latach. Przekładało się to na morale oddziału, tworząc mocną wspólnotę. Korzystne było dla niej to, że takie pojęcia jak miłość ojczyzny, wierność, posłuszeństwo, koleżeństwo nie były jeszcze kwestionowane. Sprawiła to dopiero nadużywanie tych cnót później. Nasze koleżeństwo było spontaniczne […].[31]

W odniesieniu do przeżywania wspólnoty i grupowej spójności można skonstatować rzecz następującą: dla członków oddziałów paramilitarnych przynależność do wspólnot opartych na przemocy miała niejednokrotnie bardzo silny ładunek emocjonalny.

Zob.: Robert G. L. Waite: *Vanguard of Nazism. The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918–1923*, Cambridge: Harvard University Press, 1952, s. 118–119. Odnośnie do rozbieżnych liczb (zwłaszcza jeśli chodzi o wydarzenia w Rydze) zob. też Mark R. Hatlie: *Riga at War 1914–1919. War and Wartime Experience in a Multi-Ethnic Metropolis*, Marburg: Herder-Institut, 2014.

27 Pojęcie awangardy jest tu rozumiane dwojako. Z jednej strony zgodnie ze znaczeniem francuskim jako „straż przednia" (czyli ci, którzy pierwsi stykali się z wrogiem), z drugiej zaś jako szczególna elita w opartych na przemocy działaniach wojennych i paramilitarnych.

28 Odnosząc się do wywodów Jana Philippa Reemtsmy można stwierdzić, że w krajach bałtyckich funkcjonowały w sumie następujące rodzaje przemocy: „przemoc lokująca", „przemoc raptywna" oraz „przemoc autoteliczna". Por. Jan Philipp Reemtsma: *Die Natur der Gewalt als Problem der Soziologie* [w:] Karl-Siegbert Rehberg (red.): *Die Natur der Gesellschaft: Verhandlungen des 33. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in Kassel 2006*, tom 1, Frankfurt (M.): Campus, 2008, s. 42–64 (52–54). Zob. też Mathias Voigtmann: *Die „Baltikumer"…*, dz. cyt. (przyp. 15), s. 127.

29 Por. też: Heinrich Popitz: *Phänomene der Macht. Autorität – Herrschaft – Gewalt – Technik*, Tübingen: Mohr, 1986, s. 73; oraz: Thomas Lindenberger, Alf Lüdtke (red.): *Physische Gewalt. Studien zur Geschichte der Neuzeit*, Frankfurt (M.): Suhrkamp, 1995, s. 7. Por. jako standardowe dzieło: Trutz von Trotha (red.): *Soziologie der Gewalt*, Sonderheft 37, Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1997. Von Trotha zwraca tam uwagę zwłaszcza na metodologiczną koncepcję *gęstego opisu* przemocy.

30 Por. Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung Marburg, Dokumentensammlung (DSHI) 190 BR/BLW 9.

31 DSHI 120 BR/BLW 2, zob. też: DSHI 120 BR/BLW 161.

Wielu z nich znajdowało się w tej specyficznej sytuacji w „emocjonalnym tunelu przemocy”[32]. Brutalizacja, której konkretny kształt zależał jednak również bardzo mocno od warunków zewnętrznych, nabrała własnej dynamiki. Charakterystycznym elementem specjalnej grupowej tożsamości są zbiorowe akty przemocy – czy to w stosunku do wroga, czy to w celu samodyscyplinowania grupy wewnątrz. W niektórych podjednostkach przemoc pełniła zatem podwójną funkcję: jako element społeczny i jako rozstrzygająca maksyma działania[33].

Wspólna walka i groźba śmierci były bardzo silnie wiążącymi elementami, przy założeniu jednak, że odnośni członkowie grupy mogli bezwarunkowo polegać na sobie wzajemnie. Jeśli tak nie było, a jeden z członków grupy nie działał zgodnie z ekstremalnymi wymogami małej wojny, to mogło dojść do szybkiego procesu samoregulacji ze strony większości grupy[34]. Albo, odwołując się do Felixa Schnella: „Zbiorowa przemoc to bardzo efektywny sposób mówienia »my«”[35].

Wskutek zbiorowego praktykowania przemocy i związanego z tym specyficznego doświadczenia przestrzeni dochodziło sukcesywnie do przemiany tożsamości dużej części Baltikumer. Na Łotwie w roku 1919 nie tylko „wypróbowywano różne role niemieckiej historii […] i zamieniano je na inne” – jak pisze Vejas Liulevicius – raczej cała „arena sprawiała wrażenie ogromnego, brutalnego balu kostiumowego”[36]. Retrospektywnie większość byłych uczestników walk określała się też później raczej mianem lancknechtów niż regularnych żołnierzy[37].

Bałtyckie przedsięwzięcie nieoficjalnie dobiegło końca, kiedy w grudniu 1919 roku ostatnie niemieckie oddziały przekroczyły granicę Rzeszy Niemieckiej. Wcześniej część wojsk wielokrotnie ignorowała polecenia z Berlina, by niezwłocznie opuścić kraje bałtyckie. Ta odmowa posłuszeństwa była równoznaczna z otwartym buntem i odwróceniem się od Rzeszy Niemieckiej. Nie zmieniało to jednak faktu, że sytuacja militarna niemieckich oddziałów pogarszała się w błyskawicznym tempie. Starcia towarzyszące odwrotowi cechowały się ogromną brutalnością. Niejednokrotnie stosowano zasadę *spalonej ziemi*, paląc dla przyjemności całe parki i sady, a podczas

32 Por. Randall Collins: *Dynamik der Gewalt. Eine mikrosoziologische Theorie*, Hamburg: Hamburger Edition, 2011, s. 544–557.
33 Por. Mathias Voigtmann: *Die „Baltikumer”…*, dz. cyt. (przyp. 15), s. 130.
34 Odnośnie do samoregulacji do wewnątrz zob.: Ernst von Salomon: *Die Geächteten*, Gütersloh: Bertelsmann, 1930, s. 81.
35 Felix Schnell: *Räume des Schreckens. Gewalträume und Gruppenmilitanz in der Ukraine, 1905–1933*, Hamburg: Hamburger Edition 2012, s. 36. Podobne procesy uwspólnotowienia, jakie uchwycił Schnell w swojej bardzo ciekawej analizie o Ukrainie, wystąpiły również później w oddziałach SA. Por. Sven Reichardt: *Vergemeinschaftung durch Gewalt. Der SA-„Mördersturm 33” in Berlin-Charlottenburg* [w:] Stefan Hördler (red.): *SA-Terror als Herrschaftssicherung. „Köpenicker Blutwoche” und öffentliche Gewalt im Nationalsozialismus*, Berlin: Metropol, 2013, s. 110-129; Por. Mathias Voigtmann: *Die „Baltikumer”…*, dz. cyt. (przyp. 15), s. 130–131.
36 Vejas Gabriel Liulevicius: *Kriegsland…*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 289.
37 Ernst von Salomon: *Die Versprengten* [w:] Ernst Jünger (red.): *Der Kampf…*, dz. cyt. (przyp. 15), s. 112–115 (113); Erich Balla: *Landsknechte…*, dz. cyt. (przyp. 15). Ogólnie rzecz biorąc wspólnoty oparte na przemocy były wspólnotami męskimi. Por. Klaus Theweleit: *Männerphantasien* 1 + 2, München: Piper, 2009.

wycofywania się z poszczególnych wsi podpalano ważne strategicznie budynki, takie jak urzędy zaopatrzenia i koszary[38].

Odwołując się do Jörga Baberowskiego i Felixa Schnella można także w odniesieniu do Łotwy oraz walczących i działających tam osób mówić o szczególnym obszarze przemocy. Jeśli rozszerzyć opracowaną przez Schnella koncepcję obszarów przemocy, to szczególny obszar przemocy w krajach bałtyckich można znaleźć zarówno na realnej płaszczyźnie geograficznej, jak i społecznej. Cechą rozpoznawczą tego obszaru przemocy jest okoliczność, że stosowanie w nim przemocy fizycznej jest tą formą społecznego działania, która obiecuje największe powodzenie pod względem pożądanych celów i interesów. Wspólnie praktykowana przemoc jest zaś spoiwem tych grup[39]. Charakterystyczne dla szczególnego obszaru przemocy są również sieci współpracy, które łączyły ze sobą miejscowych i przybyszów w bardzo specyficznym podziale zadań: w przypadku oddziałów walczących na Łotwie przybysze – przede wszystkim niemieckie formacje Freikorpsów – dysponowali niezbędnymi kontaktami zewnętrznymi, które udostępniały środki logistyczne i finansowe, bezwzględnie konieczne do stosowania przemocy. W wypadku Baltikumer przybysze zajęli w dodatku jeszcze funkcję kierowniczą. W otoczeniu grup stosujących przemoc działały jednak również grupy osób, które nie należały do właściwych wspólnot opartych na przemocy, które jednak w ramach wspólnotowych aktów przemocy wykonywały pewne niezbędne prace przygotowawcze, wymagające dokładnej znajomości lokalnej sytuacji.

Nie tylko formacje tworzone przez Niemców z Rzeszy i Niemców bałtyckich były obecne w krajach bałtyckich jako oddziały paramilitarne. Jak już zaznaczono wyżej, po pierwszej wojnie światowej Łotwa przeistoczyła się w postimperialną *strefę destabilizacji par excellence*. Dla Łotwy w latach powojennych charakterystyczny był przy tym narodowy militaryzm jako najbardziej skrajna strategia budowania narodu, także „ze względu na spóźnione i niepełne tworzenie się narodu, uniemożliwiane przez rosyjski imperializm i pierwszą wojnę światową”[40].

Symptomatycznym wytworem tego narodowego militaryzmu był łotewski paramilitaryzm aizsargów, którego głównym celem było uczynienie z ludności cywilnej obywateli-żołnierzy. Mieli oni przyczynić się do zapewnienia przetrwania założonego dopiero na krótko przedtem państwa łotewskiego[41]. Dodatkowo ów paramilitaryzm

38 Por. odnośnie do ostatnich miesięcy wojny przypis 8, a odnośnie do *zasady spalonej ziemi* DSHI 190 BR/BLW 19 oraz Vejas Gabriel Liulevicius: *Kriegsland*..., dz. cyt. (przyp. 3), s. 298–299.

39 Por. Felix Schnell: *Räume des Schreckens*, dz. cyt. (przyp. 35); oraz: Jörg Baberowski: *Einleitung. Ermöglichungsräume exzessiver Gewalt* [w:] tenże, Gabriele Metzler (red.): *Gewalträume. Soziale Ordnungen im Ausnahmezustand*, Frankfurt (M.): Campus, 2012, s. 7–28.

40 Tomas Balkelis: *Von Bürgern zu Soldaten. Baltische paramilitärische Bewegungen nach dem Ersten Weltkrieg* [w:] Robert Gerwarth, John Horne: *Krieg im Frieden*..., dz. cyt. (przyp. 3), s. 201–225 (202). Odnośnie do argumentu spóźnionego powstawania narodów zob. Miroslav Hroch: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, s. 86–88.

41 Odnośnie do rozwoju Łotwy por. przyp. 8 oraz: Adolf Šilde: *Die Entwicklung der Republik Lettland* [w:] Boris Meissner (red.): *Die Baltischen Nationen. Estland, Lettland, Litauen*, Köln: Markus, 1991, s. 63–74.

był swego rodzaju polityką integracji, która miała nie tylko rekrutować więcej żołnierzy, lecz miała na celu również przeobrażenie lokalnej polityki i tożsamości. Dlatego aizsargowie byli aktywni nie tyko wojskowo, lecz zarazem politycznie i kulturalnie oraz wyróżniali się swoim zaangażowaniem na rzecz budowy narodu. W związku z tym nie utracili nigdy swych paramilitarnych atrybutów, jednak po zakończeniu powojennego konfliktu przekształcili się w szeroki ruch społeczny i kulturalny[42].

Wzywając do swego rodzaju narodowej rewolucji ludowej i działając w znacznej mierze niezależnie, ruch aizsargów doprowadził do znacznych napięć między narodem a państwem. Skoro w warunkach wojennych państwo nie było w stanie uporać się z wyzwaniem polegającym na budowie narodu i samym przetrwaniu, na arenę weszła organizacja paramilitarna, stawiająca sobie za cel polityczne przebudzenie i militaryzację wszystkich obywateli. Szło to jednak w parze z żądaniem samodzielnej pozycji w państwie i społeczeństwie łotewskim. W konsekwencji te aspiracje budziły nieufność u przedstawicieli instytucji państwowych, zwłaszcza wśród jednostek regularnej armii, które w organizacjach paramilitarnych widziały w dużej mierze rywali. Kiedy prezydent Kārlis Ulmanis związał ze sobą aizsargów jako osobiste polityczne siły zbrojne, łotewska armia próbowała przejąć nad nimi kontrolę[43].

Jak już wspomniano, aizsargowie mieli korzenie w kulturze pierwszej wojny światowej. Organizację (pol. strażnicy) założono 30 marca 1919 roku z inicjatywy państwa, czyli na polecenie szefa rządu tymczasowego, Kārlisa Ulmanisa. Chodziło przede wszystkim o rekrutowanie ochotników do służb strażniczych i porządkowych na tyłach frontu, które służyły ponadto jako wsparcie wojskowe do odparcia zagranicznej inwazji. Miał prawo do nich przystąpić każdy lojalny i niekarany łotewski obywatel płci męskiej w wieku od 18 do 60 lat. Początkowo dozwolona była również przymusowa rekrutacja osób, które nie nadawały się do służby w armii narodowej. Strategia ta była również przejawem braku kadr wojskowych, w obliczu którego Łotwa stała we wczesnej fazie swego istnienia[44].

Aizsargowie dysponowali często doskonałą znajomością terenu, przeistaczając się w ten sposób w poważnego przeciwnika oddziałów nieprzyjacielskich. Koniec małej wojny na Łotwie przyniósł najpierw odrębny pokój z radziecką Rosją w sierpniu 1920 roku. Wcześniej Łotwie – w znacznej mierze dzięki pomocy Estończyków – udało się w kilku bitwach pokonać Niemców i położyć kres ich panowaniu na Łotwie. W tej ostatniej fazie wojny o niepodległość aizsargowie mieli co najmniej tyle samo członków co regularne wojska łotewskie, które liczyły jesienią 1919 roku ponad 19 tys. żołnierzy[45]. Po zakończeniu czynnych działań bojowych aizsargowie istnieli

42 Por. Tomas Balkelis: *Von Bürgern…*, dz. cyt. (przyp. 40), s. 203; Por. też: Ilgvars Butulis: *Die Schutzkorpsorganisation in Lettland (1919–1940)* [w:] Erwin Oberländer i in. (red.): *Autoritäre Regime in Ostmitteleuropa 1919-1944*, Mainz: Institut für Osteuropäische Geschichte, 1995, s. 113–124.

43 Por. Tomas Balkelis: *Von Bürgern…*, dz. cyt. (przyp. 40), s. 203–204. Odnośnie do Ulmanisa: Valdis Lumans: *Latvia in World War II*, New York: Fordham University Press, 2006, s. 27.

44 Por. Tomas Balkelis: *Von Bürgern…*, dz. cyt. (przyp. 40), s. 205–212. Ilgvars Butulis mówi o 20 marca 1919 roku jako dacie założenia aizsargów. Por. Ilgvars Butulis: *Die Schutzkorpsorganisation…*, dz. cyt. (przyp. 42), s. 114.

45 Zarysowane tu starcia zbrojne wymagały mobilizacji wszystkich dostępnych zasobów ludzkich i gospodarczych, przy czym Łotysze mogli się odwołać do doświadczeń pierwszej wojny światowej.

nadal jako organizacja ochotnicza, przy czym w 1929 roku ponad 60% aizsargów stanowili byli żołnierze[46].

Procesy transformacji wspólnot opartych na przemocy

Robert Gerwarth porównuje wzajemne więzi w skłonnej do przemocy kontrrewolucyjnej subkulturze europejskiego okresu powojennego z pajęczyną[47]. Takie struktury sieciowe i wzajemne impulsy można też – czemu sprzyjały paralele osobistych dróg życiowych – znaleźć na niższym poziomie w Republice Weimarskiej[48].

Pytanie o kariery oparte na przemocy oraz o specyficzne pokoleniowe przetwarzanie doświadczeń przemocy znajduje się wszelako już od dłuższego czasu w centrum uwagi badań historycznych. Bruno Thoß odnotowuje na ten temat, że dla pokoleń ludzi urodzonych przed rokiem 1900 „kształtujący epokę kontekst obu wojen światowych był właściwym znakiem przeżytego czasu"[49]. Faza pierwszej wojny światowej sprawiła zdaniem Joachima Taubera, że wielu mężczyzn ze względu na doświadczenia przemocy „nie potrafiło albo nie chciało już powrócić do społeczeństwa cywilnego"[50]. W kontekście opartych na przemocy wspólnot w krajach bałtyckich można rozróżnić rozmaite formy przetwarzania, przekazywania i utrwalania praktyki przemocy oraz rozmaite konsekwencje dla praktyk związanych z kulturą pamięci oraz dla spójności grupy. Granice między poszczególnymi kategoriami mogą zaś być w tej typizacji nader płynne[51].

Odnośnie do frontu wschodniego w pierwszej wojnie światowej i Ober Ost por. Vejas Gabriel Liulevicius: *Von „Ober Ost" nach „Ostland"?* [w:] Gerhard P. Groß (red.): *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*, Paderborn: Schöningh, 2006, s. 295–310. Jako źródło: Oberbefehlshaber Ober Ost (red.): *Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1917. Nadal miarodajne: Norman Stone: *The Eastern Front 1914–1917*, London: Hodder and Stoughton, 1976.

46 Por. Tomas Balkelis: *Von Bürgern…*, dz. cyt. (przyp. 40), s. 204 i 211–212. Tomas Balkelis widzi zatem w aizsargach również „zahartowanych wojną kombatantów", którzy mogli się stać poważnym zagrożeniem dla wszystkich regularnych armii.

47 Por. Robert Gerwarth: *Im „Spinnennetz". Gegenrevolutionäre Gewalt in den besiegten Staaten Mitteleuropas* [w:] Robert Gerwarth, John Horne: *Krieg im Frieden…*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 108–133; odnośnie do wzajemnych więzi organizacji paramilitarnych i ugrupowań nacjonalistycznych por. Rüdiger Bergien: *Die bellizistische Republik. Wehrkonsens und „Wehrhaftmachung" in Deutschland 1918–1933*, München: Oldenbourg, 2012; ponadto Bernhard Sauer: *Schwarze Reichswehr und Fememorde. Eine Milieustudie zum Rechtsradikalismus in der Weimarer Republik*, Berlin: Metropol. 2004. Odnośnie do metafory sieci por. Ernst von Salomon: *Nahe Geschichte. Ein Überblick*, Berlin: Rowohlt 1936, s. 99–100; oraz Joseph Roth: *Das Spinnennetz*, Frankfurt (M.): Fischer-Bücherei, 1970.

48 Por. Mathias Voigtmann: *Die „Baltikumer"…*, dz. cyt. (przyp. 15), s. 135.

49 Bruno Thoß: *Die Zeit der Weltkriege – Epochen als Erfahrungseinheit?* [w:] tenże, Hans-Erich Volkmann (red.): *Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland*, Paderborn: Schöningh, 2002, s. 7–30 (7).

50 Joachim Tauber: *Editorial* [w:] tenże (red.): *Über den Weltkrieg hinaus. Kriegserfahrungen in Ostmitteleuropa 1914-1921*, „Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte", nowa seria 17/2008, 2009. s. 7–12 (7); por. też: Peter Haslinger, Vytautas Petronis: *Erster Weltkrieg, Systemkonsolidierung und kollektive Gewalt in Ostmitteleuropa. Litauen und der „Eiserne Wolf"* [w:] Winfried Speitkamp (red.): *Gewaltgemeinschaften. Von der Spätantike bis ins 20. Jahrhundert*, Göttingen: V&R Unipress, 2013, s. 343–369 (346).

51 O przedstawionej tu typizacji autor niniejszego artykułu wspomniał po raz pierwszy już w innym miejscu. Artykuł ten ukaże się przypuszczalnie pod koniec 2016 roku w końcowej publikacji grupy badawczej *Gewaltgemeinschaften* [Wspólnoty oparte na przemocy]. Autorzy i tytuł: Peter Haslinger, Mathias Voigtmann, Wojciech Pieniążek, Vytautaus Petronis: *Frontiers of Violence. Paramilitärs als Gewaltgemeinschaften im Ostmitteleuropa der 1920er Jahre*.

Niektórzy powracający dokonali w tym kontekście zamierzonego biograficznego cięcia, żeby całkowicie zerwać z doświadczeniem przemocy. Na zawsze opuścili tymczasowe wspólnoty, zrywając wszelki kontakt z dawnymi towarzyszami i całkowicie wycofując się do „normalnego" prywatnego życia. Zwykłą koleją rzeczy takie biografie urywają się i niebawem nie daje się ich już uchwycić. Inna część dawnych uczestników walk również postanowiła zdystansować się od aktywnego działania z użyciem przemocy. Charakterystyczne dla tej grupy było jednak to, że nie odcięła się ona całkowicie od tematów wojny, przemocy, Freikorpsów i paramilitaryzmu. Na najrozmaitsze artystyczne sposoby próbowała przetworzyć swoje przeżycia, ocalić je i przekazać tym, którzy zostali w domu, oraz następnym pokoleniom.

Zupełnie inny charakterystyczny typ życia powstał w wyniku trwałego naznaczenia przez szczególnie ofensywny i oparty na własnej inicjatywie udział w wojnie. Przedstawiciele tego typu przenieśli ze sobą z krajów bałtyckich niemal bezwarunkowy i absolutny aktywizm oraz niepohamowaną inicjatywę i nie wydawali się skłonni ponownie dostosować się do normalnych cywilnych struktur i okoliczności. Jak wynika z licznych pamiętników, zapisów w dziennikach oraz osobistej korespondencji, wyniesiona z Łotwy specyficzna kultura przemocy odcisnęła swoje piętno na tych mężczyznach. Część Baltikumer zabrała ze sobą z powrotem do Niemiec to, co tam przeżyła, czego się nauczyła i co sobie przyswoiła – można więc mówić o *migracji przemocy* lub *transferze przemocy*. Na początku lat 20. ludzie ci nie przepuszczali żadnej okazji do uaktywnienia się i przyłączali się do akcji z użyciem przemocy (na przykład do rozmaitych prób puczu), jednak sami ich nie organizowali ani nimi nie kierowali[52].

Organizacją różnych akcji i związków dawnych oddziałów Freikorpsów oraz kierowaniem nimi zajmowali się ludzie, do których najbardziej pasuje miano *koordynatorów przemocy*. Po powrocie Baltikumer do Niemiec rządowi Rzeszy zależało na zupełnej likwidacji istniejących formacji[53]. Żeby przeciwdziałać tej likwidacji i utrzymywać ze sobą kontakt, wiele byłych jednostek zorganizowało się w tak zwaną służbę pracy, służbę osiedleńczą lub wspólnoty pracy. Charakterystyczne dla służby pracy było to, że żądano tam „dyscypliny jak we Freikorpsach" i również ją osiągnięto. Wspólnoty pracy były w dużej części głównie przykrywkami dla organizacji paramilitarnych. Dowodzi tego analiza czasopism Freikorpsów i osobistych wspomnień koordynatorów przemocy[54].

52 Jednym z tych *weteranów przemocy* był na przykład Ernst von Salomon. Wyniesiona przez niego z krajów bałtyckich szczególna, oparta na przemocy socjalizacja przejawiała się między innymi aktywnym przemytem broni, aktami sabotażu i zamachami politycznymi na początku lat 20. Wziął na przykład pośredni udział w zamordowaniu Waltera Rathenaua, obserwując go intensywnie i śledząc jego rytm dnia. Odnośnie do kolei życia Ernsta von Salomona po jego powrocie z krajów bałtyckich por. Markus Josef Klein: *Ernst von Salomon…*, dz. cyt. (przyp. 22), s. 67–124.

53 Wielu byłych członków Freikorpsów pozostało nieformalnie i w ukryciu razem. Działo się to często pod przykrywką rozmaitych firm, na przykład biur detektywistycznych, wędrownych cyrków czy firm przewozowych. Zob. też: Ernst von Salomon: *Nahe Geschichte…*, dz. cyt. (przyp. 47), s. 98.

54 Egzemplarycznie dla czwartego typu można przywołać Gerharda Roßbacha i kierowane przez niego wspólnoty pracy. Roßbach, rocznik 1893 i były porucznik piechoty w pierwszej wojnie światowej, w ogłoszeniach prasowych reklamował publicznie usługi swojego zamaskowanego korpusu. On i jego ludzie oferowali swoje usługi przede wszystkim obszarnikom w Meklemburgii, na Pomorzu i na Śląsku, wcielając się na ich dobrach w rolę swego rodzaju straży wiejskiej, charakteryzującej się wysoką gotowością do przemocy i umiejętnością jej stosowania. Por. Bernhard Sauer: *Gerhard*

Jeśli chodzi o działalność kulturalną aizsargów na Łotwie w latach 20. i jej oddziaływanie na kulturę demokratyczną i na nowy ustrój kraju, można stwierdzić rzecz następującą: w jednym ze swych głównych zadań aizsargowie upatrywali początkowo wspieranie łotewskiego rządu nacjonalistyczną propagandą i agitacją kulturalną. W połowie lat 20. doszło w tym kontekście do patriotycznego i kulturalnego ożywienia tego ruchu. Organizacja nie utraciła jednak w żadnym okresie swego paramilitarnego charakteru, czyli wojskowy dryl, parady, broń i mundury należały nadal do jej tożsamości i do jej zewnętrznego wizerunku[55].

Mimo tego wojskowego rysu także wśród aizsargów doszło do procesu transformacji. Struktury paramilitarne rozszerzono i uzupełniono o cywilne elementy i możliwości działania – co uwidoczniło się zwłaszcza w drugiej połowie lat 20. na przykładzie budowy rozległego wydziału kobiecego i młodzieżowego[56]. Dowodem procesów transformacyjnych i zdolności organizacji do stworzenia potężnej sieci socjalnej i kulturalnej było również zakładanie rozmaitych stowarzyszeń i klubów. Dwie trzecie zarejestrowanych sportowców, 159 orkiestr z 2 tys. członków oraz 229 chórów z 7,8 tys. członków należało do stowarzyszeń aizsargów[57]. Reprezentowana przez aizsargów wola budowy narodu szła zatem w parze z przeobrażaniem się tej paramilitarnej organizacji w szeroki ruch społeczny dla osób różnej płci i w różnym wieku.

Przejawem dążeń do działania jak najbardziej niezależnego od instytucji państwowych było przede wszystkim finansowanie aizsargów. Odbywało się ono w dużej części ze składek członkowskich oraz przychodów z rozmaitych działań społecznych takich jak koncerty, kluby, loterie, zbieranie wpłat na cele dobroczynne i datków. Ponadto organizacja dysponowała całymi sieciami tak zwanych domów ludowych, bibliotek i instytucji charytatywnych[58]. Względna samodzielność i niezależność aizsargów znalazła wyraz także w tym, że łotewski parlament w ciągu dziesięciu lat od 1924 roku nie zdołał uchwalić i wdrożyć ustawy o korpusach ochronnych. Różnice zdań, rywalizacja, a po części krótkowzroczność w rządzie sprawiły, że aizsargowie zapuścili korzenie jako formacja wojskowa, która działała poza sferą wpływów i nadzorem instytucji państwowych i znajdowała się faktycznie pod kontrolą jednej tylko partii – Związku Chłopskiego[59]. Podejmowane przez armię próby zdobycia

Roßbach – Hitlers Vertreter für Berlin. Zur Frühgeschichte des Rechtsradikalismus in der Weimarer Republik, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft" 50, 2002, zesz. 1, s. 7. Odnośnie do działalności Roßbachowców por. Emil Julius Gumbel: *Verschwörer. Zur Geschichte und Soziologie der deutschen nationalistischen Geheimbünde 1918–1924*, Heidelberg: Das Wunderhorn, 1979, s. 89–90. Odnośnie do czasopism Freikorpsów jako źródła: „Der Reiter gen Osten" 5, 1934, zesz. 7, s. 12 oraz „Der Reiter gen Osten" 6, 1935, zesz. 4, s. 13. Znajdujemy tu zalążki tego, co Georg Elwert nazwał w swoich wywodach „rynkami przemocy", por. Georg Elwert: *Gewaltmärkte. Beobachtungen zur Zweckrationalität der Gewalt* [w:] Trutz von Trotha (red.): *Soziologie…*, dz. cyt. (przyp. 29), s. 86–101.

55 Por. Tomas Balkelis: *Von Bürgern…*, dz. cyt. (przyp. 40), s. 212.

56 Do 1940 roku organizacja liczyła już ponad 68 tys. członków, w tym ok. 15 tys. kobiet i 14 tys. ludzi młodych; pozostali byli żołnierzami, zorganizowanymi w 19 pułkach. Ruch aizsargów obejmował ok. 3% całej populacji Łotwy.

57 Por. Tomas Balkelis: *Von Bürgern…*, dz. cyt. (przyp. 40), s. 212–213. Wydział propagandy aizsargów zorganizował w latach 1935–1939 ponad 10 tys. wykładów.

58 W 1939 roku aizsargowie prowadzili 89 domów ludowych na wsi. Ruch w ogóle miał raczej chłopski charakter, zwłaszcza że składał się w 95% z chłopów, spośród których 25% było bezrolnych.

59 Por. Inesis Feldmanis: *Umgestaltungsprozesse im Rahmen des Ulmanis-Regimes in Lettland 1934–1940* [w:] Erwin Oberländer (red.): *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*, Paderborn: Schöningh, 2001, s. 215–248 (218). To, że rząd łotewski nie potrafił się porozumieć

większego wpływu na organizację przez integrowanie aizsargów z oficjalnymi strukturami wojskowymi miały przynajmniej w latach 20. jedynie umiarkowane powodzenie. Charakterystyczna dla ruchu aizsargów była obecność charyzmatycznych przywódców (analogia z przykładem niemieckim), którzy ze swej strony utrzymywali ścisłe stosunki z kierownictwem politycznym wokół Kārlisa Ulmanisa[60].

Te ścisłe więzi były następnie również jedną z przyczyn aktywnej i ważnej roli, jaką ruch aizsargów odegrał podczas zamachu stanu Kārlisa Ulmanisa. Nastąpił on w nocy z 15 na 16 maja 1934 roku, a przygotowaniom towarzyszyła rozdmuchana kampania wokół konieczności reform konstytucyjnych. Oprócz aizsargów w dokonanie przewrotu były zaangażowane mniejsze jednostki zarówno wojska, jak i policji. Ten konglomerat rozmaitych sił zajął najważniejsze urzędy i gmachy rządowe. Z mocą wsteczną ogłoszono 16 maja stan wojenny i wyjątkowy – aby można było ominąć obowiązującą konstytucję[61].

Tak szybka realizacja przewrotu była z jednej strony przejawem talentu organizacyjnego Ulmanisa i jego zwolenników, z drugiej jednak również dowodem sprawności, wojskowej dyscypliny oraz dyspozycyjności formacji aizsargów[62]. Na uwagę zasługiwało to, że nie doszło do żadnego przelewu krwi, bowiem przeciwnicy polityczni nie stawiali oporu. Informują o tym między innymi zapiski niemieckiego posła w Rydze Georga Martiusa, który w następujący sposób skomentował te wydarzenia w swoim sprawozdaniu dla Ministerstwa Spraw Zagranicznych: „Padło tylko parę strzałów i nie było rannych. Życie społeczne nie zostało w żaden sposób przerwane”.[63] Po zamachu stanu aizsargowie *de facto* pełnili funkcję osobistej straży przybocznej Ulmanisa i jego dyktatury[64]. Opisane tu wydarzenia na Łotwie wpisują się w ten sposób w ówczesny polityczny kontekst i proces ewolucji kontynentu europejskiego – gdyż utartym względnie szeroko rozpowszechnionym wzorcem było obalanie demokracji „z serca władzy”[65] – przez szefów rządów, a w przypadku Łotwy właśnie również przez wojsko i formacje paramilitarne, nie zaś przez rewolucyjne masy[66].

w sprawie aizsargów, wynikało również z faktu, że na Łotwie o sto miejsc w parlamencie ubiegały się niekiedy aż 44 partie. Por. Erwin Oberländer: *Die Präsidialdiktaturen in Ostmitteleuropa – „Gelenkte Demokratie”?* [w:] tenże, *Autoritäre Regime…*, dz. cyt. (przyp. 59), s. 3–17 (12).

60 Por. Inesis Feldmanis: *Umgestaltungsprozesse…*, dz. cyt. (przyp. 59), s. 218–219.

61 Por. Erwin Oberländer: *Die Präsidialdiktaturen…*, dz. cyt. (przyp. 59), s. 15–16; Inesis Feldmanis: *Umgestaltungsprozesse…*, dz. cyt. (przyp. 59), s. 220. Łotwa była rządzona do sierpnia 1938 roku za pomocą stanu wyjątkowego. Ulmanis zrezygnował przy tym z wszelkich demokratycznych fasad w postaci konstytucji, co ostatecznie uczyniło Łotwę chyba najbardziej autorytarnym reżimem w Europie Środkowo-Wschodniej.

62 Odnośnie do znaczenia aizsargów podczas przewrotu również: Ilgvars Butulis: *Autoritäre Ideologie und Praxis des Ulmanis-Regimes in Lettland 1934–1940* [w:] Erwin Oberländer (red.): *Autoritäre Regime…*, dz. cyt. (przyp. 59), s. 249–298 (275).

63 Inesis Feldmanis: *Umgestaltungsprozesse…*, dz. cyt. (przyp. 59), s. 220.

64 Por. *Balkelis* (przyp. 40), s. 221. Odnośnie do postępowania i znaczenia Kārlis Ulmanisa oraz aizsargów po 1934 roku por. też Ilgvars Butulis: *Autoritäre Ideologie…*, dz. cyt. (przyp. 62), s. 249–298.

65 Robin Reschke, Aron Schöpf: *Nach dem „Großen Krieg”. Vom Triumph zum Desaster der Demokratie 1918/19-1939* [w:] http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-5712, 08.03.2016.

66 W okresie międzywojennym jedynie Finlandii i Czechosłowacji udało się zachować swoje demokratyczne ustroje. W Europie Środkowo-Wschodniej zostały one zastąpiono przez dyktatury prezydenckie, a w Europie Południowo-Wschodniej przez dyktatury monarchiczne. Por. Erwin Oberländer (red.): *Vorwort der Herausgeber* [w:] tenże, *Autoritäre Regime…*, dz. cyt. (przyp. 59), s. VII–XI (VII).

Podsumowanie

Duże, dobrze rozwinięte organizacje paramilitarne ze swoimi ekspansywnymi sieciami społecznymi i ideami – jak np. Baltikumer, Baltische Landeswehr i aizsargowie – wywierały sporą presję na łotewską i niemiecką politykę w okresie międzywojennym, przyczyniając się na niemałą skalę do upadku obu demokracji czy też powojennych ładów[67]. Za upadek i niemoc demokracji odpowiedzialne były z pewnością przede wszystkim przyczyny i błędy wewnątrzsystemowe, niezrozumienie demokracji przez polityków, brak tradycji liberalnej (jak na przykład na Łotwie), zagrożenia zewnętrzne, ale również perturbacje takie jak światowy kryzys gospodarczy. Mimo to w tym kontekście trzeba również wyeksponować znaczenie i funkcję sieci i organizacji paramilitarnych.

W postimperialnej strefie destabilizacji, jaką była Łotwa, paramilitarne wspólnoty oparte na przemocy zajmowały w 1919 roku pozycję szczególną, próbowały bowiem (por. zwłaszcza Baltikumer), wypełnić próżnię władzy państwowej i urzeczywistnić nowe stosunki władzy. Tymczasowa słabość państwowego monopolu przemocy w dużym stopniu sprzyjała powstaniu specjalnej przestrzeni i rynku przemocy. Udało się w ten sposób utworzyć sieci, które łączyły lokalnych i znających teren działaczy z przybyszami w ramach specyficznego podziału zadań.

Baltikumer widzieli w Łotwie potencjalną przestrzeń, w której pragnęli urzeczywistnić swe po części niemiecko-narodowe cele za pomocą czynnego zbiorowego użycia przemocy poza Rzeszą Niemiecką. Bałtyckoniemieckie jednostki Landeswehry dążyły natomiast do utworzenia zjednoczonego państwa bałtyckiego z dominacją języka niemieckiego, które powinno połączyć się z Rzeszą Niemiecką. Występowały tym samym wprawdzie jako podmioty o narodowym nastawieniu bałtycko-niemieckim, miały jednak zarazem również ambicje imperialne w społeczno-politycznym procesie tworzenia nowego ładu w Europie Wschodniej. Działając z użyciem przemocy, miały czynny wpływ na proces budowy państwa łotewskiego – choćby tylko przez bycie konkurencją (zarówno wojskową, jak i polityczną) wobec Łotyszy.

Po zakończeniu małej wojny Baltikumer znacznie przyczynili się w Republice Weimarskiej – niekiedy na eksponowanych stanowiskach – do jej destabilizacji i byli jedną z przyczyn radykalizacji życia publicznego. Działające w krajach bałtyckich szczególne paramilitarne wspólnoty oparte na przemocy były utrzymywane przy życiu w przeobrażonej formie przez część byłych uczestników walk. Tylko pewna część Baltikumer była gotowa powrócić do normalnych cywilnych struktur, inni takiej gotowości nie mieli, nie potrafili tego zrobić. Sieci utworzone w krajach bałtyckich trwały nadal także w okresie pokoju, można zatem mówić o transferze przemocy.

Jeśli chodzi o aizsargów, to można zaobserwować swego rodzaju opartą na podziale pracy strategię delegowania przemocy właściwie zastrzeżonej dla państwa. Tak na przykład Kārlis Ulmanis realizował zamiar znacznego rozszerzenia możliwości

67 Por. Tomas Balkelis: *Von Bürgern…*, dz. cyt. (przyp. 40), s. 220.

działania i pola manewru dla polityki państwa w ramach sytuacji przejściowej pomiędzy ustrojami politycznymi. Paramilitaryzm okazał się efektywną strategią procesu budowy narodu. Z jednej strony w znacznym stopniu wzmacniał w obywatelach poczucie obowiązku, lojalność polityczną i patriotyzm, z drugiej jednak przyczynił się do decydującej militaryzacji tego procesu, tworząc w ten sposób obciążenie na przyszłość. O ile w pierwszych latach powojennych ruch aizsargów był przede wszystkim narodowym pomocnikiem w tworzeniu się państwa łotewskiego, to w latach 30. – po części wyszkolony i ukształtowany przez czynną walkę z użyciem przemocy – funkcjonował przede wszystkim jako gorliwy pomocnik Kārlisa Ulmanisa i poplecznik dyktatury, która zakwestionowała demokratyczne osiągnięcia Łotwy[68].

Już Gunther Mai wykazał, że okres międzywojenny w Europie „był naznaczony przez nieprzejrzystą kumulację konstelacji sprzyjających przemocy"[69]. Analiza niemieckich formacji Freikorpsów, Baltische Landeswehr i aizsargów uzmysławia jednak ostatecznie również, że dla ich członków oraz ich partycypacji we wspólnotach opartych na przemocy i sieciach paramilitarnych wyłoniły się także okazjonalne struktury i potencjalne przestrzenie, w których mogli urzeczywistniać swe nowe wizje ustrojowe i wspólnotowe również bez zachowania ciągłości przemocy z pierwszą wojną światową. Organizacje paramilitarne w Europie Środkowo-Wschodniej między wojnami światowymi funkcjonowały więc wprawdzie jako zjawiska przejściowe, były jednak zarazem przedstawicielami szczególnej awangardy przemocy, mającymi niekiedy znaczny wpływ na istniejące i nowo tworzące się ustroje polityczne.

68 Odnośnie do roli aizsargów jako pomocników w zamachu stanu zob. też Inesis Feldmanis: *Umgestaltungsprozesse…*, dz. cyt. (przyp. 59), s. 247.
69 Gunther Mai: *Europa 1918–1939. Mentalitäten, Lebensweisen, Politik zwischen den Weltkriegen*, Stuttgart: Kohlhammer, 2001, s. 13.

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Indeks nazw geograficznych zawiera wszystkie nazwy miejscowości, guberni, powiatów i komitatów, wymienionych w polskojęzycznych artykułach w niniejszym tomie. Nie obejmuje on nazw regionów, krain i państw. Jeśli nazwa występuje w więcej niż jednej formie, to pojawia się odsyłacz do nazwy polskiej, por. *Eperjes* zob. *Preszów*, pod którą podane są odnośne numery stron. Jeśli nie podano polskiej formy nazwy, to o tym, pod jaką nazwą widnieje dana miejscowość, decyduje jej obecna przynależność terytorialna, por. *Wielikaja Rybica* zob. *Wełyka Rybycia* (miejscowość leży na Ukrainie).

A
Abaúj-Torna (kom.) 231
Aleksandrowsk Gruszewski 180

B
Babinowicze 275
Bereg (kom.) 231
Beregszász *zob.* Berehowo
Berehowo 234
Berezyna 270
Berlin 160, 212, 284
Białystok 264
Biełgorod 183, 184
Bobrujsk 267
Borysów 268
Briańsk (gub.) 181, 184, 186, 189
Brześć 165, 260, 262
Budapeszt 169, 204, 229–232, 234

C
Charków (gub.) 179, 243, 248
Chersoń (gub.) 179, 243, 247, 248
Chojniki 274
Chust 230, 232, 234, 236, 237
Czernihów (gub.) 179, 243
Czerniowce 214
Czertkowo 189

D
Daugavgrīva *zob.* Dyjament
Dünamünde *zob.* Dyjament
Dyjament 282

E
Eperjes *zob.* Preszów

F
Filadelfia 223, 228
Fiume 195, 196, 198, 200, 202, 204, 206

G
Genewa 226, 235
Głuchow *zob.* Hłuchiw
Gorycja 203

H
Hłuchiw 186
Hłusk 268
Homel 264, 269, 274
Homestead 227, 236
Huszt *zob.* Chust

J
Jampol (pow.) 244
Jasina 230, 236
Jekaterynosław (gub.) 179, 243, 248, 252
Jelgava *zob.* Mitawa

K
Kaharłyk 249
Kalinkowicze 268–270
Kamieniec Podolski 251, 252
Kamieniec (Podolski) (gub.) 179
Kaniów (pow.) 245
Kijów 244, 246, 248–250, 255
Kijów (gub.) 179, 243, 245, 246, 248–250, 257

Kiszyniów 264
Korma 265
Kőrösmező *zob.* Jasina
Kowczyce 270
Kursk 184
Kursk (gub.) 181–184, 186, 189

L
Lipsk 212
Łojów 270
Londyn 207
Lubań 270, 271, 273
Lwów 168, 211–213
Łysianka 247

M
Máramaros (kom.) 231
Máramarossziget *zob.* Syhot Marmaroski
Miłowe 189
Mińsk 262, 274
Mir 268
Mitau *zob.* Mitawa
Mitawa 282
Mohylew (pow.) 245
Moskwa 171, 186, 265
Mozyrz 268, 269
Mukaczewo 233, 234
Munkács *zob.* Mukaczewo

N
Nowa Uszyca (pow.) 244
Nowe Petriwce 255
Nowi Petriwci *zob.* Nowe Petriwce
Nowy Jork 207, 228, 236

O
Odessa 264
Ólubló *zob.* Stara Lubowla
Ozarycze 270

P
Parycze 270
Paryż 165, 169, 171, 177, 190, 199, 206, 226, 230–235, 260, 262
Poczep 186
Poddobrianka 274
Podole (gub.) 243, 244, 250, 252, 256
Połtawa (gub.) 179, 243, 246, 248
Praga 169, 213, 235
Preszów 229, 232, 234, 236, 237
Puchowicze 271
Pula 196, 198, 200, 206
Putiwel (pow.) 184, 189

R
Rawa Ruska 212
Ryga 165, 167, 171, 279, 282
Rzym 204, 207, 208

S
Saint-Germain 169
Sáros (kom.) 231
Seliba 268
Sighetu Marmației *zob.* Syhot Marmaroski
Sirocino 266
Słuck 273, 274
Śmiłowicze 268
Smolewicze 268
Stanica Ługańska 180
Stara Lubowla 229, 236
Stołpce 268
Sumy 187
Swalawa 232, 234, 236
Syhot Marmaroski 232, 236
Szachty 180
Szachtyńsk 176, 185
Szachtyńsk (pow.) 181
Szczedryn 259, 270
Szepes (kom.) 231
Szolyva *zob.* Swalawa

T
Taganrog 176, 179, 181, 185
Talka 270
Taraszcza 246, 247
Taraszcza (pow.) 246
Tarnopol 212
Tauryda (gub.) 179, 243, 248
Ternopil' *zob.* Tarnopol
Triest 167, 195–200, 203, 204, 206–208
Tuckum *zob.* Tukum
Tukum 282

Tukums *zob.* Tukum
Turów 268, 269

U
Ugocsa (kom.) 231
Ung (kom.) 231
Ungvár *zob.* Użhorod
Urazowo 187–189
Uszomierz 249
Uzda 268
Użhorod 230, 233–237

W
Warszawa 170, 171
Wełyka Rybycia 186–189
Wersal 169, 171
Wiedeń 160, 167, 168
Wielikaja Rybica *zob.* Wełyka Rybycia
Winnica (pow.) 252
Władywostok 203
Wołyń (gub.) 179, 243, 256
Woroneż 188
Woroneż (gub.) 181, 182, 184, 187–189

Z
Zaporoże (gub.) 256
Zemplén (kom.) 231
Znob 186, 189
Żółkiew 212
Zwinogródka 246, 255

SPIS MAP

Tworzenie się nowego ładu terytorialnego Europy Środkowo-Wschodniej, 1919–1923 [źródło: Richard Crampton: *Atlas of Eastern Europa in the Twentieth Century,* Londyn: Routledge, 1996, s. 36], s. 8.

Powstawanie rosyjsko-ukraińskiej granicy administracyjnej w państwie radzieckim w latach 1917–1928, s. 28.

Rusińskie rady narodowe w północno-wschodnich Węgrzech, we wschodniej Słowacji i na Rusi Podkarpackiej, 1918–1919, s. 224.

NOTKI BIOGRAFICZNE

Marco Bresciani jest obecnie stypendystą-badaczem (Marie Curie Cofund Program) w Instytucie Historycznym Uniwersytetu w Zagrzebiu. Po uzyskaniu doktoratu na Uniwersytecie w Pizie pracował w różnych placówkach badawczych, m. in. w Nowym Jorku, Mediolanie, Paryżu i Rijece. W licznych publikacjach zajmuje się przede wszystkim włoskim i europejskim antyfaszyzmem, antytotalitaryzmem i socjalizmem w latach 30. i 40. XX wieku. Obecnie bada następstwa pierwszej wojny światowej i faszyzmu na wybrzeżu Górnego Adriatyku.

Tim Buchen wykłada historię najnowszą Europy jako lektor DAAD na Uniwersytecie Edynburskim. Jego rozprawa doktorska *Antysemityzm w Galicji. Agitacja, przemoc i polityka przeciwko Żydom w monarchii habsburskiej ok. 1900 roku* ukazała się w formie książkowej w 2012 roku. Jego aktualne zainteresowania badawcze dotyczą antykomunizmu i dekolonizacji w dwudziestowiecznej Europie. Dalsze obszary badań naukowych to historia żydowska, badania nad przemocą i historia kulturowa polityki.

Frank Grelka jest historykiem Europy Środkowej i Wschodniej. Stopień doktora historii uzyskał w roku 2005 na Uniwersytecie Ruhry w Bochum. Tematem pracy doktorskiej był ukraiński ruch narodowy (*Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005). Od roku 2014 jest pracownikiem naukowym Centrum Interdyscyplinarnych Studiów o Polsce na Uniwersytecie Europejskim Viadrina. Obecnie kieruje tam projektem dotyczącym wywozu dóbr kultury z radzieckiej strefy okupacyjnej w Niemczech przez Armię Czerwoną w latach 1944–1948. Pracuje również nad monografią o obozach pracy przymusowej dla Żydów w dystrykcie lubelskim w kontekście Holokaustu.

Jakob Mischke jest absolwentem studiów wschodnioeuropejskich i ekonomii na Wolnym Uniwersytecie w Berlinie. Od 2011 do 2013 roku koordynował w Kijowie dwujęzyczny program magisterski „Studia Niemieckie i Europejskie", oferowany wspólnie przez Uniwersytet w Jenie i Akademię Mohylańską w Kijowie, gdzie prowadził również działalność dydaktyczną. W latach 2014–2015 był pracownikiem projektowym w Słowiańsko-Bałtyckim Seminarium Uniwersytetu w Münster. Obecnie bada teorię prawa i społeczeństwa Stanisława Dnistrjanskiego jako słuchacz Kolegium Doktoranckiego Galicja Uniwersytetu Wiedeńskiego.

Sebastian Paul studiował historię Europy Wschodniej na uniwersytetach w Gießen, Brnie i Peczu. Od 2014 roku jest pracownikiem naukowym Instytutu Herdera do Badań Historycznych nad Europą Środkowo-Wschodnią – Instytutu Wspólnoty Leibniza w Marburgu – oraz członkiem grupy badawczej SFB/TRR 138 „Dynamiki bezpieczeństwa". W ramach pracy doktorskiej porównuje dyskursy sekurytyzacji

dotyczące polskiej Galicji Wschodniej i czechosłowackiej Rusi Podkarpackiej w okresie międzywojennym oraz bada opartą na tych dyskursach politykę bezpieczeństwa na płaszczyźnie międzynarodowej i na centralnym szczeblu państwowym.

Stephan Rindlisbacher prowadzi obecnie badania w Niemieckim Instytucie Historycznym w Moskwie w ramach wspierającego mobilność akademicką stypendium Szwajcarskiego Funduszu Narodowego. Dotyczą one procesów terytorializacji we wczesnym Związku Radzieckim. Jego zainteresowania obejmują ponadto dzieje nowoczesnego terroryzmu oraz biograficzne i zogniskowane na rzeczywistości społecznej metody badań historycznych. Jego rozprawa doktorska *Życie dla sprawy. Wiera Figner, Wiera Zasulicz i środowisko radykałów u schyłku caratu* ukazała się w 2014 roku nakładem Harrassowitz Verlag.

Dimitri Tolkatsch jest doktorantem w Katedrze Historii Nowożytnej i Wschodnioeuropejskiej na Uniwersytecie Alberta Ludwika we Fryburgu Bryzgowijskim. W ramach swojego projektu doktorskiego, współfinansowanego przez Ernst Ludwig Ehrlich Studienwerk, prowadzi badania na temat ruchu powstańczego na Ukrainie podczas wojny domowej w Rosji (od roku 1918 do początku lat 20. XX wieku). Oprócz historii rosyjskiej wojny domowej jego zainteresowania badawcze obejmują dzieje Ukrainy i Żydów wschodnioeuropejskich oraz radziecką politykę narodowościową.

Mathias Voigtmann studiował historię europejską i europejską historię kultury w Chemnitz i we Frankfurcie nad Odrą. W 2011 roku uzyskał tytuł Master of Arts, a tematem jego pracy była: *Literatura jako źródło historyczne – wiedza o radzieckim świecie łagrów po lekturze Warłama Szałamowa*. Obecnie jest doktorantem w Instytucie Herdera (roboczy tytuł rozprawy doktorskiej: *Oddziały paramilitarne w Europie Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym – przemoc jako przeżycie wspólnotowe na przykładzie bałtyckich Freikorpsów*). Priorytety badawcze: współczesna historia Europy Wschodniej, historia społeczna NRD, historia Związku Radzieckiego (tematyka Gułagu), ugrupowania paramilitarne.

Andrei Zamoiski jest historykiem, który zajmuje się dziejami Białorusi w XX wieku, dziejami Żydów w Cesarstwie Rosyjskim, Związku Radzieckim i Europie Wschodniej. Jako badacz interesuje się również historią medycyny w ZSRR, dziejami pierwszej i drugiej wojny światowej oraz humanistyką cyfrową (był pracownikiem naukowym w projekcie CENDARI – www.cendari.eu – w dziedzinie historii nowożytnej na Wolnym Uniwersytecie w Berlinie).

Nach dem Zusammenbruch der Großreiche am Ende des Ersten Weltkriegs war eine nationalstaatliche Ordnung für Ostmitteleuropa keineswegs alternativlos. Welche Staaten in nationaler oder imperialer Gestalt bestehen würden, war ein Spiel mit offenem Ausgang. Der Tagungsband zeigt an sieben Fallbeispielen, wie lokale Akteure auf rechtliche, politische und militärische Neuordnungen zwischen Ostsee und adriatischem Küstenland Einfluss nahmen. Neue Forschungsansätze beleuchten die Auswirkungen ostmitteleuropäischer Erfahrungen auf die internationale Geschichte der Nachkriegsjahre abseits der Versailler Diplomatie.

Po upadku imperiów pod koniec pierwszej wojny światowej kształt opartego na państwach narodowych ładu Europy Środkowo-Wschodniej nie był bynajmniej przesądzony. Nie sposób było przewidzieć, które państwa przetrwają w narodowej lub imperialnej postaci. Niniejszy tom pokonferencyjny demonstruje na siedmiu przykładach, jak lokalne podmioty wpływały na tworzenie się nowego ładu prawnego, politycznego i wojskowego od Bałtyku po wybrzeże adriatyckie. Nowe koncepcje badawcze naświetlają skutki środkowo-wschodnioeuropejskich doświadczeń dla międzynarodowej historii lat powojennych z dala od rokowań dyplomatycznych w Wersalu.

Die Schriftenreihe Interdisciplinary Polish Studies des Zentrums für Interdisziplinäre Polenstudien der Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder) präsentiert neue Forschungsergebnisse zu kulturellen, juristischen, ökonomischen und politischen Aspekten Polens und Ostmitteleuropas in Geschichte und Gegenwart.

Seria Interdisciplinary Polish Studies, wydawana przez Centrum Interdyscyplinarnych Studiów o Polsce Uniwersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą, prezentuje aktualne wyniki badań dotyczących kulturowych, prawnych, ekonomicznych i politycznych aspektów Polski i Europy Środkowo-Wschodniej w przeszłości i teraźniejszości.